

**CHARACTERISTICS
& TENDENCIES OF**
Panjabi Literature

During Later 19th Century

(1849 A.D. TO 1900 A.D.)

**Thesis Presented to
THE PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH.**

**For The Degree OF
DOCTOR OF PHILOSOPHY
IN THE FACULTY OF LANGUAGES**

1975

Supervised by

Dr. Surindar Singh Kohli

M.A., Ph. D.

**Professor & Head of the Panjabi Deptt.
PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH.**

Submitted by

Parminder Singh

***168, Model Gram,**

LUDHIANA.

 * ਤਤਕਰਾ *

<u>ਅਧਿਆਇ</u>	<u>ਵਿਸ਼ਾ</u>	<u>ਪੰਨਾ</u>
<u>ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ</u>	ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਿਕਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ	1 - 8
<u>ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ</u>	(ੳ) ਭੂਗੋਲਕ, ਰਾਜਸੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਿਛੋਕੜ	9-3 1
	(ਅ) ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ	32-68
<u>ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ</u>	ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੂਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ	69-153
	(ੳ) ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਲਹਿਰ	71
	(ਅ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ- ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ	86
	ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ	89
	ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ	97
	ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਹਿਰ	109
	(ੲ) ਰਿਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੂਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ- ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ -	136
	ਦੇਵ ਸਮਾਜ	138
	ਅਚੀਆ ਸਮਾਜ	139
	ਗੁਲਾਬ ਦਾਸੀਏ	145
	ਕਾਚੂ ਕਟੀਏ	146
	(ਸ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ- ਜਮਾਇਓ- ਅਹਿਮਦੀਆ	147
	ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ	149
	ਅਜ਼ਮਿਨਿ- ਇਸਲਾਮੀਆ	150
	ਖ਼ਾਦਮਿ-ਉਮ ਇਸਲਾਮੀਆ	150
<u>ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ</u>	ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ	154-185

<u>ਅਧਿਆਇ</u>	<u>ਵਿਸ਼ਾ</u>	<u>ਪੰਨਾ</u>
<u>ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ</u>	ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ	186-212
<u>ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ</u>	ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਯੋਗ-ਦਾਨ	213-256
<u>ਅਧਿਆਇ ਸੱਤਵਾਂ</u>	ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ	257-297
<u>ਅਧਿਆਇ ਅੱਠਵਾਂ</u>	ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ	298-365
<u>ਅਧਿਆਇ ਨੌਵਾਂ</u>	ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ	366-429
<u>ਅਧਿਆਇ ਦਸਵਾਂ</u>	ਉੱਘੇ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕ	430-459
<u>ਅਧਿਆਇ ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ</u>	ਉੱਘੇ ਕਵੀ	460 - 485
<u>ਅਧਿਆਇ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ</u>	ਸਿਟੇ ਤੇ ਨਚੋੜ	486 - 492
<u>ਅੰਤਿਕਾਵਾਂ</u>		

580

ਪਰਵੇਸ਼ਿਕਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਲਗ ਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਕ੍ਰਮ, ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਮੁਨਾਂਕਣ, ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਮੰਗ ਤੇ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਅੱਡ ਅੱਡ ਖ਼ੇਤਰਾਂ ਜਾਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤ੍ਰ ਜਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਕਾਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਕੁਝ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਸਮੇਤ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੂਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੁਢਲੇ ਯਤਨ ਨਿਰਸਦੇਹ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਧੈਰਾਂ ਤੇ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਵਜੋਂ, ਸਰ ਚਿਚਰਡ ਟੈਪਲ (ਲੀਜੰਡਰੀ ਐਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਲੀਜੰਡਰੀ, ਫੋਕ ਸਾਂਗਜ਼ ਐਂਡ ਫੋਕਲੋਰ) ਐਚ. ਏ. ਰਾਸ (ਲੀਜੰਡਰੀ ਫ਼ਾਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬ) ਥਾਰਨਟਨ - (ਦੀ ਵਰਨੈਕੂਲਰ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ ਐਂਡ ਫੋਕਲੋਰ ਐਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ) ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਇਬਟਸਨ (ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਸ) ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ¹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਸਮੱਗ੍ਰੀ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਲ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਸੀ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ (ਕਰਤਾ 'ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ', 'ਹੰਸ ਚੋਗ', 'ਕੋਇਲ ਕੂ') ਤੇ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ) ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੱਚਾ ਖਰੜਾ ਉਘਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੀ-ਲਿੱਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੇਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ (ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਐਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ - ਨਾਰੈਂ 1933) ਦੁਆਰਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ, ਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ "ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ " ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਸ਼ੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਖਿੱਚ ਸਕਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਜੈਨ, ਡਾ.ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਤੇ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਲਿਖਵਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੂਰੇ ਜਾਂ ਅਧੂਰੇ, ਸੰਖਿਪਤ ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੇ, ਅੱਡ ਅੱਡ ਲੋੜਾਂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ, ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਤਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਉਣਾਂ ਜਾਂ ਅਪੂਰਨ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਛਪੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਰਿਪੂਰਨ, ਪਰਮਾਣਿਕ ਜਾਂ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਥਾਗਤ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੁਆਰਾ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਓਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੇ ਓਨਾਂ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਤਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਪੂਰਨ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਉੱਦਮ "ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਿਟੀ - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ" ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਦੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ 1700 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਓਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਲਗ ਭਗ ਓਨੇ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਜੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਭਾਗ ਦੇ ਨੇਮ-ਬੱਧ ਤੇ ਪਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਸੂਯੋਗ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਸੂਝ, ਲਗਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗਾਂ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਉਡੀਕਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਹੁਣ ਤਕ ਛਪੇ ਜਾਂ ਓਆਰ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਲ ਬੜੀ ਕਰਚੀ ਜਾਂ ਬੇ-ਚੁਖੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਓਪਰੇ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਅੱਧ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ, ਕੋਈ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗੱਦ ਤੇ ਪਦ ਲੇਖਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਢਲੀ ਜਾਂ ਅਧੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਮਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਕੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੇਵਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਪਜੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਪੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੀ-ਲਿਟ ਦੇ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਕੁਲ ਢਾਈ ਸੜੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਫੀਹ-ਦੀਹ ਸਫਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਗਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਨਾਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਮੁਰਦੇਹਾਣੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਹ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਕਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਨਿਜੀ ਧਾਰਨਾ ਸਦਾ ਹੀ ਉਪੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ ਮੈਂ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਕਾਲ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਏਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਧ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ, ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਤੇ ਭਰਪੂਰਤਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨੁਹਾਚ ਜਾਂ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉਭਰਿਆ, ਉਸ ਨਈਂ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ, ਲੋੜੀਂਦਾ ਤੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਏਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਇਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੇਯ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਡਾਕਟਰ ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਕੋਹਲੀ ਦਾ, "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ", ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਦਾ "ਈਸ਼ਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ", ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਦਾ "ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ" ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਨਿਸਚਿਤ, ਸੀਮਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੇ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਜ਼ੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨ ਹਨ:-

(ੳ) ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਹ ਕਾਲ ਅਨਭੌਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਠਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

- (ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦੁਆਰਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਸੂਝ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਤੇ ਸੁਮੇਲ, ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਦੇ ਰਲਵੇਂ ਮਿਲਵੇਂ ਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰੇ ਗਏ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਧੀਨ, ਉਪਜੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੋਖਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨਾ।
- (ੲ) ਉਪਜੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਸਾਰਥਕਤਾ, ਰੂਪ-ਨਿਖਾਰ, ਭਰਤੀ, ਘੇਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਚਲਿਤ ਗੁਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ।
- (ਸ) ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ - ਵਿਚੋਂ ਦਰਸਾ ਕੇ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲ ਆਧਾਰ ਮਿਥਣਾ।
- (ਹ) ਅਯਾਚ ਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੋੜਾ ਜਾਂ ਜੋੜਸਿੱਧ ਕਰਨਾ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੈਂ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੇਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। "ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ" ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ-ਲੱਛਣ (ਕੈਟਰਿਕਸ) ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (ਟੈਂਟੈਨਸ਼ੀਜ਼) ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੱਛਣ ਤੇ ਭਾਵ, ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ, ਉਸ ਦੇ ਉੱਘੇ ਪੱਖ, ਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਵ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ, ਜਾਂ ਨਿਖੜਵੇਂ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੁਆਰਾ ਉੱਘੜਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਗੁਣ ਜਾਂ ਖਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉੱਪਜ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਯੁਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਜਾਂ ਨਿਖੜਵੀਂ ਮੋਹਰ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਯੁਗ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਤੋਂ ਕਿੱਥੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਨਵੀਨਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਸੇਧ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਮਨੋਰਥ-ਪੂਰਤ ਝੁਕਾ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਂਡ ਉਲੀਕਿਆ ਤੇ ਉੱਪੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਸਿੱਧੇ ਪਰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਰਵੱਈਏ, ਜਾਂ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਜਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਯੁਗ ਸਬੰਧੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਮਾਨਤਾ ਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ:-

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ, ਫ਼੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ, ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਗਤੀ ਉੱਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਜੋ ਲਹਿਰਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਉਪਜ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਰੋਧਾਂ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦਾਂ, ਈਰਖਾਵਾਂ ਜਾਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਨੇਮ-ਬਧ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲੈ ਆਂਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਵਿਆਪਕ, ਫ਼੍ਰੀਆ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਫੈਲਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿੱਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਏਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਫ਼ਤੀ ਦੇ ਜੋ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਸਨ। ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸ਼੍ਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵਿਚ ਨੀਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਯੋਗਦਾਨ, ਸਾਡੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਬਹੁਤ-ਮਹੱਫ਼ਤ-ਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚਲੀਆਂ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗੇ ਆਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਨਤੀ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਥੰਮ ਸਮਝ ਕੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ-ਸਹਿਤ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਵਾਚਤਕ ਕਾਲ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵਾਚਤਕ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਫ਼ਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵੰਨ-ਜਵੰਨਤਾ ਦੇ ਕਈ ਪਰਮਾਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਵਾਚਤਕ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਦਾ ਉੱਤਮ ਮਾਧਿਅਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਰਚੀ ਗਈ ਵਾਚਤਕ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ, ਪੱਧਰ, ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਭਾਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਈ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਰੂਪ-ਨਿਖਾਚ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਾਵਿ-ਚਮਤਕਾਰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਖਿਪ ਸਰਵੇਖਣ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦੋ ਅਧਿਆਇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਾਚਤਕਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਕਾਚ ਵਧ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੇਂ ਸੀਮਤ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਨਚੋੜ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਸ਼ੁੱਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਕ ਤੱਥਾਂ, ਨਾਵਾਂ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਜੋ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਾਂ ਆਖੀ ਗਈ ਗਲ ਦੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ

ਵੀ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਤੱਥ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਏ ਹਨ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਯਤਨ ਇਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਗੱਲ ਵਿਚ ਅਓ ਸੰਖਿਪਤਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਏ, ਜਾਂ ਸਦਿਰਭ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਜਾਂ ਫੇਰ ਤੱਥ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

ਕੁਝ ਇਕ ਅਸੁਖਾਵੇਂ, ਅਨ-ਇੱਕੱਤ ਜਾਂ ਦੁਖਦਾਈ ਤੱਥ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਪਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੋਭਦੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਰਣਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਜਾਏ।

ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਲਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਔਕੜ ਆਈ। ਭਾਵੇਂ ਖੋਜ-ਕਾਲ ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਖ ਭੰਡਾਰ ਤਿੰਨ ਥਾਈਂ — ਕਲਕੱਤਾ, ਠਾਹੌਰ ਤੇ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲੰਡਨ, ਹਨ। ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਦੂਜੀ ਔਕੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ 90 ਫ਼ੀਸਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਂ, ਤਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਇਕ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੀ ।

ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰਚਨਾ ਨਾ ਸਾਹਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਰਚਨਾ ਅਜਿਹੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲਗਦੀ ਵਾਹ ਹਰ ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਆਪ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਅਸਲ ਲਿਖਤ ਯਤਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਸੂਤਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਐਕੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਛਪੀਆਂ ਜਾਂ ਅਣਛਪੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਛਾਪਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਰੀਖ਼ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਦੇ ਈਸਵੀ, ਕਦੇ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਕਦੇ ਨਾਨਕ-ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਨ ਦਿੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਵੀ ਨਾਲ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਠੀਕ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ 1849 ਤੋਂ 1900 ਈਸਵੀ ਤਕ ਦੇ 51 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਬਿਕ੍ਰਮੀ	-	1906 ਤੋਂ 1957
ਨਾਨਕ-ਸ਼ਾਹੀ	-	380 ਤੋਂ 431
ਹਿਜਰੀ		1266 ਤੋਂ 1318

ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਮਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨੈਂ ਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

ਜਿਹੜੇ ਤੱਖ ਮੂਲ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਤੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਜੋ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

51 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਤੇ ਉਪਜੇ ਜਾਂ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਜਾਂ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਨਿਸਚਿਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣਾਂ, ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੁਸਤਕ-ਖਾਲਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਠੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਬ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਚਿਣੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ, ਸੁਹਿਰਦ ਮਿਲਵਰਤਣ ਤੇ ਉਦਾਰ ਵਰਤਾਓ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ ਕਠਿਨ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੁਝਾ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਤੇ ਉਚਿਤ ਸੁਝਾ ਦੇਣ, ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਸੋਧ ਬਖਸ਼ਣ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਕ੍ਰਿਤੱਗਯ ਹਾਂ ।

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 25/5/20

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

- *****
- (ੳ) ਭੂਗੋਲਕ, ਰਜਸੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ, ਸਭਿਅਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਿਛੋਕੜ ।
 - (ਅ) ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ।
- *****

(ੳ) ਭੂਗੋਲਕ, ਰਾਜਸੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੂਗੋਲਕ, ਰਾਜਸੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਵੇਚਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਮੇਂ ਉਸਲਵਟੇ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਵਿਅੱਕਤੀਕਤ ਤੇ ਸਮੂਹਕ ਉਦਗਾਰਾਂ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਵਜੋਂ, ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਹਲਾਤ ਅਧੀਨ ਉਪਲੱਬਧ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ, ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਜਾਂ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਉਤੇ ਛਾਇਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਪੂਰਨ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿੱਤੀ ਤੇ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਲ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਝਟ-ਪਟ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਖੜਣ ਜਾਂ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਨਿਰਚੇਸ਼ਟਤਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੁਰਾਚਲਤਾ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮੇਲਦੀਆਂ ਤੇ ਪੰਧ ਨਿਬੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਦ ਨਵੇਂ ਦੀ ਸਾਬਕਤਾ ਤੇ ਉਪ-ਯੁਕਤਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਚਲਤਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਜਾਂ ਅਧੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ। ਇਕ ਯੁਗ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੂਜੇ ਯੁਗ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਅਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਪੁਰਾਚਲ ਨੀਹਾਂ ਮੱਧਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੂਪ, ਵਿਸ਼ੇ, ਉਦੇਸ਼, ਘੇਰੇ ਤੇ ਪਾਸਾ, ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੇ ਉਦਕਮ

1. 29 ਮਾਰਚ 1849 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਬਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸਚੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਤਰ-ਕਾਲੀ ਤੇ ਅਸਾਧਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਪਟਾਰਾ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਾਲ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੂਰ ਪਰਿਪਰਾਵਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਵੀਨ। ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਚਿਰਜੀਵਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰਿਪਰਾਵਾਂ ਅਚੇਤ ਹੀ ਮੱਧਮ ਪੈਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਕਲਾ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਇਹ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੰਗਮ ਆਪਣੀ ਵਿਚਿਤ੍ਰਤਾ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵੀਕਰਤੀ ਇਸ ਤੱਥ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਤੀਬਰਤਾ ਜਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਸ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਤੀਬਰ ਟਕਰਾਉ, ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਜਾਂ ਵਿਦ੍ਰੋਹ, ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਉਥਲ ਪੁੱਥਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਬੇ-ਚੈਨੀ, ਉਪਰਾਮਤਾ, ਅਸਾਧਤਾ ਅਥਵਾ ਵੰਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ, ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਵਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਤੀਬਰਤਾ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਓਨੀ ਹੀ ਵਿਆਕੂਲ ਹੋ ਉਠੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਤੌਰ ਓੱਖੀ, ਸੋਧ ਨਿਸਚਿਤ, ਸੂਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਿੱਕਰ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਉਜਲਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਜਾਂ ਅੰਗ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ, ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਘਲਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਗੰਧਿਲਾ ਤੇ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ² ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਤੇ ਨਿਖਚ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਝਾਵਲਾ ਜਾਂ ਖਾਕਾ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਹੀ ਰੰਗ-ਰੰਗ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਜੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉੱਘੜਦਾ ਹੈ। ਬੀਤ ਰਹੇ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਵਰਗ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਗਿੱਤਾਂ ਤੇ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. Bergson Henri, "Practically we perceive only the past, the pure present being the invisible, progress of the past gnawing into future."

'Matter and Memory', London-1913, p.194.

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਹੋਣੀਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਨੇ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਕੌਮੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਕਸ਼ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਸ ਰੂਪ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਧਾਰਣ ਹੀ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਰ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਸਾਡਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਕੌਮੀ ਇਤਿਹਾਸ³

ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਸਵੀਰ, ਸਮੇਤ ਇਸ ਦੀ ਸਰੋਲਤਾ, ਕਦ-ਬੁਤ, ਰੂਪ-ਚਰਿ, ਗੁਣਾਈਆਂ, ਉਭਚਾਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ, ਆਸ਼ਾਵਾਂ, ਦੁਖਿਯਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦਾਂ ਦੇ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਤਸਵੀਰ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾ ਦੇ ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਗੁਆਉਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਸਰਘੀ ਦੇ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਆਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ — ਅਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਜਿਹੜੀ ਦਿਸਦੀ ਤੇ ਖਲੋਤੀ, ਭੂਤ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਲੱਭਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਲ ਕਦਮ ਪੁਟਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਸ਼ਾ-ਨਿਰਸ਼ਾ, ਉਸ਼ਾ-ਨਿਸ਼ਾ, ਭੂਤ ਦੀ ਖਿੱਚੋ ਭਵਿਖ ਦੀ ਤਾਂਘ ਦੇ ਰਲਵੇਂ ਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਭੂਗੋਲਕ ਹੱਦਾਂ ਤੇ ਆਬਾਦੀ

ਮਹਾਦਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ, ਜਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਜਿਸ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਕ ਹੱਦਾਂ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ(ਸਮੇਤ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ) ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਸਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਹੁਣ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਦਾ ਉਹ ਸਾਚਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਛੁਹੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਅੱਜ ਦਾ ਸਾਚਾ

3. Tara Chand-(Dr.), "Literature portrays the life of the Society, and records its yearnings, aspirations, and doubts. It is therefore an invaluable record of the changes, through which Society passes. History of Social and intellectual transformation during the 19th Century may be read with advantage in the literary work produced during the period.

ਸਰਹੱਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਦੋਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ) ਸਾਰਾ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਉਤਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਹਮਲੀਆ ਤੇ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਨਾਰੋਲ ਸਪਿਤੀ, ਹੁਣ ਦੇ ਹਰਿਆਣੇ ਤੇ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ 51 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਕ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- ੳ) 1809 ਈ. ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।
- ਅ) 1846 ਈ. ਦੇ ਨਾਰੋਰ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ।
- ੲ) ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦ-ਵਰਤਾਰੇ ਕਰ ਕੇ ਜਨਵਰੀ 1847 ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਜੁਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫ਼ੌਰਖਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ (1814-16) ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਟਾਂਢਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ।
- ਸ) 1849 ਈ. ਨੂੰ ਨਾਰੋਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਦਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚਲਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸੈਬਰੀ ਬੋਰਡ ਨੇ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਾਗ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆਉਂਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਨੂੰ 24 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ 7 ਡਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। 1850 ਈ. ਵਿਚ ਕੋਹਾਟ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਠਵਾਂ ਡਵੀਜ਼ਨ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਦਰ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ 1858 ਈ. ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਗੜਗਾਉਂ, ਕਰਨਾਲ, ਰੋਹਤਕ, ਹਿਸਾਰ ਤੇ ਸਰਸਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 31 ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

25 ਅਕਤੂਬਰ, 1901 ਈ. ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਕੋਹਾਟ, ਬੰਨੂ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।⁴

4. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ, ਸੰਨ 1901, ਪੰਨਾ 4.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਲੱਖ ਪੈਂਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਛਿਆਣਵੇਂ (1,35,596) ਵਰਗ ਮੀਲ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

1901⁵ ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਲ ਵਸੋਂ, ਕੇ ਕਰੋੜ ਇਕਵੀਜ਼ਾ ਲੱਖ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਇਕ ਸੌ ਸਤਾਈ (2,51,30,127) ਸੀ । ਏਸੇ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ⁶ ਇਕ ਕੋੜ ਪਚਵੀਜ਼ਾ ਲੱਖ ਪੈਂਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤਿੰਨਵੇਂ (1,55,65,393) ਸੀ। ਗੁੰਮਰਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ " ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਐਂਡ ਇੰਡੀਆ " ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1901 ਈ. ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀਹ ਲੱਖ ਇਕਾਠਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰ ਚਾਰ ਸੌ ਇਕ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਮਾਨਤਾ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਜੋੜ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਕਰੋੜ ਛਿੱਤਰ ਲੱਖ ਛਪੀਜ਼ਾ ਹਜ਼ਾਰ ਸੱਤ ਸੌ ਚੁਰਾਠਵੇਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਲੋਚੀ, ਪਸ਼ਤੋ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ, ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਹਿਮਾਲੀਆਈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੁਹੱਤਰ ਲੱਖ ਤਿਹੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤੇਤੀ ਲੋਕ ਬੋਲਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ 1854 ਈ. ਅਤੇ ਦੂਜੀ 1868 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਤ ਨਹੀਂ

5. ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਸੰਨ 1901, ਪੰਨਾ 279

6. "The great mass of its population speaks Panjabi or dialects closely akin to it and it is solely on its extreme borders that Balochi, Pushto, Bhotia and Kanawri—the only foreign languages of any numerical importance are to be found. "Census Report, 1901, p.279

7. Ibid, p.186. "As the Administrative machinery was not then fully developed, the first two census of Panjab (1854 & 1868) were at best a preliminary attempt to collect various informations about the population, which were for the first time done exhaustively only in the census of 1881."

ਸੀ ਹੋਇਆ। 31 ਦਸੰਬਰ 1854⁸ ਨੂੰ ਹੋਈ ਇਸ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਲ ਵਸੋਂ ਇਕ ਕਰੋੜ ਇਕਵੀਜ਼ਾ ਲੱਖ ਇਕਾਹਟ ਹਜ਼ਾਰ ਤਿੰਨ ਸੌ ਇੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਲ 26,000 ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਕੇਵਲ 4 ਸ਼ਹਿਰ ਸਨ। ਇਸ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਿਦੂਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਹੁਣ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਗਰੀ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਚੂਲ ਨੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਰਿਦੂ ਹੀ ਹਨ।⁹ ਕੇਵਲ ਨਾਹੌਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਦੇ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ।

1868 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਇਕ ਕੋੜ ਛਿਹੱਤਰ ਲੱਖ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਅਠਾਰਾਂ, 1881 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਕਰੋੜ ਅਠਾਸੀ ਲੱਖ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਚਾਰ ਸੌ ਸੈਤੀ ਅਤੇ 1891 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਦੇ ਕੋੜ ਅੱਠ ਲੱਖ ਛਿਆਹਟ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਠ ਸੌ ਸਤਾਲੀ ਦਰਜ ਹਨ।

ਰਾਜਸੀ ਪਿਛੋਕੜ (1849 ਈ. ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤਕ)

29 ਮਾਰਚ 1849 ਈ. ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 1846 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਭਰਾਓਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਹਾਦ ਦੇ ਹਰਜਾਨੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਾਫੀ ਭਾਗ¹⁰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਚੇਨੀਆਂ-ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਹਾਰ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਬਾਕੀ ਭਾਗ ਵੀ,¹¹ ਭਾਦਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਾਰਡ

8. Thorburn-SS- 'Punjab in Peace and War'; p.186.

9. Bingley A.H., "During the days of Ranjit Singh when spiritual fervor and national pride worked in common, the number of those, who joined the national faith was predominantly great. But after the British conquest of the Panjab, Sikhism has lost much of its old popularity. The Khalsa has fallen to rise no more and its number were uncertain of the temper of their new masters. As a consequence the Sikhs lay low and refrained from bringing their sons to baptism." 'Sikhs'-Simla-1899. Reprint Patiala, 1970, p.56.

10. Chhabra G.S., "The Jullundur Doab and the hill district of Kangra which were ceded to the British Govt, by the treaty of Lahore concluded in March, 1846, after the termination of 1st Sikh War. " Social and Economic History of Panjab-Jullundur 1962, p.1.

11. Ibid, p.i. "The Panjab West of the river Bias annexed in March, 1849 on the close of Sikh war."

ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ, ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੀਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ¹² ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼-ਭਰਪੂਰ, ਪੱਕਿਆਰੀ ਵਾਲੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਵਜਬੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪਿਛੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ¹⁴ ਨੇ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਿਹਾ। ਮਰਚੰਟ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਜੌਹਨ ਲੇਕਿਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜੁਬਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਨ ਦੇ ਓਨ ਕਾਬਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

1. ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਸੈਨਾ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਾਂ ਤਕ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ ਟੋਕ ਪੁਚਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰਨਾ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਕ ਐਕੜ ਤੇ ਖੁਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।
2. ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕੌਮ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਠੈ ਕੇ¹⁵ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਠੈਣਾ।

12. "My opinion as already more than once expressed in writing to your Lordship, is against annexation. I did think it unjust. I now think it impolitic." Henry Lawrence to Dalhousie Feb. 2, 1849 quoted by Khushwant Singh- A History of the Sikhs, Vol. II, Princeton, 1968, p. 86.

13. "ਮੈਂ ਇਹ ਕੱਲ ਤੈਥੋਂ ਜਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੁਕਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਓਆਇਣ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਓਆਰ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿਤ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਹਰਾਇਆ ਹੀ ਨਾ ਜਾਏ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।"
(ਡਾ. ਗੋਗੋਲ ਸਿੰਘ—ਪੰਜਾਬ (1849-ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤਕ) ਸੰਪਾਦਤ ਪੰਨਾ-1. ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੀਸ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਪੱਕੀ ਵਿਚੀ।

14. ਓ. ਉਹੀ, " ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡ ਜੇ ਦੂਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ, ਆਖਦਾ ਹੈ— "ਅਨਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਹਿ ਦੇਵੇਗੀ, ਪਰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਅੰਤਰ-ਕਰਣ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।"
ਅ. ਮੇਜਰ ਈਵਨਜ਼ ਬੈਲ ਅਨੁਸਾਰ—"ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ਅਓਆਚਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਦ ਤੋੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਮਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।"

3. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮੀਰੀ, ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਣਖੋਜੀਆਂ ਅਥਾਹ ਅਚਥਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪੀ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਨੁਭਾਉਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। 1847 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਖਾ¹⁶ ਰਾਹੀਂ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਨਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਨਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਜੇ ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਜਾਬ ਹਰ ਹੀਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪਰਚਮ ਨਹਿਰਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਏਥੇ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇੰਨ ਮੈਂਬਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ¹⁷ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਬੋਰਡ ਦੇ ਇੰਨੇ ਮੈਂਬਰ, ਹੈਨਰੀ ਨਾਰੀਸ, ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਜੌਹਨ ਨਾਰੀਸ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਸੈਨਸਨ ਕ੍ਰਮ-ਵਾਰ ਰਾਜਸੀ, ਅਦਾਲਤੀ ਤੇ ਮਾਲ ਦੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ 27 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ 7 ਡਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ , ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ, ਉਚਿਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਤੁਰਤ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹⁸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਖ

15. Governor General's dispatch to the secret Committee No.20 of 1849, as quoted by Khushwant Singh, History of the Sikhs, Vol.II,p.85." There never will be peace in the Panjab so long as its people are allowed to retain the means and opportunity of making war. There never can be now any guarantee for the tranquility of India untill, we shall have effected the entire subjection of the Sikh people and destroyed its power as an independent nation."

16. Chhabra G.S., "Capacities of the Panjab are unquestionable and might be turned to better account than the discovery of the richest mines. There are springs of wealth at our feet which require but well-directed skill to bring them to the light of the day." 'Social and Economic History of Panjab (Doctoral Thesis) p.201.

17. ਬਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਨੰਬਰ 73, ਮਿਤੀ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1849।

18. ਕਨਕੌਤਾ ਰੀਵੀਊ 1856 ਦੀ ਆਪਣੀ 26ਵੀਂ ਜਿਲਦ ਦੇ ਪੰਨਾ 467 ਉਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ " ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਸਭ ਝੂਠੇ ਲਾਭੇ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਦੇ ਅਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ , ਏਸੇ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਅਫ਼ਸਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੋਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਮੁੜ ਕੇ ਏਧਰ ਮੁਹਿ ਨਾ ਕਰਦਾ। "

ਉਥੇ ਕੇ ਅਤੇ ਸਖਤ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝਾੜ ਕੇ, ਬੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਦਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝਾ ਖੂਨ ਡੋਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਉਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਵਰਗਾ ਕਵੀ ਖੂਨ ਦੇ ਹੰਝੂ ਡੋਲਦਾ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪਰੰਤ ਨਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੜਕੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਤੇ ਹੇਠੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭਿ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੀ।¹⁹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਜਿੱਤਾਂ ਕਾਰਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬਿਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਹਰ ਯੁਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਜੌਹਰ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਅਧੀਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸੈਸਟ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਯੁਧ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਿਰਦਿਆਂ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਧੌਬੇ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਤੇ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭੈ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਦੇਸੀ ਤੇ ਕੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਨਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ²⁰ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ।

ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀਆਂ ਦੀ ਕੂਟਿਲ ਨੀਤੀ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਜਦ 14 ਮਾਰਚ 1849 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਬੈਕਵੈਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨ

19. ਆਰਠਲਡ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਮਾਰਕਸ ਔਫ ਡਲਹੌਜ਼ੀਜ਼ ਐਡ ਮਿਨਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਔਫ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ' ਦੇ ਪੰਨਾ 205 ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਕਿ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ: "ਮੇਰਾ ਇਹ ਪੱਕਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੀਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।"

20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 209. "ਨਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ 22 ਜਨਵਰੀ 1849 ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਨਾਰਡ ਵਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ - "In Public, I make of-course the best of things, I treat it as a great victory. But writing confidentially to you, I do not hesitate to say that I consider my position grave..."

ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਦਰਦੀਲੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਖਿਲਨਾਨੀ²¹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਏਡੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈਆਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਿਤਾ-ਭੂਮੀ ਲਈ ਲੜੇ ਸਨ, ਅਧੀਨਗੀ ਸਹਿਤ ਆਪਣੀਆਂ ਅਭਿ ਪਿਆਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ, ਇਹ ਗਲ ਬੜੀ ਅਸਚਰਯ-ਜਨਕ ਸੀ"। ਲਤੀਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ²²: "ਜਿਸ ਸੌਖ ਅਤੇ ਚੁਪ ਨਾਲ ਅਣਗਿਣਤ ਬਹਾਦਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਕਿ ਕਦੇ ਇੰਨੇ ਤਰਬੱਲੀ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਡਰਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਘੜਦੇ ਸਨ, ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦਿੱਤੇ।" ਸੁਟੇ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ 1,19,796 ਸੀ।

ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ²³ ਨਾਲ, ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਵਾਲਾ ਖਿਣਤ ਰਵਈਆ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਹਰ ਸੰਭਵ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਚਾਰ ਤੇ ਬੇਬਸ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- (ੳ) ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਲਗ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਕੇ, ਅਜਿਹੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਇਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸਦਾ ਲਈ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਕਰ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।²⁴

21. ਨਾਰੀਗ- ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ (1849-1900 ਈ.) ਸਪਿਅਕ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1962, ਪੰਨਾ 22-23.

22. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 23.

23. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1851, ਭਾਗ-8-11, ਪੰਨਾ 53.

24. ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਭੇਲੇ ਭਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਈਸਾਈ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਧਰਮ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਏਸੇ ਠੀਕੀ ਦਾ ਭਾਗ ਸੀ।

- (ਅ) ਮਹਾਦਾਈ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਉਪਦਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ ਹਰ ਪੱਖ ਹੇਠੀ ਕਰਨੀ ਕਿਉਂਜੋ ਨਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਝਵਲ ਤੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ²⁵ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਭੈ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।
- (ੲ) ਜੌਹਨ ਨਾਰਸਿ ਨੇ 25²⁶ ਉਸ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਆਮਦਨ 11,31,865 ਰੁਪਏ ਬਣਦੀ ਸੀ।²⁷ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਔਰਦੇ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਅਦਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।²⁸ ਹੱਥਿਆਂ ਰੱਖਣ, ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਵੀਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਰੱਖਣ ਤੇ ਰੋਕ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਦੇ।²⁹ ਹਰ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੀ ਚੁੱਫ ਮਿਥ ਦਿਤੀ। ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੇਦੀਆਂ ਤੇ ਸੋਢੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਬਾਉਣ ਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਹੁਣ ਦੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ।³⁰ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਬੜੇ ਬਹੁਤ ਰਸੂਖ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੇਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।³¹

25. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ— ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਲੜਾਈਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿੱਜੀ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ, ਪੰਨਾ 167. ਨਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਰਮੀ ਮਾਊਟੇਨ ਨੂੰ 31 ਜਨਵਰੀ 1849 ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ: "She is only person of manly understanding in the Panjab."
26. ਹੰਟਰ— ਮਾਸਕਸ ਐਂਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਪੰਨਾ 99
27. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਸ਼ਨ ਰਾਏ — ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਾਰੋਰ ਦੇ 9-2-41 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:— "During the first 3 years of British rule in Panjab Jagirs worth about Rs 52 lacs were confiscated by Govt."
28. ਬਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਨੰਬਰ 68-71, ਮਿਤੀ 26 ਮਈ, 1849.
29. ਉਹੀ, ਨੰਬਰ 41-42, ਮਿਤੀ 25 ਅਕਤੂਬਰ, 1850
30. ਕਲਕੱਤਾ ਰੀਵੀਊ, 1853, ਜਿਲਦ XII, ਪੰਨਾ 280.
31. ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਸੀ ਪੱਤਰ ਨੰਬਰ 124 ਮਿਤੀ 4 ਫਰਵਰੀ 1853 ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ:

"The men of talent, the men of social or religious influence, have lost their high positions. They have no field of enterprize. They are condemned, henceforth to the indulgence of discounted feelings or to inglorious case."

- (ਸ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭੈ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇ ਘਰੀ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਉਚਿਤ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਕੇਵਲ ਦਸਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਬਰਾਬਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਉ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੈਸ ਕਟਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।³²
- (ਹ) ਸਾਖਸ਼ਣ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਠਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਉਤੇ ਝੂਠੇ ਮੁਕੱਦਮੇ, ਹਵਾਲਾਤਾਂ, ਮਾਲ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ, ਤਸੀਹੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵੱਧ ਗਏ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ।³³
- (ਕ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਤਬਾਹ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਅਥਰਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਕਰਕੇ ਭਿਖਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।³⁴
- (ਖ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦਾ ਨਾਭ ਉਠਾਉਣੇ ਹੋਏ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਇਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਏਥੇ ਤਕ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਜੁਲਾਈ 1852 ਨੂੰ ਦਾਉਦ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1853 ਵਿਚ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।³⁵
- (ਗ) ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਫ਼ਨੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪਬਲਿਕ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਣੇ ਸਨ ਤੇ 'ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਦੇ ਸਨ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਉਤੇ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ

32. ਕਲਕੱਤਾ ਰੀਵੀਊ, 1856, ਜਿਲਦ 27, ਪੰਨਾ 107

33. ਹਾਊਸ ਔਫ਼ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੇ ਸੀਸਦੀਯ ਪੱਤਰ ਨੰਬਰ 117, ਮਿਤੀ 29 ਮਈ, 1857.

34. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਨੰਬਰ 18, ਪੰਨਾ 27-28

35. ਕਨਾਰਕ - 20 ਜੂਨ 1851 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ -
" ਕੁਝ ਇਕ ਹੋਸਲਾ ਉਪਜਾਊ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਅਸ ਬੱਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਿਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਈਸਾਈਅਤ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਘੇ ਆਗੂ ਈਸਾਈ ਮਤ ਧਾਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਏ ਜਾਣ। " ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਸਿੰਧ ਮਿਸ਼ਨ ", ਪੰਨਾ 205.

ਗੁਮਨਾਮ ਰਹਿ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੁੜ ਉਭਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।³⁶ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।³⁷

- (ਘ) ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿੱਰਿਟ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਹਲੀ ਪੁਚਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸਫ਼ਲਤਾ³⁸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 1852-53 ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ ਦੇ ਪੰਨਾ 498 ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

" ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਕ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਾਨ-ਮਰਯਾਦਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁਕਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਸੇ ਹੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਉਨੀ ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਵਲੋਂ ਮੁਖ ਮੋੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਜ਼ਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਹੁਣ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "

"ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਤੌਰ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੀ ਘੱਟ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਤੇ ਗੰਵਾਚੂ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਸਕਾਰੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ।"³⁹

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਜੋ ਵਡੇਰੇ ਭਾਈਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ

36. Calcutta Review September 1859, p.17. Some high British official wrote- "Leave it (Golden Temple) to itself and withdraw from it the patronage of the state: resume the lands set aside for it... and the splendour of the institution will pass away. The gilded dome will lose its lustre, the marble walls fall out of its repairs. To act thus would be to act impartially and in accordance with the true principle of non-interference."

37. ਕਲਕੱਤਾ ਰੀਵੀਊ, 1856, ਪੰਨਾ 107, ਜਿਲਦ-27.

38. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ ਸਾਲ 1852-53, ਪੰਨਾ 184 ਤੇ 498.

39. ਟੈਪਲਜਰ ਰਿਚਰਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ 1853 ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ:- ਹਵਾਲਾ

ਰਿਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਮੇਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸਤਿਸੁਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕੇਵਲ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

1851 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰੇਠਲੀਆਂ ਕਰਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਮ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਕੰਮ ਕਾਮ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਕੰਮ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯੂ.ਪੀ. ਤੋਂ ਲੈ ਆਂਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਮ ਲਈ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂ (ਜਿਹੜੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ) ਆ ਗਏ। ਤੌਜਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਦੂ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉੱਤਰਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਵਧੇਰੇ ਸਭਯ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਸੁਟਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਗਾ ।

ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਟ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿਉਂਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਫੌਜੀ ਨੌਕਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛੇਕਿਆ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਵਾਇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਣ ਦੇ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ/ਨਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਹੀ ਗੁਆਇਆ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਅਣਖ, ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ, ਮਾਣ ਤੇ ਪਦਵੀਆਂ, ਆਪਣਾ ਧਰਮ, ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਲਿੱਪੀ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਨਿਘਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਕੋਈ ਠੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਭ ਵਿੱਲੜ, ਅਲਸੀ, ਸਾਹ-ਸਤ-ਹੀਣ ਤੇ ਮਨੋ-ਬਲ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ, ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਗੇ। 'ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਵੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੜਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਅਜੋਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ 1857 ਈ. ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਆਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਭਾਗਲਾ ਨੈ ਕੇ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

- (1) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਬਣੇ, ਬਹੁਤਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਬੇਹੱਦ ਸੀ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।⁴⁰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਲ ਕਰ ਲਿਆ।
- (2) ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਭੈ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਚੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੈਨਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। 60,000 ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁਲਿਸ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ੁਕਤੀ⁴¹ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਚਾਲੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਹਜ਼ਰ ਸੀ। ਅਜੇਹੀ ਸਖ਼ਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਰਚੇਸ਼ਟ ਜਾਂ ਡਰ ਅਧੀਨ, ਹਲਾਤ ਵਲੋਂ ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਰਹਿਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।⁴²
- (3) ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹਥਿਆਰ ਜੁਬਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਨਿਰੰਬੀ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਲੜ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੀਣਤਾ ਭਾਵ ਉਪਜ ਚੁੱਕੀ ਸਨ।
- (4) ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤੁਰਤ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ।

40. Tara Chand "The Sikh soldiery was leaderless. Able British Officers turned the hostility of the people to appreciation of the new rule." History of Freedom Movement-Vol. II.

41. ਗ਼ਿਬਨ - " ਦੀ ਨਾਰੀਸ ਐਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ " - ਲੰਡਨ - ਪੰਨਾ 165. ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਗ਼ਿਣਤੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

42. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1859 ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਰੀਵੀਊ ਜਿਲਦ 26, ਪੰਨਾ 44.

"There was nothing safe in Panjab and the army of occupation could not safely be reduced... Panjab could not be insurgent, while 72,000 men were in occupation."

(5) " ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ⁴³ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਭਾਗ, ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਆਸ ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਵਿਰੁਧ ਸਨ।"⁴⁴ ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਮੁੜਕੇ ਖੜਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ।"⁴⁵

43. ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖਿ ਬਗ਼ਾਵਤੇ ਹਿੰਦਿ(ਉਰਦੂ) ਸਫ਼ਾ 199 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਫ਼ਰਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਵਿਰੁਧ ਜਹਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਇਸ ਲਈ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਮਰ-ਕੱਸੀ ਕਰੋ। ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਐਲਾਨ-ਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ:-

ਬਾਅਦ ਤੁਮਹੀਦ, ਖ਼ੁਦਾ ਨਾਅਤ ਰਸੂਲ ਅਕਰਮ
ਯਹ ਰਸਾਲਾ ਹੈ ਜਹਾਦ, ਯਹ ਲਿਖਤਾ ਹੈ ਕਲਮ
ਦੀਨਿ ਇਸਲਾਮ ਬਹੁਤ ਸੂਸਤ ਹੁਆ ਜਦਾ ਹੈ,
ਗ਼ੁਲਬਾਇ, ਕੁਫ਼ਰ ਸੇ, ਇਸਲਾਮ ਮਿਟਾ ਜਦਾ ਹੈ।
ਫਰਜ਼ ਹੈ ਤੁੰਮ ਪੈ ਮੁਸਲਮਾਨੋ! ਜਹਾਦਿ ਕੁਫ਼ਾਰ,
ਇਸ ਕਾ ਸਾਮਲ ਕਰੋ, ਅਗਰ ਹੋ ਦੀਨਦਾਰ।
ਜੇ ਗਹਿ-ਹੱਕ ਮੇਂ ਹੁਏ ਟੁਕੜੇ, ਨਹੀਂ ਮਰਤੇ ਹੈ।
ਬਲਕਿ ਵੁਹ ਜੀਤੇ ਹੈ, ਜੱਨਤ ਮੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਕਰਤੇ ਹੈ।
ਪੇਸ਼ਵਾ ਲੋਗ ਇਸ ਤਰਹ ਨਾ ਕਰਤੇ ਜੋ ਜਹਾਦ।
ਹਿੰਦਿ ਫਿਰ ਕਿਸਤਰਹ, ਇਸਲਾਮ ਸੇ ਹੋਤਾ ਆਬਾਦ।
ਬਏ ਹਮ ਕਾਮ ਕੀ ਕਹਿਤੇ ਹੈ, ਸੁਨੋ ਯਾਰੋ
ਵਕਤ ਆਯਾ ਹੈ ਕਿ ਤਲਵਾਰ ਕੇ ਬੜ੍ਹ ਬੜ੍ਹ ਕੇ ਮਾਰੋ।"

44. ਗ਼ੀਤਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) ਪੰਜਾਬ(1849-1900 ਈ.) ਸਪਿਚਰ-ਲੁਧਿਆਣਾ 1962, ਪੰਨਾ 29

45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.

(6) ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਸਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਆ ਗਈ। ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਹਲੇ ਕੀਤੇ ਸੈਨਿਕ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਜੁਟ ਪਏ। ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਠੀ ਆਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਉਕਸਾਏ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।⁴⁶

(7) ਹਿੰਦੂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀਏ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਚੇਲੀਆਂ-ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੁਭਰਾਓਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਪੂਰਬੀਏ ਮੋਹਰੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ।⁴⁷

(8) ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਗ਼ਦਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ।⁴⁸

(9) " ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਅਰਥਾਤ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ-ਜੋ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਵਾਹ ਪੈਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੰਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਜ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਗ਼ਦਰ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਉਠਦਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ — ਜਿਹੜੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲਗਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਭਾਝਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣਾ ਸੀ।⁴⁹

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝਕੁ ਇੱਕਾ ਦੂਕਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।⁵⁰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣ

46. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ — ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ - ਜਿਲਦ-11, ਪੰਨਾ 102-103

47. Cave Browne-" The Panjab and Delhi in 1857, p.XVI ✓ Panjab Govt.Record-Mutiny Reports Vol.vii,p.41.

48. Chhabra- ' Advanced History of Panjab', page 343-44.

49. ਨਾਰੀਸ਼-ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ - ਪੰਜਾਬ(ਸੰਪਾਦਤ)1962, ਪੰਨਾ 31.

50. Griffiths Percival-" It was largely thanks to the efforts of the members of this commission that the Sikhs remained loyal during the critical days of Mutiny." British Impact on India', p.99.

ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ।⁵¹ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਠਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮੌਇਆ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।⁵²

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਗ਼ਲ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ ਅਤੇ " ਸੌ ਸਾਖੀ " ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਕੱਢ ਕੇ, ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਹਨਾ ਬੋਲਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ, ਉਸ ਦੀ ਮਲਕਾ ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗ਼ਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ।

ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਨੀਤੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨੈਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਗਈਆਂ।⁵³ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਪਾਸੋਂ ਨੈ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਨੈ ਲਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਜੋ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਾਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਚਥਕ-ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਏਥੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

(1) ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਘਰੇ ਘਰੀ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ 10,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਰੱਖੇ ਵੀ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੈਜਿਮੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇੜ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੁੜ

51. Khushwant Singh- History of the Sikhs, Vol.II, page 109-110

52. Ibid, p.109

53. Cave Browne-'Panjab and Delhi in 1857', London, p.243

ਸੰਗਠਤ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਲਈ ਬਿਖਤਾ ਖੜੀ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ; ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਲਈ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਉਤੇ ਬੜੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸਭ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੈਨਾ ਲਈ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ।⁵⁴ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਮਨੋ-ਬਲ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨੈ ਆਂਦਾ।

(2) ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਰਖੇ ਵੀ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਬੜਾ ਘ੍ਰਿਣਾ-ਯੋਗ ਵਰਤਾਉ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਗ਼ਦਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਏ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਸ ਤੇ ਦਾਹੜੀਆਂ ਰੱਖਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਓਥਾਠਾਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।⁵⁶

(3) ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗ਼ਦਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

(4) ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਸਭ ਜਾਤੀਆਂ, ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਸਮਝਦਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧ ਗਈ।⁵⁷

54. Khushwant Singh- History of the Sikhs, Vol. II., p. 111.

55. Chhabra G. S. 'Social and Economic History of Panjab', p. 110

56. Baird- 'Private letters of Marquess of Dalhousie', p. 200-201.

57. "The Sikhs were raised at a most critical season when other recruiting grounds were in the hands of mutineers or in a state of rebellion. They were called out to save the Empire and have fulfilled their mission and we all owe our warmest thanks to that bold and sagacious policy which called them into the field and which I am sure will also devise means for keeping them under command for the future. "S.C. 2 of 28.10.58 quoted by Khushwant Singh, 'History of the Sikhs, Vol. II, p. 114.

(5) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਕਾਊਂਸਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1861 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਉਸ ਕਾਊਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਆਰਥਕ-ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਲਾਭ ਪੁੱਜੇ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ:

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ ਨੇ ਨਾਡਰ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੇ ਅਦੇਸ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਖ਼ਰਚਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ, ਕਚਹਿਰੀਆਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਤੇ ਫੌਜੀ ਬਾਰਕਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਮੌੜ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਲਈ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਦੀ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।⁵⁸ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰੁਖ ਲਾਏ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਖੇਤੀ ਉਤੇ ਠਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਿਸੂਲ ਤੇ ਹੋਰ ਕਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉਨਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਬੈਸਵਰਥ ਸਮਿੱਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਬੋਰਡ ਨੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸੱਖਣਾ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ — ਫੌਜੀ, ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਆਰਥਕ — ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।"⁵⁹

58. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ — ਪੰਜਾਬ(ਸੰਪਾਦਤ) ਲੁਧਿਆਣਾ 1962, ਪੰਨਾ 24.

59. Arnold—"In no part of India had there been more perfect quiet than in the territories lately acquired. There are less prejudices and elements of hinderance in the Panjab than else where ..Sikhs fanaticism is dying out, the Hindus are less superstitious and priest-ridden, and the Mohammedans less bigoted and less bound by traditional practice than their co-religionists in any part of India." 'The Marquees of Dalhousie'.

ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ ਜਦ 1852 ਈ: ਦੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਸਬੰਧੀ ਰੀਪੋਰਟ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਤਾਂ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਧਾਈ ਦਾ ਸਦਿਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਏਨੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ, ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ-ਜਨਕ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਬਦ-ਅਮਨੀ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਸਨ ਅਤੇ ਏਸੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੁਖਾਂ⁶⁰ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ - ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਲ ਨਿੱਜੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਏਥੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਤਜਰਬਾ⁶¹ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ, ਭਾਰਤ ਤਾਂ ਕੀ, ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਲ ਉਚੇਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਜੰਗੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨੜਾਈ ਵਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ, ਸਭਿਸ਼, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਸੁਖਾਂਤੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵਲ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਓਨੇ ਸੰਬੰਧੀ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੌਂਪਣ⁶² ਸਮੇਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ

60. Administration in British India, p.345, quoted by Khushwant Singh- History of the Sikhs. Vol.II, p.94

61. Arnold-"To deal with the best manhood of India, we had the best men of the Indian Govt., the warmest interest of the Governor General himself, and a lavish employment of time, labour and treasure. It was an imperial experiment, imperially conducted and crowned with an auspicious result which must be divided between the rulers and the ruled."
(Ibid.) page 351.

62. By prosecuting these projects of employment and directing the energies of the people to new sources of interest and excitement we may gradually wean them from those schemes of agitation and violence, which the inveteracy of habit and the prestige of long and un-interrupted successes under Maharaja Ranjit Singh and hitherto encouraged and it may be our happiness before long to see our efforts crowned by the conversion of a martial and hostile population into industrious, subjects cultivating the arts of peace and civilization."Panjab Administration Report 1865-66, p.149-50."

ਇਛਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਯੋਗ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਤੇ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜਦ 1857 ਈ. ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਲੀ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਟਿਆ ਤਾਂ ਨਾਂਹ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਚੁਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ।⁶³

ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਧਿਆਨ ਗਿਆ ਅਤੇ ਠਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜਲ ਵਿਛਾ ਕੇ, ਜੰਗਲੀ ਤੇ ਰੇਤਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾ ਕੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਨ-ਭੰਡਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 1861 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਚਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਜਲ ਵਿਛਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕਣਕ ਕਪਾਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੇ ਕਰਾਚੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤਕ ਪੁੱਚਾਉਣ ਯੋਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਕੱਲੀ ਕਣਕ ਹੀ ਦਸ ਲੱਖ ਟੌਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਵਸਾਈਆਂ ਸਨ, ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ।⁶⁴

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁੱਚੀ, ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਮਿਯਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨਾਲ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਧੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਤੇ ਹੋਏ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਲ ਜੋਲ ਜਾਂ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਗਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ

63. Chhabra G.S.-'Social and Economic History of Panjab', (Doctoral-Thesis) p. 303

64. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ - 10 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1862 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 23 ਮੀਲ ਪਹਿਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਅਟਾਰੀ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਚਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਦ ਕਿ 1901 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 3117 ਮੀਲ ਹੋ ਗਈ। "ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰੇਲਾਂ" , 'ਪੰਜਾਬ' (ਸਪੀਦਰ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 356.

65. Thomson.T.H., "I venture to assert with confidence that her Majesty the Queen and Empress has few subjects more well-to-do, few more contended, few more well affected, than the peasant cultivators of the province of the Panjab" (Panjab Report 1881-91, Vol.II, p.626-33.)

ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਭਾਂਡ ਨਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਭਿਅਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਜੋ ਮੋੜਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਵੀ, ਠੀਕ ਥਾਂ ਤੇ, ਏਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

—

(ਅ) ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਏਥੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੀ ਤਾੱਯ ਤੇ ਲਗਨ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। " ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਮੰਦਰ, ਕੋਈ ਮਸਜਿਦ ਜਾਂ ਤਕੀਆ, ਧਰਮਸਾਲਾ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੰਡਿਤ, ਆਲਮ ਫਾਜ਼ਿਲ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਨਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੇ ਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ, ਮਦਰੱਸੇ, ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਜਾਂ ਚਾਚਾਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦੇ ਸਹਾਏ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਅਨੇਕ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰੇਮੀ ਧਨੀਆਂ ਜਾਂ ਰਜਦੇ ਪੁਜਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਉਹੋ ਲੋਕ, ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਜਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਨਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇਣ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਜਾਂ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਈ ਚੌਧਰੀ ਜਾਂ ਰਜੇ ਪੁਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਅਥਵਾ ਸਰਪੰਚ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪਚਾਇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੇ ਮਕਤਬਾਂ ਦਾ ਬਖ਼ੂਬੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਇਲਮ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਰੁਸ਼ਨਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਨੀਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।¹ ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ / ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਅਫਿਰਕੂ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸਕੂਲ ਅਜੇਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਲੰਡੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।² ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਪੇੜੂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਸਭਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਦੇਣ

1. (ਉ) ਆਸ਼ੋਕ-ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ — "ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ "ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ-ਪਟਿਆਲਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ, 1968, ਪੰਨਾ 9-10.

(ਅ) ਲਾਈਟਨਰ — " ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਇੰਡੀਜੀਨਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ - ਕਲਕੱਤਾ, 1883— ਇੰਨਟ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 1

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1

ਵਿਚ ਫਕਰ ਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਏਥੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ।³ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁਢਲੀ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਰਬੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਬੀ ਨਿਆਂ, ਵਿਵੇਕ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਹਿਕਮਤ ਆਦਿ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸੀ ਮਕਤਬਾਂ ਜਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।⁴

ਉਚੇਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਜਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਮੁਕਾ ਕੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡੇਰੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਸਾਧੂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਿਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰਦੁਆਰ, ਬਨਾਰਸ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਗੁੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂ-ਭਾਰਤ, ਸਾਰੁਕਤਾਵਲੀ, ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿ, ਦਰਸ਼ਨ, ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਕਬਿੱਤ ਸਵਯੈ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਚਰਚਾ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਇਹ ਅੰਠੇ, ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਡੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਰੁੜ੍ਹੀਵਾਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।"⁵

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਯ ਤੇ ਬੁਧੀ-ਜੀਵੀ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਯ ਸੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਾਹ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿੱਤਕਰੇ ਦੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ, ਸਭ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਕਤਬਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਯੋਗ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਫਲ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।⁶ ਉਂਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਹਿਸੂਦ

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1

4. ਉਹੀ

5. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ - ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ - ਪਟਿਆਲਾ,

6. ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਿਆ ਰੀਪੋਰਟ 1856-57, ਪੈਰਾ ,16.

ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪਿਆ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਬਣਤਰ ਵਿਆਕਰਣ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਘੜੀ ਢਲੀ/ਗਈ।⁷

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿੰਨੀ ਉੱਚੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ, ਉੱਚੇ ਆਚਰਨ ਤੇ ਉੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕੁਰਾਨ, ਭਗਵਤ, ਗੀਤਾ ਜਾਂ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਸੀਤ, ਪੜ੍ਹਮਸ਼ਾਲਾ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਮਕਤਬਾਂ ਜਾਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰ ਅੰਤਰ ਹੈ। 1856-57 ਈ. ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 24968 ਦੱਸੀ ਗਈ ਅਤੇ 1878-79 ਈ. ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 53207 ਦਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਡਾ. ਲਾਈਟਨਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੰਨੇ ਲੱਖ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਇੰਨੇ ਲੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਨੇ ਹਟ ਗਏ ਅਤੇ ਫੇਰ ਵੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਮੁੜ ਵਧ ਕੇ 53207 ਹੋ ਗਈ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਕੜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਗ਼ਲਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੈਫਟੀਨੈਟ-ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ⁸ ਵਿਦਿਅਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਜਦ ਸੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ 30 ਅਕਤੂਬਰ 1882 ਈ. ਨੂੰ

7. ਸੀਤਲ-ਜੀਤ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) : ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਅੰਡਰ ਦੀ ਸਿਖ਼ਸ (ਥੀਸਿਸ) ਠਾਹੌਰ, 1944

8. ਲਾਈਟਨਰ — 'ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਇੰਡੀਜੀਨਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ', ਪੰਨਾ 1, ਭਾਗ-III

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 6362 ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 86023 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।⁹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 4579 ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਕਤਬਾਂ ਵਿਚ, 55810 ਵਿਦਿਆਰਥੀ, 492 ਹਿੰਦੂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ 6722 ਵਿਦਿਆਰਥੀ, 829 ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ 12254 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ 462 ਮਹਾਜਨੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ 11237 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਅੰਕੜੇ ਦੇਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ 33 ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ, ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੁਲ 278 ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ 13109 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ¹⁰ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੂਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਵੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿੱਦਿਆ¹¹ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪੂਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਸ਼ਿਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਸੀ,¹² ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਪੂਰਾਣੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਸ ਕੱਢੇ ਹਨ:-

- (ੳ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤੇ ਸਿਨਸਿਲੇ-ਵਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਭ ਇਕੋ ਅਧਿਆਪਕ ਪਾਸੋਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਵੇਂ/ਪੂਰਾਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

9. ਉਹੀ, ਭਾਗ ਓੰਨ, ਪੰਨਾ 1.

10. ਸਿੱਖਿਆ ਰੀਪੋਰਟ 1882-83, ਪੈਰਾ 16.

11. ਮੋਹਿੰਦੂ - ਦੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਇੰਡੀਆ, 'ਕਲਕੱਤਾ, ਪੰਨਾ 10.

12. ਮਹਿਤਾ-ਐਚ.ਆਚ. 'ਗ੍ਰੇਸ ਐਂਡ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਐਂਡ ਵੈਸਟਰਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ', ਲਾਰੌਰ -1929, ਪੰਨਾ 21.

- (ਅ) ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ।
- (ੲ) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ, ਨਵੀਨਤਾ ਜਾਂ ਰੋਚਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਤੇ ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਅਧਿਆਪਕ ਬੁਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਡੰਡੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦਾ ਸੀ ।¹³

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਵਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਭਿੱਕਤਾ ਦਾ ਸਧਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਸਧਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹⁴ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਹੀ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਸਾਇਆ ਜਾਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉੱਚੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਏਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ ਨੇ 1864 ਈ. ਵਿਚ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਰੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲੀ ਸਭਾਲਣ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਪਿੱਛੋਂ 21 ਜਨਵਰੀ, 1865 ਨੂੰ 'ਅਜਿਮ ਨਿ-ਪੰਜਾਬ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।¹⁵ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਟੀਚੇ ਮਿਥੇ ਗਏ:-

- (ੳ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਕੌਮੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ।
- (ਅ) ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਨਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਅਰਬੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ।
- (ੲ) ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚਤਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ।
- (ਸ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।

13. Ibid, p.22. "No standard of educational efficiency was set. Average village teacher was a dull, unprogressive plodder who depended more upon his rod than his brains."

14. Leitner G.W., "The true education of the Punjab was crippled, checked and is nearly destroyed; how opportunities of its healthy revival and development were either neglected or perverted... We have changed all this. Education was first degraded by us from an object of mental and moral culture to a means of purely worldly ambition." 1883-Int. L & LL.

15. Ibid, p.5.

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਉਪੋਕਤ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਠੇਕਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ 'ਅੰਜੁਮਨਿ ਪੰਜਾਬ' ਵਲੋਂ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸਕੂਲ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਪਿੱਛੋਂ 1876 ਈ. ਨੂੰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।¹⁶ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਮਿਤ੍ਹਾ 'ਅੰਜੁਮਨਿ-ਪੰਜਾਬ' ਦੀ ਸੀ। ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਸਿੰਧੀ ਅਤੇ 1877 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਓਨੇ ਦਰਜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ (ਅਥਾਹ ਮੌਲਵੀ, ਮੌਲਵੀ ਆਲਮ, ਮੌਲਵੀ ਫਾਜ਼ਲ, ਮੁਨਸ਼ੀ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਆਲਮ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਫਾਜ਼ਲ, ਬੁਧੀਮਾਨੀ, ਵਿਦਵਾਨੀ, ਗਿਆਨੀ ਆਦਿ) ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਇੰਜਨੀਅਰੀ ਤੇ ਹਿਕਮਤ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਕੋਰਸ ਵੀ ਸਨ। ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ, ਨਿਆਇ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਹਿਸਾਬ, ਜੇਤਸ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।¹⁷

'ਅੰਜੁਮਨਿ ਪੰਜਾਬ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਟੀਚੇ ਦਾ ਤੁਰਤ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ 10 ਜੂਨ 1869 ਦੇ ਆਦੇਸ਼¹⁸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ "ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ" ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਨਾ ਸਕੂਲ ਤੇ ਮੈਡੀਕਲ ਸਕੂਲ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਜਿਸਟ੍ਰਾਰ ਬਾਧੇ ਗਏ।¹⁹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ 14 ਅਕਤੂਬਰ 1882 ਈ. ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।²⁰ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਮਾਡਲ ਤੇ ਬਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਚੌਥੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ - ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ।

16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 102, ਭਾਗ ਤੀਜਾ।

17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 104-119.

18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ।

19. ਗੈਰਟ - ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ, 1914, ਪੰਨਾ 16

20. ਬਰੂਸ - 'ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ', ਲਾਹੌਰ, ਪੰਨਾ 3.

ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮ-ਖਿਆਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਦੇਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਆਮ ਵਿਚਾਰ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਪੱਧਰ ਹੈ, ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1901 ਈ. ਤਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਕੇ 3850 ਰਹਿ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਮਾਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।²¹

ਹੁਣ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀ-ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:- /

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ, ਇਸ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ 1854 ਈ. ਤਕ ਉੱਕਾ ਨਾ ਛੇੜਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਖਿਆ ਕਿ " ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੋਰ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਦਬਾ ਹੋਣ, ਇਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।²² ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਏਥੋਂ ਦਾ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਤੁਰਤ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁਕਣ ਦੀ ਲੋੜ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕਾਂ ਅਟਕਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ।"²³

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ 1829 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿਕ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ "ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਨੀਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ।"²⁴ ਏਸੇ ਦੀ ਅੱਗੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ

21. ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ, 1901-02, ਪੰਨਾ 167, ਪੰਨਾ XXVIII ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਿਆ ਰੀਪੋਰਟ 1901-02, ਪੰਨਾ-136.

22. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1849-50, ਪੰਨਾ 39.

23. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰਕਾਰਡ ਨੰਬਰ 6, ਹਵਾਲਾ ਜੀ.ਐਸ.ਫ਼ਾਬਰਾ - ਸੋਸ਼ਲ ਐਂਡ ਇਕਨਾਮਿਕ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਪੰਜਾਬ - (ਬੀਸਸ) ਪੰਨਾ 134.

24. Lord William Bentinck's letter quoted by James in his book "Education and Statesmanship in India" Chapter 2. "It was the wish and admitted policy of the British Govt. to render its own language gradually and eventually the language of public business throughout Country."

ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਵਲੋਂ 1854 ਈ. ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੁਡ ਡਿਸਪੈਚ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਦਿਅਕ ਨੀਤੀ²⁵ ਅਪਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨਾਲ ਨਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ²⁶ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਖਾਸ ਖਾਸ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।²⁷ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ,²⁸ ਚਲ ਰਹੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਨਵੇਂ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ।²⁹ ਇਸ ਡਿਸਪੈਚ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਅਮਲ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਿਪ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਉਦਮ ਤੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਕੂਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਵੈੱਡ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਲੋਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਲਾ ਕੀਤਾ। ਕੈਪਟਨ ਵੈੱਡ ਨੇ ਇਕ ਦੇਸੀ ਅਧਿਆਪਕ ਰੱਖ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

25. "We must emphatically declare that the education which we desire to see extended in India is that which has for its object, the diffusion of the improved arts, Science, Philosophy and Literature of Europe—in short— of European knowledge. We look therefore to English language and to the vernacular languages together as the media for the diffusion of the European knowledge." Wood's Education Despatch, 19th, July 1854.
26. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਜਨਵਰੀ 1856 ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਆਚੁਨਲਡ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ — ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1855-56.
27. "ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਮਾਡਲ ਤੇ 1857 ਈ. ਵਿਚ ਮਦਰਾਸ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।" ਤਾਰਾ ਚੰਦ— ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ ਫ੍ਰੀਡਮ ਮੂਵਮੈਂਟ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਪੰਨਾ 206.
28. ਕੁਝ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਅਤੇ 1881 ਈ. ਵਿਚ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ — "ਲੈਂਡ ਔਫ ਫਾਈਵ ਰਿਵਰਜ਼", ਪੰਨਾ 228
29. ਮਦਰਾਸ ਰੀਪੋਰਟ ਨੂੰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ-ਚਵਾਲਾ ਮਹਿਤਾ — "ਵੈਸਟਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ", ਪੰਨਾ 25.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਲੋਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸਕੂਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ³⁰ ਅਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ 1848 ਈ. ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਕਰਨਲ ਐਬਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਖਰਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਠਾਲ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਮਈ 1851 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਕੂਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਗੁਜਰਾਤ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਜਿਹਲਮ, ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1854 ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਅੱਠ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿਚ 11 ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਬਾਕਾਇਦਾ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। 1854-55 ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਠਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਠਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਠਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਚੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।³¹

ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1862 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਐਂਟ੍ਰੈਂਸ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ। 1882 ਈ. ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤਕ 2030 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।³²

30. ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ " ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ॥ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

31. It would probably be pre-mature to direct any very strenuous efforts at present upon English Education. The trials that have heretofore been made in the Panjab have not been very successful. It would be better to rest a while, untill a class of youths shall have risen fit to receive higher European learning by means of the English Language." Pb. Administration Report. 1854-55, p.66.

32. ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ, ਸਾਲ 1883-84.

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ:

1851 ਈ. ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀਆਂ ਕਰਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਲਈ।³³ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।³⁴ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਵਿਚ ਯੂ.ਪੀ. ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਫਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਏਸੇ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ 1854 ਈ. ਦੇ ਡਿਸਪੈਚ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਂ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਸਬੰਧੀ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ³⁵ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ³⁶ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਏਨੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਨੀਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਈਂ ਘਾੜਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਦਰਜਾ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ³⁷ ਵਰਗੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ

33. Mehta H.R., "Urdu was declared to be the official language in the Multan Division in 1851, in Hazara in 1853 and Pashawar Division in 1854. In some cases the use of persian side by side with Urdu was allowed for a year more from the date of orders. The translation was complete throughout the province by the end of 1855." "Growth and Development of Western Education in Punjab", p.28.

34. "Punjabi is now rapidly falling into desuetude. Panjabi as a spoken language was also loosing its currency and degenerating into a provincial (rustic) dialect, whereas Urdu was becoming familiar to the upper and middle classes" Punjab Administration Report 1851-52, p.184.

35. "Urdu was becoming familiar to the upper and middle classes and rural population understood it nearly as well as their fellow subjects in Hindustan. Urdu was becoming more than a lingua franca", Punjab Administration Report 1852-53, p.184.

36. "Urdu be made familiar in the first instance to this educated classes and through them, as would certainly follow, to the entire body of people, to the eventual supersession of inferior local dialects." Court of Directors Despatch No.43 of 1855 quoted in Pb. Adm. Report 1854-55, p.45.

ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਨੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਪਨਾਰੁਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਗੁਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨੀਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿੱਪੀ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਕੌਮ ਦੇ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।³⁸ ਇਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।³⁹

ਉਰਦੂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤਿਸ਼ੁਟਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਲਗਾਉ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਉੱਪਤੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਨੇ ਮਨੇ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ।⁴⁰ ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਆ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਉਪਾਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੇਰੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਵੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

37. Leithner, "The Principle over which the choice of Urdu was based, connected more with worldly ambitions than mental and moral culture. Urdu and subsequently English were welcomed as an avenue and claim to employment under Govt. by more needy in the community and by those who wished to ingratiate themselves with the authorities." "History of Ind. Edu. In Pb., p.(ii).

38. Temple R.C. "India in 1880" London 1881, p.119-120

39. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਹੋਏ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

40. Leithner, "As regards the trading classes, the more ambitious of them gladly availed themselves of the Govt. System of Education, which promised them elevation in social rank or rather gave them the opportunity of being employed in public service, of exercising power over those higher castes, that had hitherto despised them. History of Ind. Edu." p.(iii).

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਡਾ. ਨਾਈਟਨਰ ਲਗਭਗ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਅਜਿਮ ਨਿ ਪੰਜਾਬ' ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਗਭਗ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲ ਵਧਣ ਫੂਲਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਜੇ ਉਹ ਸਪਿਰਦਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋਕਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਣ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਗਈ ਕਿਉਂਜੋ ਦੇਸੀ ਢੰਗ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨੀਹਾਂ ਤੇ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਧੂਰੀ ਸੀ।⁴¹ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਗਰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਹਰਮਨਪਿਆਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕੀਂ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਸਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਕੇ ਨਿਆਇ ਤੇ ਦਲੀਲ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੇਸੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਇਹ ਉਚੇਰਾ ਲਕਸ਼ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਸਪਿਰਟ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਾਰਡ ਰਿਪਨ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਲਿਖਿਆ ਕਿ "ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।"⁴²

41. Tara Chand - "True that the literature of power, which largely depends upon the gifts of nature, did appear in some quantity in all the languages, but the literature of knowledge(information) in Science, philosophy, History etc. was poorly served." "History of Freedom Movement", p.208.

ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ 1870 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਯੂਰਪੀਨ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ, "ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਬਤੌਰ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ, ਏਨੇ ਲਾਭ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਨਾਉਣਾ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਜਨੀਤੀ ਦੇ ਉਲਟ, ਮੁਰਖਤਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਨਵੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਵੀ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।"⁴³

ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਨਵੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸਲਾਹਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਵਕਾਲਤ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਰ ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ। ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਡਾਕਟਰ ਐਫ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਲਰਨਿੰਗ " ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਐਨਰੇਜੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ।⁴⁴ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇਸ ਦੀ ਚੌਥੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਸਚਿਤ ਨੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕੀ ਥਾਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪਲਾਨ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

42. "Inclined to agree with the sentiment that it is through the medium of the vernacular languages of this country that science and literature can most easily be advanced and cultivated. And that you are not desirous to put aside the cultivation of the English language, English literature and English science, with which we can bind together more closely the various races which meet upon the common soil of India." A History of the University of Punjab by J.F. Bruce-Lahore 1933, p.69.

43. Ibid, "The advantages of English are so great as the language of the ruling class and as a vehicle of direct communication of modern European thought and science that it would not only be impolitic and foolish but fatal to the success of the new University to attempt to oppose it and limit its influence." p.71.

44. Ibid, p.81.

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ 3850 ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਡੇਰਿਆਂ, ਧਰਮਸਾਲਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਸਨ ਤੇ ਯਥਾ-ਯੋਗ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਠਵੀਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਠੀਤੀ ਅਧੀਨ 1901 ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ⁴⁵ 2883 ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, 351 ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ 16 ਕਾਲਜ ਚਲਦੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।⁴⁶ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਟਸ ਕਾਲਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਵੀ ਧੜਾ ਧੜ ਖੁਲ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ⁴⁷ ਜਿਵੇਂ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਔਫ਼ ਆਰਟਸ (1875), ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਕਾਲਜ (1881 ਈ.), ਵੈਟਰੀਨਰੀ ਕਾਲਜ (1882), ਐਚੀਸਨ (ਚੀਫਸ) ਕਾਲਜ (1886), ਸੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ (1887), ਸੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ (ਕੇਵਲ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਕਾਲਜ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਤੇ ਕਾਮਰਸ ਕਾਲਜ, ਕੋਈ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ।

ਸਰਕਾਰੀ ਅਦੇਸ਼ਾਂ, ਡਿਸਪੈਚਾਂ, ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸਦਕਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਯਥਾ-ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ

45. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ ਸਾਲ 1901-02, ਪੰਨਾ 167.

46. ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:—(1) ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ (ਜਨਵਰੀ 1, 1864), (2) ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦਿੱਲੀ (1864), ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਕਾਲਜ (1886) ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ, (3) ਲਾਹੌਰ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ (1866), (4) ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ (1875), (5) ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ (1876), (6) ਐਫ.ਸੀ.ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ (1886), (7) ਈਸਟਰਨ ਕਾਲਜ, ਬਹਾਵਲ ਪੁਰ (1886), (8) ਡੀ.ਏ.ਵੀ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ (1888), (9) ਮਰੇ ਕਾਲਜ ਸਿਆਲਕੋਟ (1889), (10) ਮਿਊਂਸ਼ਿਪਲ ਬੋਰਡ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (1888), (11) ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ (1892), (12) ਗਾਰਡਨ ਕਾਲਜ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (1893), (14) ਰਣਧੀਰ ਕਾਲਜ, ਕਪੂਰਥਲਾ (1896), (15) ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ ਦਿੱਲੀ (1899), (16) ਐਡਵਰਡ ਕਾਲਜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ (1900)।

47. "ਪੰਜਾਬ ਗੌਰਮਿੰਟ ਰੀਪੋਰਟ ਆਠ ਇਨਕੁਆਇਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ," 1933" ਪੰਨਾ 114, "ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ" ਜਿਲਦ 4-1907, ਪੰਨਾ 441, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1909-10, ਪੰਨਾ 45 ਅਤੇ "ਲੈਡ ਆਫ਼ ਫਾਈਵ ਰਿਵਰਜ਼",— ਰੌਸ — ਪੰਨਾ 228.

ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਪ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਏਗੀ:-

(1) 1901 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਕੁਲ ਵਸੋਂ ਦਾ 3.84 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ 26 ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਰਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਮਾਮੂਲੀ ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਣਾ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ।⁴⁸

(2) 1901 ਈ. ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ⁴⁹ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ:-

- (ੳ) ਮੁਸਲਮਾਨ - 11.55 %
- (ਅ) ਹਿੰਦੂ - 15.45 %
- (ੲ) ਸਿੱਖ - 15.98 %⁵⁰

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ — ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।⁵¹

(3) 1901 ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 91313 ਸੀ।

48. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1901-02, ਪੰਨਾ 180.

49. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ 1901, ਪੰਨਾ 120-122.

50. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

51. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ 1901 ਈ. ਪੰਨਾ 270, "ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਵੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।"

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਰਚਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਰੀਝ ਲਗਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।⁵²

(4) ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਉੱਤਰ ਸਕਣ ਜੋਗਾ ਸਮਝ ਕੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਿਆਗਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਏਨਾ ਹੌਲੀ ਤੇ ਏਨਾ ਸੀਮਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਿਲਾਅ ਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਹੇਠਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਪਰਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਦੇਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ, ਆਮ ਲੋਕ-ਚਾਏ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਦੂਜੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਸੋਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸ਼ਿਲਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਖਾਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਰਾਦਾਰੀ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ⁵⁴ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ।

(5) ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬੀ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਹੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੀਮਤ ਹੱਦ ਤਕ ਵਕੀਲ, ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਤੁਰਤ ਲਾਭ ਤਾਂ ਹੋਏ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉਨਤੀ ਰੁਕ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜੋ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਜਾਪਦੀਆਂ

52. ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ 'ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

53. ਤਾਰਾ ਚੰਦ — ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਫ਼ਰੀਡਮ ਮੂਵਮੈਂਟ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਪੰਨਾ 206.

54. ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੈਸਾ ਅਖਬਾਰ ਲਾਰੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ 7 ਸਤੰਬਰ 1895 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਲ ਸਰਕਾਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ।

ਸਨ , ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਬਣ ਗਈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬਿਖੜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ 800 ਸਾਲ ਤਕ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤੇ ਵਧ ਵਿਕਸਤ, ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ, ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਤੁਅਸਬ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਸੱਲੀ-ਬਖ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰ ਆਮ ਲੋਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਈਸਾਈ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ।

(6) ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਹਲਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਗ਼ੈਰ-ਤਸੱਲੀ-ਬਖ਼ਸ਼ ਸੀ। ਮਿਡਲ ਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈਆਂ ਜਾਂ ਯੂਰਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ।⁵⁵ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਰਿਆਇਤ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ — ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਦਾ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ, ਜਾਂ ਘਰਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਕੈਮਲਪੁਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ 50 ਇਸਤਰੀ ਸਕੂਲ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ।⁵⁶ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘਰੇਲੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੇ ਵੀ ਨਵੀਂ ਕਰਵਟ ਲਈ। ਅਜੇਹਾ ਝੁਕਾ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਨਾਭਵੰਦਾ ਸੀ।

(7) ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗ਼ਲ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਧੇਰੇ ਗੁਸਤਾਖ਼ ਤੇ ਅਸੱਭਯ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਰਬ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁵⁷

55. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1901-02, ਪੰਨਾ 26.

56. ਈਸਰ ਸਿੰਘ — ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਤਨ — ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ — ਦਿੱਲੀ, 1972, ਪੰਨਾ 267

57. 'ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਪੇਪਰ' ਸਿਅਲਕੋਟ ਨੇ 11 ਜੂਨ 1888 ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਰਹਿਬਰੇ ਰਿਦ" ਨੇ 1890 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਪ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਾ ਕਿ ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਆ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਮੀ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਹੱਥੀਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿਵਾਇ ਕਲਰਕ ਬਣਨ ਦੇ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਸਨਅਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।⁵⁸

(੪) ਇਸ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਇਕ ਨਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਾ ਵਾਹ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲ ਪਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਉਚਤਮ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੀਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਰੀਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਬੀਜ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ-ਦੁਕਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ।⁵⁹

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ:

ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਂਝੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਫਲ ਮਾਧਿਅਮ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਗਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਡੇਰੇ ਭਾਗ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 1851 ਈ. ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੇਠਲੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਨਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ, 1854 ਈ. ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਮਾਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿਭਾਵੇਂ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ " ਹੁਣ ਇਹ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜਾਂ ਨਿਸ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ"⁶⁰ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਟਕੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਉਜੱਡ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਤਕ

58. 'ਅਤਲੀਕੇ ਹਿੰਦ' ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ 'ਨੂਰ-ਅਫਸ਼ਾਂ' ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ 1901 ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਸਪਿਦਕੀ ਨੋਟ ਛਪਦੇ ਰਹੇ।

59. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

60. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1851-52 ਅਤੇ 1852-1853, ਪੰਨਾ 184.

ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਉਪਰਲੀ ਤੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਬ-ਜਾਂਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। " ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ(ਉਰਦੂ) ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ।"⁶¹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਇਹੀ ਨੀਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ (ਉਰਦੂ) ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਏਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬੜੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੀਚਿਤ ਸਨ। 1881 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਦੇ ਪੰਨਾ 160 ਉੱਤੇ ਮਿਸਟਰ ਬੀਮਜ਼ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।⁶² ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਫਾਰਸੀ

61. ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕੋਰਟ ਐਂਡ ਡਾਇਰੈਕਟਰਜ਼ ਦੀ ਪਤ੍ਰਕਾ ਨੰਬਰ 43 ਮਿਤੀ 18 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1855.

"With regard to the language in Panjab, there is no reason to perpetuate the Panjabi, or even to check its decadance at the expense of superior Hindustani by means of an educational system." Quoted in Hunter Commission Report- Calcutta, 1884, p.44.

62. "With the barriers of provincial isolation thrown down and ever freerer and fuller communication between various parts of the country, that clear, simple, graceful, flexible and all expressive Urdu speech, which is even now the linguafranca of most part of India and the special favourite of the ruling race, because closely resembling in its most valuable characteristics, their own language, seems undoubtedly destined at some future period to supplant most, if not all of the provincial dialects and to give to all Aryan India, one homogeneous cultivated form of speech to be, in fact, the English of the Indian World."

ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਉਰਦੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਵਸਰ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਜਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿੱਦਿਆ ਕਿਸੇ ਆਰਥਕ ਠਾਠ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ, ਇਸ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੋਕ ਲਾਈ ਗਈ। ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।⁶³ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਉਹ ਉੱਕਾ ਅਵੇਸਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮਠ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਉਰਦੂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਰਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿੱਪੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਉਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਉੱਕਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ। ਬਤੌਰ ਕੌਮ ਦੇ ਉਹ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਕੋਈ ਯੋਗ ਆਗੂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਲਾਮ, ਮਾਨਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਰਾਮ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਜਾਣ ਜਾਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਚੇਸ਼ਟ ਸਨ। ਇਕ ਤੱਥ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ

63. Murray, "The accomplishment of reading and writing are uncommon amongst the Sikhs and are chiefly confined to Hindu and Muslim Mutsuddees or clerks who acquired sufficient knowledge of the Persian Language to enable them to keep accounts and to conduct the epistolary correspondence of the chiefs."

"Rise, Progress and Present Condition of the Sect and Nation of the Sikhs", Vol. I, London, 1846, p. 135.

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਗਠਤ ਹੋ ਕੇ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਿਖਾਉਣਾ ਜਾਂ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ ਜੋਗੀ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਤਾ ਜਾਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਹਾਲੀ ਆਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣ, ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਇਆ।⁶⁴ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਜਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਭਾਈ, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਾਂ ਦਸ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਆਦਿ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।⁶⁵ ਜਾਂ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਧੇ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਅਖਵਾਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾਈਟਨਰ⁵⁶ ਦਾ ਯਤਨ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਅੰਜੁਮਨਿ ਪੰਜਾਬ" ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲੀ

64. ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ "ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਣ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

65. ਦੇਸੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਦੋ ਪੜਾਅ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ "ਬਾਲ ਉਪਦੇਸ਼, ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਮਹਾਂਦਰਸ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਏਕਦਸ਼ ਭਗਵਤ, ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਪਿੰਗਲ (10 ਭਾਗ) ਅਸ਼ਵ-ਮੇਧ, ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਮਾਇਣ, ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ, ਮੋਖਸ-ਪੰਥ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਸ ਪਠਾਯਾਗੀ ਛੇਵੀਂ, ਵਸਿਸ਼ਟ ਪੁਰਾਣ।" ਹਵਾਲਾ-ਡਾ. ਨਾਈਟਨਰ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ ਇੰਡੀਜੀਨਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ 1883, ਪੰਨਾ 2, ਭਾਗ ਚੌਥਾ।

66. Khushwant Singh, "What Monier Williams did for India, Dr. Leitner sought to do for the Panjab. He was the spirit behind the Anjuman-I-Punjab and the Panjab Akhbar, published at Lahore. He set up a Panjab Institute at working near London." History of the Sikhs, Vol. II, p. 140.

ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਇ ਮੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।⁶⁷

ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।⁶⁸ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਬਾਦਲੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ।⁶⁹ ਪਰ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ। ਹਿੰਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਜਦ ਡਾ. ਨਾਈਟਨਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।⁷⁰

67. ਰਸਾਲਾ ਅੰਜੁਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ਨਾਚੋਰ, ਫਰਵਰੀ 1866, ਪੰਨਾ 7

68. Leitner, "Gurmukhi Language and Literature is not the contemptible and barbarous idiom which educational Reports and the interested statements of Hindu and Mohammeden underlings make it out to be, but that it is still living with a glorious tradition and with the possibility of development to a stillmore glorious future, if it be cultivated and encouraged as the national language of the Panjab, as the Rev. Dr Trumpp once suggested with so much earnestness in his Report on the Lahore Oriental College, then in the infancy, and without a single class for the teaching of Panjabi." p.31.

69. Ibid.

"By instructing the son of the agriculturist through the medium of Urdu, we have deprived him of the teaching power of his parents in Panjabi, we have disconnected him from the past and yet have given him no education, which will enable him to cope with the difficulties of the present or to make him a loyal and useful member of the community."

70. Hunter Commission- Panjab Provincial Committee,"

"It has been decided by high authority that Urdu written in Persian characters shall be the officially recognized vernacular of Panjab. No Change is needed." Calcutta, 1834, p.44.

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੂਧਾਰ ਦੀ ਚਲੀ ਪਹਿਲੀ ਠਿਕਾਣੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਠਤੀ ਵਲ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਲ, ਡਾਕ ਰੇਲ, ਕਰਹਿਰੀ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰੰਗੂਣ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।⁷¹ ਪਰ ਇਹ ਤਾਕੀਦ ਪੁਰਾਣੀ ਢੰਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿੱਦਿਆ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਉੱਚੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਸਫਲ ਤਜਰਬਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ 'ਸਤ ਸਭਾ' ⁷² ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਭਾ 1866 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ⁷³ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਨਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਸਕੱਤ੍ਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਆਪ ਵੀ, ਵੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਅਪਣਾਈਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਠਤੀ ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸਨ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਲੋਂ 15 ਮਈ, 1882 ਈ. ਨੂੰ ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ⁷⁴ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜਾ ਸੈਮੇਰੈਂਡਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਕੌਮੀ ਚਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੋ ਸਕੇ।

71. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) — "ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਖਿਆ" ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946, ਪੰਨਾ 301/302/318

72. District Gazetteer Lahore, "The 'Sat Sabha' was founded in 1866. Its object is diffusion of useful knowledge through the medium of Panjabi Language and the reformation of the moral and social condition of the Hindu Community Lahore, 1894, p.233.

73. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1900-01 ਵਿਚ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਵਾਲਾ — ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ਲ ਕਮੇਟੀ-ਕਲਕੱਤਾ, 1884, ਪੰਨਾ 563-64.

74. ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ — ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ਲ ਰੀਪੋਰਟ - ਕਲਕੱਤਾ, 1884, ਪੰਨਾ 563.

ਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਨਿਯਮਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯਤਨ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। ਸਭਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸੂਧਾਰਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਕਿ (ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ (ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਕੱਢਣੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾਉਣਾ ਅਤੇ (ੲ) ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ।⁷⁵ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਥਾਂ ਥਾਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ, ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਰੀਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂ ਇਸ ਗੱਲੇ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਖੜਵੀਂ ਹੋਂਦ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਨਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸਭਿਵ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਵੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਯਤਨ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ:-

(1) ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਧੰਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।⁷⁶ 1879 ਈ. ਤਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 42 ਤਕ ਪੁਜ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਰਿਹਾ।

(2) ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 1877 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ

75. ਗੋਲਡਨ ਜੁਬਲੀ ਬੁੱਕ — ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ੈਰੰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958, ਪੰਨਾ 7-8.

76. ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ " ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਤਨ- ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ" — ਦਿਲੀ, 1972, ਪੰਨਾ 267 ਅਤੇ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ — ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਪਟਿਆਲਾ, 1974, ਪੰਨਾ 129.

ਗਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਲੀ ਦੋਸੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ 1888 ਈ. ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣ ਲਗੀ।⁷⁸ ਲਾਈਟਨਰ ਨੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਅਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਘੁਮੰਡੀ ਤੇ ਆਕੜਖਾਨ ਹੀ, ਉਜੱਡ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁷⁹

(3) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ 1880 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਟੀਸ ਦੇ ਇਮਓਹਲ ਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਸੁਲਘਾਯੋਗ ਉਦਮ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਏਸੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਹੋਰ ਔਕੜਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇ।⁸⁰

(4) 1882 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਅਕ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ "ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ"⁸¹

77. ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ(ਡਾ.)-ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949, ਪੰਨਾ 2.

78. Teja Singh-"Instead of giving the Sikhs any special privileges in the University, the promoters of the University scheme made a special provision for the teaching of Panjabi in Oriental College. This privilege was not given to Urdu or Hindi." "Singh Sabha Movement"-Panjab Past and Present-April 1973, pages 32-33.

79. Leitner, "It is to be hoped that the examination will do something towards the revival of a Literature and the cultivation of a language, which superciliousness alone can term barbarous." History of India, Ed., p.33.

80. ਰੀਪੋਰਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ 1880, ਪੰਨਾ 65.

81. (ੳ) 'ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਸਿਖਿਜਮ' ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ 30-9-1904 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(ਅ) ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ - ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ ਦੀ ਸਿਖਸ' ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 145(ਫੁਟ-ਨੋਟ).

ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੀਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੀਸਥਾ ਦੇ ਉਘੇ ਸਚਿਲਕ, ਸੋਢੀ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੱਤ ਸਭਾ ਨਾਹੋਰ) ਨਾਲਾ ਨਾਨਕ ਬਖਸ਼, ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਆਇਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ।⁸² ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਦੇ ਮੁਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਘੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਇਸ ਸਭਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸੀਸਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 44 ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਾ ਪੰਜਾਬ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੀਸਥਾ ਸਰ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ 1926 ਈ. ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਕੱਤ੍ਰ ਨਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਕੀਰ ਅਤੇ ਗਿ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜੋ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਰਤਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ' ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤੇ ਵੇਰਵੇ, ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਸਿਵਾਇ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਚਿਲਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਉਂਜੋ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ।⁸³ ਇਹ ਸਭਾ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਏਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ 'ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ' ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ⁸⁴ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

(5) ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਵਸਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਦ ਫਰਵਰੀ 1882 ਈ. ਵਿਚ ਹਿੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ "ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨ" ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

82. 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਚੇਤ 1939 (ਸੰਨ 1882 ਈ.:), ਪੰਨਾ 5.

83. ਸਿਖ਼ਸ ਐਂਡ ਸਿਖਿਜ਼ਮ - ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, 30-9-1904, ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ।

84. ਅੰਜੁਮਿਨਿ -ਦੱਕੀਏ ਉਰਦੂ ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੀਸਥਾ ਪੰਜਾਬ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਿਸਟਰ ਆਰਨਲਡ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ 1856 ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। 'ਅੰਜਮਨੇ-ਹਮਾਇਤੇ ਉਰਦੂ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸੀਸਥਾ ਵੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਰਚਲਿਤ ਹਰ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਗੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸੁਝਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ 9 ਅਕਤੂਬਰ 1883 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੀਪੋਰਟ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।⁸⁵

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖੋ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ 53 ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉੱਤਰ ਮਗੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਪੱਖੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਿਮੇਰੰਡਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ, ਸ੍ਰ- ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸ੍ਰ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ, ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ, ਲਾਹੌਰ, ਸਤ ਸਭਾ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਲਗ ਭਗ ਪੰਜਾਬ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਸਖਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਿਮੇਰੰਡਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ।⁸⁶ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ⁸⁷ ਤੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਯੋਗ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:- (ੳ) ਉਰਦੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ / ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਜ਼ਮੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾ ਤਾਂ ਨਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਛੇਕ-ਪਿਯ। (ਅ) ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ੲ) ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। (ਸ) ਉਰਦੂ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। (ਹ) ਉਰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ। (ਕ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਬੁਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

85. ਮਹਿਤਾ - ਐਚ.ਆਰ. "ਕ੍ਰੋਥ ਐਂਡ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਔਫ ਵੈਸਟਰਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ", ਪੰਨਾ 90

86. Indian Educational Commission, Panjab Provincial Committee Calcutta, 1884, p.193-230.

" ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ " ਲਾਹੌਰ 15 ਮਾਰਚ 1882

87. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ਤੇ ਮਿਸ ਐਮ. ਰੋਜ਼ ਗ੍ਰੀਨਫੀਲਡ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ।

ਮਿਸ ਗ੍ਰੀਨਫੀਲਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਲੀਲਾਂ-
 ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਦੀ
 ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ।⁸⁸ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ
 ਅੰਗ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ।⁸⁹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੇਦੀ ਦਲੀਲ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ
 ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਗਵਾਹ
 ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਮਿਸ ਗ੍ਰੀਨਫੀਲਡ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ
 ਵਿੱਦਿਅਕ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪਠਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਅਪਣੇ
 ਆਪ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿਸ ਗ੍ਰੀਨਫੀਲਡ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਸਰਕਾਰੀ
 ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਰਦੂ ਪਾਸ ਕਿਹੜਾ ਸਾਹਿੱਤ ਸੀ?⁹⁰

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸੈਮੇਰੈਂਡਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ
 ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ
 ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ
 ਜਾਏ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ
 ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

-
88. Greenfield Miss W.N., "Both Urdu and Hindi are to them (Panjabi's) foreign tongues. Gurmukhi readers make most rapid progress, As soon as they have learned the alphabet and begin to join letters, they find sound familiar to them and every sentence read has an intelligible meaning. By the time, the first reader is finished the child is able to read at sight and appreciate any simple Gurmukhi book." "Memorandum submitted to Hunter Commission, p.226.
89. Ibid. Whereas our Hindi pupil labour through the first book, every book brings new difficulties, not in subject matter but in long compound words deriving from the Sanskrit, which is far above the comprehension of our Punjabis." I strongly advocate therefore that in all village schools at least Gurmukhi should be taught first in order to open the minds of the children adding in higher classes Urdu for Mohammadans and Hindi for Hindus. Pupil so taught will be more intelligent and make far more rapid progress. p.228.
90. Ibid. "The objection made by some that there is no Literature in Gurmukhi (Punjabi) seems to me very superficial. If a large reading population is created a literature suits to its wants will soon spring up. What Urdu literature is there at present? It is fruit of Govt. patronage or missionary efforts. And what is the moral tone and intellectual status of the few native books of poetry and prose written independently of such influences." p.230.

ਹੈਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹੱਲ ਇਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਜਮਨਾ ਤਕ ਹਿੰਦੀ ਠਾਠੂ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਲੋਚੀ ਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ। ਪਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਠਾਠੂ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਐਕੜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਠਾਲ ਹੀ ਇਹ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਜੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਜਾਂ ਮੰਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ।⁹¹

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਥਾਂ ਨਾਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਾਓ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਗੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਕੌਮੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਠਿਰੇਲ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ।⁹² ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮੁਦੱਈ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।⁹³ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬੇਹੱਦ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ। 1891 ਈ. ਵਿਚ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ "ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ" ਨੇ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ, ਪਰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

91. ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ ਲਾਹੌਰ 27 ਸਤੰਬਰ, 1901

92. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ — ਦੀ ਏਜ ਐਂਡ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973, ਪੰਨਾ 45.

93. ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਤੇ ਪਦ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

94. ਹੋਮ ਸੀਕ੍ਰਿਟ ਐਨ.ਪੀ.ਆਰ.ਪੰਜਾਬ 1891— ਪੰਨਾ 99— ਹਵਾਲਾ ਜੀ.ਐਸ.ਛਾਬੜਾ 'ਸੋਸ਼ਲ ਐਂਡ ਇਕਨਾਮਿਕ ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬ (ਥੀਸਿਸ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ.)

ਵੀ ਵੱਧ ਸੀ , ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਉਰਦੂ ਪੱਤਰ " ਕੈਸਰੂਲ ਅਖ਼ਬਾਰ " ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਰਚ 1891 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਮਿਲਟਰੀ ਗੱਜ਼ਟ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬਤ ਭਰਿਆ ਦਸ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਉਰਦੂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਅਵਿਗਸਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

(7) ਹੋਰ ਜਾਠੀਆਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਆਸ ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਉੱਦਮ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਲੜਕੇ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ। ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਸਠ ਜਿਹੜੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭੀ ਹੋਵੇ, ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਆਸ਼ੇ ਅਧੀਨ 1892 ਈ. ਨੂੰ ਸ੍ਰ. ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰੋਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ, ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰੀਝ ਬਣੀ ਰਹੀ । ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਿਰ ਕੇ ਕਾਲਜ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ⁹⁵ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠ ਕੀਤੀ। ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਾਲਜ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਨਾਰੋਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਪਿਛੋਂ 22 ਅਕਤੂਬਰ 1893 ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ।

(8) 20 ਅਪ੍ਰੈਲ 1892 ਈ. ਨੂੰ ਨਵੰਬਰ ਹਾਲ ਨਾਰੋਰ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਰੋਰ ਵਲੋਂ ਸਰ ਡੈਨੀਸ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਆਯਤੀ ਐਡਰੈਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਖਿਆ:-

95. "Jawahar Singh Kapur addressed many meetings in Amritsar and telling his Sikh audience that Arya Samaj had its institutions to teach Sanskrit and Vedas, the Muslims had made provision for Koran at Aligarh, but the Sikhs had no institution for the study of Gurmukhi and Granth."

' The Tribune, August 15, 1890 '

"ਬੜੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਜੋਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਓ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਓ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਮ ਲੋਕੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।"⁹⁶

ਪਰ ਇਸ ਐਡਰੈਸ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਈ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੁਝ ਸੁਆਰਠ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ।

(9) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਜ਼ਟ ਨੇ ਆਪਣੇ 19 ਅਗਸਤ 1893 ਵਾਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ:-

"ਕੋਡੀ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ, ਜੁ ਨਾਈਟਨਰ ਸਾਹਿਬ ਜੈਸੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਗੈਰ ਮੁਲਕ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਜ਼ਹਬ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਯੂਤ ਸੈਕਲਫ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹੇ ਇਸ ਪੰਥ ਦੀ ਯੋਜਨਾਂ ਤੇ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਭਰਾ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਸ ਆਪਣੀ ਇਸ਼ਟ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਣ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਲੋਂ ਮੱਥੇ ਤੇ ਓਉਛੀ ਪਾਉਣ। ਦਸਖਤ ਕਰਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਕ ਤੇ ਤੋੜਾ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੂਭ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ(ਯੂ.ਪੀ.) ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਰਦੂ ... ਦੀ ਕੁਝ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦੀ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਜੁ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਅਤੇ ਰੇਲ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਉਤੇ ਅਕਸਰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਛਾਪਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਰਿਆਸਤ ਜਮ੍ਹੂ ਦੇ ਕਾਬਜ਼ਾਤ ਅਕਸਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਡੇਕਰਾ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਨ। ਪੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਘਾਤ ਹੋਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਹੀਲਾ ਨਾ ਕਰਨ।" ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਦਾ ਨਿਯੰਕਾਰੀ ਕਾਰਜ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ ਸ਼ੇਰ ਬਕਰੀ ਇਕ ਘਾਟ ਪਾਣੀ ਪੀਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਨ?"

(10) ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਦਾ ਅਸਰ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਿਕਮਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।⁹⁷ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗਜ਼ਟ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ 16 ਸਤੰਬਰ 1893 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਖ਼ਬਰ ਬੜੇ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੀ:-

" ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤਯੰਤ ਖੁਸ਼ੀ "

" ਸੁਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਚਾਰ ਪੂਰਨ ਕਰਨੇ ਹਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਵਲੀਏ ਨਾਭਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹਿਕਮਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਕਾਜ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। "

ਏਸੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਮਨਾਮ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ⁹⁸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ, ਸਟੋਰ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ, ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਬਿੱਲ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਭ ਗਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਗਜ਼ਟ 29 ਮਈ 1910 ਈ. ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਏਥੇ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਤੰਬਰ 1893 ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਕਦਮ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

97. 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ' - 16 ਸਤੰਬਰ 1893, ਪੰਨਾ 3.

98. ਭਗਤ ਸਿੰਘ - ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਗੂਏਜ਼ ਇਨ ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ - ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, - ਅਪ੍ਰੈਲ 1973, ਪੰਨਾ 156.

(11) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਲ ਤੇ ਡਾਕ ਤਾਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿਤੇ। ਡਾਕ ਤਾਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਸਿਖਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸਿਖਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰੱਕੀਆਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।⁹⁹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਰਨਾਵੇਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਭ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸੂਲ ਕਰਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਨਾਵੇਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਥਾਂ ਸਿਰ ਪੁਚਾਇਆ ਜਾਏ।¹⁰⁰

(12) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮਤ-ਭੇਦ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਚੀਆ ਸਮਾਜੀ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਸ਼ੁਧੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ-ਭੇਦ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਖੇਵਿਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਤ-ਭੇਦਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਰਿਵੀ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਚਲਿਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਮਲਤਾ ਦੁਆ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸਭਿਅਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਤੁੱਲ ਗਏ।¹⁰¹

99. 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਐਡਵੋਕੇਟ', 15 ਅਕਤੂਬਰ 1904

100. 'ਸਿਖ਼ਸ ਐਂਡ ਸਿਖਿਜ਼ਮ' - 16 ਜੁਲਾਈ, 1904.

101. Jones Kenneth W. "Educated Sikh leaders sought to define their community around the symbols of the Sikh's past, including that most powerful determinant of separatism, linguistic identity. As Hindi in DevNagri Script, defined the revived Hindu, so Punjabi in Gurmukhi Script came to symbolize the demands for a separate Sikh identity."

Spokesman Delhi. Guru Nanak Number, 1973.

ਦੇਵੇਂ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਜ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਆਈ ਜਾਏ। ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ¹⁰² ਸੀ ਕਿਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਓਨੀ ਹੀ ਓਪਰੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਅਕ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਤੇ ਸੁਝਾ ਦੀ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਨਤਾ ਦੁਆਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ । ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਝਗੜਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਣਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋਨੀ ਹੋਨੀ ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲੈਣੀ ਸੀ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਤਰ 'ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਸਿਖਿਜਮ' ਨੇ ਆਪਣੇ 16 ਜੂਨ 1904 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:-¹⁰³

"ਸਿਵਾਇ ਇਸ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਾਲੀ ਬਦਨਸੀਬ ਧਰਤੀ ਦੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਭੁਲੜ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬੜਾ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਤੁਅੱਸਬ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਸਟੇਜਾਂ ਉੱਤੇ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਔਖਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿੰਧੀਆਂ ਲਈ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਮਠ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਦੇ ਦੀ ਮਰ ਖਪ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਦੇ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ, ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਦਿਵਾਉਣ ਵਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੋਵੇਗਾ।"

102. Ibid. "Now whether Punjabi or Hindi should replace Urdu has again become a burning topic of the day. Those who for bigotry's sake, wanted Hindi to become court language which is nonetheless a foreign language like Persian and Urdu finding that they will meet with utter failure in this attempt have now commenced to argue that for the Panjab, there should be no language other than Panjabi, but it should be written in Hindi characters instead of in the Gurmukhi

103. 'ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਸਿਖਿਜਮ' — ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, 16 ਜੂਨ 1904. Characters." (p. 33.

(13) ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੌਣੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਝਗੜਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਧੂਰਾ ਇਕੋ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਲੈ ਲਈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੀ ਰੋਕੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ ਸਗੋਂ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਸ ਦੀ ਵਖਰੀ ਹੋਂਦ ਮੁਕਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥ ਇਹ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਲਈ ਸਾਢੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਏਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਵਿਗਸਤ ਤੇ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ, ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸਿੱਧ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਅਪਨਾਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗਾ, ਉਥੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੁਹਚ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣਾ ਸੰਭਵ ਤੇ ਸੌਖਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਕੋਲਿਤੋ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਉਪਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ, ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਨਜਿੱਠਣ ਨਾਲੋਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਅਧੀਨ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਹਾਠੀ ਪੁੱਜੀ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬਤੌਰ ਇਕ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਸੰਗਠਤ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ।

(14) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਸਲੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੱਤ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਆਮ ਰੁਚੀ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਵਲ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਰਵਿਾਰੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਜੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਜੀ ਦਾ ਮਣਾਂ-ਮੂੰਹੀਂ ਸਾਹਿੱਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ

ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਫਾਰਸੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਫਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਨਾਲ ਵਧਣ ਲਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗਾ।

(15) ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਗਲ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਨਵੀਂ ਸੋਝੀ ਨੇ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਗਸਾਉਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਉੱਠਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੇ, ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ।¹ ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਫਿਕਰਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਓਥੇ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਸਮਰੱਥਕ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਾਠੀਆਂ ਜਿਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਉਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ, ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਮੱਲ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਨੂੰ, ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਉੱਠਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਵਡੀ ਰੀਝ ਤੇ ਮੁਖ ਲਕਸ਼ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਚਰਚਾ ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

- ਉਫ਼ੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ
- (ੳ) ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਲਹਿਰ
 - (ਅ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ (ਨਿਰੰਕਾਈ ਲਹਿਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ)
 - (ੲ) ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ (ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ, ਦੇਵ ਸਮਾਜ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਗੁਣਾਥ ਦਾਸੀਏ, ਕਾਚੂ ਕਟੀਏ)
 - (ਸ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ - (ਜਮਾਇਤਿ ਅਹਿਮਦੀਆ, ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ, ਅਜਮੁਠਿ-ਇਸਲਾਮੀਆ, ਅਜਮੁਠਿ ਖਦਮਿ-ਉਮ ਇਸਲਾਮੀਆਂ)

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੂਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ

" ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਤਕੜਾਈ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਿਲ ਦੇ ਰੋਸ਼ੇ ਤੇ ਆਂਤੜੀਆਂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਇਸ ਪੇਚੀਦਗੀ ਨਾਲ ਤਾਰਪੋਦ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਧੜਕਣ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਮਦਰਦੀ-ਭਰੀ ਥਰਥਰਾਹਟ ਉਠੇ।"¹

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਨਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਪਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ ਧਰਮ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਧਾਰਮਿਕ ਮੱਤਾਂ ਜਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੂਧਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ-ਉਥਲ ਜਾਂ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸ ਭੈ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਕੀ ਜਾਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖੋਂ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਉਤੇ ਤੁਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਨੂੰ, ਇਕ ਭਾਵਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਇਹਸਾਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਬਾਕੀ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਟੋਕ ਤੇ ਅਪਾਰ ਗੌਰਵ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਰੋਧੀ ਮੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਤੱਖਾਂ ਜਾਂ ਮਿੱਥਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਅਧੀਨ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਜਾਂ ਪਰਿਥਰਾ ਤੋਂ ਤੁਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਗੁਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਰਸਮਾਂ ਜਾਂ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਚਿਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਪੜਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਸਭਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਨਾਂਕਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪੱਖ ਸੀ।

1. Basant-Annie-'India a Nation' Madras, 1925, p.71.

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਗਲੂ, ਪਛੜੇ ਹੋਏ, ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਦਸ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗੀਣਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਨੋਰਥ ਬਣ ਗਿਆ।

ਬਦੇਸ਼ੀ ਗੁਣਾਮੀ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਨਿਰਬਲਤਾ ਦੇ ਗੀਣ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਤੇ ਅਸਮਰਥ ਸਮਝ ਕੇ ਭੂਤ ਵਿੱਚੋਂ ਤਸੱਲੀ ਲੱਭਣ ਦੀ ਭਵਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਬੁਧੀ-ਜੀਵੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਹਰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭੂਤ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯਤਨ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ।

ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਰਮਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਮਨੋਰਥ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਸਕਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅੰਗ ਹੀ ਬਣ ਸਕੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗੇ ਵਧਣ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣ ਦੀ ਲਗਨ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਾਇਆ।

ਕੁਝ ਭੈੜੀਆਂ, ਅਸੱਭਯ ਤੇ ਕਰੂਰ ਰਸਮਾਂ, ਯਥਾ ਜੰਮਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ), ਸਤੀ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਰੋਕ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ, ਹਰ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਯਤਨ, ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਸੁਲਘਾਯੋਗ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਸੀ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ, ਉਹੀ ਮਹਾਨ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਂਡ ਬਣ ਗਈ।

2. Lajpat Rai-"The over zeal of the missionaries in their attacks upon Indian Religions and Indian thought suggested to Indian minds a closer and deeper study of their own religions and thoughts".

'Young India' Lahore, 1916, p.121

ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਲਹਿਰ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬਖਾਇਦਾ ਸਥਾਪਨਾ 1837 ਈ.¹ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਭਾਵੇਂ ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਫੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ² ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਟ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।³ ਪਰ ਇਕੱਠੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਉਸ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਰੋਡੋਲਫ਼ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਗਿਰਜਾ ਤੇ ਕਾਲਜ ਆਦਿ ਖੋਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।⁴ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਉਪਾਰਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ⁵, ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤੌਕਦੇ⁶ ਰਹੇ ਮਤਾ ਕਿਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ

1. Anderson H.E., 'A Century for the Christ'. Sketch of the History of the first church in the Panjab from its inception in 1837 until its celebration in 1937-Lodhiana Mission Press, Ludhiana-1937.
2. "In Guru Nanak's time there were not only Hindu and Moslems but also Parsis, Jews and most likely, Christians among the saints in the parts of India." Archer- The Sikh-Princeton, University Press 1946, p.70.
3. Rev.G.H.Loehlin-, "It is hard to imagine such an indefatigable traveller and earnest seeker, as Guru Nanak, not meeting these christian Saints." The History of Christianity in the Punjab, The Panjab Past and Present, Vol.VII Part-I, Patiala, April, 1973, p.176.
4. Amaury de Riencourt, "Akbar was profoundly impressed, dafficiently to let the Jesuits open a church and a college in Agra with full freedom to baptize and preach to his subjects." 'The Soul of India, Harpers, New York, 1960, pp.191-92.
5. Clark- "The Panjab & Sindh Mission of the Church Missionary Society, London 1885, p.3.
6. "Nothing seemed to alarm a certain class in England and Bengal as the circulation of the Scripture among the natives of India... Giving away of 200 copies of the gospel of Mathew in Mahratta Language was likely to produce another Mahratta war!" 'The Foreign Missionary-New York 1871-72, Vol. XXX, p.331.

ਦਾ ਅਸੁਖਾਵਾਂ ਪ੍ਰਭਿਕਰਮ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਪਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪੈਂਤੀ ਬੋਲੀਆਂ⁷ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛਪਵਾਏ, ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਲੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠਲੇ ਇਲਾਕੇ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦੇ ਸੂਨੇਹੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ, ਨਿਯਮਤ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਯਤਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰੋਸਬੀਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਜੌਨ ਲੋਰੀ, ਅਨੇਕ ਕਠਨਾਈਆਂ ਝਾਗਦਾ ਤੇ ਬਿਖੜੇ ਪੈਣੇ ਮਾਰਦਾ ਪੰਜ ਨਵੰਬਰ 1834 ਈ. ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪੁੱਜਾ।⁸ ਏਨੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਪੁਸਤਕਾਂ⁹ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਬੈਪਟਿਸਟ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਵਾਰਡ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਡੱਫ ਤੇ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਦੀ ਹੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਲ ਸਭ ਲੋਕ ਲਲਚਾਈਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਚਾਰਕ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤੇ ਦਾ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਸਥ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਕੀਲ ਕੈਪਟਨ ਵੈੱਡ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸੀ) ਨੇ ਵੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਢਿਲ੍ਹਟੀ ਤੋਂ ਇਸੇ ਥਾਂ¹⁰ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਪਟਨ ਵੈੱਡ ਦੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਜਾਂ ਨਿਰਚੇਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਬਦਲ ਲਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਚੇ

7. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕ - ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ", ਆਲੋਚਨਾ-ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1957.

8. Newton-History of A.P.Mission in India, Allahabad 1886, p.4.

9. a. United Church Review, N.York, Nov. 1935-pp 290-91.

b. Ibid, p.5., 'Punjab was the land of the Sikhs- a people of fine physique and un-usually independent character; a people moreover who had already in principle at least, discarded the old idolatory of Hindooism and broken, in some measure the bonds of caste and therefore might be considered to be in a favourable state to be influenced by the preaching of christian Missionaries.'

c. A Manual of the Foreign Mission of Presbyterian Church of U.S.A." by John Lowrie.

d. "Our Mission in India" by E.M. Whary-Boston-1926.

10. Whery E.M., 'Our Foreign Mission in India', Boston-1926, p.4.

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੂਰਪ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਚਿਖੇਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕੈਪਟਨ ਵੈਂਡ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਕੂਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੇਸੀ ਅਧਿਆਪਕ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਤਿਵ ਦੇਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਲੋਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਤੋਂ ਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕੈਪਟਨ ਵੈਂਡ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛੇਤੀ ਹੀ 16 ਤੋਂ 50 ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਅਫਗਾਨਾਂ, ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।¹² ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ।¹³ ਦਸੰਬਰ 1835 ਈ. ਵਿਚ ਜੇਮਜ਼ ਵਿਲਸਨ/ਨਿਊਟਨ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਮੇਤ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪੁਜ ਗਏ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਲੋਰੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਕਿਉਂਜੋ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਸਹਿਜਾਦਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਚਿੰਤਕ ਸੀ।¹⁴ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਲੋਰੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਰਹੇ ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸਕੂਲ ਚਲਾਏ। ਡਾਕਟਰ ਲੋਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਡਾਕਟਰ ਲੋਰੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਈਬਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ।¹⁵ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਲੋਰੀ ਦਾ

-
11. a) Church Missionary Society of the Church of England
 B) Church of Scotland (c) The New Zealand Presbyterian (d) The Methodist Church in Southern Asia (e) The Salvation Army (British) (f) Moravians (g) The Society for the propagation of the Gospel.
 "Khushwant Singh, "History of the Sikhs Vol. II, p. 137 and History of Christianity in Panjab-By C.H. "Panjab Past & Present" Vol. VII, p. 180.
12. Lowrie-J.C. Two years in Upper India-quoted by Wherry.
13. Ibid, p. 142
14. Lowrie-J.C., Ibid p. 144.
15. "The missionary principle of teaching the gospel in connection with literature and science was unacceptable to the Maharajah."
 "Historical Sketches of the India Mission, Allahabad 1886, p. 27.

ਮਿਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ
ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੀਚਤ ਕਰਵਾ ਆਇਆ।¹⁶

ਡਾਕਟਰ ਲੋਰੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਗਏ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਭੂਗੋਲ, ਵਿਸ਼ਵ-
ਇਤਿਹਾਸ, ਫਿਲਾਸਫੀ, ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਈਸਾਈ
ਮਤ ਦੇ ਅਸੂਲ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ
ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਕੂਲ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ
ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਦਰਜੇ ਵਾਰ (ਗ੍ਰੈਡਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ) ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇਹ ਆਰੰਭ
ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪਿਛੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ
ਬਣਿਆ।

ਡਾਕਟਰ ਲੋਰੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਕਰ ਕੇ ਦੋ ਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿ
ਸਕੇ। ਜਨਵਰੀ 1837 ਈ. ਵਿਚ ਨੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ 13 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪਹਿਲਾ
ਚਰਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ¹⁷ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ
ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। 1849 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਨ
ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰ
ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਹਾਰਨਪੁਰ(1836), ਸਬਾਬੂ(1836), ਜਲੰਧਰ
(1846), ਅੰਬਾਲਾ(1848), ਸ਼ਿਮਲਾ(1840) ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ 1849)।¹⁸ ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਜਾਬ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦਿਆਂ ਸਾਰ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ
ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤਕ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੈਸਬੀਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਬਿਨਾਂ
ਉਪਰ-ਕਥਤ ਬਾਕੀ ਈਸਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰਨ

16. Wherry (Ibid) p.16-17. 'Although unable to consent to the Rajah's project, the visit was not without important results. The missionary had made a good impression. The prejudice of the Sikhs against the Christian Missionary were considerably modified, for during the long visit the missionary had many opportunities to tell the story of the Jesus Christ and his Salvation. The Rajah accepted the present of an English Bible and translation of old testament in the Panjabi Language and in the Gurmukhi Character, as published by the serampore missionaries.

17. Howard-William D., "A History of the Origin of the Foreign Missions of Presbyterian Church, p.199. 'The Church was formed in January 1837 at Lohiana, with 13 members.'

18. ਪੂਰਵ ਕਥਤ(3), ਪੰਨਾ 189.

ਦੇ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਜੋ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ¹⁹ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

1881 ਈ. ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ 3796 ਸੀ, ਉੱਥੇ 1901 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 37980 ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਈ ਲੱਖ ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜੀ।

ਦੌਦ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, 1852 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ। 1853 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਸੁਲਤਾਨ ਵਿੰਡ ਦਾ ਰੁੱਖੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੌਲਵੀ ਇਮਾਮ-ਦੀਨ ਤੇ ਰੁਲੀਆ ਰਾਮ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਖੱਤਰੀ ਜਦ ਈਸਾਈ ਬਣੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹਿਲਜੁਲ ਮਚੀ। ਪਾਦਰੀਆਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੰਗ ਵੀ ਬੜਾ ਭੜਕਾਊ ਤੇ ਰੋਹ-ਉਪਜਾਊ ਸੀ। ਕਿਉਂਜੋ ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ, ਵਹਿਮ-ਗ਼ੁਸ਼ਾ ਤੇ ਸਮਿਓ - ਖੁੰਝੀਆਂ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦੇ ਸਨ।²⁰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ²¹ ਹੇਠ ਛੇਤੀ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ

19. Census Reports 1881-1891-1901.

20. Clark-Archer John, "They (Missionary) denounced in the schools and market places, the heathen scriptures, the Quran, the Shastras and the Granth and condemned as false guides in morals and religion, the Bhagat, the Sufis, Sadhus and Mahants." 'The Sikhs' Princeton-1946, p.266.

21. Clark-Robert. "The Missions in the Pb.&Sindh-Church Mission Society 1904, p.3." "Though the Brahmin religion still sways the minds of a large proportion of the population of the Punjab, and the Mohammedan of another, the dominant religion and power for the last century has been the sikh religion, a species of pure theism, formed in the first instance by a dissenting sect from Hinduism. A Few hopeful instances lead us to believe that the Sikhs may prove more accessible to scriptural truth than the Hindus and Mohammadans." 1852.

ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ, ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸੋਚ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ— ਇਕ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੋਣਾ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਖੁਸ਼ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਮ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਆਗੂ-ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ।

ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਈਸਾਈ ਬਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸੈਨਿਕ ਈਸਾਈ ਬਨਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਤੱਕੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।²² ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਰਮ-ਧਰਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਿਸਟਰ ਮਾਰਲੇ ਵਲੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ 1857 ਈ. ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਭਾਸ਼ਨ, ਇਸ ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ।²³ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਨਾਰੀਸ ਵਲੋਂ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਲਈ 500 ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ ਫੋਰਸੈਨ ਤੇ ਜਾਨ ਨਿਊਟਨ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੀਓ ਆਇਆਂ ਵੀ ਆਖਿਆ।²⁴ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਵੀ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ 1 ਨਵੰਬਰ 1854 ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਫੈਲਣ ਵਿਚ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇਗੀ।"²⁵

22. Mallosm and Kaye, " A History of Indian Mutiny.p.1352 " "High British officers went about with the order Book in one hand and Bible in the other."

23. N.Topa's Book, ' The Growth and Development of National Thought in India.' Hamburg 1930-p.66.

24. ਕਨਾਰਕ - ਪੂਰਵਕ ਕਥਤ — ਪੰਨਾ 4-5.

25. ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ 1837-1861 ਜਿਲਦ III ਲੰਡਨ 1908, ਪੰਨਾ 68-69.

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਤੋੜ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਚੌਕੰਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਚੀਨ ਗੌਰਵਤਾ ਤੇ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਖੋਜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ।²⁶ ਇਸ ਉੱਦਮ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਸਪਿਰਿਟੁਅਲਿਸਟੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਚੰਗਾ ਚੇਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਝਾ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਥੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਭਰਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਯਥਾ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੀ ਰੋਕ, ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ, ਬਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਤੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ — ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰੋਸ-ਭਰਿਆ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਚਿਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਜਾਣ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਕ ਤਾਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਰਜਵਾੜੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਇੱਕ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ, ਨੌਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਰ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਦੇ ਇੱਕ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਉਪ੍ਰੰਤ ਉਹ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਣ। ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਈਸਾਈ ਮਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ²⁷ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ।

26. Lajpat Rai- 'Young India'- Lahore 1916, p.121.

27. Clark- Ibid, p.246

"In Umritsar a fruitful garden has been given by S. Dayal Singh of Majithia, one of the leading chiefs of the Panjab, in order that a christian Mission school may be ever carried in his village Majithia."

ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਨਾਲ ਨਹਿਰੂ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :- " ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਧਰਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦਬੀ ਨੀਵੀਂ ਜਨਤਾ ਲਈ ਕਈ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜ-ਵਾਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਣ ਦਿੰਦਾ - ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀਆਂ। ਕਈ ਉਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਤਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕੁਝ ਧਾਰਮਕ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਉਚਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ, ਉਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। "28

ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ, ਹਸਪਤਾਲ, ਕਾਲ ਤੇ ਹੜ੍ਹ ਪੀੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਕੋਢੀਆਂ ਲਈ ਘਰ ਅਤੇ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਕ ਕੇਂਦਰ ਆਦਿ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਚਲਣ ਨਾਲ ਰੁਸ਼ਨਾਉਣਾ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸੱਚ ਠੀਕੀਤਾ ਕੇ ਭੁਲੇ ਭਟਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਸੁਲੇਹਾ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ, 29 ਕਿਉਂਕਿ ਈਸਾਈ-ਭਾਰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰੇ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਾਂ ਧੜਵੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਖਾਂ ਆਪਣਾ ਅੰਗ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏਗਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕੋ ਕੌਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੇ ਯਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਤੱਥ ਹੈ।

28. Nehru-Jawahar Lal, " Discovery of India ", p.262-Delhi-1962.

29. ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀ-ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼

ਕਰਦਾ ਹੈ: " It is my wish to re-establish the institution for foreign mission for the religious missionaries may be very useful to me in Asia, Africa and America as I shall make them reconnoitre all the lands they visit. The sanctity of their dress ~~and~~ will not protect them but serve to conceal their Political and Commercial investigation "Wells-'Outline of History'-New York 1951,p.937.

ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ, ਖੁਲ੍ਹਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਜ਼ਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ³⁰ ਦੇ ਪਰਸਾਰ ਨੇ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਲੋਂ ਰਵੱਈਏ, ਨਿਆਇ-ਚਰਿਤ ਸੋਚਣੀ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਤੇ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਰਸਮਾਂ-ਚੀਤਾਂ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਜੜ੍ਹੇ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਨੇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਹਿਰਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਲ ਪਈਆਂ।³¹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਸ਼ਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਗਰ ਵਧਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਢੰਗ, ਵਿਧੀਆਂ, ਸੋਚ, ਅਮਲ ਸਭ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਪੱਸੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ।³² ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਉਹ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭੂਤ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਨਾਲ ਉਪਜੀ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ, ਡੂੰਘਾ ਸੰਗਠਨ, ਤਾਲ-ਮੇਲ ਜਾਂ ਅਭੇਦਤਾ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਧਾਵਰਣ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਹੱਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਬਦਲਣੀ ਪਈ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਅਲਕੋਟ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਮਾਰਟਨ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ 15000 ਚੂਹੜਿਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਇਆ।³³

-
30. Roberts P.E. Ibid, p.364, "European Science, astronomy and Surgery were all opposed to the teachings of the Brahmins. The Mysticism and Symbolism of the East were fading before western materialism. The telegraph and Railways were looked upon askance as magical and diabolical agencies."
31. Gurdarshan Singh, "All these factors wrought a profound change on the Indian mind and gave rise to the great Indian renaissance of the 19th Century."-Ph.D. Thesis, p.5.
32. Farquhar J.N., "Modern movements belonging to whatever religion is in almost every detail a replica of a mission. All methods without exception have been borrowed from Mission." 'Modern Religious Movements in India-1914, London pp.442-444
33. Campbell-E.Y., "The Church in the, Pb. Nagpur 1961, p.11.

ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਡੇਢ ਫੀਸਦੀ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 30 ਫੀਸਦੀ ਵਧੀ ਤੇ ਇਸ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੀ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਖਬਾਰ 'ਆਰੀਆ ਸੈਸਿਜਰ' ਬੜੇ ਦੁਖ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।³⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਗਏ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ।³⁵ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਾਫ਼ੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਯੁਆਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰਹੇ ਹਨ।

34. Farquhar, 'While the people of India increased in 1891-1901 at the rate of one and a half percent, native christians increased @ of over 30 percent. Just consider for a moment, what Christian Missionaries are accomplishing in India, though they came here, from the remotest part of Europe. They beat even the Arya Samajist, who have not learned to work among the masses who form the back bone of India. It is high time for us to realize that that the future of India is not in the hands of higher classes but on the low caste people and if we devote best part of our energy in raising the status of the masses we can make every Indian house-hold resound with the chanting of Vedas at no distant date. But whence are men? Where is the sacrifice.'"Christianity in India'-London, p.24.

35. Farquhar, "Whatever material has been used for the reconstruction of the old Indian religions, Christian people have guided the builders. Christianity has been the norm."
'Modern Religious Movements in India, p.436.

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਪਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਹੋਏ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲ ਕੇ, ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਕੌਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ, ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ, ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨੇ ਗਏ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ ਤੇ ਸੁਹਰਤ ਨੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ³ ਸਿੱਖੀ ਵਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤੀਹਾਂ ਚਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਕਰੋੜ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ।⁴

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਕੀ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਡੋਗਰੇ, ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਿਦੇ ਵੀ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕੇਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।⁵ ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਨ। "ਰਾਜ ਦੇ ਐਨ ਐਸ਼ਵਰਜ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖੀ ਖਾਲਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ, ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਵਗ ਰਹੇ ਖੂਨ ਦੀ ਠੈਂ ਵਿਚ ਨੁੱਠੀ ਧੋਤੀ ਰਹੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ... ਰਾਜ ਅਤੇ ਐਸ਼ਵਰਯ ਵਧਿਆ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾਪਨ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਵਜਹ ਹੈ।"⁶

"ਸਿੱਖ ਐਸ਼ਵਰਯ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰੋੜ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਗਈ ਦਸੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੜਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ। ਮਜ਼ਹਬ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰੋਲ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਡਿਗ ਕੇ ਵਹਿਮੀ ਤੇ ਭਰਮੀ ਬਣ ਗਿਆ।"⁷

3. Temple-Richard-Sir, "While it (Sikhism) was the representative of political force and the symbol of military power, not only were the sons of old adherents admitted to the ancestral faith, but also fresh applicants for admission were numerous. After national triumphs in War and policy, the new disciples, who flocked to the temple's gate for admission were numerous." 'India in 1880-London, pp.119-120. 1881
- 4.(ੳ) ਦੁਖੀ- ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ - "ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਕਰੋੜ ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜੀ ਸੀ।" ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਤਰਨ-ਚਾਰਨ, ਪੰਨਾ 15.
- (ਅ) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ — "ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ" ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ ਮਾਰਚ 1952, ਪੰਨਾ 55.
- (ੲ) ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਡਾਕਟਰ - 'ਚਰਨ ਹਰਿ ਵਿਸਤਾਰ' - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸੈਚੀ 2, ਪੰਨਾ 24.

" ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਵਜ਼ੀਰ, ਅਮੀਰ, ਉਮਰਾ, ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਭ ਸਿੱਖ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਸੁਸਾਇਟੀ ਉਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਸਿੱਖ ਕਿਤੇ ਸਨ? ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੀ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪਾਣ ਉੱਤਰ ਗਈ। ਹੇਠਾਂ ਜੋ ਮੁੱਢਲੀ ਧਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ। 1881 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ-ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਨੁਮਾਨਤ ਹੋਈ। ਬਾਕੀ ਦਾ 82 ਲੱਖ ਕਿੱਥੇ ਗਰਕ ਹੋ ਗਿਆ?"⁸

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਏਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਪਰੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਲ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ।⁹ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਅਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਤਾਂ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਤੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਤਾਂ ਚੜ੍ਹੇ¹⁰ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਸਿਥਾ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੀ, ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਚਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਜਾਂ ਆਮ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ।

5. ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ - ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ -, ਪਟਿਆਲਾ, 1954, ਪੰਨਾ 19

6. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ - ਡਾਕਟਰ- 'ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਤਾਰ' - ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਸੈਚੀ 2, ਪੰਨਾ 21

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24.

8. ਉਹੀ,

9. ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ - ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ, ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਥੀਸਿਸ, ਪੰਨਾ 25.

10. Archer, John Clark, " He (Ranjit Singh) made Sikhism kingly giving costly jewels, gold, estates and precious conopies to endow and adome the temples. " The Sikhs, 1946, pp.246.

ਬਾਲਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਗਾਂ ਯੁਧਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁਟਿਆ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਸਬੰਧੀ ਆਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜਟਿਲ ਜਾਲ ਵਿਛ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤਕ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ।¹¹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਆਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸੀ ਪਰ ਗੱਲਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਸਭ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਨ। ਵੇਸਵਾ ਗਮਨ, ਦਾਰੂ ਮਾਸ ਆਮ ਸੀ। ਜੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤਦ ਕੋਹ-ਦੂਰ ਹੀਰਾ ਵੀ ਜਗਨ-ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਦੀ ਰੋਣਕ ਵਧਾਂਦਾ।¹² ਰਾਜ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਬਹੁ-ਚੀਤ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਪੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨਾਠ ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ-ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ, ਅਸ਼ਟ-ਭੁਜੀ ਦੇਵੀ, ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਭਗਉਤੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ — ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਬਹੁਤਾ ਸਮਿਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੰਮਣ, ਮਰਨ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਵੇਲੇ ਪੰਡਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।¹³ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚ ਡੋਗਰੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਉਪਰੋਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਉਹ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪੱਤਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

11. Khushwant Singh-" And by the time the Sikhs came to dominate the Punjab sikh ruling class had thoroughly brain washed by their mentors, they were sacred threads, were married to the chanting of vedic mantras, went on pilgrimage to Hardwar and Banaras, forced their widows to perform Sati. Such was the state of affairs during the reign of the superstitious Brahmin- ridden Maharaja Ranjit Singh".

(Foreword to N.G.Barrier's Book-"The Sikhs and their Literature", Delhi, 1970.)

12. ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ - ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ -, "ਕੂਕਿਆਂ ਬਾਰੇ" - ਲੁਧਿਆਣਾ - 1956, ਪੰਨਾ 4.

13. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ - ਪੰਜਾਬ (ਸੰਪਾਦਤ) ਲੁਧਿਆਣਾ 1962, ਪੰਨਾ 90.

ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ 1880 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਨਕਲ, ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਯਤਨ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰੰਭਿ ਗਏ ਸਨ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਣੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।¹⁴ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਦਸ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ਼ਾ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਏਨੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਪੁਚਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੱਠ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਤਕ ਪੁਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹⁵

14. Ahluwalia-"The times of Ranjit Singh and His successors witnessed further land slides on the road of religion and morality. The Brahmanic influences, costly ceremonialism, emotional depravities, individual treacheries and violence, the practice of Sati, sale of daughters, infanticide etc. became wide-spread." "History of Freedom Movement"-Delhi, 1961, p.170.
- 15.a) Harbans Singh-" The decline had started in the very heyday of sikh power. The faith was weakened by the influx of large numbers of those who had adopted the sikh form to gain worldly advantages, but whose allegiance to its principles and traditions was tentative."
 * Panjab Past & Present' No.VII, April, 1973, p.23-24.
- b) Duncan Greenlees-"The Gospal of the Guru Granth Sahib- Madras, 1952, Preface-CXXXIII.
- c) Malcolm-"The Sikhs were no doubt hardy and simple but as the power of nation increased luxuries and vicious pleasures followed wealth and indolence." " Sketch of the Sikhs"- London 1812, p.141.
- d) Archer John Clark-" The Sikhs' Princeton- p.246.
- e) ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ - " ਸਿੰਘ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੇ, ਤਿਨੈ ਮਸਖਰੀ ਲੋਗ ਕਰੈ।
 ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ, ਧਰਮਕਰਮ ਤਜ, ਪੈ ਕੁਕਰਮ ਸੇ ਸੋਊ ਪਰੈ।
 ਤੈਰੇ ਕੇ ਚਢਓ ਮੁਰਗਾ, ਤੈ ਮਦ ਦੁਰਗਾ ਕੇ
 ਉਰਗਾਂ ਕੇ ਪੂਜੈ, ਉਜੈ ਤੁਰਗਾ ਮਸਲੀ ਹੈ।
 ਤਿਆਗ ਨਿੱਜ ਧਰਮ ਕਰਮ, ਸਭ ਤੂੰ ਤੈ ਭਾਏ
 ਅਨੁਰਏ, ਸਤ ਸੰਗ ਸੈ ਨਾ ਪਾਏ ਬਾਣੀ ਹੈ।"
 (ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 931-99)

"ਸੰਨ 1850 ਈ. ਤਕ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਅੰਦਰ ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਪੇਟਰੀਅਸ (ਧਾਰਮਿਕ ਬਾਪੂਆਂ) ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਜ਼ੋਰ ਚਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੇਦੀਆਂ, ਸੋਫੀਆਂ, ਭੱਲਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਕਿਆਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਸਥਾਨਕ ਗੁਰੂਆਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਲੁਟ ਖਾਧਾ। ਇਹ ਸਭ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਗੱਦੀਆਂ ਨਾ ਕੇ ਬੈਠਦੇ, ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਜਵਾਂਦੇ, ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦਾ ਧਨ ਆਪੇ ਹੀ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਤਖ਼ਤਾਂ, ਧਾਮਾਂ, ਬੁੰਗਿਆਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਜਾਂ ਨਾਜ਼ਮ ਆਪਣੀ

- f) Macaulf-"Not withstanding the Sikh Gurus virulent denunciation of Brahmins, secular sikhs as we have seen now, rarely do anything without their assistance. Brahmins help them to be born, help them to wed, to help them to die and help their souls after death and to obtain state of bliss. And the Brahmins with all the deftness, partially succeeded in persuading the sikhs to restore their niches, the images of Devi, the queen of heavens and of the saints and gods of the ancient faith."
- "ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੂਨ 1969, ਪੰਨਾ 46 ਉੱਤੇ 1881 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਬਾਰਾ ਛਾਪਿਆ।
- g) Hukam Singh-Spokesman Weekly, New Delhi- Guru Nanak Number, 1973, p.17.
- h) Khushwant Singh-" During Sikh rule the distinction between Sikh and Hindu became one of mere form, For the rest Brahminical Hinduism had come back into its own. The new sikh Jat nobility aped the practices of Hindu Rajput princes they worshiped Hindu gods alongside their own Granth, venerated the cow, fed Brahmins, consulted astrologers and sooth sayers and compelled widows to immolate themselves in funeral pyres of their husbands."History of the Sikhs Vol.II, p.95.
- i) Barrier-N.G., " Beginning in the Ranjit Singh period the erosion of the Sikh ideals and institutions had accelerated to the point that in 1860's the observers felt that Sikhism might disappear." The Sikhs and their Literature." Delhi, 1970, Introduction, p.XIX.
- j) Sahni- Ruchi Ram, " The Sikhs showed no life, religious or national in them. They worshipped the same old gods, indulged in the same old superstitious practices from which their Gurus had so heroically worked to extricate them. Their baptism and five symbols became a mere anomaly."

"The Gurdwara Reform Movement and the Sikhs Awakening"-
Jullundur, 1922, p.134.

ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝਣ ਲਗੇ। ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰੇ ਅਧਿਕ-ਕੂਪ ਵਿਚ ਰਾਹ ਭਲਣ ਲਈ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਨ ਲਗੇ।"

" ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰੱਖਣੀਆਂ, ਪੂਰਾਣਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਣੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਛੱਡਣਾ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੇ ਤੇਰੀ ਕ੍ਰੋੜ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ, ਮਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਾ ਦਿਓ।¹⁶ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਇਸ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਖੁਭੀ ਪਈ ਸੀ।

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਦੱਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜੋ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ' ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ (1783-1855 ਈ.) ਸਨ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਯਥਾ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ, ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਬੁੜ ਰਖਣੇ, ਸੂਤਕ ਪਛਕ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਖ਼ਰਚ ਇਤ-ਆਦਿ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ¹⁷ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਜਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਗੇ ਸਿਰ ਨਾ ਝੁਕਾਉਣਾ, ਮਾਸ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼, ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾ ਮੰਨਣਾ, ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣਾ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਤ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮੋਟੇ ਅਸੂਲ ਬਣਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇਹਾਂ ਉਤੇ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ:-

-
16. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ —"ਸਾਡੀ ਦਸ਼ਾ" ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਗਸਤ 1953, ਪੰਨਾ 6 ਤੇ ਦੋਬਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।
17. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬੋਲਾ ਘੜਿਆ— "ਪਿਆਰਿਓ ਜਪੋ ਪੰਠ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਸਭ ਖੁਆਰ ।"
18. 1891 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 50724 ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 11817 ਸਿੱਖ ਤੇ 38907 ਹਿੰਦੂ ਸਨ।

" ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਤਟ-ਤੀਰਥ, ਮੜੀ-ਮਸਾਈ, ਜਦੂ ਟੂਣੇ, ਸਾਧੂ ਫਕੀਰ ਤੇ ਪੀਰ ਪੈਰਬਿਰ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨੋ। ਨਿਰੰਕਾਰ (ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ) ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਬਨਾਉਣੀ ਰੱਬਾਂ ਅਗੇ ਨੱਕ ਨਾ ਰਗੜੋ। ਕਿਸੇ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਰੋਓ ਕੁਰਲਾਓ ਨਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਆਪਾ ਹੋਣ ਦਿਓ। ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਰਹਿ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੋ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨੋ। ਪਿੰਡ, ਪੱਤਲ, ਕ੍ਰਿਆ, ਦੀਵੇ ਤੇ ਫੁਲ ਚੁਣਨੇ ਅਥਵਾ ਮੋਇਆਂ ਦੀਆਂ ਮੜੀਆਂ ਫੋਲਣੀਆਂ ਆਦਿ ਕਰਮ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹਨ। ਇਹ ਮਨਮਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਛੱਡੋ। ਕਿਸੇ ਪੰਡਿਤ ਪਾਂਧੇ, ਜੋਤਸ਼ੀ ਨਜ਼ਮੀ ਜਾਂ ਮੁਲਾਂ ਮੁਲਾਣੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਨਾ ਜਾਉ। ਰਾਹੂ ਕੋਝੂ ਆਦਿ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰੋ, ਤਦੇ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਭਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। " 19

ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ 10 ਵੀਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸ਼ਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧਣ ਲਗੀ। 30 ਜਨਵਰੀ 1855 ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਦੀ ਮਿਤੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਮਿਤੂ 1870 ਈ.) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਚੰਦ (ਮਿਤੂ 1909), ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ (ਮਿਤੂ 1947) ਤੇ ਬਾਬਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ (ਮਿਤੂ 1971) ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਬਣੇ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਜਲਮਾਨ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਠੰਦ ਕਾਰਜ' ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। 12 ਮਾਰਚ 1855 ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਜੋੜੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਚਾਰ ਫੇਰੇ ਲਏ ਗਏ। ਇਹ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ 54 ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਨੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਿਵ ਕਾਊਂਸਲ ਵਿਚ ਅਠੰਦ ਵਿਆਹ ਕਾਨੂੰਨ 1909 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ

19. ਅਸ਼ੋਕ-ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ - " ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ " - ਪੰਨਾ 17 ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁਫ਼ੀਦਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ " ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਤਾ " ਵਿੱਚੋਂ ਹੁ ਬ ਹੁ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

20. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ - 1852-53.

ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਲਈ 1857 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ 'ਹੁਕਮਨਾਮਾ' ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਸਾਂਭਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।²¹

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਸਨਮੁਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਆਖਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਮਨਮਤ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ ਰਾਇ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ 1881 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ " ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਹੀ ਇਕ ਐਸੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਪੋਪ-ਜਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।"²² 1891 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਵੀ ਏਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।²³ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਲਹਿਰਾਂ "ਨਾਮਧਾਰੀ" ਅਤੇ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ' ਚਲ ਪਈਆਂ। 1850 ਤੋਂ 1870 ਈ. ਤਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਵਲ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਘਟ ਗਈ, ਕਿਉਂਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਓਗੁਰੂ'।²⁴ ਅਖਵਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਦੋ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖੀ ਵੀ ਧਾਰਨ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਾ ਜੋੜਿਆ। ਨਾਲੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵੱਸੋਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਲਹਿਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਰਹੀ। ਪਰ ਇਸ ਗਲੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭਿ ਗਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਰ-ਮਨੋਰਥਾਂ

21. Man Singh-Dr. 'Panjab Past and Present', Vol. VII, No. 13, p. 6.

22. Ibbetson-Sir Denzil, "Census Report 1881" published in 1883.

23. MacLagan-Sir E.D. 'Census Report 1891', published in 1892.

24. ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਆਮ ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਜਪਾਉਂਦੇ

ਸਨ:-

"ਸਓਗੁਰੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਸਿਮਰੀਐ, ਜਿਨ ਜਮ ਤੋਂ ਲਿਆ ਛੁਡਾਇ।

ਸੁਆਮੀ ਸਓਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰੱਤਾ, ਜੋ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੋਇ ਸਹਾਇ।

ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਜੋ ਕਲਜੁਗਿ ਨਾਮ ਜਪਾਏ।

ਸਭਨਾ ਸਓਗੁਰਾਂ ਜੀ ਕਾ ਚਰਨ ਕਮਲ, ਜੀ ਕਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ

ਸਾਧੂ ਸੰਗਤ ਜੀ ਜਪੇ ਨਿਰੰਕਾਰ" (ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਾਰੰਭਤਾ ਪੰਨਾ 175.)

ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਅਧੂਰਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਨਿਰੰਕਾਰੀ-
 ਅਧੂਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਲਈ ਉਹ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮਾਰਟਨ-ਲੂਥਰ ਨੇ ਈਸਾਈਅਤ ਲਈ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ
 ਦਯਾ ਨੰਦ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਲਈ ਕੀਤਾ।"²⁵ ਏਥੇ ਸਬਿਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਚਿਤ
 ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਸ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਗੱਦੀ
 ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੁਢਲੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲੋਂ 35 ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਖੜੀ
 ਹੋਈ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਖੇੜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ
 ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਝੜਿਆ। ਕਿਉਂਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ,
 ਮਾਸ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਖਾਣ
 ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਸ੍ਰ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੰਡਲ
 ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਮੰਡਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਿੰਤਨ ਦਾ
 ਖਾਣ ਪੀਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ:

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਨਾਮਧਾਰੀ
 ਜਾਂ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਰੂਪ ਵੀ ਪਾਰ ਗਈ ਅਤੇ
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਤੋਂ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ
 ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ (1797-1862 ਈ.) ਹਜ਼ੂਰੇ
 ਜ਼ਿਲਾ ਪਸ਼ੂਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੇਲ ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਜਵਾਹਰ ਮਲ
 ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੁਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ
 ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗਿਆਸੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ

25. Dr. Man Singh(Dr.), 'Panjab Past & Present', Patiala
 Vol.VII, No.13, p.9.

26. Hukam Singh(Vagaries of Nirankari Mandal" Spokesman Delhi-
 'Guru Nanak Special Number', 1973, p.17-18.

ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਤ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਤੋਂ ਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਹਜ਼ੂਰੋਂ ਤੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਮੁੜਨ ਲਗਿਆਂ ਹਜ਼ੂਰੋਂ ਦੀ ਸ਼ਿਰਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਏ,²⁷ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1847 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਧਾ। ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਹਰ ਵੇਲੇ ਫ਼ਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਆਏ ਗਏ ਸੁਰਧਾਨਿਆਂ ਨੂੰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ, ਧਰਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ, ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਸਾਦਾ, ਸੱਚਾ ਤੇ ਸੁਚਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਪੋਥੀ ਸੁਰਧਾ ਪੂਰਨ "²⁸ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਰਬ ਸਿਹਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਤੋੜ ਚਾੜ੍ਹੇ, ਬੈਠ ਜੋੜ ਸੁਣਾਵਾਂ ਸ਼ਿਤਾਬ ਲੋਕੇ।
 ਕਰਾਂ ਸਿਫ਼ਤ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ, ਹਰਫ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਖ਼ਰਾਬ ਲੋਕੇ।
 ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈਂਦੇ, ਸਿਫ਼ਤ ਜੋੜਨਾਂ ਕਰ ਸਵਾਬ ਲੋਕੇ।
 ਸ਼ੌਂਕਾ ਰਾਮ ਭੋਰਾ ਜਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕੇ, ਨਜ਼ਰ ਆਵਦੇ, ਫੁਲ ਗੁਲਾਬ ਲੋਕੇ।
 ਪੜ੍ਹਨ ਪੋਥੀਆਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਣਾਇ ਕੇ ਜੀ, ਸਮਝਾਵਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰ ਕੇ।
 ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਉਰ ਫਕੀਰੀ ਹੈ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਸੁਣੋ ਲੋਕੇ ਜੁਰਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਕੇ।
 ਗੱਲ ਕਰਨ ਤਾਂ ਮੁਖ ਤੋਂ ਕਿਰਨ ਮੋਤੀ, ਸ਼ੌਂਕਾ ਰਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰਿੰਦਾ ਗੁਮਾਨ ਕਰ ਕੇ।

ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹੁਕਮ ਛੱਡ ਗਏ:²⁹

" ਬਰਿਦੇ ਉਠਦੇ, ਸੌਂਦੇ ਜਾਗਦੇ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਿਆ ਕਰੇ ਤੇ ਅੱਠਾਂ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਓਠ ਵਾਰੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ। ਚਮੜੇ ਦੇ ਡੋਲ ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੀਓ। ਆਪਣੇ ਗੁਰ-ਭਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾ ਛਕੋ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਅਣੰਦ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਕਰੇ ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰੇ। ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਦਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਲਵੇ। ਮਾਸ ਨਾ ਖਾਓ, ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਪੀਓ, ਤਮਾਕੂ ਨਾ ਵਰਤੋ, ਭਿਖ ਨਾ ਮੰਗੋ, ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਾਨ ਕਰੋ। ਸਿਰ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖੋ। ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲੋ, ਵਿਭਚਾਰ ਨਾ ਕਰੋ। "

27. ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ - ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ', ਪੰਨਾ 9.

28. ਅਸ਼ੋਕ - ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ', ਪਟਿਆਲਾ 1973, ਪੰਨਾ 59-60.

29. ਕੁਰੈਸ਼ੀ - ਮੁਫ਼ਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ, 'ਤਾਰੀਖ਼ - ਮਖ਼ਜਨਿ ਪੰਜਾਬ' (1877 ਈਸਵੀ)

ਹਵਾਲਾ - ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ(ਸੰਪਾਦਤ) 1962, ਪੰਨਾ 97-98

ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਏ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਧਾਲੂ ਸੇਵਕ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾਨਸ਼ੀਰ ਬਾਪਿਆ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭੈਣੀ ਅਰਾਈਆਂ ਜਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲਾਰੈਂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵਿਚ ਠੋਕਰ ਸਨ। ਸੈਨਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ (1845 ਈ.) ਆਪ ਫੌਜੀ ਠੋਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਹਜ਼ਰੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਨ ਲਗੇ। ਛੋਟੀ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਭਾ ਤੇ ਕੀਰਤੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਣ ਲਗੇ।

" ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਢ, ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਮਿਤੂ 1862 ਈ.) ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਿਹੜਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਓਕਰਮ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮ੍ਰਨ ਉਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਭਾਸ਼ਨਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤ ਵਲ ਮੋੜੇ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈ ਗਈ।"³⁰

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਸਬੰਧੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੰਮਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਰਾਜਸੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਉੱਚਤਾ, ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਉਤੇ ਬਣੇ'³¹ ਆਪ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਲਕਸ਼ ਸਨ। "ਸਰਕਾਰੀ ਠੋਕਰੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਰੋਕ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਲ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦੇਸੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਰੇਲਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ"³² ਆਪ ਦੀ ਰਾਜਸੀ

30. Greenless Duncan-'The Gospital of the Guru Granth Sahib', Madras, 1952, p. CXXXIX.

31. ਭਾਈ ਪਰਮਾ ਨੰਦ "ਤਾਰੀਖ਼-ਪੰਜਾਬ "(ਉਰਦੂ), ਲਾਰੈਂ - 1940, ਪੰਨਾ 557-558

32. Harbans Singh, "Heritage of the Sikhs", Bombay, 1964, p. 131.

ਨੀਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਅੰਗ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਲਗ ਰਹੀ ਢਾਹ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਸਫਲ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ³³ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਿਰੜਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰਿਆ।

ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਤੇ ਗੱਦੀਦਾਰ ਬੇਦੀਆਂ, ਸੋਢੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਢਾਹ³⁴ ਅਤੇ ਬੁਤ ਪੂਜਾ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਦੋਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।³⁵

("ਗੁਰੂ) ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ (ਪ੍ਰਵਾਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਆਦਿ) ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਕੇਵਲ ਸਭਿ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਪਵਿਤਰ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਹਰ ਪਰਾਈ ਬਿਨਾਂ ਜਾਤ ਵਰਣ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋਢੀ, ਬੇਦੀ, ਮਹੰਤ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਸਭ ਪਖੰਡੀ ਬਹੁ-ਚੁਪੀਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੁਆਰੇ, ਸ਼ਿਵ ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਲੁਟ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਯਤਰਾ ਘਿਰਣਾ-ਯੋਗ ਹੈ। ਬੁਤ ਅਤੇ ਬੁਤ-ਪੂਜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੈ ਜੋ ਖਿਮਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਨਵੇਂ ਸਜੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ (ਗੁਰੂ) ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ (ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਆਦਿ) ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਹੀ ਆਗਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਨਹੀਂ।"

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇ ਜੋ ਕੁਛ ਲਿਖਿਆ।
ਸੋਈ ਯਾਚੋ ਮਨ ਮੇਂ ਸਿਖਿਆ।
ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕੀ ਰੀਤ ਸੰਭਾਲੋ।
ਲੋਕ ਦੋਹਨ ਕੇ ਜੋ ਰਖਵਾਰੇ।³⁶

33. ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਚੀਤ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਸੀ:-

ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਪੰਥ ਨਿਆਰਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨਦੇ,
ਮੰਗਿਆਂ ਦੇਣ ਨਾ ਹਲਾ, ਰਾਜ ਫਰੀਗੀ ਦਾ, ਚੰਦ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਚਾਲਾ।

34. Khushwant Singh, 'History of the Sikhs', 1964, Vol. II, p. 129.

35. ਕਿਰੀਟ-ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਨੋਮ (1863 ਈ.) ਕੂਕਾ ਪੇਪਰਜ਼ (1872 ਈ.) ਹਵਾਲਾ: ਪੰਜਾਬ (ਸੰਪਾਦਤ)
ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 99-100.

36. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ - 'ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 20.

ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਵੰਗਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵੇਰਵਾ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਬਿਪ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-³⁷

" ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਾਬਪਾਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਜ਼ਾਬਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਾਬ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਸਪਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਵਾਨ ਨੜਕੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਭਿਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹਦਾਇਤ ਇਹ ਹੈ : ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨਾਠੀ ਸੋਟਾ ਰੱਖੇ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਣੀਕ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਿੱਧੀ ਪੱਗ, ਇਕ ਪਛਾਣ-ਸੂਬਦ, ਅਤੇ ਚਿੱਟੀ ਉੱਠ ਦੀ ਗਵਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਨਾ ਤੋਂ, ਜੋ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ, ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "

" ਇਹ ਅੰਦਰਲੀ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਮਹਿਲ ਉਸਰਿਆ³⁸ ਮਨਮਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਨਮਤੀਆਂ ਦਾ ਡਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬਹਿਲੋ ਕੇ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ 16ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ:-

ਮੜੀ ਮਸੀਤਾਂ ਢਾਇ ਕੇ ਕਰ ਦਿਓ ਸੈਦਾਨਾ।
ਪਹਿਲਾਂ ਮਢੇ ਪੀਰ ਬਣੋਈ, ਫੇਰ ਮਢੇ ਸੁਲਤਾਨਾ।
ਉਮਤ ਸਭੀ ਮੁਹੰਮਦੀ ਖਪ ਜਾਏ ਸੈਦਾਨਾ।
ਸੁੰਨਤ ਕੋਈ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਕੰਬਣ ਤੁਰਕਾਨਾ।³⁹

37. ਕੂਕਾ ਸੰਪਰਦਾਇ ਸਿੱਧੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪੇਪਰ(1872 ਈ.) ਹਵਾਲਾ - ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958, ਪੰਨਾ 80

38. ਅਸ਼ੋਕ- ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ - ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਪੰਨਾ 67.

39. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਡਾ., 'ਪੰਜਾਬ' (ਸੰਪਾਦਤ), ਪੰਨਾ 100

" ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਧਾਂ ਢਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਪੀਰ ਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਗੁਬਰਾ ਤੋੜੇ ਗਏ, ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ (ਚੇਚਕ) ਦੇ ਥਾਨ ਮਿਸਮਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਮਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਿਵ-ਲਿੰਗ ਤੇ ਨੰਦੀ ਬੈਲ ਦੇ ਬੁਤ ਭੰਨੇ ਗਏ। ਇਸ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਤਰੱਦਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਰਾਂ ਮੜੀਆਂ ਮਸਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਦੇਵ-ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰ ਦਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾਹ ਦੇਣ।"⁴⁰

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਉਂਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 22 ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ 'ਸੂਬਾ' (ਗਵਰਨਰ) ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿਤੀ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਜੁਬਰਦਸਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। 1857 ਈ. ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਡਰੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਮਿਲਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਭਾਵੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਉਹ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ। ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਕ ਕੂਕਾ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਨੈਪਾਲ ਵਿਚ ਕੂਕਾ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਖੜੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਰਾਣਾ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਕਾਬਲ ਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਜ਼ਾਰ ਪਾਸ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਿਸ਼ਨ ਭੇਜੇ ਗਏ।

ਜਦ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਢੇਰੇ ਅੰਦੋਲਨ ਲਈ ਉਘਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਫਰੰਗੀ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗਊ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬੁਚੜਖਾਣਿਆਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰ ਤੇ

40. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਡਾ. 'ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ (1946 ਈ.) ਪੰਨਾ 68-69. ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ - ਤਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ (ਉਰਦੂ) 1878 ਈ. ਸਫ਼ਾ 648-49, ਹਵਾਲਾ - ਸ਼ਮਸ਼ੇਰੋ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ - ਪੰਨਾ 68.

41. ਨਹਿਰੂ-ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ, " ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ- ਮਠ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਮਹਾਨ, ਗੌਰਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਪਰਿਸ਼ਰਮ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। "

'ਸਤਿਯੁਗ ਦਾ ਬਸੰਤ ਨੰਬਰ', 1955- ਹਵਾਲਾ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ- 'ਕੂਕਿਆਂ ਬਾਰੇ'।

ਘੋੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 15 ਜਨਵਰੀ 1871 ਈ. ਨੂੰ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਮਲੋਦ, ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਘਰੋਂ 4 ਘੋੜੇ ਤੇ ਇਕ ਰਫਲ ਲੈ ਭੱਜੇ। ਕੁਝ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। 65 ਬਾਗੀ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ 17-18 ਜਨਵਰੀ, 1872 ਈ. ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਕਾਊਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਊਨ ਭੀਗ ਕਰਨ ਤੇ ਗਰੀਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਕ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਲਾ ਦੇ ਕੇ ਰੰਗੂਨ ਵਿਚ 18 ਜਨਵਰੀ 1872 ਈ. ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 29 ਨਵੰਬਰ 1884 ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੋਲੀਸ ਦੀ ਚੌਕੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 21 ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੈਦ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਰਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ 'ਅਰਦਾਸਾਂ' ਕਰ ਕੇ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ, ਉਦੇਸ਼, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੇਵਾ, ਲਗਨ ਆਦਿ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਦਾਸਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ।⁴²

ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ |⁰ ਲਹਿਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗੁਦਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ।⁴³ 1901 ਈ. ਦੀ ਸਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 13788 ਦਰਜ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅੱਜ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਗੁਰੂ ਆਖ ਕੇ ਅਗੇ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਤੌਰ ਲਈ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਭਿਨਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖਿਆ।

42. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ 'ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

43. Harbans Singh, 'Heritage of the Sikhs' - p.137.

ਤਾਂ
 " ਸੈਠੁੰ/ਨਾ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਨਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਤਨੀ ਕਾਰ ਹੈ, ਸੋ ਸਾਹਿਬ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਕਰ ਮੰਨਣਾ। ਸੈਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ, ਸੈਂ ਤਾਂ ਰਪਟੀਏ ਦੀ ਮਾਫ਼ਕ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਭਾਈ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸਥਾਪਨ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ... ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।"⁴⁴

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਅਤੇ ਸੂਧ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਜਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਜੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਗਠਨ, ਜਾਹੇ-ਜਲਾਲ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਸਮੇਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ, ਸੇਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਲਾਹਿਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਲੋਂ ਰਾਜਸੀ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 1872 ਈ. ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਲਾਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਲਈ ਮਿਟ ਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਦੋਵੇਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਾਹਿਰਾਂ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਮਿਥਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜੁੜ ਸਕੀ।⁴⁵

ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਵੇਂ ਦੀਆਂ ਉਵੇਂ ਕਾਇਮ ਰਹੀਆਂ। ਈਸਾਈ ਹਮਲੇ ਮੱਧਮ ਨਾ ਪਏ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ, ਭੁਲੇਖੇ, ਅਨਿਸਚਤਤਾਵਾਂ, ਬਣੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ, ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਲਾਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖ ਅਭਿੱਜ ਰਹੇ, ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੋਵੇਂ ਕੌਮਾਂ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿੱਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗੇ ਵੱਧਣ ਲਗੀਆਂ। 1881 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴⁶

44. ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲਾ - ਅਸ਼ੋਕ - 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਾਹਿਰਾਂ', ਪੰਨਾ 77 ਅਤੇ ਡਾ. ਰੀਡਾ ਸਿੰਘ-ਪੰਜਾਬ- ਪੰਨਾ 101.

45. Harbans Singh-"Because of their restricted scope and because of schismatic character they acquired, both the Nirankari and Namdhari movements failed to stir the Sikh people as a whole." 'Heritage of the Sikhs', p.138.

46. 'Census Report', 1881, Part-I, p.38-39. " The Sikhs are the most un-educated class in the Panjab."

ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧ ਦੀਆਂ — ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਪੱਤਨ, ਵਿਸ਼ਾਦ, ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਵਿਖ-ਬਾਣੀ ਸੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਬਤੌਰ ਕੌਮ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੁਣੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ:

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਵਾਹ ਲਗੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਸੋਝੀਵਾਨ ਪੰਥ ਦਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬਚਾਓ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਠਿਕਾਠੀ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। 1872 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦਬਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ਼ੁਸਤ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ:-

- ੳ) ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਸੀ;
- ਅ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਨਵੇਂ ਪਰਕਾਰ-ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਯਥਾ ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਪਲੈਟ-ਫਾਰਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਰਜੀ ਤੇ ਘਟੀਆ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।
- ੲ) ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਗ਼ਲਤ ਮਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਨਿਮੋਝੂਣਤਾ ਮਿਲੇ (ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਦੀ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਖਿਆ')।
- ਸ) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਿੰਦੂਆਣਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਖਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।
- ਹ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਘਟ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਿਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ-ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਣਗੇ।⁴⁷
- ਕ) ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੁਰਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਖ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਜੋ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ।

ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਹੁ-ਚੀਤੀ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੰਕਲਪਨਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ, ਅੱਡਰਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜਥੇ-ਬੰਦਕ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਓਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਏਥੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇ:-

(੧) ਪੰਡਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ'⁴⁸ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਵਾਈ ਅਤੇ 1866 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਛਪਵਾਈ। "ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਯੋਗ ਅਨ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਦੁਖਦਾਇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨੈ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਨਾਦਰ ਦੀ ਬੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।"⁴⁹

47. ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਪਣੇ 25 ਮਈ, 1894 ਈ. ਵਾਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੁਮਨਾਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬੜੇ ਫਖ਼ਰ ਨਾਲ ਛਾਪਿਆ ਸੀ -

" ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਦਿਲ-ਬਦਿਲ ਉਨਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਪੇਸ਼ੀਠਗੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 25 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਝੇ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਈਸਾਈ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਮਾਲਵਾ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਈਸਾਈ ਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਜਿੱਥੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਅੱਜ ਇਥੇ ਠਜ਼ਰ ਠਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਜਾਇਬ-ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤਾਂ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਇਵੇਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਰਤਾਂ, ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਦਾੜ੍ਹੇ, ਕੱਛਾਂ ਕੜੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਵਾਲੀਆਂ, ਜੋ ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੋ ਕਦੇ ਬੋਧਾਂ ਵਾਂਗ ਅਜਾਇਬ-ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤਾਂ ਹੋ ਕੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਪੋਤਰੇ ਜੋ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੋਟ ਪਤਲੂਣ ਅਤੇ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਹੋਈ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਕਰਨਗੇ, ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਇਹ ਦੇਖੋ - ਯਿਹ ਸਿੱਖ ਲੋਗ ਕਾ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਭੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਮੇ ਹੋਤਾ ਥਾ। "

48. ਇਹ ਪੁਸਤਕ "ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਮਿਓਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।" ਖਾਲਸਾ ਐਡਵੋਕੇਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 20 ਸਤੰਬਰ 1903. ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ 1888 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਅਨੁਵਾਦਕ ਹੈਨਰੀ ਕੋਰਟ ਸਨ।

49. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ - ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ (ਸੰਪਾਦਤ) ਜਲੰਧਰ 1956, ਪੰਨਾ 88-89

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਾਰੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਸਾਮ ਨੂੰ ਕਥਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। "ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਇਕ ਸਥਾਪਣ ਫੀਚਰ ਸੀ। ਹਰ ਸਪਿਰਦਾ, ਹਰ ਮਤ ਤੇ ਹਰ ਖਿਆਲ ਦਾ ਅਦਮੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਪਾਠ, ਯੱਗ, ਹਵਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਔਡਾ ਸੀ, ਗੁਲਾਬ ਦਾਸੀਏ, ਚਾਕੂ ਕਟੀਏ, ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਨਕਰ ਸਾਧੂ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਹਵਾੜ ਆ ਕੱਢਦੇ।"⁵⁰

ਪੰਡਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਕਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਭਜਨ ਨਾਲ ਕਰਦੇ:-

ਜੈ ਗੰਗਾ ਮਾਈ
ਜੇ ਜਨ ਤੇਰਾ ਦਰਸ਼ਣ ਪਾਵੈ, ਖਾਧ ਨ ਰਹਿਸੀ ਰਾਈ
ਜੈ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ।

ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਤੇ ਸਿਮਰਾਂ ਤੈਨੂੰ, ਤੂੰ ਜਗ ਵਿਚ ਸੁਖਦਾਈ,
ਜੇ ਜਨ ਤੇਰਾ ਧਿਆਨ ਕਰਤ ਹੈ, ਮਿਟੇ ਪਾਪ ਕੀ ਛਾਈ।
ਜੈ ਗੰਗਾ ਮਾਈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਈ ਫੇਢ ਕੁ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕੀਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਭਜਨ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਏਨੇ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਟੋਲਾ ਢੋਲਕੀਆਂ, ਛੈਣੇ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਥਾ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਸਿਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾਂ ਤੇ ਇਹ ਗਾਉਂਦਾ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ :-

ਕੱਚੇ ਤਨਾ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ, ਗੜਵਾ ਭਰ ਲਿਆ ਪਾਣੀ ਦਾ।
ਝੰਡੇ ਫਕੀਰ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਵੇਖਿਆ, ਜੋਬਨ ਨੁਟ ਲਿਆ ਨੈਣੀ ਦਾ ।

ਕਥਾ ਸੁਣ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਪੰਡਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਨੇ ਕਥਾ ਜਾਰੀ ਰਖਦਿਆਂ ਆਖਿਆ:-

" ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਜਬ ਬਾਲ ਗੁਦਾਈਂ ਸੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਬੜ੍ਹਈ ਕੇ ਪਾਸ ਠਹਿਰੇ - ਉਸੀ ਜਗਹ ਉਨ ਕੀ ਸਾਦੀ, ਉਸ ਨੇਕ-ਬਖ਼ਤ ਔਰਤ ਸੇ ਹੁਈ ਜਿਨ ਕੇ ਮਾਤਾ ਮਝੇਤ ਕਹਿਤੇ ਹੈ। "

50. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ -, ਚਰਨ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 63.

ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਬੋਲੇ, " ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਏਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਮੈਂ ਯੋਗ ਬਢ ਲਿਖੀ ਹੈ — ਗੁਲਤ ਜਾਂ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਲਿਖਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਮੰਦੋਰ, ਹਯਾਦ ਖਾਂ ਮੰਦੋਰ ਕੀ ਛੋਟੀ ਲੜਕੀ ਥੀ।"⁵¹

ਏਨੇ ਵਿਚ ਰੋਲਾ ਧੀ ਗਿਆ। " ਕੁਝ ਕੁ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਡਤ ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਥ ਲਈ ਭੀ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਪੰਡਤ ਨੇ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬਦਲਿਆ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਬਸਤਾ ਲਪੇਟ ਕੇ ਨਸ ਗਿਆ।"⁵²

ਜੱਟਾ ਦਾ ਜਥਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਂਦਾ, ਵੋਲਕੀਆਂ ਚਿਮਟੇ, ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਨਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਵਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕਥਾ ਸੁਣਦੇ ਖਾਕੀ ਲੋਕ ਵੀ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਜਥੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ।

(2) ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਨੇ ਇਕ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਡਾ. ਅਰਨੈਸਟ ਟ੍ਰੰਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਛਪਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਕ ਤਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਬੜਾ ਗੁਲਤ, ਕੁਝ ਬਾ ਤੇ ਬੇਚਰਤੀਬਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਹ ਵੀ ਸੁਰਾਚਤ ਭਰੀਆਂ ਸਨ।⁵³ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਿਤ ਵੀ ਇਹੀ ਸਨ⁵⁴ ਕਿ

51. ਇਹ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਡਾਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਚਰਨ ਹਰਿ ਵਿਸਖਾਰ' ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 63-64 ਤੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ।

52. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ — ਅਗਸਤ 1953, ਪੰਨਾ 9.

53. Trump-' The Adi-Granth', Jan. 1877,

ੳ) "Nanak remained a thorough Hindu according to all his views." p.1.

ਅ) The 10th Guru Govind Singh relapsed in many points again into Hinduism, he being a special votary of Durga.

ੲ) ੧ੳ ਦੀ ਥਾਂ ਉਮ ਲਿਖਿਆ।

p.xcvii.

ਸ) "Nanak himself was not a speculative philosopher. He uttered his thought in a loose way. Himself was by no means an independant thinker, followed in all essential points, common to Hindu philosophy. His writings which were exposed in a vulgar tongue were accessible to the unlearned masses, .p.XCVII.

ਹ) Though I can hardly expect that the Granth will attract many readers, the less so, as Sikhism is a waning religion, that will soon belong to history. Preface p.VIV.

ਸਿੱਖ ਜਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਬੰਧੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾ ਰਹੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਠੀਕੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਡ ਡਨਹੋਜ਼ੀ ਸਮੇਤ, ਇਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਗੁਣ ਆਖਰੀ ਦਮਾਂ ਤੇ ਹੈ।

(3) ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੇ.ਸੀ.ਉਮਾਨ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਏ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਹਰਮਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖੀ ਉਸ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਵੇਰਵਾ ⁵⁵ ਏਥੇ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀ ਹਾਲਤ ਸੀ:-

- (ੳ) ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਥਾ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ(ਪੰਨਾ 95)।
- (ਅ) ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਭੈੜੇ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉੱਟ ਨੈ ਕੇ ਦੁਰਚਾਰੀ ਦੇ ਸੌਦੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 96)
- (ੲ) ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਬਾਹੀ ਵਲ ਦੀ ਲੰਘਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਣੇਸ਼ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਰਜ ਵਲ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਸੀ(ਪੰਨਾ 97)।

54. 27 ਸਤੰਬਰ 1912 ਈ. ਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਸੈਕਲਫ਼ ਨੇ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਭਗਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਬਿਠਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਇਕੋ ਵਾਕ ਇਸ ਠੀਕੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

"The India Office published Dr Trump's work at great expense and his insult to the Sikhs and their religion suited the Christian Missionary Policy of the Government. It is clear, it was with that object that Sir Macworth Young sought to perpetuate the insults and wrote a secret letter to the Government of India, against my work." Bhagat Lachman Singh "Autobiography" p.124.

55. Uman.J.Campbell-"Indian Life", Religion and Social", London, ਇਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੋਬਾਰਾ 1908 ਈ. ਵਿਚ "ਕੱਲਟਸ, ਕਸਟਮਜ਼ ਐਂਡ ਸੁਪਰਸਟੀਸ਼ਨਜ਼, 1889. ਆਫ ਇੰਡੀਆ" ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪੀ।

- (ਸ) ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਦੀ ਉਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਨੁਕਰ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਿਵ-ਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਿਵ-ਲਿੰਗ 4 ਇੰਚ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਥੜੇ ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 97)।
- (ਹ) ਦੁਖ-ਭੰਜਣੀ ਬੇਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ 'ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼' ਲਿਖ ਰਹੇ ਯਾਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਿਹਾ ਸੀ (ਪੰਨਾ 98)।
- (ਕ) ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਤਾਂ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ (ਪੰਨਾ 98)।
- (ਖ) ਅੱਗੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ 'ਸਾਲਗ ਰਾਮ' ਸਾਹਮਣੇ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਦਰੀ-ਲਗਾਇਣ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਛੋਟੇ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਲਗ ਰਾਮ ਨੂੰ ਤੁਲਸੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।
- (ਗ) ਪਰਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਛਬੀਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੰਡਤ ਹੀ ਪੰਡਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ (ਪੰਨਾ 99)।

ਫੇਰ ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ " ਜਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਵੀ ਮੈਂ ਏਥੇ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਵਾਦ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਇਸ ਪਵਿਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਾ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਥਾਂ ਕਿੱਡੀ ਸੋਹਣੀ ਲਗੇ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਲਸ, ਪਵਿਤਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਸੁਹਾਉਣਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ, ਕਿੰਨੀ ਧੂਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ— ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ।" (ਪੰਨਾ 99) ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਬਣਦਾ ਹੈ, "ਡਿਠੇ ਸਭੇ ਥਾਂਵ ਨਹੀਂ ਤੁਧ ਜੇਹਾ"।

ਉਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 101 ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਉਮਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹਨ ਤੇ ਉੱਤਰ ਸਦਾ ਹੀ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮਸਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਦੁਬਿਧਾ, ਸਪਿਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪੁਜੀ ਹੋਈ ਹੈ।"

" ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਵਸ ਚਲੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਠ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਭ ਲੈਣਗੇ। ਅਤੇ ਅੱਜ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪਦਵੀ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇਗੀ।"⁵⁶

ਪ੍ਰੋ. ਉਮਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, " ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਤੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਸ਼ਟ-ਭੁਜੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਹਵਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਬਲੀ ਬਣੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮਾਧ ਵਿਚ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਧ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਹੋਣ। " ਪੰਨਾ 107)।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਉਮਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਨ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਮਕਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਦੋ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੁੜ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।⁵⁷

(4) ਸੰਨ 1873 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, — ਆਇਆ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਈਸਾਈ ਬਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਪਤਾ ਲਗਣ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉਘੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਨਣ ਤੋਂ ਹੋਕ ਲਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਠਾਲ ਸਾਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਗਈ ਅਤੇ ਤੁਰਤ ਕੋਈ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਫਲ-ਜਰੂਪ "ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ " ਹੋਏ ਵਿਚ ਆਈ।

" ਸਿੱਖ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਿਲਗੋਭੇਪਨ ਦੀ ਨਿਸਲਤਾ ਦੀ ਆਰਾਮ-ਜਨਕ ਤੰਦੂ ਵਿਚ ਉੱਘ ਰਹੇ ਸਨ । ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਇਸਾਈ ਹੋ ਪੈਣ ਦੇ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੇ ਇਕ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਘ ਖੁਲ੍ਹ ਪਈ ਤੇ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਮਲਣ ਲੱਗਾ। ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ ਦਾ ਆਉਣਾ ਹੋਰ ਗੰਠੀਆ ਪੈਦਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਕੌਮੀ ਰੋਗ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਦਲ ਗਏ। ਉਹ ਮਰੀਜ਼ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਡ ਗੋਡੇ ਜੁੜ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਵਾਯੂ

56. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 102

57. Ibid, page 103. " Sikhism as a distinct religion possesses little vitality and that it will in all probability be re-united in a generation or two to the Hinduism, from which it sprang and with which it was so much in common."

ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਮਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਸਿੱਖਲ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਲਗ਼ਮ ਦਾ ਦੌਰਾ ਹੋ ਗਿਆ - ਉਹ ਖੰਘਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕੱਢ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਉਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।"⁵⁸

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਸ੍ਰ. ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਕੀਆ ਨੇ 28 ਜੁਲਾਈ 1873 ਈ. ਨੂੰ ਮਜ਼ੀਠੀਆਂ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ, ਗਿਆਨੀਆਂ, ਕ੍ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਪਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ "ਸਿੰਘ ਸਭਾ" ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਉਘੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ, "ਬੇਦੀ ਖੇਮ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਭਾਈ ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ ਧੂਪੀਆ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬੂੜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਆਗਿਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਨ।"⁵⁹ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਨੋਰਥ ਮਿਥੇ ਗਏ:-⁶⁰

- 1) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ।
- 2) ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ, ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨੀਆਂ।
- 3) ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ।
- 4) ਕੁਰਾਹੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ।
- 5) ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਉਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਖੁਰ ਅਸਥਾਪਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ⁶¹ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਨਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

- 1) ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
- 2) ਵਰਤਮਾਨ ਯੁਗ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ।

58. 'ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ' - ਡਾ. , " ਚਰਨ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ " , ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਭਾਗ-2, ਪੰਨਾ 64.

59. "ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ" ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ - ਸਤੰਬਰ 1885 ਈ.

60. ਕੋਹਲੀ-ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਭਾਂ.), " ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ: ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ" (ਸੰਪਾਦਤ) ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ - 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ' - ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1973, ਪੰਨਾ 47.

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਬੇਹੱਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਜਨਮ (1173 ਈ.) ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (1873 ਈ.) ਦੇ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਰਕਾਰ, ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਚਿਤ ਚੇਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੱਛਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧੀਨ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ

61. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ — ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਗਸਤ 1953 ਈ., ਪੰਨਾ 11 ਉੱਤੇ ਜਨਰਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਿਯਮ ਦਰਜ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਉਘੜਦਾ ਹੈ:-

1. ਤਮਾਮ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ-ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਰੱਖਣਾ।
2. ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਥਾਂ ਪੂਰ ਥਾਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਧਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।
3. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਭਲਿਆਈ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ।
4. ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਬਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰੀਖੀ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹਾ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿਕ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਸੰਸ਼ਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੇ ਕਢਾ ਕੇ, ਅੱਗ ਪਿੱਛਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸੂਧ ਕਰਨਾ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇਲਮ ਮੁਰੱਵਜੇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਭਿਪ੍ਰਾਇ ਨਾਲ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਖਿਕਲਣੀਆਂ।
6. ਜੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਅਥਵਾ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਜੇ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਤਖ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਰਜ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਭਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੇ ਹੋਣ, ਅਥਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਾਈ ਹੋਵੇ, ਅਥਵਾ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੁਫ਼ਸਦ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਅਥਵਾ ਜੇ ਸਨਾਹ ਮਿਲਤ ਤੇ ਭਨਾਈ ਕੌਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ, ਮਗਰ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪਿਛਲੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨੁਆਵੇ ਅਤੇ ਅਗਰ ਸਭ ਦੀ ਰਾਇ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।
7. ਵੱਡੇ ਮਰਤਬੇ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਹਾਦਰ, ਵਿੱਦਿਆ, ਸਾਖ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਪੰਥਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤਦ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲੂਮ ਹੋ ਜਾਏ ਜੁ ਉਹਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਫ਼ੈਰ-ਖ਼ਾਹ ਹਨ।
8. ਕਿਸੀ ਦੂਸਰੇ ਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਹਿਣਾ ਸੁਣਨਾ ਅਥਵਾ ਲਿਖਣਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਕੌਮ ਨਹੀਂ।

ਫੁ.ਨੋ. ਚਲਦਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲਗਭਗ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਘੋਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ-ਪੱਠਰ ਤੋਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਛਾਪਣੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮੁਢ ਬੱਝਾ, ਨੁਹਾਰ ਨਿਖਰੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਉੱਠਤੀ ਹੋਈ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਠਤੀ ਵਲ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦਾ ਇਹ ਜਥੇਬੰਦਕ ਯਤਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ-ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਸਿੱਖੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਉੱਠਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਉਚੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਮਿਥ ਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਨਰਲ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਨੇਮ ਨੰਬਰ ਓੰਨ, ਪੰਜ, ਸੱਤ ਤੇ 10 ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਖੋਜ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਅਸਨੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ, ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਜਿਹਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ " ਖੋਜੀ ਉਪਜੈ, ਵਾਦੀ ਵਿਨਸੈ " ਦੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ-ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਮੁਢਲੇ ਯਤਨਾਂ ਅਧੀਨ ਨਿਜਿਠੀ ਗਏ⁶² ਦੇ ਮਸਲੇ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ:

(1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪ੍ਰੰਤ "ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ" ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। (2) ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਪਏ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ 32 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਤੇ

(9) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੜਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੱਲਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

(10) ਉੱਚੇਰਾ ਕੌਮ, ਫਰਮਾਬਰਦਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ, ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਉੱਠਤੀ ਕਰਨਾ, ਵਿੱਦਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਮਸਲੇਹਤ, ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਬੜ ਵਿਚ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਨਾ।

62. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- ਅਗਸਤ 1953, ਪੰਨਾ 9-10.

ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਲਗਯਾਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨੌ ਮਹੀਨੇ (ਹਾੜ 1, 1952 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੋਂ 6 ਫਗਣ, 1952 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤਕ) ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪ੍ਰੰਤ "ਰਪੋਟ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦੀ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 2 ਨਵੰਬਰ 1879 ਈ. ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ (ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ 1877 ਈ. ਤੋਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਕਨਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਆਦਿ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲੀ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਹੌਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਭਾ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' (1883) ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ ਭਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਬਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਖ ਸਕੱਤ੍ਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਜੁਰਜੀਤੀ ਤੇ ਉਜਲ ਭਵਿਖ ਦੇ ਬਾਲੂ ਬੱਝਣ ਲੱਗੇ।⁶³

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਓਆਗਿਆ ਅਤੇ ਜੋ ਛੂਤ ਛਾਓ, ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਗੁਰੂਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ

63. "The catholic principles which it (Granth) inculcates are known but to a few and cloud of prejudice and superstition have spread over the horizon of the Sikh Religion. Now many Singh Sabhas have sprung up in different parts of the Punjab and the leaders of the community have awakened to their present condition, and there are ample grounds now to hope that there would be a Sikh revival."

Tribune Feb.7, 1885- quoted by Khushwant Singh, p.141.

ਬਰਾਬਰ ਗੱਦੀ ਲੁਆ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟਿਕਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰ-
ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਝ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦੇਣ
ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲੋਂ
ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ
ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਗਰਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰ
ਲਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਵਾਨ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ
ਸਭਾਵਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ।⁶⁴ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਸ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਆ ਸਕੱਤਰ
ਬਾਧੇ ਗਏ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸਠਠਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਦਾ ਪੜਾ ਬਣ
ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਸ਼੍ਰੀ ਠਾਕਰ
ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਭਾਈ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਪਟਨਾ ਨਿਵਾਸੀ, ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਅਤੇ
ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਸ ਧੜੇ ਨੇ ਜਗੀਰ-ਦਾਰੀ ਚਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ
ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਣਾ ਢੰਗ ਨਾਲ
ਕੀਤੀ।⁶⁵ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਦੀਵਾਨ ਵਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਬ੍ਰਿਜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ
ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਬ੍ਰਿਜੀ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਏ ਦੁਆਰਾ
ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਖਾਲਸਾ ਸੁਧਾਰ ਤਾਦੂ', 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਅਤੇ
'ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਵਾਦ
ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕਾਂ
ਵਿਚ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹੀ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਹਨ' ਵਖਰੀ ਕੌਮ ਨਹੀਂ।⁶⁶
ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ, ਜੁਝ ਪਾਤ ਤੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਉਚਿਤ
ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।⁶⁶ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ

64. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ -, 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ' - 'ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟ', ਅਪ੍ਰੈਲ-1973, ਨੰਬਰ
7/13, ਪੰਨਾ 34.

65. ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟ੍ਰੰਪ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀਆਂ ਤੁਟੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ
ਕੇ ਗਿ: ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ
ਖੁਰਚ ਤੇ ਛਾਪਿਆ। ਇਹ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਹਿੰਦੂ ਢੰਗ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ-
ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਕਰੜੀ ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਿਆ।

66. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ - 'ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟ' - ਅਪ੍ਰੈਲ-1973, ਨੰਬਰ 4/13, ਪੰਨਾ 35

ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹਨ'। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਮਹੰਤ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨਮਤੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰਾ ਸੱਭ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ।⁶⁷ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਸ ਰੁਚੀ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਅਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਖਬਾਰੀ ਤੇ ਖ਼ਿਤਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ 1886 ਈ. ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸੁਲ-ਉਲਮਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂ-ਮਹਾਂ ਉਪਾਧਿਆ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤਰ ਥਾਏ ਗਏ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ ਮਿਥੇ ਗਏ:-

- 1) ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਨਾਭਦਾਇਕ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ।
- 2) ਇਲਮ ਅਤੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਬਿਧੀ ਕਰਨੀ।
- 3) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖ਼ਾ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕਰਨੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਛਾਪਣੇ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਖ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤਰਜ਼ਮਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨਾ (ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ, ਅੰਜੂਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਸੀ)।
- 4) ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ
- 5) ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਦੇਣ ਲਈ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਮਦਰਸੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ।
- 6) ਨਾਭਦਾਇਕ ਪੋਥੀਆਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਛਾਪਣ ਲਈ, ਇਕ ਅਥਵਾ ਵਧੀਕ ਪ੍ਰੈਸ ਖੋਲ੍ਹਣੇ।

67. " 8 ਅਕਤੂਬਰ 1897 ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਖਬਰ ਛਪੀ- " 31 ਭਾਦੋਂ ਮੰਗਲ ਦੇ ਦਿਨ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸ਼ਰਾਧ ਕੀਤਾ। ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਅਨਮਤੀ ਬਿਠਾਏ ਗਏ। ਜੋ ਹੁਕੇ ਪੀਏ ਸਨ।" ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ - " ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ - ਯਮਨਾ ਨਗਰ, 1974, ਪੰਨਾ 80)।

ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੁਖ ਉਸਰਈਏ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਰ ਜਾਓ ਤੇ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। "ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੱਤ ਨਾਹੀਰ ਦੀਵਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਾਏ।" 68

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਸਸਿਥਾ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤਬਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਣਾ, ਨਿੱਜੀ ਪੂਜਾ, ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਭਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਭੁਖ ਅਤੇ ਚੌਧਰ ਦੀ ਨਾਲਸਾ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਨੈ ਭੁਬੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਾਹੀਰ ਦੀਵਾਨ ਨੇ " ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਉਨਤੀ, ਪੜ੍ਹਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਦਿ ਸੂਭ, ਅਗਰਗਾਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਏਕਤਾ (ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਅੱਡਰਤਾ) ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ।" 69

ਗਿਆਨੀ ਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ, ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਉਤੇ ਹੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਿਅੰਗ-ਭਰਪੂਰ, ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਬਦਲੀਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕੇ, ਨਾ-ਜਵਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 16 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1887 ਦੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ 'ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ' ਲਿਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਗੁਝੀਆਂ ਚੇਟਾਂ ਨਾਈਆਂ, ਅਤੇ ਬੇਦੀ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸ਼੍ਰੋਤਾਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ' ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। 70 ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਿਆ, 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ।

68. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ — ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟ — ਅੰਕ 7/13, ਪੰਨਾ 35.

69. ਗੁਰਦਿਰ ਸਿੰਘ 'ਪਾਲ' — 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪਤ੍ਰਕਾ' — ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ — ਜੁਲਾਈ 1974, ਪੰਨਾ 20.

70. ਫੀਬਿਊਨ, ਮਾਰਚ 7, 1888.

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 1892 ਈ. ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਰਚੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਬਣੇ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਅਖੀਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ।⁷¹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰੀ ਧੜੇ ਦਾ ਝਗੜਾ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਿਤੂ ਨਾਲ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਲਾਹੌਰ ਲਗ ਭਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸਿਰਤੋੜ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ⁷³ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਤਨ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ'।⁷⁴ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕੌਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਧਰਮ, ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੈ। "ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਫੈਲਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਤਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣ।"^{74-ਅ} "ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਇਹ ਨਵੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸਨ — ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਦੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੌਮ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।"^{74-ਬ}

-
71. Lachhman Singh Bhagat, 'Autobiography', 1965, pp 138-142.
72. ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਦੀ ਮਿਤੂ 10-6-1896, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਤੂ 24-11-98 ਈ. ਅਤੇ ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਤੂ 6-9-1901 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।
73. Harbans Singh, "The Singh Sabha touched the very base, the main springs of Sikh life and re-suscitated the essential content of Sikh belief and exercise. It enhanced the intellectual capacity of the Sikhs and restored to them, their creedal unity and their religious conscience. It opened for them the doors of modern progress and endowed them with the strength and adaptability to match the pressures created by new trends in man's thinking." Heritage of the Sikhs-1964, p.147.
74. ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ - ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ- ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦਾ ਥੀਸਿਸ, ਪੰਨਾ 314.
- 74-ਅ Harbans Singh-Sikhs in the Quincentenary Year Lecture delivered in London on November 30, 1969.
- 74-ਬ ਉਹੀ, - 74, ਪੰਨਾ 341.

ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕੇ।⁷⁵ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਜਿਹੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੰਗ ਉਚਿਤ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਵਲ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਆਧਾਰਾਂ ਉਪਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਰੀੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕੇ। 30 ਅਕਤੂਬਰ 1902 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੇਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ 'ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ

ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ, ਸਿੱਖਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਟਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਨਾਉਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰਦਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ-ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਏਸੇ

75. Ibid. " The growing political consciousness, in the country led the Sikh leaders to believe that they could no longer afford to shun politics. They realized that they must unite under a common platform in order to safeguard the political rights of the Sikhs."

76. ' ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਗਲ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਜਾਂ ਧੜੇ ਸੰਗਠਤ ਹੋ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਬਿਪਤਾ ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ, ਆਪੋ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਅਪਨਾਉਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਮਈ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਿਠਿਧ ਬਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਜ਼ਾਮਤ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਏ ਵਿਚ ਆਈ ਤੇ ਕਿਉਂ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਤੇ ਭੁਰਤਣਾ ਪਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਵਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ ਪਵੇਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਇਹ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਧੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ, ਏਨਾ ਗੰਧਲਾ ਹੋਇਆ:-

(1) ਜਿਸ ਵਿਧੀ-ਬੱਧ ਫੰਗ, ਲਗਨ, ਸਿਰਫ਼ਤਾ, ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਤੇ ਵਿਰਾਟਤਾ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਨਵੀਨ ਸਾਧਨਾਂ- ਯਥਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲੇ, ਟ੍ਰੈਕਟ, ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤ ਰੂਪਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਰੋਚਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਮ ਹੱਥਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ; ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਚੱਜ ਅਚਾਰਾਂ ਤੇ

77. Jones-Kenneth W., "The process of identity reformation created in late 19th Century Punjab a period of intense dynamism, of ideological and religious conflict, amidst an increasingly polemical atmosphere as each group with in a given religious community, Hindu, Sikh or Muslim, sought to project its own concepts and in the process struggled with others, within their own community and beyond. This process of questioning and its resultant answers, permanently altered relations among Punjab religious communities." Arya Sikh Relations-1877-1905 A.D. Journal of Asian Studies- Reproduced by Spokesman, Guru Nanak Number, 1973, p.27.

ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਬਿੰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ; ਜਿਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ, ਸਰਲ ਤੇ ਲੋਕ-ਲਹਿਜੇ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਹਿ ਕੇ ਮਣਾ-ਮੂਹੀਂ ਸਾਕਿੱਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ; ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਚਲਿਤ ਧਰਮ-ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ, ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਵੇਕੀ ਪਰਮਾਣਾਂ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਮੂਕਤ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ,⁷⁸ ਜਿਵੇਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ, ਬੁਤ ਪੂਜਾ, ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ, ਫੋਕੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਗੋਰਖ ਜਲ ਦਾ ਫੀਤਾ ਫੀਤਾ ਕਰ ਕੇ, ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਵੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪਰਾ-ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਡਰ ਜਾਂ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਲੌਕਿਕ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਚਗੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮਹਿਲ ਇਸ ਝੱਖੜ ਸਾਹਵੇਂ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਮੁਢਲੇ ਝਟਕੇ ਦੀ ਮੂਰਛਾ-ਸ਼ਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਜਦ ਕੁਝ ਹੋਸ਼ ਪਰਤੀ ਤਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੀਂ ਝਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਰਖਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਈ। ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਚੌਕੰਨੇ ਹੋ ਕੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਦੀ ਘੁਮਿਣ-ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਡੁਬਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕੰਢੇ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਜੰਮ-ਪਲ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੂਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

(2) ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ, ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਵੰਗ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਫੈਲਾ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਨਵਾਂ, ਉਦਯ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਤੀ-ਜਲ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਪਿਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਲਣਾ, ਹਰ ਕੌਮ ਦਾ ਮੂਲ ਲਕਸ਼ ਬਣ ਗਈ। ਵਿੱਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਦੌੜ, ਸੰਸਥਾਗਤ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਨਈਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਜਾਇਜ਼ ਨਾਜਾਇਜ਼, ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਅਸਿੱਧਾ ਹੰਭਨਾ, ਨਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਲਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ,

78. Archer John Clark., " They denounced the heathen scriptures, the Quran, the Shastras and the Granth and condemned as false guides in morals and religious, the Bhagat, the Sufi, Sadhus and Mahants."

'The Sikhs', Princeton-1946, p.266.

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੈਠਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਚਮਤਕਾਰ ਰੋਲਾਂ, ਤਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਵਈਆ ਸਰਧਾ ਤੇ ਸਭਿਕਾਰ ਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹੂਦੀ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਜਤਨਾਉਣ ਲਈ ਦੂਜੀਆਂ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲ ਪਈਆਂ।

(3) ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਸ ਕਰੋ: ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਗਿਰੇਜੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਫਲ ਪਰਚਲਨ ਲਈ ਮੂਲ ਨੀਤੀ-ਆਦੇਸ਼ ਸੀ। 1857 ਈ. ਦੇ ਗਦਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਟਿਲਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਬਰਤਾ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਾਂਤਕ, ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ, ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਖੇਵੇਂ ਤੇ ਝਗੜੇ, ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹੇ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇੜ੍ਹੇ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ, ਪਰਪਿਰਾ-ਵਾਦੀ ਤੇ ਅਗਰਗਾਮੀ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਦੀ, ਗੱਲ ਕੀ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਲ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਵਾਇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਲਾ ਸੁਝੇ ਅਤੇ ਖੂਬੀ ਇਹ ਕਿ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਨਿਰਲੋਪਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਚੇਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣਾ, ਅਗਿਰੇਜੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਸੀ।

(4) ਪਰਪਿਰਾ ਨਾਲ ਬੰਝੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਨਾਭ ਉਠਾ ਕੇ/ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤ ਅਗਰ-ਗਾਮੀਆਂ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹੀ ਟਕਰਾਉਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਟੱਕਰ ਆਪਣੇ ਘੋਰ ਤੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ।

(5) ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰੀਝ ਨੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਕਲਿਆਣ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਸਾਧਨ, ਆਪਣੇ ਭੂਤ, ਆਪਣੀ ਸੀਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਣਾ ਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਉਣੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨਤਮ ਕਾਵਾਂ, ਅੰਤਰਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ, ਗੌਰਵ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਅਪਸਾਰਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਿਰਾਹ ਕਰਨਾ।

(6) ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਉਤਮਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੁੱਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਲਾਉਣਾ ਕਿ ਉਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਧੀ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ

ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਜੇ ਘਟ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿਟ ਜਾਣ ਸਬੰਧੀ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ, ਵੀ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲਤਾ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(7) ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਭਾਵ ਅਜੇ ਜਾਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਮਨੋਰਥ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਜਾਂ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸਕਿਲਪ ਅਜੇ ਉਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਨੇ ਸੰਪਰ-ਦਾਇਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹਿਤਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀਮਤ ਸੀ।

ਉਯੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਤੇ ਸਿੱਖ:

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਲਹਿਰ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਕੇ, ਈਸਾਈ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ 'ਮਾਝਾ ਤੇ ਮਾਲਵਾ' (ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ) ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਵੇਗਾ।

- (ੳ) ਜਾਗੀਰਦਾਰ, ਰਜਵਾੜੇ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ, ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਮਾਣ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਈਸਾਈ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ।
- (ਅ) ਠੀਵੀਆਂ ਜਾਂ ਲਤਾੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਰੁਤਬੇ ਤੇ ਆਰਥਕ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵੱਲੋਂ ਖਿੱਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।
- (ੲ) ਈਸਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕੁਝ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ —

- (1) ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਕੋਲ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ;
- (2) ਸਚੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਸਨ।

(3) ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚੋਂ ਮਾਂਗਵੇਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।⁷⁹

ਏਥੇ ਤਕ ਕਿ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ "ਸ੍ਰੀ ਅਸਕੋਤ ਜਗਤ ਕੇ ਈਸਾ" ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਆਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤੁਕ ਰਾਹੀਂ ਈਸਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਪੰਥ-ਦਰਦੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

- (1) ਭਾਈ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਬੋਧ" ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪਾਠਰਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- (2) ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ :- ਕੰਪੈਰੇਜ਼ਨ ਔਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿੱਚ ਜੈਸੂਸ ਕ੍ਰਾਈਸਟ "।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ:

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਲਹਿਰ 'ਜਮਾਇਤੇ-ਅਹਿਮਦੀਆਂ' ਜਾਂ ਕਾਦਿਆਨੀ ਲਹਿਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਹੈ, ਜਿਸ

79. Pandit Valjee: "Nanak Sahib and his followers taking many things from Bible, inserted them in the Adi-Granth, in the altered form. All these Biblical texts shine in the Adi-Granth like a star shining in the darkness. The Sikhs appear to be satisfied with this glimmering light and consider their Shashtra and their knowledge to be perfect, but if one were to look at their things without prejudice, he will have to acknowledge that the Adi-Granth has the Bible for its original source. The Bible is Divine and a perfect treasure for Salvation. So our readers will make a comparison between it and the Adi-Granth and when they find where truth has, they will accept it with a true heart, for by so doing they will be abundantly profitted, both in this world and the world to come."
 Hari Charitra or Comparison between the Adi-Granth and the Bible-Ludhiana- 1894.

ਨੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਲਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਜਨਮ ਧਾਰਿਆ।⁸⁰

ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਸਤ ਬਚਨ" ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ 'ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।⁸¹

ਯੂਸਫ਼ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਤਾਰੀਖਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਏਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹਾਉਣ ਉਤੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।"

ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ਈਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕੁਫਰ ਦਾ ਵੀ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੰਭ ਦਾ ਪੂਰਨ ਠਿਵਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਹਿਰ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ।⁸² ਮਿਰਜ਼ਈਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਊ ਮਾਸ ਖਣਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਿਤ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਮੁੜ ਸਿੱਖ ਸੱਜ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਟੱਕਰ ਕਾਬਲ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲ ਖਿਣਾ ਤੇ ਕਰੂਚੀ ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਡੀ ਬਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਨਾ ਆ ਸਕੇ।

ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ

ਦੇ ਹੋਰ⁸³ ਸੂਧਾਚਕ ਨਹਿਰਾਂ 'ਕੁਰਮੋ ਸਮਾਜ' ਅਤੇ 'ਦੇਵ ਸਮਾਜ' ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਠੀਆਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖਾਂ

80. Welter H.A. "Mirza claimed to have made the unique discovery that Guru Nanak was genuine and acknowledged Muslim and was sent to teach the Hindus, the truth of Islam. " 'The Ahmadiya Movement', Calcutta-1918, p.133.

81. Greenlees Duncan- "Mirza Ghulam Ahmed is putting an extraordinary claim that Granth Sahib is simply a sort of commentary on the Quran Sharif and that Nanak was simply a Muslim, preaching Islam to convert the Hindus." 'The Gospel of Guru Granth Sahib'- Madras-1952, p.CLXXV.

ਵਿਚੋਂ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਦੇਵ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਵਸੋ ਵਾਲੇ ਇਨਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਅਸਰਦਾਰ ਅਸਰਦਾਰ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀਆਂ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਿੱਖ:⁸⁴

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲਹਿਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿੱਖਿਅਕ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਟੱਕਰ ਦਾ ਸੁਭਾ ਤੇ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਮੂਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰਨ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਘਾਲਣਾ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਫੋਰੀ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਏਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ।⁸⁵ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਭ

82. 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ' ਦੇ 12 ਜਨਵਰੀ 1896 ਈ. ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

83. ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ' ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

84. ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

85. "ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਉਦੋਂ ਇਕ ਸਨ । ਹਿੰਦੂ ਵੀਰ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ , ਗੁਰਪੂਰਬਾਂ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਰਲ ਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ:-

ਜਬ ਕੀ ਕਹੋ, ਨਾ ਤਬ ਕੀ ਕਹੋ, ਬਾਤ ਕਹੂੰਗਾ ਅੱਬ ਕੀ
ਅਗਰ ਨਾ ਹੋਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸੁੰਨਤ ਹੋਤੀ ਸਭ ਕੀ ।" —

ਚਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, " ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ " ਖਾਲਸਾ ਐਡਵੋਕੇਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,

12 ਦਸੰਬਰ, 1966.

ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਨਿਭਾਉਣੇ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਉੱਚ-ਸਾਝੇ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਆਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗਲ ਕੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਖਿੱਚਣੀ ਸਭਿਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਵਾਇ ਕੇਸਾਂ ਦਾੜੀਆਂ ਦੇ।⁸⁶

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉੱਪਰੰਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 'ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ' ਦੀ ਲਹਿਰ ਲਿਆਏ ਜਿਸ ਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਿੰਦੂ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਲਈ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ 'ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ' ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਤ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਸਨਾਤਨਵਾਦ ਦੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਜਕੜ-ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਪੂਜਾਰੀ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਨਵੀਂ ਉਪਜੀ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਿੰਦੂ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਵਲ ਖਿੱਚੀ ਗਈ।

ਜਦ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ 1877 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨਾਹੌਰ ਆਏ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਆਗੂਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਆਦਿ ਨੇ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦਾ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਨ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।⁸⁸ ਕਈ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ

86. Tandon-Prakash, "Panjabi Century", New York, 1961, p.30-31.

87. Ibid, To our new professional class it provided a Western Socialist, re-orientation combined with simple Vedic belief and ritual. Its opposition to orthodoxy and idol worship and its revival of Vedic ritual in modern form, without temple and priest made a direct appeal to the Panjabi intelligentsia." p.33.

88. ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), " ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਖਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰੂ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਲਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਰੀਆ ਵਿਚ ਅਜੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਰੁਧ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ-ਖਨ ਦਾ ਇਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਸਿਰਫ਼ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਖੰਡਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਦ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੀਡਰ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨਾਹੌਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। "

" ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਗਿਆਨੀ ਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ " ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1962, ਪੰਨਾ 18.

ਦੇ ਸੈਬਰ ਬਣ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਏ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ।⁸⁹ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰੋਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੀਤ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 15 ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨਵਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਬਚੇ ਸੂਰੂ ਸੂਰੂ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਆਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਅਨ-ਸ਼ਿਣਤ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਏਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਬੰਧੀ "ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ, ਖੰਡਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਸਦਾ ਲਈ ਭੂਲ ਜਾਇਆ ਜਾਏ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਧਰਮ ਹੈ।"⁹⁰

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜਦ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਤੇ ਕੋਝੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਬੇਹੱਦ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਨੇ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਧਮਕੀ ਦਿਤੀ।

" ਸਭਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ " ⁹¹ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕੇਵਲ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸਫ਼ੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿਰੁੱਧ ਮਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਭੜਾਸ ਕੱਢੀ। ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਵਿਧੀ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਉਤੇ ਹੱਲੇ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਅਨੁਚਿਤਤਾ, ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ

89. Ganda Singh, " Whereever he went, the Sikhs were foremost to accord him welcome."

"History of Khalsa College", Amritsar, p.5.

90. Jones-K.W. " His vision of Hinduism, based on the infallibility of the Vedas, shorn of idolatory, polytheism, Brehmannical domination and this intricacies of the Jatti System possessing rationality and modern science, found ready acceptance among educated Hindus. His major targets for criticism remained orthodox Hinduism, Islam and the Christian Missions."

" Arya-Sikh Relations ", 1877-1905, p.27.

91. Ibid- p.27.

ਭੜਕਾਊ, ਕੁਢਬੀ ਤੇ ਅਸੱਭਯ ਵਰਤੋ; ਦਾ ਠੀਕ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਉਣ ਲਈ ਸਭਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ⁹² ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਲਿਕ ਹਿੰਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੁਖਾਵੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਪ੍ਰਸ਼ਨ:- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਤਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ?
ਉੱਤਰ:- ਨਹੀਂ, ਉਸ ਤਲਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਝ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੈ, ਜਦ ਕਦੀ ਜੰਗਲ ਹੋਵੇਗਾ ਤਦ ਉਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਏਸ ਥੀਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਧਰਿਆ ਗਿਆ। ਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਤੁਲ ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਮਰਦਾ?
(ਪੰਨਾ 385)

(ਅ) ਪ੍ਰਸ਼ਨ:- ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਮਾਰਗ ਚਲਾਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੀ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਥੀਂ ਬਚਾਏ, ਉਹ ਸਾਧੂ ਬੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਕਿੰਤੂ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮੰਤਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ — ਏਥੋਂ ਹੀ ਮਾਨੁਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਚੰਗਾ ਸੀ।

ਉੱਤਰ:- ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਦਿਆ ਕੁਝ ਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ ਭਾਖਾ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਵੇਦ ਆਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੁਝ ਬੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਨਿਰਭੈ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਿਰਭਓ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦੇ ? ਅਰ ਏਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੋਤੋਤ ਹੈ। ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਅੜਵਾਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੀਕਣ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਡੂਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੁਣੀ ਬੀ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੀ ਪੰਡਤ ਬਣ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਗਲ ਆਪਣੇ ਮਾਨ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਰ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਦੇ ਬਰ੍ਹੀਰ ਕਦੀ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਰ ਇਹ ਬੀ ਕਹ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਜਦ ਕੁਝ ਅਭਿਮਾਨ ਸੀ ਤਾਂ ਮਾਨ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਦੰਭ ਬੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਏਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਥੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ

92. ਸਭਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 1882 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਨਾ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜਾ 1899 ਈ. ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਇਸ ਦੇ ਪੰਨਾ 430-434 ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਨਿੰਦਿਆ ਅਰ ਉਸਤਤੀ ਬੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਏਸ ਤਰਾਂ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੀ ਕੋਈ ਵੇਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਛਦਾ, ਅਰ ਜਦ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਦ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ। ਏਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਅਰ ਕਿਧਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਅੱਛਾ ਬੀ ਕਹਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਅੱਛਾ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸਤਕ ਕਰਦਿੰਦੇ ।

ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਮਰੇ, ਚਾਚੋ ਵੇਦ ਕਹਾਣੀ।

ਸਭਿ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਵੇਦ ਨਾ ਜਾਨੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਪ ਪਰਮੇਸ਼ਰ।

ਜੇ ਠਾਠਕ ਜੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਮਾਠ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਕਦੇ ਨਾ ਚਲ ਸਕਦੀ: ਸਸਿਕ੍ਰਿਤ ਵਿੰਦਿਆ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਚੇਲਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚਾਲ ਹੈ ਕਿ ਮਰੇ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਧੇ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ — ਪਿਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਹਾਤਮ ਕਰਕੇ, ਈਸਵਰ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।"

ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰਨੁਕਤੇ ਇਹ ਹਨ:-

- ੳ) ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੁਸਤਕ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਜਿਲਦ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ — ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਿਆ ? (ਪੰਨਾ 433)।
- ਅ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਪੁਰਸਚਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂਨੂੰ ਦੇਵੀ ਨੇ ਵਰ ਤਲਵਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜੋ। (ਪੰਨਾ 433) ।
- ੲ) ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਮ-ਮਾਰਗੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜ " ਭਕਾਕਤਾ " ਦੇ ਪੰਜ ਸੰਸਕਾਰ ਚਲਾਏ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪੰਜ ਕਕਾਰ', ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁਧ-ਮਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਏਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਕੁਝ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। (ਪੰਨਾ 433)।
- ੳ) ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਜਮਾ ਕੇ, ਜੀਵਕਾ ਚਲਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਲੋਕ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦੇ, ਭੇਟ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦ ਦਾ ਮਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਓਨਾ ਇਹ ਲੋਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। (ਪੰਨਾ 434)।⁹³

ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਆਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝ ਲੈਣ ਲਈ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਗੁਰੂ ਨਿੰਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ।

ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ⁹⁴ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਚਾਈਕਾਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਏਸੇ ਠਹਿਰੇ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਣ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿਤੀ ਜਾਏ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।⁹⁵

ਦਯਾ ਨੰਦ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਮੂੰਹ ਆਇਆ ਕਹਿਣਾ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਛਪਦੇ 'ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ' ਨਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਛਾਪ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾਦਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪੁਚਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ:-

" ਨਾਨਕ ਸਾਹ ਫਕੀਰ ਨੇ, ਨਯਾ ਚਲਾਇਆ ਪੰਥ,
ਟਿਧਰ ਉਧਰ ਸੇ ਜੋੜ ਕੇ, ਲਿਖ ਮਾਰਾ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ।
ਪਹਿਲੇ ਚੇਲੇ ਕਰ ਲੀਏ, ਪੰਛੇ ਬਦਲਾ ਭੇਸ,
ਸਿਰ ਪਰ ਸਾਫ਼ਾ ਬਾਂਧ ਕੇ, ਰੱਖ ਲੀਏ ਸਭ ਕੇਸ।"⁹⁶

93. ਡਾਕਟਰ ਚਰਜੀਵ ਭਾਰਦਵਾਜ ਵਲੋਂ ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 412-13 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"It is true that they do not practice idolatory but they worship the Granth even more than idols. Now is this not idolatory? They ply their trade just like all other idolators and make a good living by it just as the iddolorator priests, show their idols(in the temples) to the visitors and receive gifts offered by them to the idols, Like-wise do the followers of Nanak worship the Granth and teach others to do the same and receive what is offered to it."

94. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਦ ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ :-

"I have not read a more disappointing book from a reformer so great" Trilochan Singh(Dr.)- Spokesman-Delhi, November, 1964.

95. Khushwant Singh-' History of the Sikhs', Vol.II, p.140.

96. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ' ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 7.

1887 ਤੇ 1888 ਈ. ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ⁹⁷ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੇਰੋਂਦ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਕੇ 'ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਦੇਵੀ' ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਪਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਖਿਆ।⁹⁸

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੂਜ ਗਈ ਜਦ 25 ਨਵੰਬਰ 1888 ਈ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪੰਡਤ ਗੁਰੂ ਦੱਤ ਨੇ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਲਾਜ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੇ ਕੋਝੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ⁹⁹ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ, " ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੈਸ਼ਬ ਚੰਦਰ, ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸੌਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਆਖਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਹੈ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ-ਨੰਦ ਸੁਸੰਵਤੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਦੰਡੀ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਚਾਨਣ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਚਾਨਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਖਲੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। "

97. ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਚਾਲੂ ਹੋਏ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ:-

- 1) ਆਰੀਆ ਸੈਸਿਜਰ(ਅਗਿਰੇਜ਼ੀ) ਸਪੀਦਕ ਬਾਵਾ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ।
- 2) ਆਰੀਆ ਗਜ਼ਟ(ਉਰਦੂ), ਸਪੀਦਕ ਲਾਲਾ ਹੀਸ ਰਾਜ ।
- 3) ਰੀਜਨਰੇਟਰ ਔਫ ਆਰੀਆਵਰਤ(ਅਗਿਰੇਜ਼ੀ), ਸਪੀਦਕ ਬਾਵਾ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ।
- 4) ਸੱਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ(ਉਰਦੂ), ਸਪੀਦਕ ਲਾਲਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ।
- 5) ਆਰੀਆ ਪਤ੍ਰਿਕਾ(ਸਪਤਾਚਕ ਅਗਿਰੇਜ਼ੀ)।

98. Arya Patrika-"Sikhism Past and Present", July, 1887.

99. Ganda Singh, " If the Swami had wished to become a General, he would have shown himself, several thousand times better than Bonaparte.... Yes, Keshab Chand(sen) and Guru Guru Gobind Singh were not even one hundredth part of our Swami, Dayanand Saraswati Ji. The Sikhs might have some religion in them, but their Guru had no learning whatsoever. If Swami Dayanand Saraswati Ji Maharaj had called Guru Nanak a 'Dambhi'(a hypoerite, an imposter) then what is wrong theirin? He had the sun of the vedas in his hands."

'History of Khalsa College, Amritsar', p.3.

ਹੋਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਨੇਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਡਤ ਲੇਖ ਰਾਮ ਆਰੀਆ ਮੁਸਾਫਰ, ਤੇ ਨਾਲਾ ਮੁਰਲੀ ਧਰਮ, ਪੰਡਤ ਗੁਰੂ ਦੱਤ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਲਈ ਉਠੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਭੱਠੇ ਸ਼ਬਦ ¹⁰⁰ ਆਖੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦੀ ਵੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਬਿਨਾਂ ਰੁਮਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਆਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਂਗ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ¹⁰¹ ਇਸ ਦਾ ਤੁਰਤ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। 2 ਦਸੰਬਰ 1888 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿਰੁਧ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਹੋਇਆ। ¹⁰² ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਸੰਬੰਧੀ 'ਅਮਲਿ-ਆਰੀਆ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਕੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਹੋਰ ਵੀ ਭੜਕ ਉਠੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਿਤਾ ਨੇ 'ਨੁਸਖਾਇ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਫੇਬੀਆ' ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੰਗੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਟੱਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭੜਕਾਉ ਲਿਖਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਛਪੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ "ਦੰਭ ਵਿਡਾਰਨ " ਲਿਖ ਕੇ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਦੰਭੀ ਆਖਿਆ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਨਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ " ਇਲਾਜੇ ਵਾਹਮਤਿ - ਦਿੱਤ ਸਿੰਘੀਆ " ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਫੇਰ ਭਾਈ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ 'ਨੁਸਖਾਇ ਖ਼ਬਤੇ ਦਯਾਨੰਦੀਆ " ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ "ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਕੇ ਪ੍ਰਦਿਦਾਰ ਖਿਆਲੋਂ ਕੀ ਪੜਤਾਲ" ਉਪਰੋਥਲੀ ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਤਾਲੀਮੇ ਸਭਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾ ਅਸਲੀ ਫੋਟੋ' ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ/ਪੁਸਤਕਾਂ " ਦਯਾ ਨੰਦੀ ਫਿਰਕਾ ਕੀ ਮੁਕਰਮਾਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ", ਅਤੇ "ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਔਰ ਉਸ ਕੇ ਬਾਨੀ ਕੀ ਤਰਫ਼ ਸੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਮਖ਼ਤਿ ਲਿਫ਼ ਹਦੀਆਏ ਮਜ਼ਹਬ ਕੀ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ" ਏਸੇ ਟੱਕਰ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ।

100. Jones-Kenneth W. 'Arya Sikh Relations', 1877-1905, Spokesman- Guru Nanak Number, 1973.

101. Ganda Singh (Dr.), 'Panjab Past and Present', October-1972, p.248

102. Teja Singh, 'Panjab Past and Present' Vol.7/13, April, 1973, p.90.

ਇਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਿੱਖ, ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਲਗੇ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਕੌਣ ਹਨ? ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਅੱਡਰੀ ਹੋਏ ਤੇ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਬਤ ਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਠੋਕਰ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਵਾ ਛਜੂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਵਾ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨ-ਘੜਤ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਧਰਮ ਦੀ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਅਗਿਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ 'ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਲੇਖਕ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।¹⁰³

ਆਪਣੀ ਵੱਖਰਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਠੋਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਖਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ।¹⁰⁴

103. Jones Kenneth W., "In part British writers were blamed for raising this question as another example of their divide and rule tactics." Arya Sikh Relations 1877-1905, Spokesman, Guru Nanak Number-1973, p.30.

104. ਨਵੰਬਰ 1888 ਈ. ਨੂੰ ਨਾਰੋਰ ਦੀਵਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨਾਰਡ ਡਫਰਨ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿਚ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ:

- (1) They be no longer confounded with Hindus but treated in all respects as a separate community.
- (2) The language of the Panjab should be the basis of education with due provision for the subsequent acquisition of English and high scholarship.

ਇਸ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਉਦੋਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ 1898 ਈ. ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦੀ ਮਿਤੂ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਨਾਰੋਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਵਰਾਮਤ ਦੇ ਜਿਸ ਹਿੰਦੂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਇਕ ਟ੍ਰਸਟ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈ।¹⁰⁵ 1898 ਈ. ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤਕ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫੇਰ ਇਹ ਚਰਚਾ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਚਲ ਪਈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸੈਂਬਰ ਭਾਈ ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਟ੍ਰੈਕਟ "ਰਸਾਲਾ ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਵਿਚ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਜੈ ਚੰਦ ਸਰਮਾ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ "ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹਨ ਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਕ ਹਨ।" ਨਾਲਾ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਤੇ ਬਾਵਾ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ "ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈ" ਨਾਂ ਦਾ ਪੈਫਲਿਟ ਛਾਪਿਆ। 'ਆਰੀਆ ਸੈਸਜ਼ਰ' ਤੇ 'ਆਰੀਆ ਪਤ੍ਰਕਾ' ਨੇ ਵੀ ਏਸੇ ਭਾਵ ਦੇ ਲੇਖ ਛਾਪੇ।¹⁰⁶ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ "ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ" ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ।¹⁰⁷ ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਤਾ ਵਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੇਨਤੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹੈ— "ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਯੋਗਯ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਆਦਿਕ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਅਰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਜੁਦੀ ਕੌਮ ਹੈ।" (ਪੰਨਾ-1)।

(3) A fair proportion of official and military appointments is asked for Sikhs."

(Allens' Indian Mail dated 11th March 1889, p.228.

quoted by Teja Singh-Pb.Past and Present, April, 73, p.92

105. Griffin-Sir Lapel H., "The Rajas of the Panjab", p.338.

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਛੁੱਟ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖ ਬਣ ਕੇ, ਸ਼ਰ੍ਹਮਾਹਿਮਦੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਵੇ।

106. ਭਗਤ ਲੱਖਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ ਤੇ ਝੂਠੇ ਪ੍ਰਾਪੋਗੈਂਡੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੀ ਸੁਰਧਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਨਾਰੋਰ ਤੋਂ 5 ਜਨਵਰੀ 1899 ਨੂੰ ਨਾਰੋਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ "ਦੀ ਖਾਲਸਾ" ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਏਸੇ ਸਾਲ ਕੋਈ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। "Autobiography-Calcutta-1965, p.130-38.

107. ਇਹ ਪੁਸਤਕ 30 ਜੂਨ 1899 ਈ. ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਜਦ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ।

ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, " ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਅਤੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਭਾਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੁਦਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਗਯਾਨ ਕਰ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਅਥਵਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਫਿਰਕਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। "(ਪੰਨਾ 7)

217 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਰਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਨਿਆਏ-ਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

" ਜੇ ਕਿਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਫੌਜ ਵਿਚ, ਔਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦਯਾ ਕਰ ਕੇ ਜੇਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਨਿੱਕ ਨਵਾਂ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਨੂੰ ਆਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਦੇ। ਪਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਝਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮਝ ਸਾਫ਼ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਔਰ ਬਿਵਹਾਰਕ ਦਸ਼ਾ ਸੂਧਾਚਣੀ ਚਾਹੀਏ ਔਰ ਸਭਿਗੁਰੂ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਬਚਨਾਂ ਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਕੇ, "ਸਿੱਖ ਕੌਮ " ਬਣ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਪਰ ਆਪਣੀ 'ਹਸਤੀ' ਕਾਯਮ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਏ। "(ਪੰਨਾ 215-16)

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਛਿਲ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਠਾਠਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ:-

"ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੇ ਗਯਾਨ, ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਸਮ ਧਾਰਿਯੇ।
ਭੇਦ ਭਰਮ ਅਗਯਾਨ, ਪਖੰਡ ਪ੍ਰਹਾਰਿਯੇ।
ਪਿਤਾ ਏਕ ਕੇ ਪੂਤ, ਵਿਸ਼ਵ ਮੇਂ ਜਹਿ ਕਹੀਂ।
ਹੋ ਇਸ ਪਰ ਭੀ ਲਿਹੁ ਜਾਨ ਕਿ "ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ"। (ਪੰਨਾ 217)

ਆਰੀਆ - ਸਿੱਖ ਵਿਵਾਦ ਉਸ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਭਰ ਕੇ ਫੇਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਦ 30 ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿੱਖ, ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਸਨ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ 'ਸੂਧੀ' ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਲਾਏ ਗਏ, ਕਿਉਂਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਏ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਇਦੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ, 'ਰਹਿਤੀਏ ਸਿੱਖਾਂ' ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਢੇ ਯਤਨ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ¹⁰⁸ ਇਕ ਉਚੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਠਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ

108. Lachman Singh Bhagat, "Autobiography", p.165.

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੀਹਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਦਾਹੜੀਆਂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਕਿ ਜੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਂਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਨਾ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭਿਆਨਕ ਤਰਥੱਲੀ ਮੱਚ ਜਾਏਗੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਵੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।¹⁰⁹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਨਿਰਾਦਰ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ।¹¹⁰

ਠਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਜ਼ੀ ਰੋਸ ਸਭਾ ਵਿਚ ਭਗਤ ਲੱਖਮਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਬਿਪ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੌਕਾ ਨੈਕਚਰ ਦੇਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਹੈ — ਸੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਟੁਟ ਜਾਣ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਕਰ ਕੇ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਆਗੂ ਬਾਜ਼ ਨਾ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਓਥੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਠਜਿੱਠੀਦਾ ਹੈ।¹¹¹ ਸ੍ਰ: ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਚਾਵਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ 'ਖਾਲਸਾ ਸੁਧਾਰ ਸਭਾ' ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟ ਛਾਪ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਘਰ ਘਰ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੀ ਸੂਧੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰਹੇ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ ਇਸ ਵਿਚ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈ ਗਈ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਹ ਰਹਿਤੀਏ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਦ ਪਤਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਥੇ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਖਿੱਚੋਤਾ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਉਭਰ ਆਈ

109- Jones Kenneth, "Arya Sikh Relations", p.32.

110. The great mass of Hindu community was rudely shocked and we heard dozens of the Hindus, young and old violently cursing the men who had dared to insult the race, who had protected their mothers and daughters from nameless atrocities at the cost of their own lives and those of their nearest and dearest in this world. "The Khalsa" June, 6, 1900, p.3-4.

111. Lachman Singh Bhagat, "If men of light and lead in the ranks of Arya Samaj, did not mend their ways, they must be prepared for retaliatory measures from a community who knew how to punish." "Autobiography", p.166.

ਅਤੇ 1905 ਈ. ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਟਾਉਣ ਨਾਲ, ਇਹ ਪਾੜਾ ਤੇ ਅੱਡਰਤਾ ਸਦਾ ਲਈ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਸਕਿਊ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਉਤੋਂਸਰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੋ-ਦਸ਼ਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲਾ ਪੱਤਰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਜੁਨਾਈ 1904 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ¹¹² "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਵਾਲੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਉਹ ਹੁਣ ਹੋ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਲ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।" ਉਹੀ ਪੱਤਰ 1 ਅਕਤੂਬਰ 1904 ਵਾਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਫੇਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ¹¹³ "ਸੇਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਖ਼ਤਰੇ ਵਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ-ਯਥਾ, ਆਰੀਏ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਈਸਾਈ ਆਦਿ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।" ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਦਾ ਲਈ ਰੱਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ "ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ।"¹¹⁴

112. The friendly relations between the Hindus, the Sikhs and the Mohamddans, which existed in the Panjab only a few years back are now things of the past." Sikhs and Sikhism" Gujranwala July 1, 1904.

113. Ibid. "In this transitory world of our, there are men of different religions viz Arya, Christians, Mohamadens etc. They all through the medium of tracts, newspapers and Magazines, claim that our Gurus preached their respective religions. I warn my brothern against their over-impeding danger."
1 October, 1904.

114. Ibid. "The Sikhs in proportion to their numbers, show greater activity and there has been a strong separatist movement in the past decade, advocating the abandonment of Hindu Customs."

ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ :

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੇ ਬਾਦ ਸੰਖਿਪ ਵਿਚ ਏਥੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚੌਣ ਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੀ ਰਵੱਈਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਰਹੁ-ਚੀੜ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗੌਰਵਤਾ ਦਾ ਮਹੱਲ ਉਸ ਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਚਿਤਰ ਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਸਪਿਰਿਟ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਜੋ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਲਕਸ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਗੁਪਤ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।¹¹⁵ ਇਸ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਜੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ 1857 ਈ. ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦੇਣ ਕਰ ਕੇ, ਜਾਂ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਨ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਸੀ।

ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਸੀ। ਨਾਅਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਹ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਨਵੇਂ ਵਦਾਵਰਣ ਵਿਚ ਨਾਂ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਵਿੱਦਿਅਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਈਸਾਈਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਹਮਾਇਤ ਤੇ ਸੂਭ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ

115. Ganda Singh(Dr.), 'Panjab Past & Present'- Vol.VII, No.13
April 73, p.VIII.

ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਅਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ। ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ¹¹⁶ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਏਸੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੇਠੀ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। " ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਮਿਯਾਰਾਂ ਉਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਖਣਾ, ਬੇ-ਇਲਸਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਏ। " ¹¹⁷

ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹੀ ਇਸ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਆਗੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਘੇ ਆਗੂ ਉਪਰਲੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਰਈਸ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਛਫ਼ਾਦਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਧਾਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਵੀ ਕਾਰਨ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਕੌਮ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਗ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਕੌਮ ਗ਼ਰੀਬ, ਅਨਪੜ੍ਹ, ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਸਾਧਨ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਕੌਮ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਧੜੇਬੰਦੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਚੋਵੇ, ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਮਹੰਤ-ਪੁਜਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਪੱਖੀ, ਸਨਾਤਨੀ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ, ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਭੀਏ ਕੀ ਕਰਦੇ? ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਉਚਿੱਤ ਸੀ।

116. Ibid, "The Hindus of the Arya Samajist persuasion and Muslims of Aligarh School of thought, the Christians, the Brahmos and the Dev Samajist, were also then following the path of loyalty to and co-operation with the Government." p.ix.

117. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ, ਅਗਸਤ, 1953, ਪੰਨਾ 16.

ਅਗੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਇਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਲੋਂ ਮੋੜ ਕੇ ਆਏ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਵਲ ਨਾਵੇ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਉਣ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਨਿਯਮ-ਉਪ-ਨਿਯਮ ਘੜੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ "(ਚ) ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਗੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਹਕੂਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਅਠਗਿਣਤ ਬਰਕਤਾਂ ਦਸਣੀਆਂ"¹¹⁸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹਿੰਦ, ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਭ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਂਘੀ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਰਮਾਣ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੌਰਡਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:¹¹⁹ "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪ੍ਰਤੀ ਭੁੱਖਣ ਅਤੇ ਤਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਦੋਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਈਏ।" ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਿੱਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸੂਰਮੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੀ ਸ਼ੇਸਟ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਰਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਬ੍ਰਾਬਰੀ ਤੇ ਸਹਿਣ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਈਏ।"¹²⁰ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, "ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਜਿਹੀ ਭੜਕੀਲੀ ਕੌਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਿਆੜਾ ਭਬੂਕਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁੜ ਆਪਣਾ ਆਪ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗੀ।"¹²¹

118. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ, ਅਗਸਤ, 1953, ਪੰਨਾ 10

119. Gordon-"The Sikhs", London 1904, p.204.

120. Smith R. Bosworth, "Life of Lord Lawrence" London, 1883, Vol. I, p.207.

121. Temple-Richard, "Sikhism, though quiet and loyal at present, is one of those inflammable things of which, a spark might kindle into a flame. Its fidelity to the empire is well-preserved. It would stand proof against many trials and temptations, but if tried over much, it would re-assert itself and would assume the leadership of a national movement."

'India in 1880', London-1881, p.120.

ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ¹²² ਦੇ ਸਪਿੱਦਕੀ ਨੋਟਾਂ, ਖਬਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹²³ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸਚਲਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਉਥੇ ਨਾਰੋਰ ਦੀਵਾਨ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰ. ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਸਪਿੱਦਕੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਖ਼ੈਮ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। 30 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1888 ਦੇ ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ ਨਾਰੋਰ ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਪੰਜਾਬ ਦਰਪਨ' ਨੇ ਆਪਣੇ 19 ਅਕਤੂਬਰ 1885 ਵਾਲੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਟਾਈਟਲ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੋਟੋ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਛਾਪੀ। ਬਾਵਾ ਠਿਹਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 1886 ਵਿਚ 'ਖ਼ੁਰਸ਼ੀਦ - ਖਾਲਸਾ (ਉਰਦੂ) ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਮੁੜ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਨਾਰੋਰ ਦੀਵਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ।¹²⁴

ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਨੇ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਛਪਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਖਤ ਕੀਤਾ¹²⁵ ਕਿ ਇਹ ਸਾਖੀ 1834 ਈ. ਵਿਚ ਓਥਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਨਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾਮਧਾਰੀਏ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹੇਗਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਈ।

122. 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' 21 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1899 ਦਾ 'ਸਪਿੱਦਕੀ' ਨੋਟ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ 21 ਜਨਵਰੀ 1901.

123. ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਅਤੇ ਕਿੱਤਗਯ" , ਨਾਰੋਰ 1887 ਇਸ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

124. Teja Singh, 'Panjab Past & Present', April, 1973, p.38-90.

125. Attar Singh Bhadaur 'Sakhee Book', Banaras 1873, p.45.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਕੁਝ ਇੱਕਾ ਦੁਕਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੇ ਰਹੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ¹²⁶ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ

ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ:-

ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈ ਸੁਝਵਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ¹²⁷ ਸੰਗਠਤ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੇ 23 ਜਨਵਰੀ 1830 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।¹²⁸ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਆਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੋ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। 1864 ਈ.¹²⁹ ਵਿਚ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸ਼ਾਖ਼ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਤੇ 1872 ਈ. ਵਿਚ ਅਨਾਰਕਲੀ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜੀ ਮੰਦਰ ਉਸਾਰ ਲਿਆ।

"ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਭਰਾ ਭਰਾ ਹਨ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਸਾਝੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ, ਅਤੇ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਦਾ ਸੁਨੇਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਇਕੋ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੀ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"¹³⁰

126.-Tribune Nov.15, 1889, Ref.Khushwant Singh, p.142.

-Tribune Oct.23, 1890, Ref.Khushwant Singh, p.143.

-Panjab Past & Present, Vol.VII, April-1973, p.92.

127. Karunakaran K.P., 'Religious and Political awakening in India', Meerutt 1965, p.51.

128. Ghosh-B.C., 'Brahama Dharma' p.1. Simla-1961, p.2.

129. Khushwant Singh, " There was an influx of Bengali intellectuals who brought with them the message of Liberal Hinduism of Raja Ram Mohan Roy(1771-1833) and the Brahma Samaj. They opened a branch in Lahore in 1864 and won a notable convert in Dayal Singh Majithia." "History of the Sikhs", Vol.II, p.140.

130. Ghosh B.C., " Brahma Dharma', P.I.Simla, p.3.

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਭੈੜੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਯਥਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ, ਸਤੀ, ਜਮਿਦੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਦਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾ ਕੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।¹³¹ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਸੀ।

ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜੀ ਵੇਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ ਅਤੇ ਜੁਝ ਪਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ, ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। 1862 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਕੈਸ਼ਵ ਚੰਦਰ ਸੈਨ, ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਚਾਰਯ ਥਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੈਸ਼ਵ ਚੰਦਰ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਏਸੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾਏ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦੇਵੇਗਾ, ਉੱਤਰ ਤੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਮੇਲ ਦੇਵੇਗਾ।"¹³² ਚੰਗੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਜੋਂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਸੀ।¹³³ ਨਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵੰਗ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਈਸਾਈ ਗਿਰਜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ,¹³⁴ ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਗਾਂ, ਉਦਾਚ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਤੀਬਰਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲੈਣ ਵਲ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਨ ਕਦਮ ਹੈ।"¹³⁵

131. Scott-G.B., "Religion and Short History of the Sikhs", p.63.

132. "The Brahma-Samaj will unite the East and the West, the North and the South." Three Pioneers of Brahma Samaj' p.24.

133. Pannikar K.M., "The Religious work of Ram Mohan Roy was too intellectual, too unrelated to the tradition of Hinduism, too deeply imbued with modern ideas to have any great effect on the people as a whole."

'A Survey of Indian History'-Bombay-1962, p.215.

134. Tara Chand, "History of Freedom Movement", Vol.II, p.122.

135. Ibid. p.130.

ਸੂਰੂ ਸੂਰੂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਫੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਉਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ, ਖਿਆਲ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੇ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ¹³⁶ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਘਟ ਗਈ।¹³⁷ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਅਸਿੰਘੀ ਫੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਸਿਵਾਇ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜੀ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸੀ। "ਕਈ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਪੱਕੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਦੁਖਾਵੀਂ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਦੇ ਬੋਲ ਕਬੋਲ ਸੂਰੂ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥਾਂ ਦੇ ਦੀਗਲ ਲਗਦੇ, ਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਿਤਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੂਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦੂਖਣ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਨਾ ਕਤਲਾਂ ਤਕ ਨੌਬਤ ਪਹੁੰਚਦੀ, ਨਾ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੁਫੇੜ ਪੈਂਦੇ, ਨਾ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ।"¹³⁸ 36 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪਰਚਾਰ ਉਪ੍ਰੰਤ ਵੀ 1901 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 4050 ਸੀ।¹³⁹

ਦੇਵ ਸਮਾਜ

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੰਡਤ ਸਤਿਆ ਨੰਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਨੇ 16 ਫਰਵਰੀ 1887 ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਪੰਡਤ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ

136. Lachman Singh Bhagat, "In fact most educated Hindus of those days were more or less inclined towards the Brahma Samaj and fought shy of the Arya Samaj, which they looked upon as a reactionary movement." "Autobiography", p.64.

137. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), 'ਪੰਜਾਬ' (ਸੰਪਾਦਤ), ਪੰਨਾ 145.

138. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 145-46.

139. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ - 1901, ਪੰਨਾ 172

ਬਹੁਮੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਏ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਮਤ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤਿਰਜਾਈ ਤੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਬਚਣਾ, ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ "ਬਰਾਦਰਿ-ਹਿੰਦ" ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ "ਹਿੰਦੂ ਬੰਧਵ" ਨਾਂ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕ " ਵਿਗਿਆਨ ਮੂਲਕ ਮੱਤ ਐਰ ਕਲਪਨਾ - ਮੂਲਕ ਮਤ" (1900 ਈ.) ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਦੇਵ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਸੀ।¹⁴⁰ ਭਾਵੇਂ ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾਉਣ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਪਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਗਰਲਜ਼ ਹਾਈ ਸਕੂਲ (1901) ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੂ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸੀ।¹⁴¹ 1901 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ 1900 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ 12 ਪਰਚਾਰਕ ਤੇ 190 ਸੈਂਬਰ ਸਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਨਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ:

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ, ਵਿਵਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਵਾਲੀ ਲਹਿਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਸਥਾਪਨਾ, ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੁਆਰਾ ¹⁴² 7 ਅਪ੍ਰੈਲ 1875 ਈ. ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਵਾਅਤਵ ਵਿਚ।

140. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ- 1901, ਪੰਨਾ 180-181.

141. ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟ - ਅਪ੍ਰੈਲ-1973, ਪੰਨਾ 237. (ਇਹ ਸਕੂਲ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਉੱਘਾ ਵਿੱਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।)

142. ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ (1824-1883) ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਅਮੀਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅੰਬਾ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਘਰ ਟੰਕਾਰਾ (ਕਾਠੀਆਵਾੜ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੁਢਲਾ ਨਾਂ ਮੂਨਾ ਸ਼ੰਕਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। 21 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਆਸੂ ਵਿਚੋਂ ਘਰੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਾਤੰਜਲੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਭਾਸ਼ਵਤ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਵੀ ਘੋਖੇ। 1874 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ (1877 ਈ.) ਹੀ ਹੋਇਆ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।¹⁴³ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਵੈਦਿਕ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਮਾਨਤਾ, ਧਾਰਨਾ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਸੀ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਉੱਘਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਪਰਚਾਰਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜਗਿਆਸੂ¹⁴⁴ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-
 "ਦਸ਼ਾ ਨਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਲਾਂ " ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਤੇਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਈਸਾਈ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲਿਆ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਿਆ, ਸਦਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਛੇਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ ਉਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦੋਬਾਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਫੈਲਾ ਦਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਦੀ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਇਹੀ ਮੁਖੀ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਰਹ-ਚੀਤਾਂ ਠਿਠਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਪੁਜਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਾ ਰਲਣ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਧੀ ਦੀ ਇਸ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਕੇਵਲ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਈਸਾਈ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਗੋਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਈਸਾਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। "

143. " ਕਿਆ ਯੋਗ ਤੁਅੱਜਬ ਕਾ ਮੁਕਾਮ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਕੇ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਦਸ਼ਾ-ਨੰਦ ਇਸ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰੀਬਨ 12 ਯਾ 13 ਸਾਲ ਤਕ ਮੁਮਾਲਕ ਮਗਰਬੀ ਵਾ ਸੁਮਾਲੀ ਮੇਂ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਤੇ ਰਹੇ, ਮਗਰ ਵਹਾਂ ਕੇ ਲੋਗੋਂ ਮੇਂ ਕਭੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਕਾ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੂਆ। ਸਭ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਯੋਗ ਖਿਆਲ ਬੰਬਈ ਕੇ ਲੋਗੋਂ ਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੂਆ। ਵਹਾਂ ਸੇ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਫਿਰ ਮੁਮਾਲਕ ਮਗਰਬੀ ਵਾ ਸੁਮਾਲੀ ਮੇਂ ਗਏ, ਮਗਰ ਵਹਾਂ ਫਿਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕੀ ਕਾਇਮੀ ਕਾ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੂਆ। ਹਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਆਏ ਹੂਏ ਦੇ ਮਾਹ ਭੀ ਗੁਜਰਨੇ ਨਾ ਪਾਏ ਥੇ ਕਿ ਅਹਿਲੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੀਆ। ਸੱਚ ਪੂਛੇ ਤੋਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਕੇ ਲੀਏ ਬੰਬਈ ਮੇਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਥਾ ਲੇਕਿਨ ਅਸਲ ਮੇਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਮੇਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੂਆ। " ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਸੁਆਮੀ ਦਸ਼ਾਨੰਦ ਔਰ ਉਨ ਕਾ ਕਾਮ (ਉਰਦੂ) ਲਾਹੌਰ, ਪੰਨਾ 345.

144. Jagyasu Munshi and Ram Deva, "Arya Samaj and its Detractors- A Vindication" Hardwar, 1911, p.13.

"ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਪਾਠ-ਪੂਜਾ, ਧਰਮ ਕਰਮ ਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ, ਅਨੇਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਵਾਧੂ, ਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਦੱਸਣਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਭੰਡੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਇਕ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖ ਕੇ, ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਕੇ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਤੇ ਅਦਰਸ਼ ਸਨ।"¹⁴⁵ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਧੇਰੇ ਪਰਚਲਿਤ ਹਨ:¹⁴⁶

(ੳ) ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ :- ਇਸ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਿਆਹ, ਬੱਚੇ, ਵਿੱਦਿਆ, ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਵੇਦ, ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ, ਮਨੁੱਖ, ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਖਾਦ ਖੁਰਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਕੇ, ਬੜੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਤੇ ਓਥੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੱਭ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਤੇ ਭੰਡੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਅ) ਵੇਦ ਭਾਸ਼ਣ :- ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀ ਪੂਰੀ ਅਤੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਵੇਦ ਨਹੀਂ ਲਏ ਗਏ।

(ੲ) ਰਿਗਵੇਦੀ ਭਾਸ਼ਣ ਭੂਮਿਕਾ : ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ।

147

ਡਾ. ਗ੍ਰਿੰਸਵਲਡ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਲੂਥਰ, ਰੋਮ ਦੇ ਚਰਚ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਲੂਥਰ ਦਾ ਮੁਖ-ਸ਼ਬਦ ਸੀ "ਬਾਈਬਲ ਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖੋ" ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦਾ ਮੁਖ-ਸ਼ਬਦ ਸੀ "ਵੇਦਾਂ ਉਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖੋ।"

145. Besant Annie, 'India a Nation', Madras-1925, p.79.

146. Farquhar-J.N. 'Modern Religions Movements in India, p.108

147. Griswold, 'Indian Evangelical Review- Jan, 1892.
Quoted by Farquhar, p.111-112.

ਵੇਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ। ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸੂਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹੱਤਵ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪਰੀਪੂਰਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨਤਮ, ਕਾਢਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।¹⁴⁸

ਵੇਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਏਨੀ ਉਲਾਰ, ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।¹⁴⁹ ਦਸ਼ਾ ਨੰਦ ਦੇ ਵੇਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜਨੀਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।¹⁵¹

ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਸੋਸ਼ਟ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਉਸ ਨੇ 'ਵੇਦਾਂ' ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਏ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਏਨੀ ਖਿਣਤ ਤੇ ਵਿਅੰਗ-ਭਰਪੂਰ

- 148.a. Max-Mullar-" By the most incredible interpretations, Swami Dayanand succeeded in persuading himself and others that everything worth knowing, even the most recent inventions of modern Science were alluded to in the Vedas. Steam engines, Railway and steam boats and aeroplanes were all known to atleast in their germs to the poets of Vedas, for Veda he argued means knowledge and how could anything be hid from that."
- (Biographical Essays'II,p.170) quoted by Farquhar in Modern Religious Movements in India.
- b. Farquhar, "Hundreds of the men of student class, under Dayanand's influence believe that the ancient Hindus were as far advanced in natural Sciences as modern Europeans, that they had invented not only fire arms and locomotives, but telegraphs and aeroplanes as well." p.431.
149. Farquhar-J.N., " Panjab Past & Present", April, 1973, p.218.
150. Ibid, p.220.
151. Agnihotri-S.N., '~~Panjab Past & Present~~, April-1973, p.218x "Pandit Dayanand unveiled", Lahore-1891 and Rambhaji Datta- " Agnihotri Demolished"- Lahore 1891.
152. "He held that Aryan were the chosen people, the vedas the chosen Gospels and India the chosen land. All other religions were imperfect and it was the duty of Arya Samaj to convert the followers of other religions to the Hindu faith."
- ' Tara Chand, 'History of Freedom Movement', Vol.II, p.422-23.'

ਢੰਗ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਪਲੈਟਫਾਰਮ (ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ) ਦੁਆਰਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਯਤਨ ਅਦਾ ਕੀਤੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਸਿੱਖ, ਜੈਨੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਅਹਿਮਦੀਏ ਬਣੇ। ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਖਾ ਸਾਹਿੱਤ ਉਪਜਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਮਿਤੂ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹੇ ਖੁਰਦਰਾ, ਅਯੋਗ ਤੇ ਗਾਲ-ਗਲੋਚ ਵਾਲਾ, ਢੰਗ ਤੇ ਨਹਿਜਾ ਅਪਣਾ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ, ਦੰਗਲ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।¹⁵⁴

ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਠਿੰਦਿਆ ਦਾ ਮੁਢ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹਰ ਯੋਗ ਅਯੋਗ ਢੰਗ ਅਪਣਾਏ ਅਤੇ ਕੌੜੀ ਤੇ ਠਿੰਦਿਆ-ਭਰਪੂਰ ਨੀਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰਨ ਹਮਾਇਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁਧ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਠਿਕਰਮ ਠਿੱਖਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਵਜੂਦ, ਇਸ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਿਗਿਆ, ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਤਕ ਕਿ ਆਦੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਜਾ ਪੁਜਾ। ਆਦੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰੋਝੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

1892 ਟੀ. ਵਿਚ ਆਦੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਯਾ "ਕਾਲਜ ਪਾਰਟੀ" ਤੇ ਦੂਜੀ "ਮਹਾਤਮ ਪਾਰਟੀ" ਅਖਵਾਈ। ਕਾਲਜ ਪਾਰਟੀ ਵਾਲੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਦੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਪਰਚਾਉਣ ਦੇ ਇੱਕ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ

153. Farquhar, "All the outstanding Hindu sects, and Jainism, Sikhism, Islam and Christianity as well are mercilessly criticized in it (Satyarth Parkash) and here or there with a good deal of malice and injustice. It has created hatred against the Samaj in many quarters. Daya-Nand's stinging taunts have been effective in rousing a number of sects, to retaliation and defensive organization noticeably, The Sikhs, Jains, the Ahmadyas and Mohammdians".

'Panjab Past & Present', April-1973, p.222.

154. Ibid, p.223.

ਉਲਟ " ਮਹਾਤਮ " ਪਾਰਟੀ ਵਾਲੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸਨ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਸਮਝ ਕੇ, ਪੱਛਮੀ ਦੀ ਥਾਂ ' ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਿਆ ' ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਉਪਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸੁਲਘਾ-ਯੋਗ ਕੀਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਰੋਰ ਦਾ ਦਮ-ਨੰਦ ਐਗਲੋ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ 1886 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। 1894 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਡਿਸਟਿੰਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਨਾਰੋਰ - ਪੰਨਾ 93) ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ।"

ਚੇਤ ਰਾਮੀ

1865 ਈ. ਦੇ ਠੇਕੇ ਤੇਕੇ ਨਾਰੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਸ਼ਰਕਪੁਰ ਦੇ ਚੇਤ ਰਾਮ ਨੇ ਇਕ ਫਿਰਕਾ ਚਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਚੇਤ ਰਾਮੀ'¹⁵⁵ ਪੈ ਗਿਆ। ਚੇਤ ਰਾਮ ਬਹੁਤਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਲੰਡੀ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। 1858 ਤੋਂ 1860 ਈ. ਤਕ ਉਹ ਚੀਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭੁਚੇਕੀ ਵਿਚ ਸੁਰਾਬ ਤੇ ਅਫੀਮ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਠੇਕੇ ਤੇ ਹੀ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ 'ਸਯਦ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ਾਹ' ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਨੇ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਤੇ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣੀ। ਚੇਤ ਰਾਮ ਉਸ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਗਿਰਜਾ ਖੜਾ ਕਰਕੇ, ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਡਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸੂਫੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਅੰਮਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਨਾਰੋਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

155. Griswold- Chet Rami Sect- Cownpore- 1904- reproduced by Farquhar in his Book, " Modern Religious Movements in India." London, 1924.

ਚੇਤ ਰਾਮ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। 1901 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਚੇਤ ਰਾਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।¹⁵⁶

ਗੁਲਾਬ ਦਾਸੀਏ

ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਫਕੀਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਨਵਾਂ ਫਿਰਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਮੁਖ ਸਿੱਖ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ, ਇਕ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਲੋਕਰੀ ਫੱਡ ਕੇ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।¹⁵⁷ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਨੇ "ਉਪਦੇਸ਼ ਬਿਲਾਸ" ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੀਵ, ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਏਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ "ਗੁਲਾਬ ਦਾਸੀਏ" ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਐਸ-ਇਸਰਤ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗ-ਬਿਲਾਸ, ਸ਼ਰਾਬ ਤਮਾਕੂ, ਸੋਹਣੀ ਪੁਸ਼ਾਕ, ਇੰਦਰਿਆਈ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ,¹⁵⁸ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਮੋਟੇ ਅਸੂਲ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੀ ਭਲਤੀ, ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਨਾਲ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਬਾਰੇ "ਸੂਧੀ ਪੱਤਰ"¹⁵⁹ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ— "ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਦਾ ਮਤ ਇਹ ਖਾਣੇ ਉਜਾੜਨੇ, ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਅਜਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਮਤ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰ ਮੂਲ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕਰ ਕੇਵਲ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਉਪਤੀ ਜਾਂ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਹੁਕਾ ਪੀਂਦੇ ਅਰ ਕੁਠਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।"

156. Census Report, 1901, p.117.

157. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 59 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ ਸੀ ਪਰ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ 1881 ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਪੰਨਾ 138 ਤੇ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

158. Chhabra G.S., "Pleasure alone was their aim and renouncing all higher objects, they sought only for the gratification of the senses, for costly dress and tobacco, wine and woman, the lust of the eyes and the pride of life."
"Social and Economic History of Panjab" Doctoral Thesis, p.128.

159. 'ਸੂਧੀ ਪੱਤਰ' ਨੰਬਰ 5, ਜਿਲਦ 2, ਸਾਲ 1897 ਈ.

"ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਸੁਤੰਤਰ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਦਾ ਮਨ ਇਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਹੱਦ ਬੰਨੇ ਤੋੜ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਗਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ — ਸਚੀ ਮਜ਼ਹਬੀਅਤ, ਸਾਰਾ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਾਰੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਸਭ ਭੰਧਨ ਹਨ।" ¹⁶⁰

ਆਪਣੇ ਉਦਾਰ ਸਦਾਚਾਰ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਯੋਗ ਤੇ ਉਚਿਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸੀਏ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਝੁੰਮ ਝੁੰਮ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ:-

ਅੱਵਲ ਇਸ਼ਕ ਸੀ, ਉਸ ਮੂਦਾ ਤਾਈਂ, ਜਿਸ ਪੈਦਾ ਸੀ ਸਭ ਸਿਆਲ ਕੀਤਾ।
ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਆਇ ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਨੈ ਕੇ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਪੁਕਾਰਦਾ ਹਾਏ ਸੀਤਾ।
ਦੇਖ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਪਿਆਨ ਧਰ ਕੇ, ਨਦੀ ਵਿਚ ਪਰਾਸ਼ਰ ਨੈ ਕੀ ਕੀਤਾ।
ਸਾਰਾ ਜੱਗ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਖੇਲ ਹੈ ਜੇ, ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਨੈ ਕੀ ਅਸਚਰਜ ਕੀਤਾ।

(ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ)

ਸੱਤ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ, ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਨਾਹੌਰ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪੇ ^{ਸੇਵਕ 160} ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ, ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਸਈਆ ਸਿੰਘ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਖੀਰਲੇ ਤਿੰਨੇ ਸੱਜਣ ਪਿੱਛੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢੇ ਆਯੂ ਬਣੇ।

ਕਾਚੂ ਕਟੀਏ

ਇਹ ਮਤ ਵੀ ਇਕ ਸਿਖੀਓਂ ਪਤਿਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਨਿਰੰਜਣ ਦਾਸ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾਂ ਨਾਂ ਰਮਤਾ ਰਾਮ ਕਾਚੂ ਕਟੀਆ ਰਖਿਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ ਦਾ ਉਹ ਮੇਲੀ ਸੀ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਮੁਨੱਕਰ, ਸੁਰਾਬੀ, ਕਬਾਖੀ ਤੇ ਅਵਾਰਾ, ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਚੂਰ ਘੁੰਮਣਾ, ਰੋਟੀ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣੀ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਵਾਰੀ ਆਖਣਾ— " ਨੈ ਮਾਈ ਤੇਰੀ ਰੋਟੀ ਗਈ, ਸਿੱਤਾਂ ਦੀ ਭੁਖ ਗਈ" ਲੇਖਾ ਬਰਾਬਰ, ਨਾ ਨੈਣਾ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਕਾਚੂ ਕਟੀਏ ਦੇ ਕਈ ਚੇਲੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਠਿਕਲੇ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ¹⁶² ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

160. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ-(ਡਾ.), ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ, ਪੰਨਾ 59

161. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57 (ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਬਕ ਚਰਚਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪਰਕਾਂ ਵਿਚ ਅਗੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

162. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60

ਰਾਮ ਰਮਤਾ ਰੋਮ ਪੀਏ, ਰਮ ਰਮ ਰੋਮ ਸਮਾਇ।
 ਰਮ ਬਿਨ ਰਾਮ ਨਾ ਸੁਝਈ, ਬੇ-ਰਮ ਜਾਇ ਕੁਝਾਇ।
 ਦੀਨੀ ਰੋਮ ਕਨੁਈ ਨੇ, ਬੋਤਲ ਇਕ ਘਟਾਇ।
 ਰਮਤੇ ਰਾਮ ਸੁਮੋਤ ਤਜੀ, ਲੇਖਾ ਗਿਆ ਸੁਕਾਇ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ

ਜਮਾਇਤ - ਅਹਿਮਦੀਆ

ਜਮਾਇਤ-ਅਹਿਮਦੀਆ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ (1839-1908) ਦੁਆਰਾ ਕਾਦੀਆਂ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਕਾਦੀਆਨੀ' ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲਿਖਰਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਤੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਆਧਾਰ ਇਹ ਸਨ:-¹⁶³
¹⁶⁴

- (ੳ) ਪੁਰਾਣੇ ਇਸਲਾਮੀ ਗੌਰਵਤਾ ਦਾ ਪੱਤਨ ਤੇ ਵਿਘਨ ਅਤੇ ਇਸ ਉਤੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਭੂਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ।
- (ਅ) ਟੀਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਉਤੇ ਹੱਠੇ ਅਤੇ ਸੁਧੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ।
- (ੲ) ਸਰ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਦੁਆਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕੇ, ਇਸਲਾਮੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਰੰਗਣ ਦੇਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ।
- (ਸ) ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਭੂਤ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਲਈ ਚਾਲਣ ਲੈਣ ਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਮਾਰਚ 1889 ਈ. ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੈਰੋਬਰੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅਹਿਮਦੀਆ ਲਹਿਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ

163. Smith-Wilfred Cantwell-"Modern Islam in India", London, p.298.
 164. Farquhar-'Modern Religious Movements in India', London, 1924, p.137.

ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਕੇ, ਨਵੀਂ ਉਦਾਰ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰੀ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ:—¹⁶⁵

" ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ, ਹਲੀਮੀ ਅਤੇ ਅਜ਼ਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲ ਫੇਰਾਂ ਜੋ ਸੱਚਾ ਅਠਾਦੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ, ਪੂਰਨ ਰਹਿਮ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਇਨਸਾਫ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੈਂ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੋਇਆਂ ਅਤੇ ਖਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਏਗਾ, ਜੋ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਅਨ੍ਹਿਰੇ ਵਿਚ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਈਂ ਓਆਰ ਕਰ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਾਨਤੀ ਅਤੇ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਦੇਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਚਰਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਚਾਈ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਈਂ ਆਕਾਸ਼ੀ ਚਮਤਕਾਰ ਭੀ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨਈਂ ਅਦਕੁਤ ਕੀਮ ਵੀ ਦਿਖਾਏ ਹਨ। ਗੈਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿਖਤ ਭੇਦ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। "

ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਈਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਚਾਲੀ ਕੁ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 20 ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਕੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਈਆਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਦੀਆਨੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮੁਖ ਟੀਚੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ। ਮਿਰਜ਼ਈਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬੇਹੱਦ ਉਸਤਿਤ ਕੀਤੀ —

ਬੂਦ ਨਾਨਕ ਆਰ ਫਿ ਮਰਦਿ ਖ਼ੁਦਾ, 166
ਰਾਜ਼ਹਾਇ ਮਾਰਫ਼ਤ ਰਾ ਰਾਹ-ਲੁਸ਼ਾ।

"ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀ ਹੀ ਕਈ ਪੈਂਫਲਿਟ ਕਾਦੀਆਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਛਪੇ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਦੂਜ- ਗਿਆਨ, ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਜਿਨੇ ਹੀ ਝਗੜਾ ਲੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਦਿਲ-ਖਿਚਵੇਂ ਸਟਾਈਲ ਤੇ ਭੁਲਾਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਕੀਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਠੇ ਰਾਹੀਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।"¹⁶⁷

165. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), 'ਪੰਜਾਬ', ਪੰਨਾ 168.

166. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 169.

167. ਤਾਲਿਬ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, " ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਅਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀਅਨ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ " ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 108.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਂਡਲਿਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ¹⁶⁸ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਵਲੋਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸੱਚ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪੁਚਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ¹⁶⁹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ, ¹⁷⁰ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਪਿਰਟ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ¹⁷¹

ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਕਾਦੀਆਨੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦਾਵਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੁੰਦਾ। ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ¹⁷² ਭਲੀ ਭਾਲੀ ਪੇਡੂ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ।

ਕਠਨਾਈਆਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਰੇ ਸੀਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਮਾਇਓ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਦੀਆਂ 300 ਤੋਂ ਉਪਰ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਦੀਆਨੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਕਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ

ਏਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ "ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ" ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ਿਰਕਾ ਉਠਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਾਹ 'ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸੁਕ ਕਲਾਂ ਦਾ ਅਰਾਈਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਨੂੰ ਓਯਾਗ ਕੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਮਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਗੱਦੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਨੂੰ 'ਰਬ' ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਰਹੇ। ¹⁷³

168. ਪਰਗਣਾ ਬਟਾਲਾ ਦਾ ਗੁਰੂ - ਨਾਜ਼ਿਰ ਦਾਅਵਤ ਤਖਲੀਜ਼, ਕਾਦੀਆਂ, ਪੰਨਾ 5 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, " ਹਮਾਰੀ ਰਾਏ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਨਿਸਬਤ ਯਿਹ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾ ਸੂਬਾ ਵੇਹ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੇ ਔਰ ਅਕੀਨਨ ਵੇਹ ਵੇਦ ਸੇ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋ ਕਰ ਕਲਮਾ ਲਾਇਲਾਹ ਇਲੱਲਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ - ਅਲਾ ਸੇ ਮੁਸ਼ਰਫ ਹੋ ਕਰ ਉਸ ਨਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੇ ਪਾ ਚੁਕੇ ਬੇ, ਜੋ ਬਰੈਰ ਖੁਦਾ ਤਾਅਲਾ ਕੇ, ਪਾਕ ਰਸੂਲ ਕੀ ਪੈਰਵੀ ਕੇ ਕਿਸੀ ਕੇ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਤੀ। "

169. Walter H.A., "The Ahmadiya Movement", Calcutta, 1918, p.133.

170. Green, Pees Duncan-, " The Gospal of Guru Granth Sahib, Preface p.CLXXV.

171. ਯੂਸਫ਼-ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ, "ਤਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ", ਲਾਹੌਰ ।

172. 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ'- 12 ਜਨਵਰੀ, 1896 ਈ. ਅਤੇ The 'Khalsa' Lahore, Jan.31, 1900, " Sikhs, ready to resist the Muslim challenge in peace as they had been in war."

173. ਮਦਦਮ ਸੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ 1901, ਪੰਨਾ 143

ਅੰਜੁਮਨਿ - ਇਸਲਾਮੀਆ ✓

ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1869 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ 'ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ' ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣਾ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸੀ।¹⁷⁴ ਸਰਕਾਰੀ ਠੋਕਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਅੰਜੁਮਨਿ ਇਸਲਾਮੀਆ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।¹⁷⁵ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਨਾਹੋਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਅਯੁਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੈਮੇਰੈਡਮ ਸਰਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ।¹⁷⁶

ਅੰਜੁਮਨਿ ਖਾਦਮਿ ਉਮ-ਇਸਲਾਮੀਆ

ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਥਾ 1888 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਹੋਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਦੀਨੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਜੁਮਨਿ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ 'ਮਕਤਬ' ਵੀ ਚਲਾ ਸੀ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਮਨੋਰਥਾਂ ਜਾਂ ਸੀਮਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਣਨ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਅਤਿਰਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਜ਼ਾਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪੇ/ਗੀ ਸਿਮਟ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਹਟ ਗਈ।

174. ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ - 1901-02, ਪੰਨਾ 183

175. ਰੀਪੋਰਟ ਗ੍ਰਹਿ-ਵਿਭਾਗ, 1889-(ਸਿੱਖਿਆ), ਪੰਨਾ 47-52.

176. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟ' ਅਧਿਕ 1973, ਪੰਨਾ 92-94.

(2) ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਤੱਖਾਂ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਲਣ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਉਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਨਰੋਏ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜੀ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ, ਭੈੜੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਕਰਨ ਲਗੇ।

(3) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹਿਰ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਈ। ਧਰਮ ਦੀ ਓਟ ਨੈ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜਸੀ ਉੱਦਮ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ।¹⁷⁷ ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਵਲ ਰੋਸ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸੈਮੋਰੈਂਡਮ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਮੰਗਾਂ ਜਾਂ ਉਮੀਦਾਂ ਵਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੇਵਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਰਾਜਸੀ ਘਟਨਾ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਤਾਂ ਉਹ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ'¹⁷⁸ ਦਾ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਸਮਾਗਮ 1900 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਐ.ਜੀ. ਚੰਦਰ-ਵਾਰਕਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕਮਾਠਯ ਸ੍ਰੀ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਓਲਕ ਨੇ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਚਨ ਉਚਾਰੇ:-

"ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਾਡਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੱਕ ਬਦੇਸ਼ੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਖੋਹ ਨੈਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ।"

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਐਲਾਨ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਉਹ ਸਾਡਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਐਲਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ ਆਖ਼ਰੀ ਦਮਾਂ ਤੇ ਸਾਹ ਤੋੜ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ।¹⁷⁹

177. ਨਾਮਧਾਰੀ ਨਹਿਰ, ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੁਆਉਣ ਦੇ ਉੱਦਮ, ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ-ਨੰਦ ਦਾ 'ਭਾਰਤ - ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ - ਕੁਝ ਕੁ ਰਾਜਸੀ ਘੜਨ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 'ਸਵਰਾਜ', 'ਸਵਦੇਸ਼ੀ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ।

Sarda H. B., 'Daya Nand', p. cxx(ii).

178. ਨਾਰੰਗ - ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬ' (1849-1900 ਈ:) ਸੰਪਾਦਕ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ- ਪੰਨਾ 42.

179. ਨਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਹੈਮਿਲਟਨ ਨੂੰ 18 ਨਵੰਬਰ 1900 ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਪਤ੍ਰਕਾ ਲਿਖੀ:-

"My own belief is that Congress is tottering to its fall and one of my greatest ambitions, while in India is to assist it to a peaceful demise." p.413.

(4) ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸਿੱਟਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਵਤ¹⁸⁰ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦੇ ਯਤਨ, ਸੁਪਨਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ¹⁸¹ ਅਤੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ¹⁸² ਤੋਂ ਚੌਕੰਨੇ ਹੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।

(5) ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਘੜਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਓਆਗ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ ਉੱਥੇ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਨਵੇਂ ਬੁਧੀ-ਜੀਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਮਾਠਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਿਆ। ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਸਾਹਿੱਤਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਚਿਲਕਾਂ ਨੇ ਮਣਾ-ਮੂੰਹੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਘਰ ਘਰ ਪੁਚਾਇਆ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲੇ, ਪੈਂਫਲਿਟ, ਟ੍ਰੈਕਟ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪਰਚਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਪਠਕ-ਵਰਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਇੰ ਓਆਰ ਕੀਤੀ।

180. 1901 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 27980 ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਕਰੋੜ, ਇਕਵੀਜਾ ਲੱਖ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਇਕ ਸੌ ਸਤਾਈ ਸੀ।

181. ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ 1854 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ:

"The development of Railway communication in the country would facilitate the spread of Christianity."

'Letter of Queen Victoria', Vol. III, London, 1908, p. 68-69.

182. ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਿਸਟਰ ਮਾਰਨ ਨੇ ਹਾਊਸ ਔਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਵਿਚ 1857 ਈ. ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਇਹ ਸਨ:-

"Providence has entrusted the extensive empire of Hindustan to England in order that the banner of Christ should wave triumphantly from one end of India to the other. Everyone must exert all his strength so that there may be no dilatoriness on any account in continuing in the country, the great work of making all India Christian."

Topa I.N., 'The Growth and Development of National Thought in India'-Hamburg-1930, p. 66.

(6) ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਦੁਖਦਾਈ ਪੱਖ, ਇਹ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਜਾਤੀ ਮਤ ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਵੰਡੀਆਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਡੀਆਂ ਵੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਜੋਗੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਠੋਕਰੀਆਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਰੁਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। (ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਵਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।)

(7) ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਪਜੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇ, ਭਾਵੇਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਸੂਭਾ, ਸਰੂਪ, ਉਦੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ। ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਅਧੀਨ, ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਦਲ ਗਏ।

ਬਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

* ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ *

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਰਪ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਤੇ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।¹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਘੜਨ, ਜਾਂ ਉਸਚਨ ਵਿਚ ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਤੱਥ ਅਗੇ ਲੋਕ-ਚੁਚੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਫਿਕਰਮਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਵਿਕਰਾਲਤਾ, ਵਿਰਾਟਤਾ, ਤੀਬਰਤਾ, ਸਜਿਮ, ਸੁਹਜ, ਸੁਗਮਤਾ ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਇਹ ਲੋਕ-ਚੁਚੀਆਂ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਉਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਆਪਕ, ਪਚਦਰਸ਼ੀ, ਅਨਕ-ਭਾਂਤੀ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਗੁਣਾਂ-ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਤੀ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀ ਵਾਂਗ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਬੇਰੋਕ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੌੜ ਤੇ ਪਲਟੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਚਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਘਾਲਣਾ-ਭਰਪੂਰ ਜਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਅਮਿਟ ਛਾਪ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਆਯੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕ ਮੌੜ, ਪਲਟੇ ਜਾਂ ਪਰਵਿਰਤਨ ਅਜਿਹੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਰੁਖ ਮੌੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਕਾਇਆਂ ਕਲਪ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਕਾਇਆਂ-ਕਲਪ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਾਏ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਏਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਵਿਆਪਕਤਾ, ਸਿੱਦਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਦਾ ਅਖੀਰੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਿੱਧਾ ਜਾਂ ਅਜਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 1849 ਈ. ਦੇ ਪੰਜਾਬ-ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਂਵਰਤੀ ਰਾਜ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵਾਹ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕ

1. Tara Chand-"Literature portrays the life of the society, and records its yearnings, aspirations and doubts. It is therefore an invaluable record of the changes through which society passes. History of Social and intellectual transformation during the 19th century may be read with advantage on the Literary work produced during the period." History of Freedom Movement, Delhi, p.582.

ਬਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਗੁਣਾਮੀ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੇਲ ਜੋਲ ਜਾਂ ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ, ਏਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਵਰਤ-ਵਰਤ ਆ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੀ ਕਿ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਬਦੇਸ਼ੀ, ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਏ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਏਥੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਕੌਮੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਏਥੋਂ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਚਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਏਥੇ ਇਕ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਵੱਧ ਸੱਭਯ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਪ੍ਰਭਤਾ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਦਾ ਉਪ-ਨਿਵੇਸ਼ੀ ਢੰਗ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਏਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਜਾਂ ਏਥੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਨਿਰੋਲ ਹਾਕਮ ਤੇ ਮਹਿਕੂਮ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਥੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਗੁਣਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਉਪਕਰਣ ਪੱਖ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਚਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਗੁਣਾਮ ਬਣਾਉਣਾ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਿਓਂ ਖੁੰਝਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣਾ।² ਪਹਿਲੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਚੱਜ ਅਚਾਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ, ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਲਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1833 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ ਟੋਕ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਸਕਣ।³

2. Radha Krishnan-Dr.S., "The Christian Missionaries of that day, did not recognize anything vital or valuable in the Indian Religions. For them the native faiths were a mass of un-redeemed darkness and error." East and West in Religion ", p.22.

3. Charles Grant, " By planting our language, knowledge, our opinion, our religion on our Asiatic territories, we shall put a great work, beyond the reach of contingencies." Quoted by Tara Chand- History of Freedom Movement, Vol.II, p.238.

ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਨੀਹਾਂ ਉਤੇ ਢਾਲ ਕੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੀਤੀਆਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਜੋ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਕ੍ਰਮਿਣ ਕਰ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ⁴ ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਦੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਬਣੇ ਭਾਰਤੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਮਜ਼ਹਬ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਪਰਾ ਠਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਸਦੀਵਤਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਥਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ " ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਰਗ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਲੱਖਾਂ ਹੂਨਾਮ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗ, ਜਿਹੜੇ ਰੰਗ ਜਾਂ ਖੂਨ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਹੋਣ ਪਰ ਸੋਯ, ਰਾਏ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਣ।"⁵

ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਠਾਲ ਸਿਖਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ 1835 ਈ. ਵਿਚ ਸੈਕਾਲੇ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ(ੳ) ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, (ਅ) ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦੇਣਾ ਮੰਨੀਆਂ, (ੲ) ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਸੈਕਾਲੇ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਧਨ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋਣਗੇ, ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪਰਚਲਿਤ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮਰਸਾਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਈ ਬੜੇ ਗੌਰਵ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਸ਼ਿਤ ਭਾਰਤੀ

4. Macaulay, "Indians a race based by 3000 years of despotism and priest-craft and sunk in slavery in superstition. Shake Hinduism and Mohammdinism to their centre and firmly establish our language and learning and ultimately our religion in India." Quoted by G.D, Bearce-Charlas.
5. Luniya B.N., "We must at present do our best to form a Class who may be interpreters between us and the millions we govern, a class of persons, Indian in blood and colour but English in taste, in opinion, in morals and in intellect." Evolution of the Indian Culture, Agra, 1960, p.669.

ਕੌਮ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।⁶

ਸੈਕਾਲੇ ਵਲੋਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਏਸੇ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਸਭ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।⁷ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।⁸ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਸਰਦਾ ਗਿਆ, ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਗਏ।⁹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਣਤੀ ਥੋੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਸੀਮਤ ਰਹੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਸ਼ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। " ਪਰ ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੰਠ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਅਲੇਚਨਾ ਰਹਿਤ ਢੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੌਲਵੀ, ਮੁਠਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਿਸੇ ਨੀਮੀ ਨਦਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਗੀਣ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਅਤੇ ਆਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸਨ।"¹⁰ ਇਸ ਨਈ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੋਕ ਨਵੀਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਵਖ ਵਖ ਜਾਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਆ ਨਈ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਏਨੀ ਮੱਧਮ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਣਤੀ 351 ਸੀ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ 16 ਕਾਲਜ ਸਨ,¹¹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 1900 ਈ. ਟੂੰ ਕੇਵਲ 1460 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਨਾਰੋਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਾਲਜ ਵੀ ਹੋਏ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਯਤਨ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ

6. Griffiths- Sir Percival-"It may be that the public mind of India may expand under our system, until it has outgrown our system and having been instructed in European knowledge. This may in some future age demand European institution. It would be the proudest day in English History." The British Impact on India, p.247.

7. Ibid. "Promotion of European Literature and Science was to be the aim of the British Educational efforts, henceforth."

Resolution of Court of Directors dated 7th March, 1853, page 248.

8. ਲੁਧਿਆਣਾ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, 1904, ਪੰਨਾ 93. "ਸਿਟੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਫ਼ਾਰ ਬੁਆਇਜ਼ 1834 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ।"

9. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ " ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

10. ਤਾਲਿਬ-ਜ਼ੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ-ਪਟਿਆਲਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ, 1955, ਪੰਨਾ 99

11. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰਿਪੋਰਟ-1901-02, ਪੰਨਾ 167 ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1899-1900, ਪੰਨਾ 26

ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਈ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਅਧੀਨ ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਤੀਬਰ ਗੰਝ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਵਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ¹² ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 91313 ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਲ ਵਸੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕਵੰਜਾ ਲੱਖ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਇਕ ਸੌ ਸਤਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਕੇਵਲ .275 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜ ਦਾ ਸਚਾ ਹਰਿਆਣਾ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ, ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਬੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚੋਂ 31116 ਈਸਾਈ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬਾਕੀ 60197 ਸਾਬੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ¹³ ਦੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਆਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਆਪ ਵੀ ਚੇਤਨ ਸਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਸਪਿਰਦਾਇਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਦਈ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿੰਨ੍ਹਮਾਨ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ¹⁵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1901 ਈ. ਵਿਚ ਕੇਵਲ 5141 ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

12. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ, 1901

13. 1901 ਈ. ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਲ 91313 ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਨ ਅਰਥਾਤ 36845, ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਈਸਾਈ - 31116, ਮੁਸਲਮਾਨ 17116, ਸਿੱਖ 5141, ਜੈਨੀ 800 ਤੇ ਪਾਚਸੀ 282 ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਲਚਸਪੀ ਠਈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 31 ਮਈ, 1882 ਈ: ਨੂੰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਕੁਲ 103 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈ, ਇਕ ਏਸ਼ਿਆਈ, 13 ਮੁਸਲਮਾਨ, 3 ਸਿੱਖ ਅਤੇ 84 ਹਿੰਦੂ ਸਨ। (ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ, 1882-83)

14. Temple, Richard - "While English is and must be the medium of imparting much of the best and highest education, the various vernaculars will probably continue to be the media for instructing the masses." Men and Events of my time in India' London, 1883.

15. Mohan Singh - "Punjabi has come to be allocated gratuitously enough to the Sikh community alone, which realises the religious and historical nature of its attachment to the medium and feels the keener for its growth." History of Punjabi Literature, p.79.

ਵਿਚ 23 ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਜੋ ਸਿੱਧਾ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਓਪੋਕਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਸਪਿਰਟੁਅਲਿਕ ਤੁਅੱਸਬ ਤੋਂ ਉਤਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸੌ ਫੀਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਿਦਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ, ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਤੇ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਤੀਜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਸੀਸਥਾਪਤ ਜਾਂ ਪਰਚਲਿਤ ਸੀਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਾਂਗੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਤੇ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਢੰਗ ਤੇ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਅਠਿ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਈਸਾਈਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਜੋ ਵਿਧੀਆਂ ਜਾਂ ਢੰਗ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਉਹ ਏਨੇ ਸਾਰਥਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰਾਂ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ ਕਿ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕੌਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਵਧੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਖ਼ਿਣਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸੂਹਿਰਦਤਾ, ਸਿਰਫ਼ਤਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਗੇ ਵਾਂਗੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਨਵੀਨਤਮ ਤੇ ਅਧੁਨਿਕਤਮ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਗਿਆਤ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੋਖੀ ਤੇ ਸਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀਂ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪੁਚਾਉਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਈਸਾਈ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਆ¹⁶ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸੁਅਦਲਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਪੱਛਮ ਦੇ ਕਲਪ-ਚੂਪ ਤੇ ਹੋਰ ਕਲਪ-ਚੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਤੇ ਅਠਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰ-ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ

16. Farquhar J.N., "The Christian contention that the sacred books can be of no value, unless they are understood by the people - has led for the production of translation."
"Modern Religious Movements in India, 1914, p.439.

ਛਾਪਣ ਲਈ ਟਾਈਪ ਓਆਰ ਕਰਵਾਏ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ¹⁷ ਉੱਤੇ ਉਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਸਬਿਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

(1) ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜੇ ਗਏ, ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤਾ ਸਮਰਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। (2) ਪੱਛਮੀ ਕਨਾਚੂਪਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। (3) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਰਾਹ ਓਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। (4) ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਢੇਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। (5) ਛਾਪਾ ਵੀ ਈਸਾਈਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਸਤਾ ਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿੱਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਅਪੜਨ ਲੱਗਾ। (6) ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੰਗ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। (7) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਢੇਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਗਿਣਤ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। (8) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਠੁਕ ਬੱਝਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਸ਼ਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸੌਖ ਹੋ ਗਈ। (9) ਹਰ ਰਚਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ, ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ। (10) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਅਖੌਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਓਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਵੀ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਪਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਉਦਮ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਵੀਨ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜੇ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਾਧਨ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਏ, ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕੇ, ਸੰਪਰਦਾ ਜਾਂ ਨਹਿਰ ਨੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਡਲ ਜਾਂ ਨਮੂਨਾ ਮਿਥ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਘੜਵਾਂ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।

ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਬ੍ਰੂਲਵੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰੀ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਓਰਸ਼ਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ

17. ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਬਚੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕੰਮ ਕਾਰ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜਿਥੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣੇ ਗਏ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਧਿਆਨ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਗੁਆਚੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਚਿੰਤਾਂ ਵਲ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਕੀਮਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਸੜਕਾਂ, ਰੇਲਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ, ਡਾਕ ਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੁਰਤ ਪਸਚੇ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਆਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਠਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਲ ਹੀ ਵਧ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਰਤ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਠਵੀਂ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਲ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਉਪਜ ਦੀ ਨਿਰਯਾਤ ਦੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਛੋਟੀ ਪੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਨਿਕੇ ਪੁਰਜਿਆਂ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਨ ਲਗੇ। ਆਪਣੇ ਵਰਤ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ, ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ-ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੱਛਮੀ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰਲੀ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਆਗਿਆਲਤਾ ਵਸ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭੂਤ ਵਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਗੱਡੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੀ ਜਾਂ ਤਾਰਾਂ ਪੁਚਾਉਂਦੀ ਹਨ। ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ ਜਦ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਛਾਪਾਖਲਾ ਠਾਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਵੀ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਰਮਾਤ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।¹⁸ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਯਥਾ ਪੁਲੀਸ, ਕਚਹਿਰੀਆਂ, ਡਾਕ ਤਾਰ

18. ਕਲਚਕ - " ਦੀ ਸਟੋਰੀ ਔਫ਼ ਕੇਰੀ, ਮਾਰਸ਼ਲਿਨ ਐਂਡ ਵਾਰਡ " ਨਿਊਯਾਰਕ, ਪੰਨਾ 100.

ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਿਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ, ਉਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ, ਨਕਲ ਵਜੋਂ, ਉਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਉਘੜਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਨਿਤ-ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਾਧੇ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਿਹੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬਿਜ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-¹⁹

ਸੁੰਧਾਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਹੀ, ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਨਹਿਰ ਬਹੀ, ਗਲੀ ਗਲੀ ਬੀਚ ਬਨੇਂ ਫੀਮੇਲ ਅਸਕੂਲ।
 ਗੁਰਮੁਖੀ ਹਿੰਦੀ ਪੁਨਾ, ਜੋਗਰਫੀ ਪਾਚਸੀ ਵ, ਅਰਥਮੈਟਿਕ ਔਰ ਅਰਬੀ, ਅਰਬ ਤੂਲ ।
 ਸਾਥ ਬਨੇਂ ਨਾਰਮਲ, ਬਨਾਏ ਉਸਤਾਦ ਜੋ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਕੀਏ ਧਰਮ ਭੂਲ।
 ਭਵਤ 'ਹਜ਼ਰ ਹਰਿ' ਵਿਦਯਾ ਕੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇਖੇ, ਕੂਚੇ ਕੂਚੇ ਬੀਚ ਰਹਯੋ, ਸੁੰਦਰ ਸੁ ਬਾਝ ਫੂਲ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ, ਆਚਰਕ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਨੀਤੀ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਭੇਤਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਤੇ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਭਾਵਕ ਤੇ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਰੁਚੀ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਨਿਸਚੈ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਫੂਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੀਲਿਆ ਜਾਂ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ ਕਿ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣ, ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਜਾਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਜੀਵਨ-ਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰਨ ਲਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਸਬੰਧੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਤਾ ਲਿਆਂਦੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

19. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਸੈਂਚੀ ਦੂਜੀ, ਪੰਨਾ 75.

ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਇੱਕ ਵਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਧਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਈਂ ਅਨੋਖਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਭੱਯ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਅੰਗ ਸਮਝ ਕੇ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਡਰਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਏਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਹਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ, ਪਦਾਰਥਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ — ਕਿਤੇ ਵਧ ਉੱਨਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਨਤੀ ਤੇ ਅਮਨ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਨਿਆਂ, ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਤਾ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਦੇਣ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ, ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਢੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਫੈਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਉਹ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਿੱਤ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਈਂ ਲਾਅਨਤ ਸਮਝਣਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ।²⁰

ਬਦੇਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਲਾਅਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤੀ ਅਧੂਰਿਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਰੋਏ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਸਾਚਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਦੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਏਥੋਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੀਮਾ ਨੂੰ

20. Kay—"If the argument be that the spread of knowledge may eventually be fatal to our rule in India, I maintain that whatever may be the consequence, it is duty to communicate the benefits of knowledge. If India could be preserved as a part of British Empire by keeping its inhabitants in a state of ignorance, our dominion would be a curse to the country. We are here to pour the enlightened knowledge and civilization, the Arts and Science of Europe over the land."

"Life of Lord Macaulay". Vol.II, p.262-64.

ਛੁਹਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗੀ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੇਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯੂਰਪ ਦੀ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਉਦਯੋਗਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ-ਵਾਸੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਜਿੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਸਾਚ ਉਹ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਧੇਰਾਂ ਤੇ ਖਲੋਣ ਲਗੇ। ਯੂਰਪੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੰਨ ਮਨੋ-ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ:-²¹

- (ੳ) ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਅਵਿੱਅਕਤ ਤੇ ਅਣ-ਉਪਯੁਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਿੱਤੀ।
- (ਅ) ਭਾਰਤੀ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵੇਰੂ ਭਰ ਦਿੱਤਾ।
- (ੲ) ਭਾਰਤੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਕਰਕੇ, ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਅਪਨਾਉਣ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ:

ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸਾਡੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। " ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਫ਼ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ੇ, ਸਿੰਗਾਰ ਭਾਵਨਾ, ਪੈਰਾਣਿਕ ਤੇ ਬੀਰ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।"²² ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਈ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਚਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਯੋਗ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਜੰਗ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨੂੰ ਓਅਚਣ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਹਲੂਣੇ ਤੇ ਝੰਜੋੜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਸਚ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਇਹ ਝੰਜੋੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫੇਰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਯੋਗਤਾ ਪਲਸੇਟੇ ਲੈਣ ਲਗੀ ਅਤੇ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਚਤਮ ਦਿਮਾਗ, ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ।²³

" ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਏਡੀਆਂ ਉਪਭਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸਫ਼ਿਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ

21. ਅਰਵਿੰਦ ਘੋਸ਼, " ਦੀ ਰੇਠਾਸਾਂ ਇਨ ਇੰਡੀਆ " ਕਲਕੱਤਾ (ਤੀਜੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ 27-29

22. ਸਰਕਾਰ-ਜਾਦੂ ਨਾਥ, " ਇੰਡੀਆ ਥਰੂ ਦੀ ਏਜਜ਼ ", ਪੰਨਾ 68

23. ਗ੍ਰਿਫਥਸ ਪਰਸੀਵਲ - " ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਪੈਕਟ ਆਨ ਇੰਡੀਆ ", ਪੰਨਾ 250

ਸ਼ਬੰਧੀ ਉਦਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਧੀਨ ਰਚੇ ਗਏ ਅਥਾਹ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਬਿਲਾ ਇਜ਼ਕ ਦੇ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਕਣ ਤਕ ਭਾਰਤ ਮਧ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।²⁴ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤੱਥ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਪੱਛਮੀ ਬਿਆਨ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪੱਛਮ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਹਾਣ ਹੋਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਉਠੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਅਗੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁਟੇ ਤਾਂ ਨਾ,²⁵ ਪਰ ਭੂਤ ਜਾਂ ਅਤੀਤ ਸ਼ਬੰਧੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਠਵੀਂ ਸੋਝੀ ਨੇ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੇਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥ ਵੱਸ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਿਚ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਡ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣ, ਸੁਆਚਨ ਜਾਂ ਇਕ-ਸੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਮੁਨਾਂਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਆਤਮ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਧੀਨ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਮੇਲਣ ਜਾਂ ਇਕ-ਸੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਪ੍ਰਮਾਠਮਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦੇ ਸ਼ਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਠਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ।²⁶ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਕਦਮ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਥਿੱਤੀ ਬਾਰੇ , ' ਓ ਸੈਲੇ ' ਦਾ ਕਥਨ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ " ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਮਧ-ਕਾਲ ਦੀ ਸਿਥਲਤਾ ਜਾਂ ਨਿਰਜੀਵਤਾ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਲਈ ਯੂਨਾਨ ਤੇ ਰੋਮ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ,

24. ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ - ਆਚ.ਸੀ., "ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਫਰੀਡਮ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਇੰਡੀਆ" ਕਲਕੱਤਾ, 1962, ਪੰਨਾ 289

25. Pasricha H.R. "Western Liberal thought, was superimposed on an under-coating of feudalism, complacency, dacency, and submission, but action quite often is still motivated by the old compulsions. This is a remarkable phenomenon, the capacity of the Indian mind to absorb the new but without renouncing much of the old."

" Quest. Spring Issue of 1962.

26. Tara Chand., " The flood of modernism of the West struck India. It carried of much that was decadant, but was unable to sweep all that was old. It changed attitude for blind acceptance of the past and brought dynamic approach to the problem of man. Shook faith in what was based only on custom and habit. It urged
f.n.....contd..

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਪੱਛਮ ਦੇ ਮੇਲ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ੌਧਿਕ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਉਠ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਵਲ ਨੂੰ ਰੁਚਿਤ ਹੋਇਆ।²⁷

ਏਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਵੀ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਗਿਆਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਏਥੇ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿੱਤ, ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਨ ਵਿਚ ਇਲਚਸਪੀ ਲਈ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਇਸ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿੱਤ ਉਤੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ(ਬੰਗਾਲੀ), ਮੈਕਸਮੂਲਰ(ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ), ਤੇ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ, ਐਬਟ ਚਾਰਲਸ, ਸਵਿਨਰਟਨ ਆਦਿ(ਪੰਜਾਬੀ) ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹੈ। ਏਸੇ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਟ੍ਰੰਪ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੈਕਾਲਫ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਨਿਊਟਨ, ਕ੍ਰਾਹਮ ਬੇਲੀ, ਠੀਚ, ਜੂਕਸ ਤੇ ਕੈਪਟਨ ਸਟਚਕੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਖਰਣ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਸਬੰਧੀ ਘਲਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।²⁸ ਏਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ 'ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਟੀਕੁਏਰੀ'²⁹ ਨਾਂ ਦੇ ਜਰਨਲ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਨਾ, ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਸਬੰਧੀ

f.n. from pre page

the Indian mind to modify, refine and readjust the ancient beliefs to the conditions of modern life. It provided a powerful impulse for the re-evaluation of the old values and for reconciling the west with the East. New attitude in relation to God, man and nature." History of Freedom Movement, Vol. II, p. 590.

27. ਓ ਮੈਲੋ " ਮੌਡਰਨ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਦੀ ਵੈਸਟ " ਲੰਡਨ 1941, ਪੰਨਾ 764.

28. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਵਰਣਨ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

29. ਇਹ ਜਰਨਲ ਡਾਕਟਰ ਜੇਮਜ਼ ਬਰ ਗਿਸ ਦੁਆਰਾ ਜਨਵਰੀ 1872 ਈ. ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵਰਮੁਲੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤੇ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਮੁਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ, ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਝੀ ਆਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਕੋਸ਼, ਸਪਿਦਨ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।³⁰ ਨਾ. ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਹੋਰ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (1897 ਈ.) ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਖੋਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਹੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖ ਦਫ਼ਤਰ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਬੰਗਾਲੀ ਹੀ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਵੰਗ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਸਥਾਪਨਾ 1857 ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਬੰਕਮ ਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ, ਤਾਰੂਦੱਤ, ਮਾਈਕਲ, ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੱਤ ਆਦਿ ਪਹਿਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਵੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਦੂਜੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿਚ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਚਹੇਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤੇ ਛੇਤੀ ਵਿਕਸਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ। "ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਜੋ ਅਵਸਰ ਵਾਚਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਬਹੁ-ਅੰਗੀ ਫੈਲਾਉ ਅਤੇ ਉਨਤੀ ਦਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੀਕ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਚੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਸ਼ਕਤੀ, ਲੋਚ ਤੇ ਲਚਕ, ਲਗਭਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਕਿੰਨੇ ਦਹਾਕੇ ਪਿੱਛੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀਆਂ ਸਨ।"³¹

30. Farquhar J.N., "Under the western impact, since 1870, Oriental study has reacted very powerfully on the Indian mind in various ways. Indian Scholars, inspired and trained in European methods have done brilliant service both in the editing of texts and in translation etc." Modern Religious Movements in India, p.25.

31. ਤਾਲਿਬ-ਜ਼ੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੂਨੀਆਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ, 1955, ਪੰਨਾ 102-103

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਖਾਧੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ, ਉਰਦੂ, ਜਲਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅਪਣਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਹੋਣ ਦੇ ਵੱਧ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 82 ਫ਼ੀਸਦੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 4.5 ਫ਼ੀਸਦੀ ਹੀ ਸਨ।³² ਏਸ ਲਈ ਇਕ ਗਲ ਬਿਝਾਂ ਝਿਜਕ ਦੇ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਿਆ। ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਜਾਠੀਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਖਿਚਾਉ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਉਰਦੂ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ, ਮਿਰਜ਼ਈ, ਈਸਾਈ ਆਦਿ ਸਭ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੈਂਡਲਿਟਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ ਹੀ ਸੀ।³³ ਇਸ ਪੈਟਰਨ, ਰੁਚੀ ਤੇ ਨਹਿਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਢੰਗ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿੱਤ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤੱਥ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ

32. Barrier W.G., "Language of the Press was over-whelmingly Urdu, Approximately 82% of all the news-papers in Panjab were in Urdu." The Panjab Press 1880-1905, East Lansing-Michigan-Occasional Paper No.14, 1970, p.3.

33. ਉਹੀ, ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਨਾਇਬੇਰੀ ਨੰਡਨ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ 2000 ਪੈਂਡਲਿੱਟ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਉਰਦੂ ਵਿਚ, 900 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤੇ 800 ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਏ ਹਨ। " ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟ, ਅਪ੍ਰੈਲ-1970, ਪੰਨਾ 156-186.

ਪ੍ਰਭਾਵ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਾਕਮ ਤੇ ਮਹਿਕੂਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਹਾਕਮ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਚੱਜ ਅਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਅਚਾਰ ਗੁਣਾਮ ਕੌਮ ਉਤੇ ਠੋਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਿਕੂਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਤੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਅਮੀਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੈ।³⁴ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਿੱਤਕ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਰਯਾਦਾ, ਰੂਪ ਤੇ ਸਮੱਗੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਚੇਤਨੀਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

- ੳ) ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ,
- ਅ) ਵਾਕ-ਬਣਤਰ,
- ੲ) ਵਿਆਕਰਣਕ ਨੋਮ,
- ਸ) ਪ੍ਰਗਟਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਮੁਹਾਵਰਾ ਠਹਿਜਾ ਅਖਾਉਤਾਂ ਆਦਿ।
- ਹ) ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,
- ਕ) ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ।

(ੳ) ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ:

ਪੱਛਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤੱਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਂ ਤਾਂ ਝਟਪਟ ਹੀ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਉਂਤ-ਬੱਧ

34. Marys. Serjinson - "When one nation subdues another, which speak a different language, the conquerors, if their object has been political power, rather than settlement, may constitute an authority or ruling class, which is in point of view of numbers, much in the minority, compared with the whole body of conquered people. In case like this, it is only the native language, which survives, though the incoming dialect will very probably transfer to native vocabulary, words which express its own method of government and other cultural words."
'A History of Foreign Words in English' London, P.1-2.

ਫੰਗ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਭਿਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਫੈਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਵੱਧ ਘੱਟ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ, ਅਪਠਾਉਣ ਤੇ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਆਵਸ਼ਕਤਾ, ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਗਏ। ਵਪਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਡੱਚੀ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ।

ਮਹਾਦਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਯੂਰਪੀ ਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਫੰਗ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸੂਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਠਵੀਂ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਸੈਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਛੁੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜਦ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੁਜ ਗਈ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਕੰਪਨੀ, ਮਾਚਰ, ਪਰੇਡ, ਪਲਟਨ, ਜਰਨੈਲ, ਕਪਤਾਨ, ਬੈਟਰੀ ਆਦਿ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਵੀ ਸੂਭਾਵਿਕ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੁਲੀਸ, ਇਨਸਪੈਕਟਰ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਜੱਜ, ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ, ਜੇਲ੍ਹ, ਬੈਰਿਸਟਰ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ, ਸਾਬਜਟ, ਕਲਰਕ, ਡਾਕਟਰ, ਕੰਪਾਊਂਡਰ, ਹਸਪਤਾਲ, ਓਵਰਸੀਅਰ, ਇੰਜਨੀਅਰ, ਡਵੀਯਨ, ਹੈਡ ਕੁਆਰਟਰ, ਕਮੇਟੀ, ਅਪੀਲ ਇਤਿਆਦਿ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਾਵਾਂ, ਪਰਚਲਿਤ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯਥਾ ਹੇਠ, ਇੰਜਨ, ਠਾਈਨ, ਸਟੇਸ਼ਨ, ਟਿਕਟ, ਗਾਚਡ, ਪਲੈਟਫਾਰਮ, ਮਾਸਟਰ, ਪਾਰਸਲ, ਕਲਜ, ਸਕੂਲ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਕਾਪੀ, ਗ੍ਰਾਮਰ, ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ, ਅਲਜਬਰਾ, ਜੁਮਿਟਰੀ, ਡਰਾਈਂਗ, ਰਜਿਸਟਰ, ਨਿੱਬ, ਹੌਲਡਰ, ਡੈਸਕ, ਬੈਚ ਕ੍ਰਿੱਲ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ।

ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ:-

ਪਹਿਰਾਵਾ ਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ: ਬਟਨ, ਕੋਟ, ਬੂਟ, ਕਲਰ, ਟਾਈ, ਹੈਟ, ਫੈਸ਼ਨ, ਲੋਡੀ, ਵਾਸਕਟ, ਪਾਲਸ਼, ਪਾਊਡਰ, ਕੱਪ, ਪਲੇਟ, ਬੀਅਰ, ਬ੍ਰਾਂਡੀ, ਵਿਸਕੀ;

ਖੇਡਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ : ਹਾਕੀ, ਫੁੱਟਬਾਲ, ਕ੍ਰਿਕਿੱਟ, ਵਾਲੀਬਾਲ, ਟੈਨਸ, ਟੀਮ, ਕੈਪਟਨ, ਟੂਰਨਾਮੈਂਟ, ਬਾਲ, ਵਿਕਟ, ਪਿੱਚ, ਗਰਾਊਂਡ, ਰੈਫਰੀ, ਮੈਚ।

ਆਰਥਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ: ਬੈਂਕ, ਨੋਟ, ਪੈਂਡ, ਪਾਸ ਬੁਕ, ਚੈੱਕ।

ਕੁਝ ਪੁਰਤਕਾਈ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ:- ਅਗਰੇਜ਼, ਅਲਮਾਰੀ, ਗਿਰਜਾ, ਬੋਤਲ, ਪੀਪਾ, ਫੀਤਾ, ਪਾਦਰੀ, ਨਿਨਾਮ ਆਦਿ।³⁵

(ਅ) ਵਾਕ ਬਣਤਰ:

ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਨੂਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਝਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀਮਤ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਰਹਿਤ ਸੀ।³⁶ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਵਾਕ ਜੁੜਵੇਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਤੇ ਠੀਕ ਅਰਥ ਜੋੜਨ ਜਾਂ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਔਕੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਾਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ, ਟੁਟਵੇਂ ਤੇ ਕਾਵਿਮਈ ਢੰਗ ਦੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਨਹਿਜੇ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਥਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਆਖੀ ਗਈ ਗੱਲ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖਾਹ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਥਾਂ ਸਿਰ ਟਿਕਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੱਝਵੇਂ ਵਿਆਖਰਣਕ ਨੇਮ ਅਧੀਨ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ।³⁷ ਵਾਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਕ ਇਕ ਅਟੁਟ ਪੂਰਣ ਅੰਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।... ਵਾਕ ਇਕ ਇਕੱਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਲੰਮਾਈ, ਲੈਅ ਤੇ ਢਾਂਚਾ ਇਸ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। " ਸਾਧਾਰਣ ਵਾਕ, ਸੰਯੁਕਤ ਵਾਕ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਾਕ - ਬਣਤਰ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਪਿਆ। ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ(ਕਨਕਚਡ) ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੋਈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੁਚੱਜੀ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਏਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਜਿੱਟਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ, ਹਰ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣਾ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਜਿੱਟਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਤੇ ਤਕ ਇੱਕੋ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ।

35. ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਬਿਨਾਂ ਉਚੇਚ ਦੇ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਵੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਇਸ ਨਈਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸੂਚੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ।

36. ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

37. ਸੀਤਲ-ਜੀਤ ਸਿੰਘ, " ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ- ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974, ਪੰਨਾ 47-48.

(ੲ) ਵਿਆਕਰਣ :

ਭਾਸ਼ਾ ਨਈਂ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿੱਖਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਈਂ ਵਡਮੁੱਠਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਈਂ ਓਪਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਵੀ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ।³⁸ ਉਰਦੂ ਕ੍ਰਮਰ ਦੇ ਅਸੂਲ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹਨ। ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਪੈਣਾ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਵਰਣ-ਬੋਧ, ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ ਤੇ ਵਾਕ-ਬੋਧ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਠੀਨ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਘੜੇ ਗਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਆਕਰਣ ਹੀ ਹੈ।

(ਸ) ਪ੍ਰਗਟਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ :

ਪੱਛਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਹ) ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ:

ਹਰ ਵਿਗਸਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਪਾੜ੍ਹਾ, ਪੜ੍ਹਿਆ, ਪੜ੍ਹਨਹਾਰਾ, ਪੜ੍ਹਾਊ, ਪੜ੍ਹਨ-ਯੋਗ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਇਤਿਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਥਾਈ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਰੂਪਕ ਜਾਂ ਚਿਨ੍ਹਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆ।

38. ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ 'ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਕ) ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ :

ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਹਰਬਰਟ ਫੀਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: 39
" ਬਿਸਰਾਮ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕਰ ਕੇ ਨਿਆਇ-ਪੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਤਰਕ-ਕ੍ਰਮ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਘੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਥਨ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਤੇ ਯੁਕਤੀ-ਬੱਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।" ਹਰ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਟਕਾ, ਜਾਂ ਠਹਿਰਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਹਰ ਬਿਸਰਾਮ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਠਹਿਰਾ-ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਬਿਸਰਾਮ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਕਿੰਨਾ ਠਹਿਰਨਾ ਹੈ।

ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਤਰਕ, ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਂ ਦੀ ਚਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸਭ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਪੱਛਮ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਲਿਖਤ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਘੜਨ, ਬਣਾਉਣ, ਉਸਾਰਨ ਜਾਂ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋਰ ਤੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਗੁਣ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰੀਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਾਂ ਭਾਵਯੋਗਤਾ, ਤਰਕ, ਚਿੰਤਨ, ਕਲਪਨਾ, ਭਾਵ, ਵਿਅੰਗਿਤ-ਵ, ਚਰਿਤਰ, ਨਿੱਜੀ ਸੂਝ ਤੇ ਪਰਿਪਰਾਈ ਰੁਚੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੈਲੀ " ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

39. Reade-Herbert, " Punctuation by structure is logical. It serves to indicate and help the sense of what is being said. It marks off the process of thought, out-lines of the steps of argument, infact orders and controls the expression in the interests of meaning."

ਸ਼ੈਲੀ, ਰਚਨਾ-ਵਿਧਾਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਧਨਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿੱਜੀਤਵ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਸੂਝ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਆਈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨਵੀਨਤਾ, ਨਰੋਏ-ਪਨ ਤੇ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਪਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਯਤਨਾਂ ਜਾਂ ਉਦਮਾਂ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ⁴⁰ ਰੋਏ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਟਕ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ ਲੇਖ, ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮੁਢਲਾ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ⁴¹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਉਤੇ ਪਿਆ। ⁴² ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉਪਜ ਤਾਂ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਮਨੋਰਥਾਂ, ਤੇ ਸੀਮਤ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਯਥਾ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਟੀਕੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਪਰਮਾਚਾਰ ਆਦਿ ਨਈਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਠੂਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਝਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ, ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੇ ਨਹਿਜੇ ਵਾਲੀ, ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਹਰ ਲਿਖਤ ਉਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੋਈ ਮਰਯਾਦਾ ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਝੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਨਵੀਨ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ

40. Farquhar J.N., "Only by 1870 a great change manifests itself in the spirit of the educated class in India. Wonderful outbursts of freshness, energy, initiative were visible. Many forms of new effort and organization appear." Modern Religious Movements in India- p.26.

41. ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰਪੀ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਪਿਆ, ਉਹ ਸੱਭ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁ ਪੈਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਝਲਕਾਂ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ।

42. ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ "ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਵਧੇਰੇ ਉਨਤ ਧਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਚਤਕ ਦੀਆਂ ਦੋ ਖੂਬੀਆਂ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦੀਆਂ ਹਨ — ਅਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਆਖੀ ਗਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ।

ਨਵੀਂ ਵਾਚਤਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਭਿਆਸ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪਾਏ ਗਏ ਪੁਰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਟ੍ਰੈਕਟ, ਪੈਂਫਲਿਟ ਤੇ ਗਲਪ-ਚੁਪੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਰੰਭੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੁਰਮਓ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਉਘੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਭਕਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਜਾਂ ਨਮੂਨਾ ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਜਾਂ ਠੇਠ ਤੇ ਪਰਮਾਣਿਕ ਮਿਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਹੈਰਾਨ-ਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣ ਲਗੀ। " ਬ੍ਰਜੀ ਤੇ ਫਾਚਸੀ ਦੇਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਵਧੇਰੇ ਅਮੀਰ, ਵੰਨ-ਜਵੰਨੀ ਤੇ ਤਲ-ਮਈ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਗੀ।"⁴⁴

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਅਠਾਦਵੀਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਿਰ ਤਕ ਬਹੁਤ ਵਿਗਸਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸਰ ਵਲਟਰ ਸਕਾਟ ਦਾ ਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰਪ ਵਿਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ, ਸੂਦਗੀ, ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ

43. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਆਖਿਆ, " ਵਾਚਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ " ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

44. Mohan Singh(Dr.), "In this period Prose has made astonishing advances. It has shed its stiltedness, involutions, repetitions and Braji heaviness and Persian truncation. Its gait is lighter, its heart is richer, its colours more striking and its rhythms more balanced."History of Punjabi Literature- Amritsar, 1956, page 92.

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਫਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਨਾ ਜਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਪੂਰਨਤਾ ਜਾਂ ਪਕਿਆਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਗਲਾ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਵਾਯਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਯਥਾਰਥ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ 1882 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਾਵਲ " ਜਯੋਤੁਦੈ " ਕਨਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਰੋਆ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਪਰਿਪਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਲਵੀ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ " ਮੀਰਾ-ਉਲ-ਅਰੁਸ " ਦਾ 1880 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦੁਲਹਨ ਦਰਪਨ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਬੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਛਪ ਕੇ ਛਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਇਕ ਗਲਪ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਰੂਪ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। " ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ " ਨੇ 26 ਨਵੰਬਰ 1895 ਈ. ਦੇ ਪਰਚੇ ਤੋਂ " ਦੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ " ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਲੜੀਵਾਰ ਛਾਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਲੋਂ ਇਹ ਨੋਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ:-

" ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਨ। "

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਗ੍ਰੰਥ " ਜੋ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ " ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ " ਇਕ ਸਿੰਘ ਅਰ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ " ਨਾਂ ਹੇਠ 4 ਮਈ 1895 ਤੋਂ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਗਭਗ 35 ਕਿਸਤਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਰਗੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨਗਭਗ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੇ ਜੋ ਤਜਰਬੇ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਉਹ ਯੂਰਪੀਨ ਉਨਤ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਡਾਹ ਸਕਦੇ। ਲੇਖਕ ਹਾਲੀ ਅਨਜਾਣ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਨਾ-ਤਾਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪਰਿਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ ਦਿਆਂ ਕੁਛ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਕੇ। .. ਸਭਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਵਲ, ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ

ਦੀ ਕਥਾ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ - ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਘੋਰ ਅਸਤੋਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।"⁴⁵

ਸੋ ਨਿਸਚੈ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਮੁਢਲੇ ਅਵਿਗਸਤ ਤੇ ਪ੍ਰਮੋਗਮਈ ਪੜਾ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਾ ਲੰਘ ਸਕਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਜੋਯਤ ਰੁਦਯ' ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ "ਗਲਬ" ਦੇ ਅੰਗ, ਦੂਜੇ/ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਪੜੀਆਂ ਦੇ ⁴⁶ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਰੋਚਿਕਤਾ ਕਰ ਕੇ, ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ ਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੈ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਝਟ ਪਟਾ ਤੇ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਚਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਬਰੀਕ ਛੋਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਦ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਾਰ ਕੇ ਸਿਖਰ ਵਲ ਨੂੰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਛੋਹਾਂ ਨਾ ਕੇ ਸੁਝਾਊ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਲੇ ਨਕਭਗ ਸਾਚੇ ਤੱਤ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੈ ਕੇ ਵਖ ਵਖ ਕੌਮਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਬੜੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਏਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ⁴⁷ ਪੇਂਡਲਿਟਾਂ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਗਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੋਰਥ

45. ਤਾਲਿਬ-ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ 1955, ਪੰਨਾ 118.

46. Uppal S.S., "Story is the most suitable literary form which can make dogmatic preachings palatable and digestible. This form of fiction has the potentialities of sugar-coating the bitter dogma, with this thing in view the story form was put to service. Stories from the Bible were published in Gurmukhi Character in a lucid style." "Bible dian Kahanian" published by Ludhiana Mission Press in 1877. The beauty is that each of them contains a story complete in all respects. "Panjabi Short Story, Its Origin and Development." Delhi-1966, p.230.

47. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ "ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ" ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਵਾਚਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੂਧਾਰਕ ਸੀ, ਪਰ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਸਰੀਰਕ ਅਸ਼ੁ ਨਿਆਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਦੀ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਚੌਪੜੀਆਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਠ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ।⁴⁸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਉਪਜ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਵੱਧ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਤੇ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਘੜਿਆ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੈ। ਕੁਲ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਨਾਟਕੀ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਨਾਟਕ 'ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੋਧ ਨਾਟਕ' ਤੇ 'ਸੂਪਨ ਨਾਟਕ' ਬੁਜੀ ਵਿਚ ਹਨ। 'ਮਖ਼ਮੂਰ ਚੰਦ' ਦਾ ਨਾਟਕ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਜੇ.ਸੀ. ਉਮਾਨ ਨੇ "ਐਨ ਅਪਟੂਡੇਟ ਟੈਪ੍ਰਿਸ ਪਲੇ" ਆਖਿਆ।⁴⁹ ਉਸ ਨੇ ਵਿਦਿਸ਼ਤਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਵੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਫਲ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਵੀ ਚੌਥੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਮਿਯਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਰੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਟਕ "ਸਭ ਦਿਲ ਪਸੰਦ" ⁵⁰ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਟਕੀ ਕ੍ਰਿਤ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ 'ਇੰਦਰ ਸਭਾ' ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਜਾਂ ਪੈਟਰਨ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। 'ਇੰਦਰ ਸਭਾ' ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਕੰਪਨੀ ਵਲੋਂ ਖੇਡ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਅਵਧ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਜ਼ਦ ਅਲੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।⁵¹ ਹਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਦਾ ਨਾਟਕ ਵੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ' ਤੇ 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ' ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਪਾਰਸੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਲੋਂ

47. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ "ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ" ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ 'ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

48. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ 'ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

49. ਉਮਾਨ, ਜੇ.ਸੀ., "ਕੱਲਟਸ, ਕੱਸਟਮਜ਼ ਐਂਡ ਸੁਪਰਸਟੀਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ" ਲੰਡਨ 1908, ਪੰਨਾ 190.

50. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਸੂਚੀ(ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ) ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸਾਲ 1886 ਈ., ਪੰਨਾ 60.

51. ਉਹੀ, ਨੰਬਰ 38, ਪੰਨਾ 61.

ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਗਏ। "ਸਵਾਂਗ ਰਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ" ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 1887 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਤੇ 'ਸਵਾਂਗ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਵੀ ਸਟੇਜ ਨਈਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। 'ਸਾਂਗ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ' ਤੇ 'ਜੰਮੂ ਨਾਟਕ - ਯਾਨੀ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਡਰਾਮਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰ" ਦੇ ਛਪਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। 1891 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਤ 'ਸਾਂਗ ਪੂਰਨ ਭਗਤ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।⁵⁴ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਉਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸ ਹਦ ਤਕ ਪਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਏਸੇ ਗਲ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਫੇਰੀ ਵੀ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧਾ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ।⁵⁵

ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸੂਗ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਚੇਤ ਯਤਨ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਗੀ। 1872 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਮੁਸਾਹਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਢ ਬੱਝਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਠੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕੋ ਵਿਸ਼ੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੋਹਜ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਇਹ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸਿੱਧਾ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

52. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ(ਕ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ) ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਨੰਬਰ 39, ਸੂਚੀ ਸਾਲ 1887

53. ਉਹੀ, ਨੰਬਰ 41, ਸੂਚੀ ਸਾਲ 1889

54. ਉਹੀ, ਨੰਬਰ 42, ਸੂਚੀ ਸਾਲ 1891

55. Harcharan Singh(Dr.), " The Modern theatre came into existence absolutely in imitation of the Western theatre, so much so that styles of acting, the forms in which a great number of our dramas are cast, out production technique and even our theatre buildings were all westernized. No one denies these facts in general."The Dramatic Traditions in the Panjab" Ph.D.Thesis, Delhi(unpublished.).

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਘੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਸਕੂਲ ਦੇ ਪਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਨੀਯਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵਿਤਾ " ਜੁਗਨੂੰ ਤੇ ਬੁਲਬੁਲ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ " ਨੂੰ 'ਦੇਹਾ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਕੁ ਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਰਿਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਜਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। "ਕੰਬਦੀ ਕਠਾਈ" ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤਮਈ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਿੱਧੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਰੂਪ, ਅਲੰਕਾਰ, ਬੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਤੇ ਉਤਾਂਹ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕੀ। ਏਥੇ ਤਕ ਕਿ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਸਾਧਾਰਣ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਉਤਾਂਹ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕੀ ਜਦ ਕਿ ਬਾਕੀ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸਾਹਿੱਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫਲ, ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਆਧਾਰ ਅਨੁਵਾਦ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਸੰਸਥਾਪਤ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ। ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਚੋਣ, ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਪੱਧਰ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਖ ਵਖ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ-ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਵੇਂ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ, ਵਿਚਾਰ-ਪਰਵਾਹਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਗੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੂਝ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਅਮਜਗਤ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ, ਲਾਤੀਨੀ, ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਇਤਲਾਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਮ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਚਮਕਾਇਆ।

ਮੁਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਈਬਲ ਤੇ ਹੋਰ ਈਸਾਈ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਸਰਲ ਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜਿਆਂ

ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ।⁵⁶ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਲਫਜ਼-ਬਲਫਜ਼ ਜਾਂ ਆਧਾਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਵੀ, ਸਿੱਧੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੇਰ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ। ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ "ਅਜਿਮਨਿ-ਪੰਜਾਬ" ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਹੈ। ਡਾਕਟਰੀ, ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ, ਕਾਨੂੰਨ, ਨਿਆਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਿਸਾਬ, ਅਲਜਬਰਾ, ਜੁਮੈਟਰੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ।⁵⁷

ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਅੰਗ, ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼, ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਅਖਣ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਜਾਦੀਆਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸੂਭਾ, ਚਰਿਤ੍ਰ, ਪਰੰਪਰਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸਬੰਧੀ ਨਵੀਂ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਈ ਸਗੋਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪਏ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਉਭਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਪੱਖ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਉਭਾਰ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਮੁਢਲਾ ਤੇ ਅਤੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁ⁵⁸ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਏਥੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

- 1) ਡਾਕਟਰ ਡਬਲਯੂ ਕੇਰੀ - " ਏ ਗ੍ਰਾਮਰ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਗੂਏਜ " ਸੀਰਾਮਪੁਰ(1812 ਈ:)
- 2) ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਸੀ.ਬੀ.ਲੀਚ- "ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰਾਮਰ " (1838 ਈ:)

56. ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ " ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ " ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

57. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ' ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

58. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ " ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ " ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 1901 ਈ: ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

- 3) ਪਾਦਰੀ ਜੈਨਵੀਅਰ, " ਈਡੀਓਮੈਟਿਕ ਸੈਟਲਸਜ਼ਾ ਇਨ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬੀ " (1846 ਈ.)
- 4) ਜੇ. ਨਿਊਟਨ - " ਗੁਮਰ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੂਏਜ਼ ", (1851 ਈ.)।
- 5) ਕੈਪਟਨ ਸਟਾਰਕੀ ਤੇ ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ - ਆਊਟ ਨਾਈਨ ਔਫ਼ ਗੁਮਰ - ਆਲਸੋ ਡਾਇਲਾਗ, " (1849 ਈ.)
- 6) ਕੈਪਟਨ ਸਟਾਰਕੀ " ਇੰਗਲਿਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ " (1853 ਈ.)
- 7) ਜੈਨੀਵੀਅਰ " ਏ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੂਏਜ਼ (1854 ਈ.)
- 8) ਐਬਿਟ - " ਆਠ ਦੀ ਬੈਲਰਜ਼ ਐਂਡ ਲੀਜੰਡਰਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ (1854 ਈ.)।
- 9) ਜੌਹਨ ਬੀਮਜ਼ - " ਏ ਕੰਪਿਰੇਟਿਵ ਗੁਮਰ ਔਫ਼ ਦੀ ਮੌਡਰਨ ਏਰੀਅਨ ਲੈਂਗੂਏਜ਼ " (ਪੰਜਾਬੀ ਬਚੇ ਪੰਨੇ - 49, 58, 69, 70, 73-75)।
- 10) ਓ ਬਰੈਨ - ' ਗਲਸਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਲੈਂਗੂਏਜ਼ ' (1881 ਈ.)।
- 11) ਟੀ. ਐਚ. ਥਾਮਸ - ਦੀ ਵਰਨੈਕੂਲਰ ਨਿਟੋਚਰ ਐਂਡ ਫੋਕਲੋਰ ਔਫ਼ ਪੰਜਾਬ (1885)⁵⁹
- 12) ਪਾਦਰੀ ਟ੍ਰੈਵਰ ਬੌਮਫੋਰਡ - " ਲੈਂਗੂਏਜ਼ ਸਪੇਕਨ ਇਨ ਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ ' (1895)⁶⁰
- 13) ਮਿਸਟਰ ਜੇ. ਵਿਲਸਨ - " ਗੁਮਰ ਐਂਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਔਫ਼ ਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬੀ " (1898 ਈ.)।
ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਤੇ ਮਹਾਵਰੇ ਵੀ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।
- 14) ਈ. ਪੀ. ਨਿਊਟਨ - ' ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਨੂਸਕ੍ਰਿਪਟ ਐਂਡ ਗੁਮਰ ' (1898 ਈ.)
- 15) ਡਾਕਟਰ ਜਿਊਕਸ - " ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਔਫ਼ ਜਟਕੀ ਆਚ ਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੂਏਜ਼ ' (1900)
- 16) ਮਿਸਟਰ ਓ. ਬਰੇਨ - ' ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਉਪ ਭਾਖ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਅਣ ਛਪਿਆ ਖਰੜਾ ' (1900 ਈ.)
- 17) ਟੀ. ਗੁਰਮ ਬੇਲੀ - ' ਸਾਂਸੀ ਉਪ-ਭਾਖ਼ਾ⁶¹ (ਇਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇਬਦਾ ' ਸੀਕ੍ਰਿਟ ਵਰਡਜ਼ ਔਫ਼ ਕਸਾਈਜ਼, ਚੂੜਾਜ਼ ਐਂਡ ਅਰਗਾਟ ਵਰਡਜ਼ ਔਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਕੈਬਲਰਜ਼ " ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪੀ।
- 18) ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਇਬਟਸਨ - ' ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਸ (1883 ਈ.)
- 19) ਥਾਮਸ ਥਾਰਨਟਨ - " ਦੀ ਵਰਨੈਕੂਲਰ ਨਿਟੋਚਰ ਐਂਡ ਫੋਕਲੋਰ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ " (1885)
- 20) ਐਚ. ਏ. ਰਾਸ - ' ਲੀਜੰਡਰਜ਼ ਫ਼ਾਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬ '।
- 21) ਐਚ. ਟੈਪਲ - ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਓ - ' ਲੀਜੰਡਰਜ਼, ਫੋਕ-ਸਾਂਗਜ਼ ਐਂਡ ਫੋਕਲੋਰ ' ।

59. ਜਰਨਲ ਔਫ਼ ਦੀ ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨੰਬਰ 15, ਪੰਨਾ 378-474.

60. ਉਹੀ, 1895 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।

61. ਉਹੀ - ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ 1901, ਪੰਨਾ 7-14.

- (ਅ) ਸਮ ਹਿੰਦੂ ਫੋਕਸਾਂਗਜ਼ ਫ਼ਾਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬ - 1882 ਈ:
- (ੲ) ਡਾਇਸਰਟੇਸ਼ਨ ਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਰ ਨੇਮਜ਼ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬ - 1883 ਈ.
- (ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਨੰਸੀਏਸ਼ਨ - 1884 ਈ.
- (ਹ) ਵਰਡਜ਼ ਇਨ ਪੰਜਾਬੀ - 1884 ਈ.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਕੇ ਨਾਲਾ ਅਮਰ ਨਾਥ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਰੋਮਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਲਿਖੀ। ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਆਕਰਣ ਤੇ ਪਿੰਡਲ ਮੰਜਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਡਾ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਓਆਚ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜਾ 1895 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। 1895 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਮੱਯਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਓਆਚ ਕੀਤਾ। ਸਾਲਰ ਰਾਮ ਨੇ 1897 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਲੋ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਛਾਪੀ।

ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਤੇ ਪਰਚਲਿਤ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ਨਿਆਇ-ਸੂਕਤ ਨਿਰਣਿਆਂ ਤੇ ਅਪੜਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੁਆਰਾ, ਠੀਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਖੋਜ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਪਰਚਲਿਤ ਮਲ-ਮਰਯਾਦਾ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਸੀ।⁶²

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ, ਬਹੁ-ਪੱਖੀ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਜਾਂ ਝਟ-ਪਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਕੇਵਲ ਉਤੇਜਨਾ-ਮਈ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਭਰਪੂਰ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਉਤੇਜਨਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਏਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਭੜੀ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਭਾਵਤ-ਵਾਸੀ ਸੌ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪੂਜੇ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਪੰਧ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਨਾਲ, ਜੇ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਬਾਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਉਠਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ, ਅੰਤਰ-ਕਰਣ ਜਾਂ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਦਾ

62. ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੂਧਾਈ ਦੀ ਰਪੋਟ', 'ਗੁਰ-ਪ੍ਰਠਾਲੀ', 'ਗੁਰਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਤੇ 'ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਤ-ਕਰਮ' ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਪੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਤੇ ਨਿਰ-ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕਥਨ ਹੈ— " ਇਹ ਬੜੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰਤਮਕਤਾ ਦੇ ਅਨਮਨੁਖੀ ਅਨ-ਨਸ਼ਿਆਉਂਦੇ ਪੀੜ-ਭਰਪੂਰ ਮਵਾਦ ਦੀ ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਵੇਗ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ।⁶³

ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਨਰੋਈ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਨਵਾਂ ਵਧਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਧਾਵਰਣ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਭੜੀ ਵੀ। ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਮੰਗਾਂ ਨੇ ਮੱਲ ਨਈ। ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ, ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਅਤੱਤ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਸੋਝੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਢੇਰੇ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਿਧਾਚਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗਾਂ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ, ਨਵੇਂ ਵਰਗੀਕਰਣਾਂ ਜਾਂ ਘੇਰਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਦਬਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਮਿਲੀ। ਸਾਹਿੱਤ ਪਰੰਪਰਾਚਰ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਉਠ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪੱਥ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੂਧਤਾ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਜਾਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਾਦਸੀ ਤੇ ਬੁਜੀ ਦੇ ਦਬਾ ਹੇਠੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਸੂਚੇਤ ਭਾਵਨਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਜਾਂ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਵਧਤਕ

63. Mohan Singh (Dr.), 'It is a matter of satisfaction that English language and culture have gradually dragged our life and letters out of fostering, detoxicating, and de-humanizing ruts of religiosity and eroticism.'

History of Panjabi Literature.p.80.

ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਗੱਦ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ, ਜਿਥੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਆਈ ਉਥੇ ਬੌਧਿਕ, ਨਿਆਇ-ਸ਼ੁਕਤ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪੱਲਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਇਕ ਤੱਥ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ-ਕਰਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭੂਤ, ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਚਾ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਤਾਂ ਨਵੀਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਘਟਦੀ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਡ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਲੱਭਣ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਜਾਂ ਸਦੀਵਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਉੱਤੇ ਸਿਖਸ਼ਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਪੰਦ ਕੇ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ।⁶⁴

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਚਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਪਤ੍ਰਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :-

" ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਰਧ-ਪ੍ਰਾਸਰੀਰਕ ਤੇ ਅਨੇਕੀ ਉਤੇਜਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਫਲਾਸਫਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਹਰਤ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹੇ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕੇ ਮੇਲ ਜਾਂ ਸੰਗਮ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਰੁਚੀ ਦਾ ਕੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲੇਗਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। " ⁶⁵

64. ਫਰਕਹਰ ਜੇ.ਐਨ. " ਮਾਡਰਨ ਰਿਲੀਜ਼ ਮੂਵਮੈਂਟਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ " - ਪੰਨਾ 25.

65. ਹਵਾਲਾ: ਡਾਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ - 'ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ' 1970

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

* ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ *
* * * * *

ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਪੱਤਰ-ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ

ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਅਪੀਲ ਪਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਆਤਮਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਹਨ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਬਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣਾ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮੇਂ-ਬੱਧ ਹੋਣਾ ਤੇ ਤਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਤਾਜ਼ਾ, ਅਤ-ਨਵੀਨ ਜਾਂ ਅਣਲਗ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਹੋਣਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲਕਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਜਾਂ ਨਿਬੰਧ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਮਿਅਕ ਲੋਕ-ਚੁਚੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਚੁਚੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸਚੇ ਜਾਂ ਸੋਧ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੋਂ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰੀ ਵਲ ਇਕ ਕਦਮ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਯੋਗ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਖਿੱਚ-ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਲਿਖਤ ਅਵਸ਼ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜੌਜ਼ਫ ਐਡੀਸਨ, ਸੈਮੂਅਲ ਜਾਨਸਨ, ਬੈਕਰੇ, ਗੈਟੇ, ਸ਼ਿਲਰ ਆਦਿ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਰ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਦਿ ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਸਾਧਾਰਣ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਸਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਲਿਖਤੀ ਤੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਤੇ ਪਾੜਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਘੱਟ ਗਿਆ।

ਟੀ.ਐਸ. ਐਲੀਅਟ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ -² " ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1. ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨੀਕਾ ਅਨੁਸਾਰ ।

2. Eliot, T.S., "Point of View "London 1937-"Journalism and Literature "p.42.

ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜੇਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਤੁਰਤ ਵਾਪਰੀ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਘਟਨਾ ਦੇ ਦਬਾ ਹੋਠ ਲਿਖਣ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਾਂ ਕਦਮ ਕੀਮਤ ਚਿਰ-ਕਾਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਕੇਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਜਾਂ ਤਕੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਅਣਗੌਲੀ ਜਾਂ ਅਸਿਮਤੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਈ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚੰਗੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਭੂਸ਼ਣ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅਮਰ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਤੱਤ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਸਾਮਿਅਕ ਤੇ ਤੁਰਤ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਉਹ ਅੱਖੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਥਾਈ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ, ਕੌਮੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਅੰਸ਼ ਸਨ ਉਹ ਲਿਖਤਾਂ ਅਮਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਉਲੀਕ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਤੱਖ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਗਤੀ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸਾਰਨ ਜਾਂ ਘੜਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰ ਪੱਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਹ ਯੁਗ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ, ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਸਾਰ, ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਿਖਰ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਵਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਲੱਗੀ। ਨਵੀਂ ਉਪਜੀ ਸੋਝੀ ਅਧੀਨ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਅਗਿਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਵੰਗਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਦੇ ਡਰੋ ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੀਨ ਗੌਰਵਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ, ਨਿਰਮਾਣ ਜਾਂ ਨਿਰੂਪਣ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ

ਜਥੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਟੀਚਾ ਬਣ ਗਿਆ।³ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਰਬੱਗਤਾ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਤਾ ਜਾਂ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਿਖੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰਿਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਾੜਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੌਮੀ ਹਿਤਾਂ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੱਟਣ ਲਗੇ ਤੇ ਲਗਦੀ ਵਾਹ ਕੋਈ ਤੇ ਕੋਈ ਤੇ ਓੱਖੀ ਤੇ ਓੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਹੇਠੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ। ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਆਏ ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਕੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। "ਠਾਮਧਾਰੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਨ 1867 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਇਸ ਜੁਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਗ ਰਹੀ।"⁴

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ 29 ਜਨਵਰੀ 1780⁵ ਨੂੰ 'ਬੰਗਾਲ ਗਜ਼ਟ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਜੇਮਜ਼ ਅਗਸਟਸ ਰਿੱਕੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੱਤਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਫੀਤੀ, ਲਿਖਤ ਦੀ ਪੱਧਰ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਛਾਂਬਰ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਢ 1854⁶ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਫਿਰਤੂ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ

3. Barrier, N.S., "Panjabi's were experiencing intense self-examination which generated intellectual turmoil and encounters with rivals."

"Sikhs & Other Lit." Delhi -1970, p.(xxxii)

4. ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ', ਪਟਿਆਲਾ 1974, ਪੰਨਾ 139

5. ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-1974, ਪੰਨਾ 12.

6. (ੳ) ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, 'ਪੱਤਰਕਾਰੀ' ਦਿੱਲੀ 1962- ਪੰਨਾ 30 " ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ 1860 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। "

(ਅ) ਅਸ਼ੋਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ', ਪਟਿਆਲਾ-1953, ਪੰਨਾ 16:

" ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੰਨ 1850 ਤੋਂ 1860 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। "

(ੲ) ਸਤਿੰਦਰ ਕੌਰ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਢ (ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ)', ਸੁ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਕਿ 1860 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।⁷

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ 'ਚੌਪਤਰੀਆਂ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੱਤਰ, ਮਿਤੀ-ਬਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਬਾਕਾਇਦਾ ਨਾ ਛਪਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਕੋ ਸੰਪਾਦਕੀ ਹੇਠ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਨਾਲੋਂ ਟ੍ਰੈਕਟ ਜਾਂ ਪੈਫਲਿਟ ਆਖਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਪਲਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। 'ਚੌਪਤਰਿਆ ਦਾ ਚਰਚਾ ਟ੍ਰੈਕਟ - ਪੈਫਲਿਟ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ "ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ" ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ੧ ਮਾਰਚ, 1866 ਈ. (20 ਫਗਨ ਸੰਮਤ 1923) ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਫਿਰਾਇਆ ਨਾਲ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਰੀ ਨਾਚਾਇਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ, ਪਰ ਗੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸ ਦੇ ਗਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।⁸ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੋਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਿਵ ਸੀ।⁹ ਇਹ ਲਿਖੇ ਤੇ ਛਪਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ 15 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਲਾਨਾ ਜੰਦਾ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਲਿਖਤ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਜੁੜਵੇਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧ੍ਰੋਹ ਖ਼ਾਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

'ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ' ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪੱਤਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਤੇ 'ਸੁਕਾਵਿਯ ਸੰਬੰਧੀ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਕ ਮਸ਼ਕ ਪੱਤਰ 1875 ਈ. ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ

7. Natrajan, S., 'A History of Press in India', Asia Publishing House, Bombay-1962, p.104.

8. Ibid., "Akhbar Sri Darbar Sahib, espoused the Hindu cause and sought to win the goodwill of British."

9. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, 'ਪੱਤਰਕਾਰੀ', ਪੰਨਾ 31.

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ " ਸੁਕਾਵਿਯ ਸੰਬੰਧਨੀ, ਉਹ ਨੀਂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਲ ਉਸਰਿਆ।"¹⁰ ਗਿਆਲੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਇਹ ਪਰਚਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਸੀਸ-ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ:-

"ਯਹਿ ਸੁਕਬਿ ਸੰਪਾਦਿਤਾ, ਨਵ-ਚਸ ਭਰੀ
ਕਾਦੰਬਿਨੀ ਹੈ ਕ੍ਰਿਤ ਹਰੀ, ਜਿਹ ਬਿਬਧ ਵਿਦਯਾ ਬਲਰੀ
ਹੈ ਬਿਨੋਦਨ ਕੀ ਝਰੀ, ਬੁਧ ਕੰਠ ਕੀ ਮੁਕਤਾ ਲਰੀ
ਛ ਬਿ ਪੁੰਜ ਸੁਕਵ ਘਰੀ ਘਰੀ ਹੈ ਚਰਣ ਹਰਿ ਮੰਗਲ ਕਰੀ।"

ਅਸੀਸ-ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਰਚੇ ਦੀ ਤੀਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੋੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੱਠਰ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

"ਸਰਬ ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੁਰਸਿੱਖੋ, ਰਸਕ ਜਨੋ ਪਰ ਪਰਗਟ ਹੋ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤਬਾ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇਨੋ ਭਾਖਾ ਮੇਂ ਯਹ ਸੁਕਬਿ ਸੰਬੰਧਨੀ ਨਾਮ ਮਾਸਕ ਪੜ੍ਹਿਕਾ ਪ੍ਰਿ ਮਾਸ ਛਪਣੀ ਅਰੰਭ ਹੁਈ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਂ ਭਗਵਤ ਭਕਤੀ ਕੀ ਮਹਿਮਾ, ਸ੍ਰੀ ਸਿੰਘ ਮਤ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕ ਐਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਖੀ ਤਬਾ ਉਪਮਾ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਕਾਵਯ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਐਰ ਮਾਨਸੀ ਵਿਦਯਾ ਐਰ ਇਸਤਰੀ ਸਿਖਯਾ ਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਕਭੀ ਕਭੀ ਦੇਸ਼ ਤਬਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰਜਯ ਕੇ ਵਿਸ਼ਯੋ ਕਾ ਵਰਣਨ ਇਤਯਾਦ ਸਭ ਕ੍ਰਮ ਕ੍ਰਮ ਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਤਾ ਰਹੇਗਾ।"

ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਉੱਦਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ 1876 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪੱਠਰ ਦੇ ਛਪੇ ਵਿਚ "ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਾਬਯ-ਦਿਦ੍ਰਦਯ" ਨਾਂ ਦਾ ਪੱਠਰ ਛਪਣ ਲਗਾ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹¹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਹੀ 1876 ਈ. ਵਿਚ 'ਅਕਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼'¹² ਨਾਂ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਜਾਰੀ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

10. ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ - 'ਚਰਨ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ', ਪੰਨਾ 76, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

11. Ibid(8), "Influence of Sanskritized Hindi continued upon the two newspapers 'Sukavy-Samodhani and Kav-Chandarodaya that started issuing before 1880. They were nearer to Hindi than Panjabi." p.104.

12. Khushwant Singh, 'History of the Sikhs', Vol.II, p.146.

'ਅਕਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰੀਪੋਰਟ, ਪੁਸਤਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

" ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਜੁਟ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸਤਿ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਰਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸੱਜਣ ਸਨ, ਜੋ ਠਵੀਆਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ।" ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ।"¹³

ਸਿੰਘ ਸਭਾ 29 ਜੁਲਾਈ 1873 ਈ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ ਆਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਨਿਯਮ (4) ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ " ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੁਆਰਾ "ਇਲਮ ਮੁਰਵਜੇ", ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਨਾਲ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨਿਕਾਲਣੀਆਂ।"¹⁴ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਲਿਖੇ ਦੀ ਥਾਂ ਟਾਈਪ ਨੇ ਠੈ ਲਈ।¹⁵

ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਠੀਕ ਮੁਢ 1880 ਈ.¹⁶ ਵਿਚ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਪੁਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਪਕੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਤੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਉਸੇ ਸਾਲ 10 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤਮ ਤੇ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸੁਚੱਜਾ ਅਤੇ ਖਿੱਚ-ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਕਾਇਦਾ ਛਪਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਪਰਚਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ

13. ਅਸ਼ੋਕ-ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, " ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ", ਪਟਿਆਲਾ, 1953, ਪੰਨਾ 17.

14. ਅਸ਼ੋਕ-ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, " ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ", ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 95

15. Ibid(8)-" A great Literary & religious movement started in 1880. The Gurmukhi type were improved and several presses were set up in Lahore and Amritsar, the big educational centres of the Panjab", p.105.

16. Lachman Singh, Bhagat-"Gurmukhi Akhbar laid foundation of Panja Journalism." 'Autobiography-Patiala', p.298.

ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਮਝ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਖ਼ਬਾਰ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। "ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ" 1883 ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਛਪਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ੁ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਏ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ 1895 ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।¹⁷ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ 1880 ਈ. ਵਿਚ 'ਵਿਦਿਆਰਕ ਪੰਜਾਬ', 1886 ਵਿਚ 'ਰਸਾਲਾ ਸੁਧਾਰਕ', 1886 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ 'ਖਾਲਸਾ ਰੱਜ਼ਟ' ਅਤੇ 1883 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹⁸ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਰੱਖ ਹੈ।¹⁹ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦਾ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਏਨਾ ਉਤਸਾਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅੱਧ ਕਾਪੀ ਵੀ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀ ਉਹ ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਠੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਸਭ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਗੇ ਤੇ ਅਗੇ ਤੋਰ ਦਿੰਦੇ।²⁰

1880 ਤੋਂ 1900 ਈ. ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਦੌਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਪਤਾਰਕ, ਦਸ ਵੇਜ਼ਾ ਪਦਰਾ ਵੇਜ਼ਾ ਅਤੇ ਮਾਸਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਚਲੂ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੱਪਰ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉਦੇਸ਼, ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਘੇਰਾ ਅਤੇ ਤਰੁਟੀਆਂ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਖਿਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪੱਤਰ ਕੌਂ ਚਲੂ ਹੋਏ, ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਚਲੇ, ਸੰਪਾਦਕ, ਮਾਲਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕੌਣ ਸਨ ਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਠੀਕੀ ਕੀ ਸੀ, ਇਠਿਆਇ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਡੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਕੰਢੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿਟਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ।

*17. ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ", ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-1974, ਪੰਨਾ 29.

18. ਅਸ਼ੋਕ-ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ", ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 92.

19. Ibid(8)., "A deliberate attempt to develop panjabi language was made by establishing number of journals by the Singh Sabha", p.105.

20. Tara Chand(Dr), "If a single copy reaches a village or even a large collection of villages its contents will soon become known to nearly every man residing in the neighbourhood.

"History of Freedom Movement in India, Vol.II, pp 60-61.

(1) 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ': ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ' ਸੂਧ-ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਯਤਨ ਹੋਏ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੇਵਲ ਲਿੱਪੀ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿਵਾਇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰੀਪੋਰਟੀਆਂ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤੇ ਯਤਨ ਹਿੰਦੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਛਪਾਈ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਲਿੱਬੇ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ' ਵੀ ਲਿੱਬੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਤਾਬੀ ਸਾਈਜ਼ ਤੋਂ ਦੁਗਣਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਫੇ ਅੱਠ, ਦਸ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਠਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਆਫਤਾਬੇ-ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1895 ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਹ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲੂ ਹੋਇਆ ਪਰ 1893 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਸ ਰੋਜ਼ਾ ਅਰਥਾਤ ਮਾਗੇਨੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਛਪਣ ਲਗਾ।

ਪਹਿਲੇ ਸਪਤਾਹਕ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਨ ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ੍ਰ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਆ ਇਸ ਦੇ ਸਪਤਾਹਕ ਬਣੇ। 1893 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸ੍ਰ. ਅੰਤਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਸਪਤਾਹਕ ਬਣੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਕੀਲਾਂ ਅੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਲ ਵਿਛ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਲਈ 1883 ਈ. ਵਿਚ

21. ਅਸ਼ੋਕ-ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਕਲਾ", ਪੰਨਾ 32 ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 29) ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਚਲੂ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਾਲ 1888 ਦਾ ਅਖੀਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਪੰਨਾ 31) ਇਹ ਸਾਲ 1896 ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੈਸ ਰੀਪੋਰਟ 1894-98 ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਠੀਕ ਸੰਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਬੈਰੀਅਰ ਨੇ (ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਦੇਅਰ ਲਿਟਰੇਚਰ-ਪੰਨਾ 72) ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਸੰਨ 1895 ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ 1885 ਈ. ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਹੌਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ।²² ਸੰਪਾਦਕੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲੇਖ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿਠੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਹੀਂ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਬਦਲ ਗਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਲੇਖ ਵੀ ਛਪਣ ਲਗ ਪਏ।

(2) 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' : ਜਦੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਹੌਰ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ 12 ਜੂਨ 1886 ਈ. ਨੂੰ ਨਾਹੌਰ ਤੋਂ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਪੱਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ-ਮੁਹਿੰਮਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋਂ ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਰਿਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਜਵਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਸੰਖਿਪ ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 10 ਜੁਲਾਈ, 1896 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- * ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਤਮਾਕੂ ਪੀਣ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਅਧਿ ਹੋ ਗਏ।
- * ਪੰਜਾਬ ਦਿਆਂ ਸਫ਼ਾਖਾਨਿਆਂ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 2 ਲੱਖ ਬਿਆਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਯਾ ਖਰਚ ਹੋਇਆ।
- * ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1886 ਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਕਤੂਬਰ ਮਾਰਚ ਤਕ ਇੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਸਟ ਵੈਸਟਰਨ ਰੇਲ ਦੀ ਪੰਜ ਕਰੋੜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਹੋਈ।

22. ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ", ਪੰਨਾ 30 ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ, "ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਕਲਾ", ਪੰਨਾ 32.

- * ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੁਲਕਰ ਦੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤ ਬੜੇ ਵਿਚ ਕੁਲ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰ ਇਕ ਦਿਨ ਵਸਤੇ ਬੰਦ ਰਹੇ।
- * ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਏਹ ਮਨਸਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਵੇਂ ਨਾਟ ਇਚੀਸਨ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਧ ਜਾਏ।
- * ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਚ 73 ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਸਰਕਾਰ ਬੋ ਵਿਰੁਧ, ਸੈਨਕ ਬੰਧ ਓਆਚ ਹੈ।
- * ਚੀਨ ਦੇ ਲੋਗ ਅੱਸੀ ਨੌਬੇ ਬਰਸ ਦੀ ਉਮਰ ਤੀਕਰ ਵਿਦੱਯਾ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਐਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ (ਉ) ਪੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰਖਦਾ ਸੀ। (ਅ) ਭਾਸ਼ਾ ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ (ੲ) ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਤੇ ਲਹਿਜਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ (ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬੜੇ ਸਬਿਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਚਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਵਿਚ ਨਵੰਬਰ 1887 ਈ. ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ 'ਸੂਪਨ ਨਾਟਕ' ਛਪਿਆ।²³ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉਘੇ ਸਚਿਲਕਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਗੱਦੀ ਨੁਆ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਉਂਦੇ ਤੇ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਸੂਧਾਚ ਦੀ ਲਗਨ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਘਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮੀ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ 18 ਮਾਰਚ, 1887 ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸੂਪਨ ਨਾਟਕ' ਲਿਖਣ ਤੇ ਛਾਪਣ ਉੱਤੇ ਨਾਰੋਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ਇਕਵੰਜਾ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਜੂਨ 1889 ਈ. ਤੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। 1 ਮਈ, 1892 ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ

23. 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪਤ੍ਰਕਾ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੁਲਾਈ-1974, ਪੰਨਾ 32

ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਟਾਈਪ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। 6 ਸਤੰਬਰ 1901 ਈ. ਨੂੰ ਗ੍ਰਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਿਕੁ ਨਾਨਾ ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਬਣੇ ਅਤੇ 1905 ਈ. ਤਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਹਜ-ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮੱਠਾ ਪੈਣ ਨਾਲ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾ ਕੇਵਲ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਉਸਰਈਏ, ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਨਕਾਰ ਹੀ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਸਨ। 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹਨ।

(3) ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:- 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1893 ਈ. ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੀ ਵੈਸਾਖ 1950 ਬਿ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਸ-ਚੌਜਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ' ਛਪਣ ਲਗਾ। ਗ੍ਰਿ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਗੈਰੀਏ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਬੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਫ਼ਿਅਲਾਂ ਦੀ ਪਿਠ ਪੂਰਨਾ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ:

" ਸੂਬਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਘਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਤੇ ਸੁਖੱਭ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਦੇ ਚਿਤਕਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਗਟ ਕਿ ਏਹ ਗਲ ਬੁਧਿਮਾਨਾ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਪਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦੇ ਤੇਜ ਬਲ ਅਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਸੇਭਾ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧਿ ਤਦ ਤੋੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਦ ਤੋੜੀ ਉਸ ਦੇਸ ਦੀ ਅਸਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧਿ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੇ ਅਸਲੀ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਤਾਂ ਜਦ ਤੋੜੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧਿ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਤਦ ਤੋੜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਦੇ ਤੇਜ ਬਲ ਅਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਦੀ ਸੇਭਾ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧਿ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਸੇ ਏਹ ਗੱਲ ਭੀ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧਿ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਲੋੜ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੁਵਾਰਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਤੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।"

ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਫੇਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:- "ਬੁਧਿਮਾਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਾਹਲਾ ਬਿਚਾਰ ਉਪਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਏਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਜਿਸ

ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਭੀ ਨਾ ਹੋਇ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਦਿਨ ਨੂੰ ਏਹ ਦੇਸ ਲਿਖਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਰ ਹੀ ਜਾਇਗਾ।"

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਸਮਝ ਕੇ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਪਣ। "ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ" ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿੱਪੀ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ~~ਜਿਸ~~ ਭਾਸ਼ਾ ਬੁਜੀ ਜਾਂ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਨਵੀਂ ਰੁਚੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁੱਧ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ।

(4) ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼: ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਮਾਲਕ ਆਫ਼ਤਾਬੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ 1886 ਈ.

ਵਿਚ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾਂ ਦਾ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼੍ਰੀ ਬੁਝ ਸਿੰਘ ਤੇ 1893 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ।²⁴ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਛਪਣ ਉਪ੍ਰੰਤ 1889 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਪੱਤਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਆਮ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਸੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

(5) ਖ਼ਾਲਸਾ : 1886 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਛਪਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਮਾਇਕ ਐਕੜਾਂ ਕਰਕੇ ਛੇਤੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੀਤੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਸੀ।

ਏਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੱਤਰ ਭਗਤ ਲਛਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪਣ ਲੱਗਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਭਾਈ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਸਨਠਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਕਰਨਲ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਯਾ ਨਾਲ ਇਹ ਪੱਤਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

24. ਅਸ਼ੋਕ-ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਚਲਾ" ਪੰਨਾ 34, ਅਤੇ ਡਾ. ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਈਮਜ਼", ਪੰਨਾ ਉੱਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁ: ਆਇਆ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

(6) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗਜ਼ਟ :

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਪਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਦਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕ-ਚਾਏ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ 1890 ਈ. ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗਜ਼ਟ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਚਸਮਾਏ-ਨੂਰ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰ. ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਸਨ। 1895 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਪੱਤਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।²⁵

(7) ਲਾਇਲ ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ:- ਇਹ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੈਸ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ 1891 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਅੱਧਾ ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੱਧਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਸਨ ਪਰ 1893 ਈ. ਤੋਂ ਸ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਛਪਾਈ ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੱਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 1, 8, 16 ਤੇ 24 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਛਪਦਾ ਸੀ। ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਸੀ।

(8) ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ:- ਇਹ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਪਹਿਲਾਂ 1885 ਈ. ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਠਿਕਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ 1894 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਠਿਕਲਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਬਣੇ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ੍ਰ. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। 1900 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰ. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਤੂ ਨਾਲ ਇਹ ਪੱਤਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

(9) ਪੰਜਾਬ ਦਰਪਣ :- ਇਕ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 1885²⁶ ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਚਲ ਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰ. ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ

25. ਅਸ਼ੋਕ-ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਕਲਾ" — ਪੰਨਾ 34 ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੱਤਰ 1901 ਈ. ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ 1895 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

26. 1885 ਈ. ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਰੀਪੋਰਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਏਸੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ 1919 ਈ. ਵਿਚ ਫੇਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਲਗਾ।

ਸਨ। ਲਾਰੋਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਾਰਜ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛਾਪੇਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਮਾਇਕ ਔਕੜਾਂ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੱਤਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਾਪ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। 19 ਅਕਤੂਬਰ, 1885 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਛਾਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਰਪਣ ਨੇ 3 ਅਗਸਤ, 1885 ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 4-5 ਉੱਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਬੜੇ ਦੁਖ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਡਿਕਰ ਕੀਤਾ:-

" ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੰਦਰ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਜ਼੍ਹਬ ਵਾਲਾ, ਉਸ ਵਿਚ, ਯਾ ਉਸ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੀ ਬਾਓ ਚੀਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਜਾਂ ਉਹ ਆਦਮੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਕੋਈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

" ਯਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜੁਮਾਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਰ ਕੀ ਹੁਣ ਹਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗਾ ਸਿੰਘ ਧਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਉਥੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਅਰ ਨਜ਼ੀਰ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਅਰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਡਿਓਢਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਅਰ ਕਿਧਰੇ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਯਾ ਸਿੱਖੀ ਮਤ ਦਾ ਭੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। " ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਖ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਫੀਚਰ ਸੀ। ਹਰ ਸੰਪਰਦਾ ਤੇ ਹਰ ਮਤ ਤੇ ਹਰ ਖਿਆਲ ਦਾ ਆਦਮੀ, ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਪਾਠ, ਯਗ, ਹਵਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਅੱਡਾ ਸੀ। "27

(10) ਸਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ :- ਸੰਭੋ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਲਾਰੋਰ ਵਲੋਂ ਇਹ ਪੱਤਰ 1895 ਈ. ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੇਖ ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਚਲ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਪੱਤਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

27. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), "ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ", ਪੰਨਾ 76.

(11) ਆਫ਼ਤਾਬੇ-ਪੰਜਾਬ:— ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਸਪਤਹਿਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਆਫ਼ਤਾਬੇ-ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਕੋ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਲੇਖ ਛਪਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਲੇਖ ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦੇਬਾਰਾ ਛਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ, ਠੋਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਧੌਕੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਿਦ-ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਰੁਧ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਪੱਤਰ 1901 ਈ. ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

(12) ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ :- "ਗੁਰਮੁਖੀ" ਅਤੇ "ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ" ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪੱਤਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ²⁸ 17 ਨਵੰਬਰ 1899 ਈ. ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਪੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਪਿਛਲੇ 75 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ, ਸਿਵਾਇ 1947 ਦੀ ਗੜਬੜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ, ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਛਪਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ²⁹ ਵਿਚ ਪੱਤਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਸੰਬੰਧੀ, ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ :-

" ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਕਾਲਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਖਰਚੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਸਹਿਤ ਇਹੋ ਖੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਕੌਮੀ ਦਾਰੁਲਖ਼ਲਾਫ਼ੇ, ਆਪ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਆਪ ਦੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਵਸਾਈ ਨਗਰੀ ਅਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿਫ਼ਤੀ ਦਾ ਘਰ' ਦੇ ਵਰ ਨਾਲ ਵਡਿਆਏ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਨਾਮੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਆਪ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਠਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਅਰ ਵਿਦਿਆ ਹੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਅਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਢੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਇਕ ਭਾਰੀ

28. ਸੰਪਾਦਕ

29. ਨੰ: ੧/ਮੱਘਰ ਦੀ 3 ਸੰਮਤ 1956 ਬਿਕ੍ਰਮੀ/ ਨਵੰਬਰ, 17, 1899 ਸੁਕਰਵਾਰ ਜਿਲਦ-1 ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਅੰਕਤ ਹਨ -- " ਹਮ ਇਹ ਕਾਜ ਜਗਤ ਮੇਂ ਆਏ, ਧਰਮ ਹੈਤ ਗੁਰਦੇਵ ਪਠਾਏ। "

ਨਮਿਤ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਅਰ ਕੌਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੇ ਲਈ ਇਸ ਸੁਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਿਕਾਲਣੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨੇ ਲਈ ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਿਕਾਲਿਆ ਹੈ। "

ਇਹ ਪੱਤਰ 'ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ' ਤੋਂ ਟਾਈਪ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਗਾ। ਮਾਇਕ ਐਕੜ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਮਾਰੀਲ ਬੜਾ ਯੋਗ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਹਢੇ ਹੋਏ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੱਤਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੌਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖ਼ੁਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੋਹਜ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਚਤਮ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੱਤਰ ਨੇ ਜੋ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: -³⁰

" ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ, ਮਿਰਜ਼ਈਆਂ, ਸਮਾਜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨਮਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਵੀਂ ਤੇ ਡਟਵੀਂ ਚਰਚਾਵਾਦੀ ਟੱਕਰ ਵੀ ਲੈਣੀ ਪਈ ਹੈ", ਪਰ ਇਹ ਕਈਆਂ ਜੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਏਧਰ ਓਧਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਉਤੇ ਜਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਾਰ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਅਗੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਉਕਤੀ ਯੁਕਤੀ, ਖੋਜ-ਖੁਰਚ ਦੇ ਟਿੱਲ ਨਾਲ ਢਾਲ ਬਣਿਆ। ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਕਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਢਾਉਣ ਦਾ ਇਸ ਨੇ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਭਾਵੇਂ (ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਕੱਟ ਦਲੀਲਾਂ ਅਗੇ) ਦਮੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਭਜਦੇ ਸਾਰੇ ਰਹੇ ਹਨ। "

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਤੇ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭਰ ਦੀ ਗੀਝ ਰਹੀ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਤ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: -

30. ਕੋਹਲੀ, " ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾਨ-ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, " ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ - ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ ", ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-1973, ਪੰਨਾ 197.

" ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਬਿਧੀ ਬੀ ਤਦੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਠਿਕਾਣੇ; ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਬੋਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਲਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਕੇ ਮੰਝੀ ਹੈ ਅਰ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਮਠ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਅਰ ਅਜ ਤਕ ਸਚੇ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।"³¹

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ 1900 ਈ. ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ 'ਮਦਰੀ ਬੋਲੀ'³² ਬਾਰੇ ਸਪੀਚਰੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

(13) ਖਾਲਸਾ ਨੌਜਵਾਨ ਬਹਾਦਰ:- 5 ਅਕਤੂਬਰ 1899 ਈ. ਨੂੰ ਪੱਖਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਪਦਰਾ ਰੋਜ਼ਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਸਪੀਚਰ ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰ. ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਬਣੇ। ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਚਲ ਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵੇਰਵਾ ਸਪਤਮਕ, ਅਠ-ਚੌਜਾ ਜਾਂ ਦਸ-ਚੌਜਾ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

(1) ਵਿਦਿਆਰਥ ਪੰਜਾਬ :- ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪੀਚਰਾ ਅਧੀਨ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ 1881 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥ ਪੰਜਾਬ ਨਾਂ ਦਾ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ- ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੂਰਜ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਥੇ ਗਏ:-

- 1) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ,
- 2) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਜੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਥਾ ਦਸਾਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ,

31. ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਅੰਕ 1, ਜਿਲਦ-1, 17 ਨਵੰਬਰ 1899, ਪੰਨਾ-1.

32. ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ - 14 ਸਤੰਬਰ, 1950, ਪੰਨਾ 29. 'ਅਰਧ ਸੁਤਾਬਦੀ ਅੰਕ'।

- 3) ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰੂਪਣ ਖੋਲ੍ਹ ਖੋਲ੍ਹ ਕੀਤਾ ਜਾਊ ।
- 4) ਵਿਦਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਬਰਾਂ
- 5) ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਵਯਹਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ।
- 6) ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ ।

ਇਹ ਪੱਤਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਚਲ ਕੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

(2) ਸੁਧਾਰਕ :- ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਧੀਨ ਹੀ 1886 ਈ. ਵਿੱਚ ਠਾਹੌਰ ਤੋਂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ 'ਸੁਧਾਰਕ' ਨਾਂ ਦਾ ਮਾਸਕ-ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿਚੂ ਜਾਂ ਸਨਅਠੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੜਕਣ ਲਗਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿੜ੍ਹ ਲਗਣ ਲਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਧੜੇ ਦੇ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ, ਗਿ: ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿ: ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ 18 ਮਾਰਚ 1887 ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।³³ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਕਈ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਛਿੜ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ 1888 ਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਤਰ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵੀ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਰਟੂਨ ਛਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਣ ਲਈ ਕਾਰਟੂਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।

(3) ਸੁਧਾਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ :- ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਹੈਦਰਾਬਾਦ(ਸਿੰਘ) ਤੋਂ ਦੋ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ, ਮਿਸਤਰੀ ਗਿਦੂ ਮਲ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ 1891 ਈ. ਨੂੰ ਛਪਣ ਲਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਸਾਲ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਉਪ੍ਰੰਤ 1910 ਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

33. ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੁਲਾਈ 1974, ਪੰਨਾ 33.

- (4) ਸੁਧਾ ਸਾਗਰ:- ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ ਸੀ। 1892 ਈ. ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਇਹ ਰਸਾਲਾ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।
- (5) ਜੱਟ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ :- ਗਿਆਨੀ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਨਾਹੌਰ ਤੋਂ 1888 ਈ. ਵਿਚ 'ਜੱਟ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਮੁਹਿੰਮਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਆਯੂ ਦੇ ਕੁ ਸਾਲ ਹੀ ਠਿਠੀ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖ ਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ, ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਛਜ਼ਲ ਖ਼ਰਚੀ ਅਤੇ ਉਜੱਡ-ਪੁਣੇ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- (6) ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ:- ਇਹ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 17 ਮਈ ਸੰਨ 1893 ਈ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਨਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਸਨ। 1901 ਈ. ਤਕ ਇਹ ਪੱਤਰ ਰਿੜ ਖੁੜ ਕੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਪਾਦਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਸਨ।
- (7) ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ :- ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਕੀਮ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ 1894 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ।³⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ ਨਾਂ ਦਾ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

34. ਸ਼ਾਨ-ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, " ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ ", ਪੰਨਾ 190 ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸਾਲ 1894 ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਕਲਾ' ਪੰਨਾ 38 ਉਤੇ ਇਹ ਸੰਨ 1892 ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ਿਟ - ਜਿਲਦ-ਛੇਵੀਂ, ਅਕਤੂਬਰ 72, ਪੰਨਾ 250 ਉਤੇ) ਏਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ ਨੂੰ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਡਾ. ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ-ਦੋਜ਼ਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਠਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਮਾਸਕ ਤੇ ਨਾ ਪੰਦਰਾਂ-ਦੋਜ਼ਾ ਛਪਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ 1894 ਈ. ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 19 ਜੁਲਾਈ 1895 ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਕੇਵਲ 6 ਅੰਕ ਛਪੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪੰਦਰਾਂ-ਦੋਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਮਾਰਚ 1897 ਈ. ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ 'ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਨਾਂਹ ਕੇਵਲ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣਾ ਪੱਤਰ ਹੀ ਹੈ, ਜਗੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲਗਭਗ ਅਸੀਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਛਪਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। 15 ਅਗੱਸਤ 1972 ਤਕ ਇਸ ਦੇ 1400 ਅੰਕ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

" ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਸਥਾਰ, ਆਤਮ ਉਧਾਰ, ਮਨਮਤ ਪਰਹਾਰ, ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੁਧਾਰ " 'ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ' ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਛਪਿਆ ਲੇਖ 'ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ' ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।³⁵

(8) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਉਦੈ :- ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਹ ਮਾਸਕ-ਪੱਤਰ ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਛਪਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਬੇਦੀ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਸਨ। 1882 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

(9) ਸੂਧੀ ਪੱਤਰ ਖਾਲਸਾ ਪਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :- ਐਂਗਲੋ ਸਿਸਟ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸੂਧੀ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ, ਸੰਨ 1896 ਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਚਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ 1899 ਈ. ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਪਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮ ਵਲੋਂ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ ਜਾਏ। ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਪਏਤ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੇਠਾਰਾ ਸਿੱਖ ਪਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ ਵੀ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿਉਂਜੋ ਸੂਧੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਸੀ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੀ ਠਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਠਾਠੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ, ਸੂਧੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸੂਧੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ

35. 'ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ' ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸੇਵਾ ਨੂੰ 'ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੂਧੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲੇਖ ਦਰਜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵੇੜੇ ਜਿਹੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਯਥਾ:-

ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 1896 ਤਕ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਮਾਰਚ 1897 ਤਕ ਭਾਈ ਅੰਤਰ ਸਿੰਘ
ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 1897 ਤਕ ਭਾਈ ਮੀਰਾਂ ਸਿੰਘ
ਅਕਤੂਬਰ 1897 ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 1898 ਤਕ ਭਾਈ ਬੂੜ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1899 ਤੋਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤਕ ਭਾਈ ਰਾਮ ਚੰਦ ।

(10) ਭਾਰਤ ਸੁਧਾਰ:- ਨਾਹੌਰ ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ 1893 ਈ. ਵਿਚ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰੋੜਬੰਸ ਪ੍ਰੈਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨਾਲਾ ਸਾਲਗ ਰਾਮ ਸਨ। ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕੌਮੀ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਉਠਤੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪੱਤਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

(11) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ :- ਇਹ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 1892 ਈ. ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦੋ ਪਰਚੇ ਕੱਢ ਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਸੀ।

(12) ਅਮਰ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਅਰਥਾਤ ਅਮਰ ਕੁੰਡ :- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਇਕ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 1897 ਈ. ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਨੌਬਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਚਲ ਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

(13) ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਕੁ ਪੱਤਰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਰਦੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਹੋਰਧਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਉਤਰ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਘੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-³⁶

- 1) ਆਫ਼ਤਾਬਿ - ਪੰਜਾਬ : (ਪੰਦਰਾਂ ਰੋਜ਼ਾ) 1880 ਤੋਂ 1901 ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।
- 2) ਹਮਦਰਦ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਮਾਸਕ) 1899 ਤੋਂ 1903 ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

- 3) ਖਾਲਸਾ ਬਹਾਦਰ (ਸਪਤਾਹਕ) 1899 ਈ. ਤੋਂ 1905 ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।
4) ਸਿੰਘ ਸਹਾਇ (ਸਪਤਾਹਕ) 1891 ਈ. ਤੋਂ 1903 ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੱਤਰ 'ਦੀ ਖਾਲਸਾ' ਜਨਵਰੀ 1899 ਤੋਂ 1901 ਈ. ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬੰਦ ਰਹਿ ਕੇ ਦੋਬਾਰਾ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਉੱਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਸੇਵਾ ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਰ ਸਕੇ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੱਤਰ, ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ, ਮੁਢਲਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਮਈ ਦੌਰ ਹੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਏਨਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਹਰ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਂ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਕਿੰਨਾ ਰੁਖਾ, ਕੋਰਾ ਜਾਂ ਰਸਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨਈਂ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਿਤ ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ:-

(1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਂ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਕੇਵਲ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਰਚਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਆਖਣਾ ਵੀ ਭੁਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨਈਂ ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਉਥੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨਈਂ ਪਾਠਕ-ਵਰਗ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

(2) ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਦੈਨਿਕ ਪੱਤਰ ਚਲਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਏ, ਉਹ ਸਭ ਸਪਤਾਹਕ, ਅਠ-ਚੌਜਾ, ਦਸ-ਚੌਜਾ, ਪੰਦਰਾ ਚੌਜਾ ਜਾਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਹੀ ਸਨ।

(3) ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਆਯੂ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ 25 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ ਛਪਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ ਪਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪੰਜ ਛੇ ਹੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰਖ ਸਕੇ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ(ਸਪਤਾਹਕ) ਤੇ 'ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ' ਦੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਪੱਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

(4) ਬਹੁਤੇ ਪੱਤਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਮਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਦ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- (ੳ) ਆਰਥਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ:- ਜਿਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਾਂ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਰਸਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰਚਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਵਕਸ਼ਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਫੇਰ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਪੱਤਰ ਦਾ ਚਾਲੂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।
- (ਅ) ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ: ਅਖ਼ਬਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ, ਮਾਲਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨਾਲ ਜਦ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦਾ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬੰਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ।
- (ੲ) ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਕ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਦੋਸ਼ਿਤ ਨਾਲ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।
- (ਸ) ਛਪਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਅੱਜ ਵਰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਪੱਤਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਛਪਦੇ। ਟਾਈਪ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੈਸ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵਾਲੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਮ ਹੋਏ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਬਾਈਬਲ ਆਦਿ ਛਾਪਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਨੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਟਾਈਪ ਦੇ ਛਾਪੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਟਾਈਪ ਵਿਚ ਹੀ ਛਪਦਾ ਸੀ।
- (ਹ) ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ ਛਪਣੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਨਾਕੁਸ਼ਲ-ਜਰਬੇਕਾਰੀ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੱਖ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਪੱਤਰ ਦੇਬਾਰਾ ਛਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ।
- (ਕ) ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਪਰਚਿਆਂ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ ਸੀ ਤੇ ਉਚੇਰੀਆਂ ਠੋਕਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਦੇ ਪੌਠਕ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ।
- (ਖ) ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬੜੀ ਘਾਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਅਖ਼ਬਾਰ 150 ਤੋਂ 400 ਤਕ ਹੀ ਛਪਦੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਬੁਲਿਟਨ, ਜਾਂ ਸਪਲੀਮੈਂਟ ਵੀ ਛਪਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਆਮ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵਧ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਏਨੀ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ।

(5) ਲਗਭਗ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਇਕੋ ਬਨਾਵਟ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਅੱਧ ਸਫ਼ੇ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਉੱਜ ਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਵਿਚ ਪੱਤਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬੀਤ ਰਹੀਆਂ ਜਾਂ ਬੀਤ ਚੁਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੇਖ ਵੀ ਛਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਥਾਨਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬੋਝੀਆਂ ਬਹੁਤ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਾਠਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਰਚਲਿਤ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਮਤ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਸੰਪਾਦਕ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਹੁੰਦਾ।³⁷ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਖ਼ਬਰਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨਈਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੂਰਖੀਆਂ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਰਤੀਬ ਜਾਂ ਲੇ-ਆਉਟ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਬੜੀਆਂ ਘੱਟ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

(6) ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੱਤਰ ਨਿਰੋਲ ਪਰਚਾਰ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ।

(7) ਕਾਰਟੂਨਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਲੇਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੇ ਮਨਮਾਤੀਆਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਗ਼ੁਸਤ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉੱਚਤਾ, ਕੌਮੀ ਅਣਖ, ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(8) ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੋਈ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਹੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਕਤਾਂ ਗਿਣਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

37. 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ', 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ', 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ' ਜਾਂ 'ਸੁੱਧੀ ਪੱਤਰ' ਆਦਿ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਰਾਏ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਕੋਈ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਹੈਕੜ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਮਦਿ-
ਵਰਤਾਓ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਪਦਵੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਞੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਚਰਚਾ
ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।³⁸ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸੁਢ-ਮਈ ਜਾਂ
ਹਿੰਸਕ ਕਿਸੇ ਸੰਗਰਾਮ ਜਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਝਾਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

(9) ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਚੌਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪੈਟਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ
ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਜਾਂ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ-ਚੂਪ
ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ।

(10) ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ। ਪਿਛੋਂ
ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਨੇ ਭੇਇੰ
ਉਘਾਰ ਕੀਤੀ।

(11) ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ
ਸੀ ਉਹ ਬਿਜ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਸੀ । ਉਹ
ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਧਾ-ਵਸ ਹੀ ਸੁਣ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿੱਤ
ਦਿਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ
ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

(12) ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਾਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਰਥ
ਜਾਂ ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੱਤਰ-ਕਾਵਾਂ ਨੇ ਰਜਸੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ
ਚੇਤਨੀ ਨਿਆਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਘੇਰਾ
ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਦੇਸ-ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਧੀ ਪਰਚੰਡ ਹੋ ਗਈ
ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਚਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਠੀਕ ਰਾਹ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ

38. ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ 7 ਜੂਨ 1886 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ
ਹੈ:- " ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਲਟਣਾਂ ਵਿਚ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੇਜਰੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ
ਐਹਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਯੂਰਪ, ਮਿਸਰ, ਅਰਬ, ਜਾਵਾ,
ਸਮਾਟਰਾ ਚੀਨ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਐਹਦੇ ਮਿਲਦੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਤਕਮੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ
ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। "

ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਤਰਕ ਦੀ ਚੁੱਚੀ ਆਉਣ ਲਗੀ।

(13) ਹਰ ਅਲੌਕਿਕ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਰਮਾਤ ਜੋੜਨ ਦੀ ਚੁੱਚੀ ਘਟਣ ਲਗੀ। ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਘਟਣ ਲਗੇ ਜਾਂ ਮੱਧਮ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

(14) ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਦੇਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਗੱਦ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪ, ਅਜੇ ਤਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ ਜਾਂ ਅਜੇ ਬਹੁਤੇ ਪਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਵਿਕਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਇਆ।

(15) ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਜਾਂ ਆਧਾਰਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਣ ਲੱਗੀ।³⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਜੋ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਸਮੇਂ, ਢੁਕਵੀਂ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਉਚੇਚੇ/ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਸਲ ਲਿਖਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਜੋ 1812 ਈ. ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਈਬਲ ਤੇ ਹੋਰ ਈਸਾਈ ਸਾਹਿੱਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤਕ ਪੁਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਘੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਂਭੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਹੈ।

(16) ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ, ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਦਾਇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਠੇਠ ਤੇ ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਕਵੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯੁਗ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(17) ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਬੇਹੱਦ ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਲਈ ਇਹੋ ਦੋ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਪਰਚਲਿਤ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ

39. ਕੇ.ਬੀ. ਬਾਪੜ, 'ਕਾਲਵੇਕੋਸ਼ਨ ਐਡਰੈਸ', ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ, ਸਾਲ

ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। 1901 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 137 ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 7 ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 4 ਅਖ਼ਬਾਰ ਛਪਦੇ ਸਨ।⁴⁰ 1880-81 ਈ. ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਸਨ ਜਦ ਕਿ 1901 ਈ. ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 35 ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ।⁴¹

(18) ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਖੇਤਰ⁴² ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਆਮ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੀ ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਭਾਵਕ ਸਾਂਝ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪੁਲਾਂਘ ਪੁਟੀ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਨਵੇਂ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਉਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਦਲ ਗਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਪਿਰਿਟੁਅਲ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਮਸਲੇ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਇਸ ਮੁਢਲੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮੋੜ ਆਏ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।

40. ਪੰ: ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1901-1902, ਪੰਨਾ 183.

41. ਪੰ: ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1880-81, ਪੰਨਾ 267 ਅਤੇ ਪੰ: ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ 1901-02, ਪੰਨਾ 183.

42. Tara Chand, "The last quarter of the 19th Century thus saw the remarkable growth of the effectiveness of the Indian Press and its increasing influence among the Indian people. English Papers supplied common news all over the India. Single commentary which shared common thoughts and emotions, Indian language papers spread the same idea and sentiment among much wider population."

"History of Freedom Movement", Vol.II, p.462.

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ

*
* ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਯੋਗ-ਦਾਨ *
*
*

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਯੋਗਦਾਨ

" ਈਸਾਈਅਤ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਰੂਹਾਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਰੱਬ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਮਝ ਸਕਣ। ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ, ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਲ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ — ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਣ ਤੇ ਛਾਪਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਨਈਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ।"¹ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਜਿਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਜਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਦਾ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਾ। ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ 1000² ਤੋਂ ਉਪਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਤੇ ਛਾਪ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹੋਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੈ ਆਂਦੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਈਸਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਸਿਰੜ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਓਪਰੇ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ, ਚੱਜ-ਅਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਛਾਪ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦਾ ਦੈਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਪੁਚਾਉਣਾ — ਇਕ ਸਿਰ-ਚੌੜ ਤੇ ਕਰੜੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਰਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ, ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੀ ਸ਼ੇਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਠ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੇ ਇਸ ਖਿੱਚੜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ

1. Farquhar-J.N., 'Modern Religious Movements in India',
London-1914, p.439.
2. North E.M., "The Book of thousand tongues being some account of the translation and publication of all parts of the holy scripture into more than a thousand languages and dialects."

ਵੀ ਸੌਖਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਢੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਜੋ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਸਾਡੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ 1550 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਗਭਗ 120 ਸਾਲ ਤਕ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਪਰ ਸਿਵਾਇ ਪੁਰਤਗਾਲੀ, ਮਲਿਆਲਮ ਤੇ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਠਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪਣ ਦੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਾਪੇਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। 1674 ਈ. ਤੋਂ 1753 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ³ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਪਰ ਆਮ ਛਪਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਤਾਬਤ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਨਾ ਮੰਗਵਾਏ ਜਾਣ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਲਈ ਸੋਨੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਹੀ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ⁴ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦਾ ਵਧਾ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਨੂੰ ਪਰਚਲਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤਾ। 1799 ਈ. ਵਿਚ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ⁵ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਸ

3. Natrajan S., "History of Press in India"-Asia Publishing House- Bombay, p.4.

4. Mahajan V.D. & Sethi R.R., "British Rule in India and After", Chapter IX, Delhi-1962, p.488.

5. Grierson-G.A., "Serampur mission press issued between 1801 and 1832 more than two hundred and twelve thousand volumes in forty different languages. It would be regarded as a remarkable fact even to-day, if we consider that for these languages types were designed and cut for the first time."

"Indian Antiquary Vol. xxxii 1903, p.241.

ਪ੍ਰੈਸ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਚਲੀ ਉੱਪੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਟਾਈਪ ਘੜ ਕੇ ਅਠਗਿਣਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਕੱਲੇ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ⁶ ਵਿਚ⁷ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪੁਚਾਏ ਜਾਣ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨਈਂ ਉਸ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਜਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਈਂ ਨਵਾਂ ਟਾਈਪ ਘੜਵਾ ਕੇ ਛਾਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਛਾਪੇ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-⁸

" ਕੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿ-ਧਰਮੀਆਂ ਤੇ ਸਹਿ-ਦੇਸੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤਾਂ ਭਲਾ ਠਿਓਣੇ ਹੀ ਸਨ, ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਰਚਾਰਨੀ ਲਗਨ, ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕ-ਪੱਖੀ ਵਿਧੀ ਨਈਂ ਇਤਨੀ ਹਿਤਕਾਰੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਪਰ-ਧਰਮੀ ਤੇ ਪਰ-ਦੇਸੀ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਰਿਣ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਇਕੱਲਾ ਪ੍ਰਭਿਭਾ-ਜ਼ਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੋਈ ਚੌਤੀ ਪੈਤੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜਾਂ ਅਪੂਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਜਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛਪਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਉਘਾਰ ਕੀਤੇ। ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਇਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੇਰੀ ਨੇ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੋਲੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਿਚ, ਛਾਪਾ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਉਂ ਡਾਕਟਰ ਕੇਰੀ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ

6. Pearce S. William Carey-London 1934-"Cary's great aim had always been to translate the Bible and to place the word of God before heathens' in their own languages."

7. Marshman J.C., "The ruling passion of his life was to give the scripture to all the people in India."

"The Story of Carey, Marshman and Ward, 1864, p.256.

8. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, " ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕ- ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ",- ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਆਲੋਚਨਾ - ਅਪ੍ਰੈਲ-1957, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 50.

ਜਦੋਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸ਼ੌਕ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ।
... ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ, ਇਸ ਦੇ ਦੇਣਦਾਰ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ
ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਈਂ ਭੂਰਪੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਟਾਈਪ ਓਥਾਰ ਕਰਵਾ
ਕੇ, ਛਾਪੇ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗਣੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਯੂਰਪੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ
ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਿਆਕਰਣ ਛਾਪਿਆ
ਤੇ ਐਜ਼ੇਕੀਲ ਤਕ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। "

ਜਦ ਪਾਦਰੀ ਲੋਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ 1834 ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ
ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ।⁹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਪਾਦਰੀ
ਠਿਊਟਨ ਤੇ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਲਕੜੀ ਦਾ ਛਾਪਾਖਾਨਾ
ਲਿਆਂਦਾ।¹⁰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਸੀ।¹¹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ
ਪ੍ਰੈਸਬੀਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ
ਅਮਰੀਕੀ ਕੇਂਦਰ ਵਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੈਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਅੱਧ ਪਚੱਧਾ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ।
1841 ਈ. ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਇਕ ਟ੍ਰੇਡ ਛਾਪਕ ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਨਵਾਂ ਟਾਈਪ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ
ਮੰਗਵਾ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹² "ਡਾਕਟਰ ਜਾਹਨ ਠਿਊਟਨ
ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਰਹਿ ਕੇ ਜੋ ਮਿਸਟਰ ਕੋਰੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ
ਏਨੇ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਰਾਹੀਂ, ਨਾ ਕੇਵਲ
ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਨਤੀ
ਨਈਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ।"¹³

9. Lowrie J.C., "After sometime, perhaps one two or three years at the farthest a press will most probably be nearly indispensable." "Two Years in Upper India", p.129.

10. Newton J., "On our way to Ludhiana we were advised to take with us a printing Press. We accordingly brought an old fashioned wooden Press (such as were still sometime used in those days).", "History of A.P.Mission-Allahabad 1886".

11. ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ 1834 ਈ. ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰੀਪੋਰਟ। ਇਹ ਲਕੜ ਦਾ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਿਆ ਹੈ।

12. Anderson-H.E., 'A Century for the Christ', Saharanpur, 1937.

13. ਅਸ਼ੋਕ-ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲਿਖਾਰੀ ਡਾ. ਜਾਹਨ ਠਿਊਟਨ'—
ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਾਰਚ 1959,
ਪੰਨਾ 50

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਪਿਰਕ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਨੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਆਖਦ ਸੀ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਉਤੇ ਇਤਨਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਐਖਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਛਾਪੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਆਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਥਿਪ ਵਿਚ ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ¹⁴ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

- (ੳ) ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਪੂਰੇ ਜਾਂ ਅਧੂਰੇ ਅਨੁਵਾਦ
- (ਅ) ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਲੇਖ ਜਾਂ ਪੈਫਲਿਟ;
- (ੲ) ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੋਸ਼, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਅਖਾਣ ਅਖਾਉਤਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕ੍ਰਿਤਾਂ।
- (ਸ) ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ (ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਸਫਰਨਾਮਾ ਆਦਿ),
- (ਹ) ਸਕੂਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ।
- (ਕ) ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ, ਜਥੀਆਂ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ।

ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਈਸਾਈ ਸਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਓਥੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿੱਤ ਇੰਕੋ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਇੰਕੋ ਜਿਹੇ ਸਰੂਪ, ਸੁਭਾ ਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਥਿਪ ਵਿਵਰਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਥੇ ਅਨੁਚਿਤ ਲਗੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਾਂਗ

14. Tara Chand, "Their (Missionaries) Literary enterprize included not only religious tracts and books but also text books for schools, translation of books like pilgrims Progress-Books descriptive of Indian Religions, castes and Myth."

"History of Freedom Movement, Vol-II, Publication Division, p.182.

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਈਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਹਰ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਨਈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਏਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਸੁਣੇਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।¹⁵

ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਚੇਸ਼ੀਆਂ ਨਈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਠਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਵਾਕ-ਬਣਤਰ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ, ਠਹਿਜੇ, ਕਾਲ ਤੇ ਠਿੰਗ-ਭੇਦ ਆਦਿ ਦੀ ਇਲਕੁਲ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।¹⁶ ਇਸ ਔਕੜ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਢੰਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ — ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਵਧਾ ਕੇ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲ ਬਾਦ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਘੋਖ ਕੇ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਸਭਿਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਕਰਣਾਂ, ਕੋਸ਼ਾਂ, ਅਖਾਣ-ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਓਥਾਰ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦੁਆਰਾ ਸਭਿਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਤੀਬਰ ਤੇ ਸੁਦਿੱਕੁ ਨਗਨ ਨੇ, ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦੋਵਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਕਰਮਾਤੀ ਸਿੱਟੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਨਈਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਜੋ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੁੱਲ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

-
15. Newton J, " Accordingly it has been made the duty of every missionary to give his chief attention at first to the study of vernacular so as to be able to declare to the people in their own tongue the wonderful works of God and his wonderful purpose of grace."

"History of A.P.Mission in India,"p.21.

16. Campbell-James.R." The first difficulty that meets us in attempting to evangelize the Indians arises from the number of strange languages spoken, by the people, many of them different, both in character and idiom. The difficulty to a foreigner of acquiring any one of these languages so as to be able to preach the gospel in it, both fluently, efficiently and forcibly is very great. Special attention must be paid not only to the vocabulary and idiom, but accents, tones, jestures, ideas and feelings etc."

"Our Mission in Hindustan-Saharanpur."

ਵਿਨੀਅਮ ਕੋਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਮੁਢਲੇ ਘੜਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। "ਨਵੇਂ ਲੇਮ" ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 1807 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 1809 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। "ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲੰਡਨ ਦੀ ਨਾਇਬੇਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ - 'ਪਰਮੇਸੁਰ ਦੇ ਸੂਭ ਬਚਨ (ਨਿਉ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ) ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦਤ - ਪੰਨੇ 647 ਸੰਨ 1811 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਿਆ। 'ਧਰਮ ਪੋਥੀ' - (ਓਨੇ ਭਾਗ) ਸੰਨ 1811-1814 ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਹੋਲੀ ਬਾਈਬਲ' ਜਿਲਦ 1 - ਪੰਨੇ 577 ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਤੋਂ 1814 ਵਿਚ ਛਪੀ।" 17

ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਇਕ ਕਾਪੀ ਹੁਣ ਤਕ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਕਾਲਜ ਨਾਇਬੇਰੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਰਲੇਖ ਤੇ ਛਪੀ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉੱਦਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ:- ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਉੱਤੇ ਛਪਿਆ ਹੈ -

ਪਰਮੇਸੁਰਦੇ ਸੂਭ ਬਚਨ ।
ਵਿਸੇਖ ਕਰ ਕੈ
ਜੋ ਮਨੁਖਾਦੀ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਜਦੇ ਸਾਧਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸਿਆ ।
ਸੋਈ
ਧਰਮ ਪੋਥੀ

ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਭਾਗੁ ।
ਅਰਬਤੇ ਅਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਤਾਬਏਹਾਰੇ ਯਿਸੂ ਮਸੀ ਦਾ
ਮੰਗਲ ਸਮਾਦਾਚ ।
ਬੀਖ ਭਾਖਾ ਤੇ ਨਿਕਾਮ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀਕਰ ਕੈ ਲਿਖਿਆ ।
ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ ਛਾਪਾ ਕੀਤਾ
੧੮੧੧

17. ਢਿਲੋਂ- ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, " ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ", ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ -1969, ਪੰਨਾ 51.

ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਡਾਕਟਰ ਕੇਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਕਰਣ ਵੀ 1812 ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ।¹⁸ ਇਸ ਦਾ ਮੌਰੇਬ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿਸਟਰੀ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖ ਸਕਣ। ਇਸ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

<p style="text-align: center;">Grammer of the Punjabee Language by W. Carey D.D. Professor of the Sungskrit Bengalee and Mahratta Languages in the college of Fort William Serampore Printed at the Mission Press 1812</p>

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਸਹੱਤਤਾ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਮੌਰੇਬ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।¹⁹

18. Grierson, " Carey the famous missionary of Serampur, was the first to describe the panjabi language in his grammer published in 1812."
" Linguistic Survey of India ", Vol. IX, Part-I, Calcutta-1916, p. 618.
19. Carey William, " The Sikhs follow the religion founded by Nanaka, the percepts of which are contained in a large volume called emphatically the Grantha or the writing which is written in a particular character called Gooroo-Mukhee, on which account, they have a peculiar veneration for that character- and with, few exceptions, use it in all their transanctions. That character is therefore used in the following work as that which properly belongs to the language.

The language which this grammar is intended to teach is spoken by the Sikhs, that singular people, who inhabit the panjab or that country lying between the Sutlej and the Indus."

"Grammar of the Panjabee Language" Preface ,p.2.

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਕਰਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਭ ਉਦਾਹਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ 99 ਪੰਨੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਸੱਤਾਂ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸਚੈ ਠਾਲ ਕਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਿਆਕਰਣ ਪਿੱਛੇ ਓਥੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹੋ ਵਿਆਕਰਣ ਬਣਿਆ।

ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਵਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਲਾਨਾਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ²⁰ 1834 ਈ. ਤੋਂ 1893 ਈ. ਤਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਗੁੰਮ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਖਰਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1836 ਈ. ਤੋਂ 1844 ਈ. ਤਕ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੁਲ 20 ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪੀਆਂ। 16 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ 6 ਤੋਂ 36 ਤਕ ਦੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨੀਆਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਰ-ਮਾਲਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰ (ਬਾਲ ਬੋਧ) ਵੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਣਪੱਤਰ ਤੇ ਤੁਰਾਝਾ ਧਰਮ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ਜਿਹੇ ਪੈਂਫਲਿਟ ਹਿੰਦੂ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਹਿਤ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੈਂਫਲਿਟ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 3000 ਤੋਂ 15000 ਤਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ।

1849 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਜੋ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਾਲਾਨਾਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੀ, ਉਸ ਦਾ ਏਥੇ ਵਰਣਨ, ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਸਰੂਪ ਸੁਭਾ, ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਕਾਰ-ਪਸਾਰ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਸਾਲ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੰਨੇ	ਠਿਕਰਾ	ਛਪੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1849	ਲੁਕਟੂ ਐਕਟਸ ਰਸੂਲਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ	254	ਪਾਦਰੀ ਜੇ. ਨਿਊਟਨ	5,000
"	ਹਿਸਟਰੀ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ	120	"	5,000

20. ਇਹ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਬੈਰਿੰਗ ਫੂਨੀਅਨ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਕਾਲਜ ਬਟਾਲਾ ਦੀ ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। 1893 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਪ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਬਾਰੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾਂ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਯਤਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਸਾਲ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੰਨੇ	ਨਿਗਰਾਨ	ਛਪੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1850	ਜਿਲਿਸਿਸ ਉਤਪਤੀ	200	ਪਾਦਰੀ ਜੇ.ਪੋਰਟਰ	3,000
1850	ਲੂਕ	156	"	6,000
"	ਟ੍ਰੈਕਟ ਦੂਜਾ	100	"	6,000
1851	ਸਰਵ-ਵਾਦ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟ	90	"	8,000
1854	ਜਬੂਰ	197	ਐਲ.ਜੈਨਵੀਅਰ	8,000
"	ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼	438	"	600
1855	ਟ੍ਰੈਕਟ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ	148	ਪਾਦਰੀ ਨਿਊਟਨ	7,000
"	ਉਤਪਤ ਤੇ ਕੂਚ, ਵੀਹਵੇਂ ਭਾਗ ਤਕ	220	"	800
1856	ਯੂਹੰਨਾ ਦੀ ਇੰਜੀਲ	120	ਐਲ.ਜੀ.ਹੇ.	8,000
"	ਲੂਕ ਦੀ ਇੰਜੀਲ (ਦੂਜੀ ਵਾਰ)	158	"	8,000
1857	ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੀਆਂ ਠੇਠ ਗੱਲਾਂ	170	ਐਲ.ਜੈਨਵੀਅਰ	5,000
"	ਮੋਤੀ ਦੀ ਇੰਜੀਲ	60	"	6,000
1858	ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ	298	"	4,000
1859	ਚੋਪੜੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ ²¹	40		3,000
"	ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ	144	ਪਾਦਰੀ ਰੂਡਾਲਡ	6,000
1860	ਮਾਰਕੁਸ ਦੀ ਇੰਜੀਲ	157 94	"	6,000
1860	ਮੁਕਤੀ ਮਾਲਾ	109	"	4,000

21. ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 9 ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੰਮਿਲਤ ਹਨ :-

(1) ਪੁਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰ	(2) ਸਭਨਾਂ/ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੇ ਦਸ ਹੁਕਮ ਦੀ
(3) ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਾਪੀ ਹੋਣ ਆਰ ਮੁਕਤ ਪਾਉਣ ਦੀ ਬਾਬਤ	(4) ਉਪਦੇਸ਼ ਤੀਰਥੀਆਂ ਨੂੰ
(5) ਦੋ ਬੁਢਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ	(6) ਪਵਿੱਤਰਤਾਈ ਦੀ ਬਾਬਤ
(7) ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਸੱਪ	(8) ਤੁਹਾਡਾ ਮਤ ਕੀ ਹੈ? (9) ਗਰੀਬ ਯੂਸਫ ਦੀ ਵਾਰਤਾ।

ਸਾਲ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੰਨੇ	ਨਿਗਰਾਨ	ਛਪੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1860	ਚੁਪੜੀਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੋਥੀ ²²	24	ਪਾਦਰੀ ਰੂਡਾਲਫ	3,000
1861	ਲੂਕਾ ਦੀ ਇੰਜੀਲ	157	"	6,000
"	ਬਿਬੁਲ ਸਾਰ	20	"	4,000
"	ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ	97	"	5,000
"	ਰਸੂਲਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਬ	149	"	3,000
"	ਦਸ ਹਜ਼ੂਰੀ ਹੁਕਮ	40	"	2,000
1862	ਯੂਰਨਾ ਦੀ ਇੰਜੀਲ(ਦੋਬਚਾ)	120	"	3,000
1863	ਉਪਦੇਸ਼ ਪੱਤਰੀ	100	"	5,000
"	ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਦਾ ਗੀਤ	20	"	1,000
1873 ²³	ਹੜ੍ਹ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	16		5,000
"	ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਸਿਫਤ	4		4,050
"	ਪ੍ਰਭੂ ਯਸੂ ਮਸੀਹ	4		5,000
"	ਇਨਸਾਫ ਤੇ ਦਇਆ	20		5,000
"	ਯਾਦਰੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	19		5,000
"	ਦੋ ਘਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	11		5,000
"	ਸੇਵਕ ਤੇ ਗੁਰੂ	12		6,000
"	ਅੱਖਰ ਬੋਧ	16		5,000
"	ਮਰਕੁਸ ਦੀ ਇੰਜੀਲ	120		6,000
"	ਦਾਨੀਏਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ	57		8,000

22. ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 6 ਟ੍ਰੈਕਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:-

(1) ਉੱਤਮ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੂਤ	(2) ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼
(3) ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਵਿਥਿਆ	(4) ਗੰਗਾ ਦੇ ਅਸਠਾਠ ਦੀ ਗਲ ਬਾਤ
(5) ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਮੁਕਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਣਾ	(6) ਇਕ ਅੱਛਲ ਹਜ਼ੀਰ ਸੇ ਬੂਟੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ

23. 1863 ਤੋਂ 1872 ਤਕ ਦੀਆਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ।

ਸਾਲ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੰਨੇ	ਨਿਗਰਾਨ	ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1874	ਯੂਨਾਹ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	8		6000
"	ਮਤੀ ਦੀ ਇੰਜੀਲ(ਪੱਦ ਵਿਚ)	59		2000
"	ਉਸਤਤੀ ਦਾ ਗੀਤ	12		3000
1875	ਪੁਸ਼ਪਾਵਲੀ	19		1000
"	ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਬੋਧ	16		3000
1876	ਜੋਸ਼ੁਆ	94		4000
"	ਜ਼ਬੂਰ	224		4000
"	ਮਤੀ ਦੀ ਇੰਜੀਲ(ਦੋਬਾਰਾ)	110		5000
"	ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ	16		3000
"	ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ	103		1000
"	ਕਹਾਉਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ	84		3000
"	ਸੇਂ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੈਮੂਲ	228		2000
"	ਪ੍ਰਭੂ ਯਿਸੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ	16		1000
"	ਯਿਸੂ ਨਾਲ ਦਗਾ	16		1000
"	ਯਿਸੂ ਦੇ ਚੇਲੇ	16		1000
"	ਯਿਸੂ ਦੇ ਗੁਰੂ	16		1000
"	ਬੈਪਟਿਸਟ ਯੂਹੰਨਾ	16		1000
"	ਯਿਸੂ ਦਾ ਬਚਪਨ	16		1000
"	ਯਿਸੂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ	16		1000
"	ਯਿਸੂ ਦਾ ਅੰਤ	16		1000
"	ਯਿਸੂ ਦੀ ਅਕਾਸ਼ ਉਡਾਰੀ	16		1000
"	ਕਨਾਨ	16		5000
1878	ਕਨਾਨ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਵਰਣਨ	10		1000
	ਮਿਸਰ ਵਿਖੇ ਇਸਰਾਇਲੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ	9		1000
	ਅਬਰਾਹੀਮ	184		1000
	ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	156		500

ਸਾਲ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੰਨੇ-	ਨਿਗਰਾਨ	ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1879	ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਪੋਥੀ	28	ਪਦਾਰੀ ਈ.ਐਮ.ਵੈਰੀ	3000
"	ਅਸਤਰ	30	"	3000
"	ਰੂਥ	12	"	3000
"	ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	74	"	1000
1880-81	ਅਦਵੈਤ	156	"	3000
"	ਇੰਜੀਲ ਸਾਰ	298	"	1500
"	ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪੋਥੀ	72	"	2000
"	ਰੋਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤਰੀਆਂ	54	"	1500
"	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪੋਥੀ	62	"	1500
1882	ਮਰਕਸ ਦੀ ਇੰਜੀਲ(ਦੋਬਾਰਾ)	27		5000
	ਉਤਪਤ ਤੇ ਕ੍ਰੂਚ	8		5000
1883	ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ	7		3000
	ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਰ	141		3000
	ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਮਾ	300		3000
1885	ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਉਪਦੇਸ਼	16		1000
"	ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪੋਥੀ	92		6000

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ।²⁴ ਪੰਜਾਬ ਰਿਲੀਜ਼ਸ ਬੁਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨਾਰੋਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

24. 1901 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੁਆਰਾਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

- (1) ਆਇਤ ਮੁਕਾਵਲੀ (1861- ਕਵਿਤਾ)
- (2) ਉਤਮ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੂਤ (1861 - ਕਵਿਤਾ)
- (3) ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸੈਲ (1898-ਜਫਰਨਾਮਾ)
- (4) ਡੈਕਰ ਤੇ ਮਾਲਕ (1807-ਕਹਾਣੀ)
- (5) ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਰਹਿਮ (1870-ਕਹਾਣੀ)
- (6) ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ (1872-ਕਹਾਣੀ)
- (7) ਵਿਲਸਨ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ (1877-ਵਾਰਤਕ)
- (8) ਪੰਡਤ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਰਤਾਂਤ(1881-ਕਹਾਣੀ)
- (9) ਧਰਮੀ ਸਿਖਿਅਕ ਦੇ ਗੁਣ (1871-ਵਾਰਤਕ)
- (10) ਮੁਕਤੀ-ਮਾਲਾ (1888-ਕਵਿਤਾ)
- (11) ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ(1888-ਵਾਰਤਕ) ।

ਅਮਰੀਕਨ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

- (1) ਮੁਕਤੀ ਦਾਏ ਦਾ ਬੰਦਗੀ ਗੀਤ (1877- ਕਵਿਤਾ)
- (2) ਯਿਸੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ (1877- ਕਵਿਤਾ)
- (3) ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ (1879-ਵਾਰਤਕ)
- (4) ਯਿਸੂ ਦਾ ਅਮਰ ਹੋਣਾ (1879-ਕਹਾਣੀ)
- (5) ਪਹਿਲਾ ਗੁਨਾਹ(ਕਹਾਣੀ)
- (6) ਸਨਾ ਦੀਠ ਦੀ ਮੌਤ (ਕਹਾਣੀ)
- (7) ਪਿਤਲ ਦਾ ਨਾਢ(ਕਹਾਣੀ)
- (8) ਸੱਤ ਪਲ ਦਾ ਜੀਵਨ(ਜੀਵਨੀ)
- (9) ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (ਕਹਾਣੀ)
- (10) ਰਜੇ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ(ਕਹਾਣੀ)।

ਖਰੜ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

- (1) ਮਸੀਹਾ ਦੀ ਬਿਠਾ ਤੇ (ਦਰਸ਼ਨ)
- (2) ਮਸੀਹ ਦੇ ਨਾਲ (ਦਰਸ਼ਨ)
- (3) ਦੇਹਧਾਰੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ (ਵਾਰਤਕ) ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੇਂ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ, ਲਹਿਜਾ, ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਚੋਣ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖਤਾ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੱਦ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਗੱਦ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਗੱਦ ਰੂਪ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਤੀਜਾ ਨਿਬੰਧ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ-ਜਾਖੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਲਗਭਗ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੱਦ-ਰੂਪ²⁵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਾਸ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲੈਏ ਹਨ। ਕਨਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਜਾਂ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਸੋਸ਼ਟ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਨਾ ਵੀ ਛੁਹਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ, ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲ ਕੇ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ, ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਠਰੋਆ ਤੇ ਅਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।²⁶ ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਰਣਨ ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕੋਸ਼ਾਂ, ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਛਾਪੇ ਗਏ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਆਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ

25. Tara Chand, "Prose style and prose literatures owe a great deal to Missionaries, In the Modern Indian Languages, there were not many which had developed a prose style, adequate for the expression of serious subjects. The missionaries were pioneers in the field. Among the creators of prose were the translators of Bible, grammar, dictionaries, thus determining the form and content of the language."
"History of Freedom Movement", Pub. Div., p. 132.

26. Ibid, p. 179. "Whatever the standard of their (missionaries) literary achievement, the fact remains that they gave a powerful stimulus to Indian thinking and helped the Indian mind to break the shackles of medievalism."

ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਦੇਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਕੇ ਕਰਵਾਏ।²⁷ ਪਰ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਹਰ ਕੰਮ ਜੁਟ ਜਾਂ ਟੀਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²⁸ ਹਰ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਲਹਿਜੇ ਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਠੇਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਹੇਠਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

" ਅਰ ਜਾਂ ਉਸ ਜਾਗਾ ਅਭੜੇ ਜੋ ਖੋਪਰੀ ਦੀ ਜਾਗਾ ਕਹਾਉਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਿਆਚਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਸੁਨੀ ਪੁਰ ਕਿੱਲਿਆ - ਇਕ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਅਰ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ। ਅਤੇ ਯਿਸੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੇ ਪਿਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਜੋ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬੰਡ ਕੇ ਗੁਣਾ ਪਾਇਆ। ਅਤੇ ਲੋਕ ਖੜੇ ਤੱਕ ਰਹੇ ਸੇ। ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਠੱਠਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਰਿਦੇ ਸੇ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ, ਜੇ ਉਹ ਮਸੀਹ ਪਰਮੇਸੁਰ ਦਾ ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਵੇ। ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬੀ ਉਸ ਪੁਰ ਹੱਸੇ: ਅਤੇ ਠੇਕੇ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਕਾ ਦਿੱਤਾ; ਅਤੇ ਕਿਹਾ, ਜੇ ਤੂੰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉ। ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਯੂਠਲੀ ਅਰ ਰੂਮੀ ਅਰ ਇਬਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਸੀ ਕਿ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ।"²⁹

27. Newton J., "As to the religious books published at the Ludhiana Mission Press, the responsibility of original authorship and of translations belongs partly to the members of our Mission and partly to others. In Punjabee, we are responsible for a large preparation of what has been printed." "History of A.P. Mission-Allahabad, 1886, p. 52.

28. ਪ੍ਰੋ. ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਲੋਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੈਸਿਸ (ਪੂਰਵ-ਕਥਤ) ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਛਾਪੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਫੋਟੋ ਵਿਚ 6-7 ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਛਪੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ: " Gurmukhi New Testament Translation and Revision Committee (Rev. E. Guilford, Rev. E. Newton, and Dr. F. Newton with native christian and Sikh helpers."

29. (ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ; ਪ੍ਰਭੂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਮੁਕਤਿਦਾਤਾ ਦਾ 'ਮੰਗਲ ਸਮਾਚਾਰ' ਜਿਹੜਾ ਲੁਕਾਸ ਰਸੂਲ ਨੇ ਪਰਮੇਸੁਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਲੁਕਾਸ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਅਮੇਰਿਕਨ ਬੈਬਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਲਈ, ਪਾਦਰੀ ਰੂਡਾਲਫ ਸਾਹਬ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਯਿਸੂਈ ਸੰਬੰਧ. 1860)"

(ਅ) " ਫੇਰ ਕਈ ਸੌ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦ-ਦੁਆਈਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਜੋ ਪਵਿਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਭੁੱਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਡੇ ਬੰਡੇ ਸਰਾਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸੋਚੋ, ਜੋ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾਈ ਨੂੰ ਡਾਰ ਅਤੇ ਆਪਸੁਆਰਥ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ ਹੈ, ਸਕੋਂ ਸਚਖੰਡ ਬਦਨੀਤਾਂ ਉਸ ਥੀਂ ਹੋਠੇ ਹੋਠੇ ਨਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦਯਾ ਅਰ ਧਰਮ ਇਤਨਾ ਉਤਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੈਰੀ ਅਰ ਮਿਤ੍ਰ ਦੁਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਦ ਦੁਆ ਦੇਣੀ ਘਾਤ ਕਰਨੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ।.... ਉਪਰੰਤ ਜਾਂ ਸਾਧਾਂ ਸਤਿਾਂ ਦੇ ਮੂਹਿੰ ਅਜੇਹੀ ਦੁਆ ਨਿਕਲ ਦੀ ਹੈ: ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋਣੇ ਦਾ ਦਾਵਾ ਅਕਾਰਥ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਚ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਖੀ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"³⁰

(ੲ) " ਅਚੰਭ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸੁਰ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਉਤਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉਜਾੜ ਅਤੇ ਸੁੰਨਸਾਨ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਣ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਨ੍ਹਿਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸੁਰ ਦਾ ਆਮਾ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸੁਰ ਨੇ ਆਖਿਆ ਜੋ ਚਾਨਣ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਪਰਮੇਸੁਰ ਨੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਡਿੱਠਾ ਜੋ ਚੰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸੁਰ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਅਨ੍ਹਿਰੇ ਥੋਂ ਅਡ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਦਿਨ ਅਰ ਅਨ੍ਹਿਰੇ ਨੂੰ ਰਾਤ ਆਖਿਆ। ਸੋ ਸੰਝ ਅਰ ਸਵੇਰ ਪਹਿਲਾ ਦਿਹਾੜਾ ਹੋਇਆ।"³¹

(ਸ) "ਜਦੋਂ ਖੋਟਾ ਮਨੁਖ ਖੋਟਿਆਈ ਤੋਂ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਮੁੜੇ ਅਤੇ ਜੋਗ ਅਤੇ ਭਲਿਆਈ ਨੂੰ ਕਰੇ, ਤਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਰਮਾ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਆਪਣੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪਾਪ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਅੰਗੀ ਹੈ।"³²

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸੈਲੀ, ਲਹਿਜਾ, ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ, ਵਿਆਕਰਣਕ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਗੱਦ-ਚਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਪੱਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

30. ਚੁਪੜੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭੋਥੀ - ਟ੍ਰੈਕਟ "ਪਵਿਤ੍ਰਤਾਈ ਦੀ ਬਾਬਤ " ਵਿੱਚੋਂ - 1859

31. ਇੰਜੀਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ "ਜਨਤ ਦੀ ਉਤਪਤਿ" ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ। 1854 ਈ. ।

32. 'ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਰਧਾਤ ਸਭਨਾ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਦੀ ਪੋਥੀ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੀ ਬੇਨਤੀ, ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਲੀਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਗਿਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਈ ਗਈ", 1893 ਈ.

- (1) ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਨੇ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਨੈ', ਆਪਣੇ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੈ, ਕਰਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰ ਕੈ, ਆਦਿ।
- (2) ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ ਔਕੜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਲੋੜੇ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪਰਮੇਸੁਰ', ਬੈਬੁਲ ਆਦਿ।
- (3) ਕਿਰਿਆ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ: " ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਤਮਾ ਪਾਣੀਆਂ ਤੇ ਚਿਲਦਾ ਸੀ। " , "ਇਥੇ ਹੀ ਪਰਮ ਪੁਸਤਕ ਓਆਰ ਹੋਇਆ। " ਆਦਿ।
- (4) ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ - ਜਿਵੇਂ ਚਾਕੂ ਤੋਂ ਕਚੂ, ਵਸਨੀਕ ਤੋਂ ਬਸਕੀਣ।
- (5) ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਧੁਨੀਆਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਏ ਅ = ਯ ਇਆਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਯਾਣਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- (6) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਮ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਥਾਂ ਬੈਬੁਲ, ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਸੈਅਟੀ, ਟ੍ਰੈਕਟ ਦੀ ਥਾਂ ਟ੍ਰਾਕਟ, ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੈਸ।
- (7) ਕੁਝ ਅਛੋ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਉਤੇ ਸਥਾਨਕ ਉਪ-ਤਾਖਾ ਦੁਆਬੀ ਜਾਂ ਮਲਵਟੀ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। 'ਵਾ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬਾ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹੈ - 'ਵੱਡਾ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬੱਡਾ', 'ਵੰਡਾ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬੰਡਾ' ਆਦਿ।
- (8) ਨਾਹੋਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਜਾਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਉਤੇ ਪੱਛਮੀ, ਨਰਿੰਦੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਕਲ, ਰੂਹ, ਰਬੁ, ਰੋਸ਼ਨ, ਹਜ਼ੂਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ।
- (9) ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ, ਉਚੇਚੀ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ: 'ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ' ਦੀ ਥਾਂ " ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂਗੇ " , ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਥਾਂ ਜਾਗਾ।
- (10) ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ ਥਾਂ ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਰੜਕਦੀ ਹੈ। 'ਅਤੇ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਅਰ' ਅਤੇ 'ਸੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸੇ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਟਾਫੰਗ ਦੀਆਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਉਣਤਾਈਆਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੂਧ ਤੇ ਠੇਠ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ, ਬੜੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬ੍ਰਿਸ਼ਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ

ਗਈ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਠੇਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਠਰੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੁਕ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕ੍ਰਿਤਾਂ

ਇੰਜੀਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ³³ ਅਤੇ ਉਚੇ ਤੇ ਸੁਚੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਬਠਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਤੇ ਘਾਲਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ, ਤੇ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਿੱਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮਤ, ਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਠਰੇਈਆਂ ਠੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਠਵੀਂ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪੁਣਚਾਣ ਉਪ੍ਰਿਤ, ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੇ ਠਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਲੜੀ ਚਲ ਪਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਡਾਕਟਰ ਵਿਲੀਅਮ ਕੋਰੀ ਦੇ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਛਪੇ 1812 ਈ. ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰਾਮਰ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫੈਡਰੀਕੋਟ ਸੀ.ਬੀ.ਲੀਚ³⁴ ਨੇ 1838 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤੇ³⁵ ਅਧੂਰੀ ਗ੍ਰਾਮਰ ਲਿਖੀ। 1849 ਈ. ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਸਟਾਰਕੀ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਭਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ

33. ਲਿਊਟਨ ਜੇ.(ਪੂਰਵ-ਕਬਰ), ਪੰਨਾ 52., " Besides purely religious works there have been issued from the press of a different character, such as Punjabee dictionary and Grammer and other books intended to aid foreigners in studying the language of the people, also a few school books."

34. Robert Leech(Lt.), " A Grammer of the Panjabee Language", Bombay-1838, ੪੫

35. ਇਸ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ। ਕੁਲ 23 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰੋਮਨ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਨਾਲ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ³⁶ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਜਿਹਾ ਰੁਥ ਛਾਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਗਲ-ਬਾਤ ਛਾਪੀ। 1851 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਜੌਹਨ ਨਿਊਟਨ ਨੇ³⁷ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ 'ਏ ਗ੍ਰਾਮਰ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਗੂਏਜ' ਛਾਪੀ। ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਏਨਾਂ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਇਆ ਕਿ 1893 ਈ. ਤਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਜਾਹਨ ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਆਕਰਣ ਵਰਣ-ਬੋਧ, ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ, ਵਾਕ-ਬੋਧ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰਾਮਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਹਾਵਰੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ 'ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ'³⁸ ਨਾਮ ਹੇਠ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਛਾਪੇ। ਇਹ ਅਖਾੜੇ ਤੋਂ ਠੇਠ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡਾ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ (ੳ) ਜੱਟ ਫ਼ਕੀਰ, ਗਲ ਗੱਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ (ਅ) ਮਾਂ ਮੂਲੀ, ਪਿਓ ਪਿਆਜ਼ ਤੇ ਪੁਤ ਕੇਸਰ ਦੀ ਤਰੀ, (ੲ) ਗੰਜੀ ਗੁਟਾਰ ਤੇ ਟੀਸੀ ਉਤੇ ਆਲੁਣਾ (ਸ) ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਅੰਨ ਤੇ ਪਰ੍ਹਾ ਸੂਹੀ ਖੰਨੂ ।

ਡਾਕਟਰ ਜੌਹਨ ਨਿਊਟਨ ਦੇ ਹੋਰਹਾਰ ਸਪੁੱਤਰ ਡੀ.ਪੀ. ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜਿੰਨੀ ਨਗਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਵੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਲਿਖਵਾਈਆਂ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰਾਮਰ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ 1898 ਈ.³⁹ ਵਿਚ "ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰਾਮਰ ਵਿਚ ਐਕਸਰਸਾਈਜ਼ਜ਼ ਐਂਡ ਵੁਕੈਬੁਲਰੀ" ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ 342 ਪੰਨੇ ਤੇ 57 ਕਾਂਡ ਹਨ। ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਿਅੰਜਣ ਅੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਪ ਸਾਧਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਮ-ਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।"⁴⁰

36. "A Dictionary-English and Panjabee outlines of Grammer also dialogues with explanatory notes.", Calcutta-1849-by Capt. Samual Cross, Starkey and S. Bussawa Singh.

37. 'A Grammer of the Panjabee Language with appendices, Ludhiana-1851 by Rev.J.Newton.

38. ਅੰਜੁਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੁਲਾਈ 1866 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਜਾਹਨ ਨਿਊਟਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ:-(1) ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰਾਮਰ 1851, (2) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੁਗਰਾਫ਼ੀਆ (1860), (3) ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, 1863, (4) ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ 1854.

39. Panjabi Grammer with exercises and Vocabulary', Ludhiana Mission Press-1898.

40 Ibid.

ਪਾਦਰੀ ਈ.ਪੀ.ਠਿਊਟਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀਲਿੱਪੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ, ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ-ਸੰਸਕ੍ਰਣ, ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹਿੱਸਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੀਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਤੱਥ ਖੋਲ੍ਹ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਜੀ.ਬੀ.ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇ।⁴¹ ਪਾਦਰੀ ਠਿਊਟਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਦੇਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਬੋਲੇ ਗਏ ਭਰਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲਿਖਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਬਣ ਗਈ।" ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਦੰਦ ਜੀ ਦੇ 'ਪਧਤੀ ਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

-
41. Ibid, (39), "The language which is spoken with some variation through the Panjab and hence called Panjabi is usually written in what is known as the Gurmukhi character. This term is derived from Guru- a teacher, Mukh- the mouth and it probably owes its origin to the fact that the art of writing was at first employed only on sacred subjects and was practised by pupils who recorded the oral instruction of their Gurus, instead of as had been the case in earlier times, committing his teaching."

The alphabet consists of thirty-five letters, whence the name "Painti" signifying thirty five by which it is usually designated by the natives. It is a common belief amongst the people that these were originated by Baba Nanak, the founder of the Sikh Religion, who lived about fifteenth Century. It is certain, however, that whatever hand he may have had in modifying their form, most of them have, with slight variation in their structure come down from a very much remote antiquity. Of the entire number, no less than twenty one can, though they have undergone some changes, be distinctly recognized in ancient inscriptions, six at least being traceable to the 10th century of our era, three to the fifth century and twelve to the third century."

ਇਸ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਢਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਲਾ ਬਿਹਾਜੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਨੇ 1867 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰਾਮਰ ਲਿਖਿਆ। ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਰਚ 1869 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਲਾ ਜੀ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਆਕਰਣ ਸਾਰ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਦੂਜਾ ਗ੍ਰਾਮਰ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਲ 76 ਪੰਨੇ ਹਨ।⁴² ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ - (ੳ) ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਖੇ, (ਅ) ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ ਵਿਖੇ, (ੲ) ਰਚਨਾ ਵਿਖੇ, (ਸ) ਪਿੰਗਲ ਵਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਨਗਿਣਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖੇ ਤੇ ਛਾਪੇ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹਨ।

ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੋਸ਼ 1854 ਈ. ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਓਥਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ 1851 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ 1854 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਸੁਪਰਿਟੈਂਡੈਂਟ ਪਾਦਰੀ ਜੈਤਵੀਰ⁴³ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਓਥਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 28000 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੇ, ਫੇਰ ਰੋਮਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੇਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਜੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਵਲ ਲਿਖਿਆਣੇ ਦੀ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਦੂਜਾ ਨੁਕਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਤੀਜਾ ਨੁਕਸ ਵਿਆਕਰਣਕ ਕਚਿਆਈ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸੁਨਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਈ ਤੇ

42. ਇਸ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਨਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ " ਮੇਜਰ ਹਾਲਰਾਇਡ ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ.ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਨਾਹ, ਮੁਜਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬਿਆਕਰਣ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। "

43. "We notice with satisfaction the completion of the Panjabi dictionary a work that has necessarily taken up a very large proportion of time, attention and strength of the Supdtt. Rev. Janvier-Lodhiana Mission Report, 1854, p.19.

ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। (ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ)।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦੂਜਾ 'ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼' 1895 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਫੀਦ ਆਮ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਰੋਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਖ-ਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਜੈਨਵੀਅਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ 1854 ਈ. ਵਾਲਾ ਕੋਸ਼ ਛਾਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। 1884⁴⁴ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਿਸਟਰ ਡੈਨਜ਼ਿਲ ਇਬਟਸਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਉਂਜੋ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕੇਵਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭਿਅਨਦਾ ਹੈ।⁴⁵ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤ੍ਰਕਾ ਨੰਬਰ 203 ਮਿਤੀ 4 ਜੂਨ 1884 ਰਾਹੀਂ, ਨਾਰੋਰ ਦੇ ਮੁਫੀਦ ਆਮ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਮਲਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਰਸੁਖ ਰਾਏ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਤੇ ਵਾਧਾ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਕੇ, ਦੋਬਾਰਾ ਛਾਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਮਿਸਟਰ ਐਚੀਸਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਜਲੰਧਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ, ਸਗੋਂ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।⁴⁶

ਭਾਈ ਮੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਪਾਦਰੀ ਈ.ਓ.ਬ੍ਰਾਇਨ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮਲਕ ਤੁਲਬੁ ਰਾਮ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸ਼ਤਲ ਦੇ ਭਾਈ ਖਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ,

44. ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "In 1884 Ludhiana Mission sanctioned the compilation of a new dictionary as the old Panjabi Dictionary was out of print. In 1884 Mr Denzil Ibbetson, the then Director of Public Instructions was of the opinion that a new Panjabi Dictionary should be prepared.

45. ਉਹੀ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 2.

46. Introduction p.2., " Sir Charles Aitchison, the then Lieutenant Governor of the Panjab was inclined to think that in the new book, it would be advantageous to give us as full, as representative, as possible of the Panjabi Dialects and not confined to those prevalent in the country round Amritsar and Jullundur only and that the forms of speech, met within Multan, the country of Rawalpindi, should be adequately treated."

47. Ibid., Preface.

ਸਾਰੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ 1200 ਸੜੇ ਦਾ ਇਕ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਪਾਦਰੀ ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਪਰੂਫ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਅਤੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਤੇ ਠਾਢਦਾਇਕ ਕੋਸ਼ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣਿਆ।

ਤੀਜਾ ਕੋਸ਼ ਪਾਦਰੀ ਜੇ ਵਿਲਸਨ ਤੇ ਈ.ਓ. ਬਰਾਇਨ ਨੇ 'ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਡ: ਮੱਖਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਉਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਛਾਪਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਪਰ ਇਹ ਮੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ।

1895 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਟ੍ਰੈਵਰ ਬੈਮਫੋਰਡ ਨੇ ਜਰਨਲ ਐਂਡ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਬੰਗਲ ਵਿਚ "ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ " ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।⁴⁸

1898 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਜੇ ਵਿਲਸਨ ਨੇ "ਗੁਮਰ ਐਂਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਐਂਡ ਵੈਸਟਰਨ ਪੰਜਾਬੀ " ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਲਈ ਵਧ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਚੀਤ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਓ ਬ੍ਰਾਇਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਂਗੜੀ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।⁵⁰

ਟਾ.ਗੁਰਮ ਬੇਲੀ ਨੇ "ਸਾਂਸੀ ਉਪ-ਭਾਖਾ " ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਜਰਨਲ ਐਂਡ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਬੰਗਲ ਦੀ 1901 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਪੰਨਾ 7 ਤੋਂ 14 ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਹੀ ਪੱਤਰ ਵਡੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ 'ਸੀਕ੍ਰਟ ਵਰਡਜ਼ ਐਂਡ ਸਾਂਸੀਜ਼, ਚੂਹੜਾਜ਼ ਐਂਡ ਅਰਗਟ ਆਫ ਪੰਜਾਬ ਗੈਬਲਰਜ਼" ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।⁵¹

ਪਰ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ, ਡੇਰਾ ਗਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ⁵² ਵਲੋਂ ਡਾਕਟਰ ਜਯੂਕਸ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਜਟਕੀ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ

48. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ 1901, ਚੈਪਟਰ ਛੇਵਾਂ, 'ਭਾਸ਼ਾ' ਪੰਨਾ 278

49. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 278

50. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 278

51. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 278

52. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 278

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਘਾਲਣਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ⁵³ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਜਯੂਕਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਅਜਿਹੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਠੇਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਿਆਨ ਸਨ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਟਕੀ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਨਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਬਲੋਚੀ, ਸ਼ਾਹਪੁਰੀ, ਫੇਰਾਵਾਲ, ਜਗਦਾਲੀ, ਯੋਸ਼ਾਵਰੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸੀਮਾ-ਖੇਤਰ⁵⁴ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਫੇਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਸੋਂ 35 ਲੱਖ ਤੋਂ 50 ਲੱਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੁਮਾਨੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਇਆ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹਿੰਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਯੂਕਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਘੱਟ⁵⁵ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਜ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ।

-
53. Jukes, " In attempting to compile a dictionary of the Jatki or Western Panjabi Language, the authors first object was to provide himself with such a vocabulary, as would enable him or others to make a intelligible translation of the word of God for those, who have hitherto been ignorant of it." A Dictionary of the Jatki or Western Panjabi Language, 1900, p.3.
54. Ibid, Introduction p.IV.
55. Ibid, Introduction p.V "The Western Panjabi or Jatki language is quite a different language from the spoken in the Eastern Panjab. Dr H.Martin Clark, who corrected the proofs of Bhai Maya Singh's Dictionary found only about 2 words on a page of this dictionary, with which he was familiar."

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਵਿਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਕੁਲ 344 ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ 13000 ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਉੱਣਤਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ, ਕਿਉਂਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਟਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ 38 ਅੱਖਰ ਘੜੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਲਿੱਪੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨੁਪਿਆਣਾ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਉੱਦਮ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਦਰੀ ਜੇ ਵਿਲਸਨ⁵⁶ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਕੀਤੀ "ਸ਼ਾਹਪੁਰੀ-ਕਾਂਗੜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ" ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ 66 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣ, ਸ਼ਬਦ-ਭੇਦਾਂ, ਨਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ, ਲਿੰਗਾਂ, ਕਾਰਕਾਂ, ਕਿਰਿਆ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 40 ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਰੋਜ਼ ਕੀਮ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:- ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਦਿਨ, ਦਰੱਖਤ, ਪੌਦੇ, ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ, ਪੰਛੀ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗ, ਜਾਦੀਆਂ, ਕਿੱਤੀ, ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ, ਖੇਡਾਂ, ਹਥਿਆਰ, ਸੰਗੀਤ, ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਭਾਗ ਦੇ 62 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਬੱਧ ਮੁਢਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਪੁਰੀ ਉਚਾਰਣ-ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 6 ਭਾਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ 2000 ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰ-ਵਿਘਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਠੇਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ, ਭੂਗੋਲਕ, ਜੀਵਕ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਯੂਰਪੀਆਂ ਨੂੰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਬੱਧ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਠੁਕ-ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ।

56. Wilson J. Rev. "Shah Puri-Kangri Glossary", Dera Ghazi Khan, Mission, Society.

ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ, ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਰ੍ਹਿਥ ਮੁਢਲੇ ਯਤਨ ਹੀ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਬਣਨ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਹ ਯਤਨ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਆਧਾਰ ਸਾਮੱਗੀ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਸਾਹਿੱਤਕ ਕਿਰਤਾਂ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਉਨਤੀ ਜਾਂ ਪੁਛਲਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਭ ਪੁਜਾ ਜਾਂ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਦੀ ਹੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ, ਕੋਸ਼, ਵਿਆਕਰਣ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਸਭ ਇੱਕੋ ਆਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਪਰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮਤ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੁਢ ਜ਼ਰੂਰ ਖੱਫ਼ ਗਿਆ। ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਕਦਮ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਪਰਿਚਿਤ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਉਪਰ ਦਸੇ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਗੁਣਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਰੂੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਜੀਵਨੀ, ਸਫਰਨਾਮੇ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹੋ ਰੂਪ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਗਸਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉਘਾੜਿਆ। ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕਲਾ ਪਰਮਾਣਾਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਪਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਟਿੱਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਦੇਣੀ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਕਰਨ ਜਾਂ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪਰਿਚਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਨਾ-ਚੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਹ ਸਭ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਵਧੇ ਨਈਂ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਵਿਆਕਰਣਾਂ, ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਗਿਆਨ-ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅਠਿ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ:

ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰ, ਵਾਚਤਕ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਠਿਤ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ, ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸਭਿਅਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਦਗਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਾਧਿਅਮ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਨਾ-ਚੂਪ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਪੱਛਮੀ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਵਧੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਜਨਮ ਲਈ ਭੇਇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੌਢਿਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਸ ਕਨਾ-ਚੂਪ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਪਾਦਰੀਆਂ ਸਿਰ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਜਾਹਨ ਬਨੀਅਨ ਦੇ ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸ(1678-84) ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ (1859 ਈਸਵੀ)⁵⁷ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਜ ਹੈ:-

57. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਆਪਣੇ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਦੇ ਥੀਸਿਸ "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਲੱਛਣ ਤੇ ਝੁਕਾ , 1860-1946 " ਵਿਚ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਮਿਤੀ 1892 ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭੁਲ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਵਾਦ ਢੇਤੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ (1859 ਈ.) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਯਿਸੂਈ ਮੁਸਾਫਰ ਦੀ ਜਾਯਾ
 ਸੁਫਨੇ ਵਿਖੇ
 ਇਸ ਜਗਤ ਤੇ ਸੁਰਗ ਦੀ ਵਲ
 ਲੁਦੇਹਾਏ ਦੇ ਮਿਸਲ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਅਮੇਰਿਕਨ
 ਟਰਾਕਟ ਸੁਸਾਈਟੀ ਦੇ ਲਈ ਪਾਦਰੀ ਰੁਡਾਲਫ਼ ਸਾਹਬ
 ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਛਾਪੀ ਗਈ
 ਸੰਬੰਧ ਯਿਸੂਈ
 1859

ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਯਿਸੂਈ ਮੁਸਾਫਰ ਦੀ ਜਾਯਾ" ⁵⁸ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਰਾਹੀਂ, ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲ ਤਮਸੀਲੀ (allegorical) ਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ, ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਰੂਹ ਦਾ ਇਸ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਉਸ ਸਦੀਵੀ ਜਾਂ ਸਥਿਰ ਸਚਿਆਈ ਵਲ ਕੂਚ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੜਾਉ ਹੈ ਜਾਂ ਮਜ਼ਲ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਠਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਸਰੀਰਕ (abstract) ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਗਿਆਕਾਰੀ (faithfulness) ਸੰਸਾਰੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ (Worldly Wiseman) ਅਤੇ ਆਸ (Hope) ਆਦਿ। ਰੈਡ ਚਮ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ, ਇਕੋ ਇਕ ਯਿਸੂਈ ਪਾਠਰ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਬਨੀਅਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਰੀਰਕ ਪਾਠਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਦੇ ਕਲਬੂਤ ਵਿਚ ਐਡੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੇਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਠਰ ਸਾਡੀ ਅਸਲ (Truth) ਤੀਕ ਪੁਜਣ ਦੇ ਜੁਧ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਸੰਚਰਿਤ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੇ ਮਾਰੋਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸਾਖਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ

58. ਡੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, "ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ", ਪਟਿਆਲਾ-1969 ਪੰਨਾ 57.

ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵਾਚਤਕ, ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ, ਫਿਰ ਸਾਖੀਆਂ ਵਰਗਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅਠਿ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਾਵਲ।" 59 ਜੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਨਾਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਫਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਡੇ ਪਾਸ 'ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸ' ਹੈ ਤਾਂ ਏਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸੁੰਦਰੀ, ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਈ। " ਇਸ ਨਾਵਲ ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ, ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਬਦੀ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟਕਰਾਏ ਹਨ। ਨੇਕੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੇ ਬਦੀ ਦੀ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ, ਸੁੰਦਰੀ, ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹਰ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੇਕੀ, ਸਤ ਧਰਮ ਆਸਰੇ, ਬਦੀ ਜੁਲਮ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। 60 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ-ਭੰਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਗਲ ਦਮਨ ਸਿੰਘ, ਦੁਸ਼ਟ ਦਮਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੀਲਕੌਰ, ਤਿਜੇ ਸਿੰਘ, ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਯਿਸੂਈ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਜਾਝਾ ਦੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ।" 61

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਸ਼ੇ, ਰੁਚੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ।

59. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਚਿਟਾ ਲਹੂ' ਦਾ ਮੁਖ-ਬੰਧ, ਪੰਨਾ 2.
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1938.

60. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, " ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ", ਲੁਧਿਆਣਾ-1969,
ਪੰਨਾ 21.

61. ਜਾਨ ਬਨੀਅਨ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ (ੳ) ਧਰਮੀ, ਭਰੋਸਾ, ਵਿਚਾਰ, ਬੁਧ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ (ਅ) ਡਰਫੋਕਣਾ, ਬੇ-ਭਰੋਸਾ, ਬੁਢੇ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਪਨੀਤ ਨਜ਼ਰ, ਜਗਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਅਸਤੋਸ਼ ਆਦਿ ਹਨ।

ਡਾਕਟਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ⁶² " ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ " ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਵਲ, ਪੰਜਾਬ ਰਿਲੀਜ਼ਸ ਬੁਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਪਾਦਰੀ ਵੇਰੀ ਦੇ ਸਕਿਯੋਗ ਨਾਲ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ 1882 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਕਿਤ ਹਨ:-

ਜ ਯੋ ਤਿ ਰੁ ਦ ਯ
 ਅਰਥਾਤ
 ਜੇਤ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਣਾ
 ਪੰਜਾਬ ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਬੁਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਲਈ
 ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ
 ਪਾਦਰੀ ਵੇਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ
 ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ
 ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ 1882
 ਪਹਿਲੀ ਛਪਾਈ 1000 ਪੋਥੀ

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੁਲ 144 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਠਰ ਬੰਗਾਲੀ ਹਨ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਅਰਸ਼ੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ⁶³ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਲੇਖਕ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕ੍ਰਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਬੰਗਾਲੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਥਾਨਕ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕ੍ਰਿਤ ਵਜੋਂ ਓਥੇ ਕਰਕੇ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਦਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ ਅਨੁਵਾਦਤ ਜਾਂ

62. ਅਰਸ਼ੀ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, " ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ " ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਥੀਸਿਸ, ਦਿੱਲੀ-1973, ਪੰਨਾ 124.

63. ਉਹੀ ।

ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਢ 1898 ਈ. ਵਿਚ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨਾਲ ਨਹੀਂ⁶⁴ ਸਗੋਂ 1882 ਈ. ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਾਵਲ 'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ' ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਝ ਓਪਰਾ ਪੜ੍ਹਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੱਧੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਰੁਚੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਚੰਦਰੁਦਯ' ਜਾਂ 'ਕਾਵਯ-ਚੰਦ੍ਰੁਦਯ' ਆਦਿ।

'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਸਕ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰੀਕ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਚਤੁਰ ਤੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦਰਸਾ ਕੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਉਘੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਵਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਦਰਸਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਕਰਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਰਪਿਰਾਵਾਦੀ ਪਿੱਛਾਂਚ-ਖਿੱਚੂ ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਸਿਆ ਹੋਇਆ, ਨਰਕ ਸਮਾਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਖ, ਗ਼ਰੀਬੀ, ਬੀਮਾਰੀ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਰਿਵਾਜ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਵਿਰੁਧ ਤੁਅੱਸਬ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਘੋਰ ਅਪਰਾਧ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਸ਼ਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਈਸਾਈ ਇਸਤਰੀ ਸਿਲਾਈ ਕਢਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਯਸੂਰ ਮਸੀਹ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਨਵੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਈਸਾਈ ਮਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ' ਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚਤਾਈਆਂ ਤੇ ਐਬ ਦਰਸਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਤੇ ਉੱਚਤਾ ਦਰਸਾਉਣਾ 'ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਪਾਤਰ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬੇਬੇਪਨ ਨੂੰ

64.(1) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਦੁਸਾਂਝ, "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਲੱਛਣ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ(1860-1946)", ਪੰਨਾ 28 "ਠਿਰਸਦਿਹ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ।"

65 (II) ਅਮਰਜੋਤ ਕੌਰ, "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪਿਛੋਕੜ", ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 21, "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜਨਮਦਾਯਾ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੈ।"

ਨੰਗਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦੇ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ । ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਸੋਧ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ -

- (ੳ) "ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੀਸੀਆਂ ਤਾਂ ਸਭ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੋਕੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਬੰਗਾਲੀ ਤੀਸੀਆਂ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਮੂਰਖ ਹਨ।" ⁶⁵
- (ਅ) "ਹੁਣ ਸਿੰ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਜੋ ਖ੍ਰਿਸਟ ਅਰਥਾਤ ਮਸੀਹ ਕੌਣ ਹੈ? ਭਲਾ ਉਹ ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਸਿੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ।" ⁶⁶
- (ੲ) ਪਹਿਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਕੱਕੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਤੋੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਤੇ ਨਾ ਖਾ ਲੈਣ, ਠਹਿਰਨਾ ਪਿਆ - ਇਹ ਥੀ ਕੋਈ ਖੋਟੀ ਚਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਤੁਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।" ⁶⁷
- (ਸ) "ਕਿਉਂ ਜਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਦੋਖ ਸੂਰਜ ਅਰ ਦੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਨਿਗਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਕੋਹੀ ਬੇਸਮਝੀ ਦੀ ਹੈ । ਫੇਰ ਧਰਤੀ ਨਾਰੰਗੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੋਲ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਚਪਟੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਚ ਹਨ, ਜੋ ਬੁਧ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਨ। ਖ੍ਰਿਸਟਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਿੰ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤੋੜੀ ਕੋਈ ਗਲ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠੀ, ਜੋ ਬੁਧ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋਵੇ।" ⁶⁸
- (ਹ) "ਫੇਰ ਉਹ ਯਿਸੂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਿਆਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਖਾਬਤ ਪੜ੍ਹੇ ਅਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਏ। ਕੇਹਾ ਪਵਿਤਰ, ਕੇਹਾ ਨਿਰਮਲ, ਕੇਹਾ ਸਠੇਹੀ, ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਸੀ। ਸਿੰ ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਉਂ ਲੈਣ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਜੇਹੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਪਵਿਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।" ⁶⁹

65. 'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯਾ', ਪੰਨਾ 30, ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਦਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੰਦ ਆਖਦਾ ਹੈ।

65. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 78.

66. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68

67. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68 (ਪ੍ਰੇਮ ਦੰਦ)

68 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 73 (ਪ੍ਰੇਮ ਦੰਦ)

69. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64 (ਬਸੰਤ)

ਇਹ ਨਾਵਲ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਨਿਸਚੈ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਤੀ ਸਫਲ, ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਿੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਵਲ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਜਾਂ ਚਿੱਸ਼-ਵਰਣਨ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਸੂਝ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ — ਉਦਾਹਰਣ ਨਈ: ⁷⁰ " ਇਹ ਮਨ ਦੇ ਨੁਭਾਉਣਹਾਰੀ ਫੱਗਣ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਠੀ ਸਿੱਠੀ ਪੌਣ ਠੰਢੀ ਕੂਲੀ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਆਕਾਸ਼ ਕੁਝ ਕੁਝ ਨਿਰਮਲ ਅਰ ਠੀਠਾ ਸੀ। ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਥਾਣਾਂ ਵਾਂਗੂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਖਿੰਡ ਰਹੇ ਸੇ। ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਤਿਰਛ ਖੂਰ ਅਰ ਕਠੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਠਦੇ ਹੋਏ, ਝੂਲਦੇ ਸੇ, ਅਰ ਸੁਗੰਧਤਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਪੌਣ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਹਰ ਇਕ ਬਿੰਡ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁੰਗਰੀ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਕੂਲੇ ਹਰੇ ਅੰਗੂਰ ਸਭ ਕੇ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸੇ — ਅਰ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਇਲ ਦੀ ਕੂਕ - ਬਨ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਰਗੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਸੱਚ ਮੁਚ ਇਹ ਵੇਲਾ ਸੁੰਦਰਤਾਈ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਚਰਜ ਨਹੀਂ ਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿੱਠਾ ਅਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਚਲਿਤ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਤੀਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਜ਼ੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਇਹੋ ਨਾਉਂ ਸਾਰੇ ਵਢੇ ਦੀ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੀ ਰੁੱਤ ਦਾ ਹੈ।" ⁷¹

ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਲਾਟ ਬੜਾ ਸਿੱਧਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੁਲ 14 ਕਾਂਡ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਠੀਕੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਰੋਚਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤੋਹ ਨਾਲ ਗੁੰਝਲਾਂ ਧੌਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਮਾਪ ਨਾਟਕੀ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਠੀਕੋ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਖਾਂ ਉਤਰਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉ ਪੋਤ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਬੜਾ ਸਿੱਠਾ, ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਦਲੀਲ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਲੇਖਕ ਸ਼ੈਲੀ ਸਪੁਰ ਤੇ ਰਸਯਮਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭਮਈ ਚਿੱਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਚੁਣ ਕਰਨ ਨੱਗਿਆਂ ਤਾਂ ਨਾਵਲ-ਕਾਰ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਇਤਨੀ ਕਾਵਿਮਈ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।" ⁷²

70. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17

71. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.

72. ਅਰਸ਼ੀ, 'ਈਸ਼ਾਈ ਸਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣਾ', ਪੰਨਾ 149.

ਹੁਣ ਤਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਛਾਪੇ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਾਰੀਖ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 1882 ਈ. ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ " ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਿੱਲ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਖੱਕਦਾ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵੀ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਖਾੜੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਨੀਵੇਂ ਲਗਦੇ ਹਨ। " 73

"ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਨਰ ਨਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹਮਲੇ(ਈਸਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਉੱਤੇ) ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਸੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨਾਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੇ ਮੱਠ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। " 74

ਸਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ

ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੂਪਣ ਨਾਲੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਰੀੜ ਜਾਂ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ⁷⁵ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਯਥਾ-ਯੋਗ

73. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151

74. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 152

75. Uppal, S.S., "Panjabi Short story its origin and Development" New Delhi, 1966, p.230.

" The preachers of christianity were aware of the fact that story is the most suitable literary form which we can make dogmatic preaching palatable and digestible. This form of fiction has the potentialities of sugar coating the bitter dogma."

ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਬਾਦੀ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਕੀ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਉਣਾ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝਿਆ। 100 ਕੁ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਬਾਈਬਲ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੂਹ ਮਸੀਹ ਜਾਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਠਪਿੱਤ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੁਰੀਤੀ ਨੂੰ ਨੈ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਖੰਡਨ ਵਜੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, 'ਚੁਪਤੀਆਂ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹੈਫਲਿਟਾਂ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਠਾ ਜਾਂ ਸੋਹਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਧਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸ਼ੁਭ ਅਧੀਨ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਇਸ ਤਾਲ ਸਾਰਿੱਤ ਦਾ ਇਹ ਕਠਾ-ਰੂਪ ਵੇਰ ਉੱਤਰ ਹੋਇਆ।⁷⁶ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਖੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਠੀ ਬੜੀ ਸਰਲ ਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਹੈ। ਨੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ 1877 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਇਕ ਸਾਰੰਤ-ਪੂਰਨ ਰਚਨਾ "ਬੈਬਲ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ" ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਲੇਜਿਸ ਬੁਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਓਥਾਰ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਆਮ ਚੌਪੜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਭਿੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਚਿੱਤ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁷⁷ ਮੂਲ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੇਠਾਂ ਛੋਟੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ "ਫੂਹ ਅਤੇ ਪਰਲੇ ਦਾ ਬਰਨਨ", "ਬਿਬਸਥਾ ਦੇਣ ਦਾ ਬਰਨਨ", "ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਸੱਪ ਦੀ ਕਥਾ", "ਸੇਨੂਆਂ ਦੀ ਕਥਾ" ਆਦਿ।

ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਤੱਖ ਸਾਧਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿਆਲ ਖਿਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕਠਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਨਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਨਿਖਾਰ ਸਾਫ਼ ਅਚੰਭਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਜੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੂਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀਵਜੋਂ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦੇ ਦੇਣੀ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1865 ਈ. ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਨੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਰੁਡਨਿਫ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ "ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ" ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

76. Ibid, p.229. "The religious activities noticed in the end of the nineteenth century gave a big incentive to the production of religious short stories, thought these stories had more propaganda value and less artistic worth."

77. Ibid(No.72), p.153.

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਨਮ-ਜਾਖੀਆਂ⁷⁸ ਵਾਲੀ ਭਾਗ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ', 'ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਵਰਖਾ', 'ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ', ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਏਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਅੰਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਧੇ ਪਿਛੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਛੋਟੇ ਟੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ। 'ਰਾਜਮਾਠਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਚੌਪੜੇ ਵਿਚ 'ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ' ਵਾਲੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਬੋਲੀ, ਗੱਦ, ਖਿਤਾਬ ਤੇ ਨਿਭਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। 'ਰਾਜਮਾਠਾ' ਵਿਚਲੀ ਕਹਾਣੀ ਝਟ ਪਟ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੱਦ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਬੱਝਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਨਾਟਕੀ ਛੋਹਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸੱਭ ਕੁਝ ਸਬਿਪ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਨਿਆਇਮੂਲਤਾ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਉਘੜਵੇਂ ਲੱਛਣ ਹਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਅਡਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਹੇਠ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਰੋਏ-ਪਠ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਠੇਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਤੀਸਾਈਅਤ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਟੈਕਨੀਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਇਸ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘਨਰੀਆਂ ਜਿੰਨੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸੂਝਵਾਨ, ਵਧੇਰੇ ਸਿਖ਼ਸ਼ਿਤ ਤੇ ਇਸ ਕਲਾ ਦੇ ਠਿਪੁੰਨ ਉਸਤਾਦ ਸਨ।⁷⁹

78. ਓਗੀ(ਨੰ:75) , ਪੰਨਾ 230.

79. Ibid,p.241.

"One has to admit that our writers could not exhibit the mastery or skill as is to be noticed in the contemporary Christian Writings. The main reason seems to be that the Christian writers were better educated, and were mostly the masters of this craft."

ਨਾਟਕ :

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕ ਜਿੰਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਟਕ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਨਾਚੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਹੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਕਨਾਚੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਨਾਟਕ ਵੀ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਕ ਛੋਟਾ ਨਾਟਕ ਜਿਹੜਾ ਆਕਾਰ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਟੈਕਨੀਕ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਐਸ.ਐਸ.ਬਚਿੰਤ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਐਕਟ ਤੇ 10 ਸਝੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਬਾਈਬਲ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲਕਾ ਅਸਤਰ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਕੌਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਕੁਲ ਅੱਠ ਪਾਤਰ ਹਨ ਤੇ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਪਹਿਲੇ ਐਕਟ ਵਿਚ ਮਲਕਾ ਅਸਤਰ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਸੁਤੀ ਪਈ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆ ਕੇ ਇਕ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਸਮੁੱਚੀ ਯਹੂਦੀ ਕੌਮ ਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੇਲਾ ਸੌਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਲਪਨ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਤੜੱਕ ਕੇ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਦਬੀਰਾਂ ਸੋਚਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਐਕਟ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਐਕਟ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਹਸ਼ਵੇਰੋਸ਼ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਮਲਕਾ ਅਸਤਰ ਆ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹਾਮਾਨ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਪਾਸੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇ? ਅੱਗੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਗੂਠੀ ਤੇ ਰਾਜ-ਚਸਤਰ ਪੁਆ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਖੋੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸਾਢੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਘੁਮਾਏ। ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਲਕਾ ਦੇ ਚਾਚੇ ਮਾਰਟਕਈ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਦਸਿਆ ਤਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਸੜ ਕੇ ਕੋਇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੂਡੀ ਡਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਤੀਜੇ ਐਕਟ ਵਿਚ ਖਾਣੇ ਦੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਲਕਾ ਅਸਤਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੰਗਣ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਮਲਕਾ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਜਾਨ ਦੀ ਝੋਰ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ

ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੁਆਰਾ ਢਾਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ।
ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹਾਮਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਹੂਦੀ ਕੌਮ ਤੇ ਆਇਆ ਸਕਿਟ ਟਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੀ ਢੁਕਵੀਂ, ਚੁਸਤ, ਭਾਵ-ਪੂਰਤ, ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਪਦਰਾਂ
ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਟੱਕਰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਹਰ ਐਕਟ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਕਾਇਮ
ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਖਰ ਬੜਾ ਕਨਾਮਈ ਹੈ — ਸਿਖਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਤ ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾਂ
ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੇਕੀ ਦੀ ਜਿਤ ਤੇ ਬਦੀ ਦੀ ਹਾਰ ਦਰਸਾਈ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ

ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ-
ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਰੀਝ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਅਧੀਨ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ
ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸੋਝਣ ਤੇ ਸੁਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ
ਰਹੀਆਂ। ਪੱਛਮੀ ਵੰਗ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਅਪੜੀ।
ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਲੋਂ 1880 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੀਵਨੀ " ਇੰਜੀਲ
ਸਾਥ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦਾ ਜੀਵਨ ਝਿਤਾਂਤ " ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਦੂਜੀ
ਜੀਵਨੀ "ਜੀਵਨ ਪੁਸਤਕ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ " ਨਾਂ ਹੇਠ 1892 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ
ਦੇ ਕੁਲ 183 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ
ਰਚਨਾ ਬੜੀ ਠੇਠ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਖਿਆਨ ਬੜਾ ਰੋਚਿਕ ਤੇ
ਨਿਆਇ-ਸੁਕਤ ਹੈ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੰਗ
ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ
ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਹਿਬ ਜੀ, ਆਦਿ ਇਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਫਲ
ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ
ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਿਆ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ
ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ

ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਏਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਰੂਪ ਉਘੜਨ ਲਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ:

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵੀ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰ ਰੂਪ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਇਕੜ ਦੁਕੜ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਵੀਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ "ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸੈਲ" ਹੇਠ 1898 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਰਿਲੇਜ਼ਸ ਬੁਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨਾਰੋਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਕੁਲ 80 ਪੰਨੇ ਹਨ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਲਸਤੀਨ, ਸੀਰੀਆ, ਅਰਬ, ਏਸ਼ਿਆਈ, ਰੋਮ, ਫਾਰਸ, ਸੈਸੋਪਟੀਮੀਆਂ, ਚੀਨ, ਰਬੀਦੀਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ (ਬਨਾਰਸ, ਦਿੱਲੀ), ਜਾਰਜੀਆ, ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਕੈਸਪੀਅਨ ਸਾਗਰ ਸਬੰਧੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪਰ ਨਾਚੇਵੰਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਬੜਾ ਰੋਚਿਕ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲਾ ਰੁੱਖਾਪਣ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਸਦਿਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ "ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸੈਲ" ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ:

ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਬੜੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਕਾਵਿ-ਤੁਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ, ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਈਸਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਨਵੀਨਤਾ, ਸੱਜਰਾਪਨ, ਕਾਵਿ-ਉਢਾਰੀ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪਰਚਲਿਤ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤੱਰ ਉਚਾ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਖਾਰ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪੱਖ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-⁸⁰

80. ਚੌਪੜੀਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੋਥੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ-1860, ਪੰਨਾ 8.

ਹੈ ਮਸੀਹ ਜਿਸ ਜਨ ਦਾ ਸਾਈਂ, ਭਗਤ ਜਣ ਤਢੇ ਓਸ ਤਾਈਂ।
ਓਸ ਦੇ ਸਿਖ ਜੋ ਧਰਤੀ ਮਰੇ; ਸਹਿਜੇ ਸੁਰਗ ਭਗਓ ਸੰਗਿ ਪਰੇ।

ਜਾਂ

ਈਸਾ ਆਖੇ ਸੁਣੇ ਸੁ ਗਿਰਦੇ, ਆਇਆ ਵਕਤ ਨਜ਼ਦੀਕ,
ਤੁਸੀਂ ਸਭੀ ਭੱਜ ਜਾਓਗੇ, ਮੁਝੇ ਫੜਨਗੇ ਠੀਕ ।
ਮੁਝ ਫੜਨਗੇ ਠੀਕ, ਸਾਥ ਸਲੀਬ ਲਗਾਵੈ।
ਮੇਖ ਰੱਬਾਂ ਮੈਂ ਠੋਕ, ਮੇਰੇ ਤਨ ਲਹੂ ਬਹਾਵੈ।
ਕਪੜੇ ਬਾਂਟ ਚਿਠੀ ਕੇ ਡਾਲੈ; ਕੁਝਤਾ ਦਿਸੇ ਨਸੀਬ
ਨਬੀ ਦਾ ਚੁੱਟ ਜੋ ਆਖਿਆ, ਸੋ ਆਇਆ ਵਕਤ ਨਜ਼ਦੀਕ।⁸¹

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਵਾਧੂ ਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸੇਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਹੋਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਸਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਬੀ ਹੀ ਸਾਡੇ ਤਕ ਅੱਪੜੇ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਖ ਏਨਾਂ ਮਹਾਨ, ਗੌਰਵਮਈ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿੱਤ-ਭੰਡਾਰ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਠਗਿਣਤ ਨਵੇਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦ-ਭਵ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਇਕੱਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨੇਮ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਏਨੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਸਿਰਝਤਾ ਤੇ ਲਗਨ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1811 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 'ਨਵੇਂ ਨੇਮ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ 27 ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। 1845 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ 39 ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 66 ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਹੋਰ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

81. ਸੱਤ ਸਾਮੀ ਠਿਹਕਠੀਕ ਔਤਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦਾ ਜੱਸਾ, ਮਸੀਹੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਾਰੋਰ-1900.

ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਬਣੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ, ਮੱਯਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਨਣ-ਯੋਗ ਹਨ।

ਸਿਸ਼ੁਠਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬੁਜੀ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਏਸੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਦੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਲਿੱਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੀ ਪਰਚਾਵੇ ਜਾਂ ਲੌਕਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਨਈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਚੁੱਖੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲਿੱਪੀ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮ ਨਿਤ-ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਤੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ, ਈਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਫੁੱਧਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਬੜਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਆਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਨਈਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿੱਖਿੱਤਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰ-ਵਾਦ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਪੰਚਪਿਰਾਵਾਈ ਅਣ-ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਇਕ ਵਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮੌਰਥ ਕੇਵਲ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨੁਹਾਚ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਦੋਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸ਼ਾ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ - ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਆਪ ਸਾਹਿਤ ਰਚ ਕੇ, ਤੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਕਰਮ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਕੇ । ਮਿਸਟਰ ਐਨ. ਐਨ. ਨਾ ਦੁਸ ਵੇਣੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿੱਤੀ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: 82

" ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਯੁਗ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਹਰ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਤੋਂ ਡਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਚਾ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਹਰੇਕ ਫਿਰਕਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁੱਚ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਸੀ। "

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:-

- (ੳ) ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰਕੇ, ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ, ਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ, ਸੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਇਆ।
- (ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨੁਕ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼, ਵਿਆਖਰਣ, ਅਖਾਣ ਅਖਾਉਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਓਆਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਕਰਵਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ।
- (ੲ) ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਵੀਨਤਮ ਰੂਪ ਲਿਆਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਕੇ ਜਿਥੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਉਥੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕ ਬੁਧੀ ਤੇ ਲੋਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੌਚਿਕਤਾ ਲਿਆਂਦੀ।
- (ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਚੌਪੌੜਿਆਂ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੌਖੀ, ਪੜ੍ਹਨ-ਯੋਗ ਸੁਆਦਨੀ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਹਜ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੁਧੀ ਜਾਂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵੀ ਟੁੰਬਿਆ।

- (ਹ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਥਾਪਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਖਰ ਤਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੇ ਯੂਰਪੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਓਗ ਉਪਰ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕੀ।

ਅਧਿਆਇ ਸ਼ੁੱਠਵਾਂ

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ
ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

" ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੇ, ਪੁਸਤਕਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਛ-ਪਾਈ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਤੇ ਉਤਸਾਹਤ ਕੀਤਾ।"¹ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵਲ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਨ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਤੇ ਮਨੋਰਥ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਚਲਿਤ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਗਿਆਨ (ਇਲਮੇ ਮੁਰੱਵਜਾ) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਸੀਬੀਠੀ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲੇ, ਪੈਫਲਿਟ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪ ਕੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਫੁਲਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਭ ਸੰਭਵ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੁਗ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।² ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁਲਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਮੁਢਲੀ ਲੋੜ, ਸਾਹਿੱਤ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹ ਨ ਦੇ ਤਿੱਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਸੀ।³ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ⁴ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ

1. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ - " ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖ਼ਸ " , ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਪੰਨਾ 145-146.

2. Gurdarshan Singh. "It was left to Singh Sabha to provide the much needed impetus to the long neglected field of Panjabi Language and Literature. The Singh Sabha, no doubt marked the beginning of a new era of linguistic and literary revival "Character and Impact of Singh Sabha Movement on the History of Panjab." Ph.D. Thesis, p.280.

3. Harbans Singh, " The Singh Sabha eagerness for the promotion of education and Panjabi studies led to unprecedented activity in the field of Literature and Sikh learning." Heritage of the Sikhs, Bombay 1964, p.144.

5. Ibid. (2) "They stressed the need for such education as would be suited to the spirit of the age, would equip them for the struggle of life and help in preserving their separate Religious identity." p.232.

ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਖਲੋਣ ਲਈ, ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿਖਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ।⁵ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਤੇ ਮਾਲ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂੰ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸਰਾਹਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੌਮੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਖਲੋਣ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।⁶ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਿੱਖ ਵਿੱਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਮੱਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੀ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭੁਖ ਦੀ ਉਪਤੀ ਦੇ ਠਾਲ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਰਸਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਸਕੇ।⁷ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਸਾਹਿੱਤ ਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ

5. ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ " ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ " ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

6. ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਰੋਰ ਵਲੋਂ ਨਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਾਰਟੀ ਸਮੇਂ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਸੀ " In the modern world military virtues, however pre-eminent, are not the only requisite to the preservation of National existence and you have wisely realized that if you are to hold your own among the more erudite people among whom you are placed, you must provide your families with an education compatible with theirs."

7. ਰੀਡਾ ਸਿੰਘ - " ਰਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ " ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1949, ਪੰਨਾ 9.

'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਦੇ ਸਪਿਦਕੀ ਨੋਟਾਂ ਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਠਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਵੀਹ ਪੰਝੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ⁸ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਕੌਮ ਬਣ ਗਈ।¹⁰

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ। ਨਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਦੇ ਓੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿੱਤ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਖਿਆ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਕਵੀ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਠਮੂਠਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੋਹਜ ਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਘਾਟ, ਪੇਂਡੂ, ਖੁਰਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਸਮਾਨ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ, ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਆਮ ਲੱਛਣ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਠੀਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਿਯਾਚ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਆਰੰਭਿ ਗਏ, ਜਿਸ

8. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ 1881 — ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਪੰਨਾ 38-39-1 ਦੀ ਸਿਖ਼ਸ ਆਰ ਦੀ ਮੋਸਟ ਅਨ-ਐਜੂਕੇਟਡ ਕਲਾਸ ਇਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ।"
9. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ ਸਾਲ 1900-01 ਪੰਨਾ 167 ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ 1901 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ 11.67%, ਹਿੰਦੂ 16-37 ਪ੍ਰਸਿੱਤ ਤੇ ਸਿੱਖ 17.96 % ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ 1.29%, ਹਿੰਦੂ 1.51% ਤੇ ਸਿੱਖ 2.50 % ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।
10. Gordon J.H. "The Sikhs are no longer illiterate, as they were in the old days, when they despised the pen and looked on the sword as the one power in the land. Now they see that the pen is sometimes more powerful of the two and atleast that education does not weaken the hand that wields the sword." The Sikhs- London 1904.

ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।¹¹

ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

- ੳ) ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ;
- ਅ) ਧਾਰਮਿਕ ਸੂਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ
- ੲ) ਸਮਾਜ ਸੂਧਾਰ
- ਸ) ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ
- ਹ) ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ;
- ਕ) ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟ
- ਖ) ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ — ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਖੇਵਿਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੌਮ, ਫ਼ਿਰਕਾ ਜਾਂ ਜਾਤੀ¹², ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨੂੰ ਗਲੀਆਂ ਮਹੱਲਿਆਂ¹³ ਤਕ ਨੈ ਆਂਦਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ, ਉਥੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਏਨਾ ਅਸੱਭਯ, ਅਸੁਖਾਵਾਂ, ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ

11. Gurdarshan Singh, "The Singh Sabha Movement fused a new life in the Panjabi language by casting off its own stiltedness of its linguistic history and began to absorb new influences." Ibid(2).

12. Kenneth Jones, "By the late 1890's the communal tension in Panjab had increased and became institutionalized due in part to this continual publication of abuse by one community against all others." Sources of Panjab History-Delhi 1975, p.143.

13. ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਮੁਢ 1862 ਈ. ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਜਦ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ ਫਾਰਮਨ ਨੇ ਇਕ ਮੌਲਵੀ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੁਆਰਾ ਨਜ਼ਿਠਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਗਿ: ਦਿੱਤਾ ਸਿੱਖ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਮੇਰਾ ਤੇ ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ" ਏਸੇ ਲੜੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਸੈਕੜੇ ਲਿਖਤਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ।¹⁴ ਉਸਵੇਲੇ ਦੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦੁਆਰਾ ਵਧਾਵਰਣ ਏਨਾ ਰਧਿਲਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚੇਖਣੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁵ ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਝਗੜੇ ਜਾਂ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ ਸਭੀਏ ਤੇ ਸਠਠੀ ਸਿੱਖ, ਸਠਠੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ, ਸਿੱਖ-ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ ਅਹਿਮਦੀਏ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਅਹਿਮਦੀਏ, ਈਸਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਸਭ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਸ਼ਕ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਸਨ ਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉਭਰਨ, ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਨਿਰਾ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਈਂ ਸਰਬਰਾਹ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜੁਗੋ-ਜੁਗ ਅਟੱਲ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕ ਹਿਤਾਂ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ¹⁶ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਮ

14. Ibid..(12)"The Sikh Ressurgence"(1849-1947) by N.G.Barrier, pages 220-234 and Jones Kenneth. pages 147-154. " Such Proscribed material is preserved in British Museum and India Office Library London."

15. ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਪਾਚਮਕ-ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਹਿਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

16. Barrier N.G., "Also significant were British attempts to manipulate and play off Sikh factions. These tactical manoeuvres reflected a Basic British ambiguity toward the Sikhs. On the one hand the rulers admired sikh virility and bravery. In the army officers studiously reniforced a sense of allegiance to Sikhism. At the same time the British never quite trusted the Sikhs... Supporting Sikh Nationality and trying to keep it within bounds." The Sikh Ressurgence."Included in Sikhs and their Literature, Delhi 1970, p.XLI.

ਸਿੱਖ ਸਨਾਤਨਵਾਦ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿਣ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੋੜ ਤੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਨਾਤਨ ਭੂਤ ਵਲੋਂ ਆਗਿਆਓ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਅਰੁਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਗ਼ੌਰਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ " ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ " 1866 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸੈਕਲੇਡ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਿੱਕਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1868 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪ ਛਪਵਾਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੁਝ ਕੁ ਸਤਰਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਦੇਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚ ਉੱਤੇ ਛਪਵਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਜੋਂ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ।¹⁷

- (1) "ਇਹ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸਾ, ਨਿਰਾ ਕਿਸੀ ਸਾਧ ਦੇ ਸਤਸੰਗ ਤੇ ਓਸ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਭਜਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗ ਉਠਿਆ ਸਾ।" (ਪੰਨਾ 15)
- (2) "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਆਗਰੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੀ ਮੁਹਰ ਤੇ ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਬਜ਼ਾਰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਹਲਵਾਈ ਦੇ ਰਖ ਕੇ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਲੈ ਆਵੇ। ਕੋਤਵਾਲ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਇੱਠੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।" (ਪੰਨਾ 49)
- (3) "ਇਹ ਗੁਰੂ (ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਭਾਵੇਂ ਸਦਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਨਾਨਕ-ਪੰਥੀ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉਲਟ ਸਾ। ਇਸ ਦਾ ਮਤ ਕਿਸੀ ਇਕ ਪੋਥੀ ਅਰ ਨਬੀ ਅਉਤਾਰ ਦੇ ਮੂਜਬ ਨਾ ਸਾ ਬਲਕਿ ਇਹ ਮੂਨੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਨਬੀਆਂ ਅਰ ਅਉਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਗੀਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਧਾਉਣ ਅਰ ਹੋਰ ਫਾਇਦਿਆਂ ਲਈ ਅਛੀਆਂ ਲਗੀਆਂ, ਚੁਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਜਾਚੀ ਰੱਖੀਆਂ।" (ਪੰਨਾ 75)।

17. ਭਗਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪਤਮਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ "ਦੀ ਖਾਲਸਾ" (1900 ਈ.) ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗਲਤ-ਬਿਆਨੀ ਵਲ ਦੁਆਇਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਹਿਜਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਰੇੜ ਮਰੇੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਘਟੀਆ ਤਰੀਕਾ, ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ 'ਸਤਿਆਚਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪੀ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਤਿਵ ਲਹਿਜਾ ਤੇ ਖੁਰਦਰਾ ਤੇ ਦਿਲ-ਦੁਖਾਉ ਵਰਣਨ ਨਗਭਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜੋ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਜੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 1885 ਈ. (ਸਮਿਤ 416 ਨ:ਸ਼:) ਵਿਚ ਛਪੀ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਮੰਡਨ, ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ 48 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਪੋਥੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੇ ਝੂਠੇ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆਂ ਦਾ ਬੜੇ ਬਾ-ਦਲੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗਿ: ਦਿੱਤੋ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ "ਦੰਭ ਨਿਵਾਰਨ " (1900 ਈ.) ਵਿਚ ਸਤਿਆਚਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਉਸ ਭਾਗ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ "ਵੇਦ-ਵਿਧੀ ਤੇ ਵੈਧਾਨ " ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿਰਲੇਖ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਲਿਖਣ ਵੰਗ "ਚੰਪੂ ਕਾਵਿ" ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖ ਇਹ ਹਨ:-(1) ਤਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ (2) ਮਨੁਖਯ ਮਾਯੂ ਲਈ ਕਰਤੱਬਯ (3) ਸੰਧਿਆ ਭਿਕਾਲ ਦਾ ਖੰਡਨ (4) ਨਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ (5) ਪੁਤਰ ਉਤਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ (6) ਗੋ ਮੇਧ ਤੇ ਮਾਂਸ ਖਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ (7) ਜਗਤ ਉਤਪਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਗਿਰਨਾ (8) ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਰਥਯ ਤਾਰੀਖੀ ਵਿਦਯਾ ਵਿਚ ਅਦੁਤੀਯਤਾ (9) ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਨਿਸਚਾ (10) ਜੈਨ ਮਤ ਪੁਰ ਸਾਧੂ ਦਾ ਦੇਖ ਇਤਿਆਦਿ। ਗਿ: ਦਿੱਤੋ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਉਪਰ ਦਰਜ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਸਿਰਲੇਖ ਨੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ, ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਅਗਯਾਨੀ ਤੇ ਨਾਲ ਬੁਝੱਕੜ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਤਿਆਚਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 60 ਦੇ ਕਰੀਬ¹⁸ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਏਸੇ ਜੇਸ਼ ਤੇ

18. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਗੱਦ ਤੇ ਪੱਦ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਖੀ, ਅਪਮਾਨ-ਭਰਪੂਰ, ਦੂਸ਼ਤ ਤੇ ਕਲੰਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਨਗਿਣਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਏਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ:-

- (1) ਰਸਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਫੋਬੀਆ (2) ਮਜ਼ਹਬ ਹਿੰਦ (ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘੀਓ ਕਾ ਹਾਲ) (3) ਨਵੀਨ ਸਿੰਘ ਸਿਖਿਆ (4) ਖਾਲਸਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਈਸ਼ਵਰੇਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ) (5) ਖਾਲਸਾ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਖੰਡਨ) (6) ਨਾਥ-ਚੱਕ੍ਰ (7) ਇਲਾਜ ਵਹਿਮਾਤ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (8) ਕੱਛਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ (9) ਹਾਇ ਹਾਇ ਯੇਹ ਕੈਸਾ ਅਠੰਦ (10) ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਕੀ ਹਕੀਕਤ (11) ਪੰਜ ਕੱਕੇ (ਖਾਲਸਾ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਿੱਸਾ-2) (12) ਕਿਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਥੇ ? (13) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਤਾਲੀਮ (14) ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਔਰ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਜੀ (15) ਭਾਈ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਕੀ ਅਗਯਾਨਤਾ ਕਾ ਫੋਟੋ (16) ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ (ਗੁਰੂਓਂ ਕੀ ਸ਼ਾਦੀਆਂ) (17) ਸਿੱਖਾਂ ਕੀ ਅਰਦਾਸ (18) ਖਾਲਸਾ ਹਿੰਦੂ ਔਰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਹੈ (19) ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘੁਰੂ ਘੂ (20) ਜੇਹੀ ਰੂਹ ਤੇਹੇ ਫਰੇਸ਼ਤੇ (21) ਪੋਪ ਸਿੱਖੀ (22) ਕਿਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੜ੍ਹ ਪੂਜਕ ਨਹੀਂ ਥੇ ? (23) ਪੁਰਾਣ ਔਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (24) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਤਾਲੀਮ ਯਾ ਮਦਾਰੀ ਕਾ ਬੈਲਾ (25) ਪੁਰਾਣ ਔਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (26) ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, (27) ਵੇਦ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ (28) ਤੁਮ ਹਿੰਦੂ ਹੋ ਯਾ ਆਰੀਆ (29) ਖਾਲਸਾ ਕੁਰੀਤੀ ਨਿਵਾਰਣ (30) ਅਸਲੀ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੇ ਕਾ ਨਮੂਨਾ (30) ਇਕ ਜੱਟ ਦੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ (32) ਮੱਤ ਪ੍ਰੀਖਯਾ (33) ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (34) ਖਾਲਸਾ ਹਿੰਦੂ ਹੁਏ ਜਾਏ ਹੈ (35) ਗੁਰਮਤ ਸਾਮਾਨਯ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਧੀ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਸਪੂਰਨ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਢੇਰ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਛਪਦੇ ਰਹੇ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਨਹਿਜਾ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਦੂਸ਼ਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਬੜਾ ਸੂਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸਮੂਚੀ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਲਟ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਜਾੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਉਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਗੌਰਵਤਾ ਤੇ

ਸੋਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਹਸਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਨਈਂ ਅਨਗਿਣਤ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਕੇਵਲ ਨਮੂਨੇ ਮਯਰ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਏਥੇ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

(1) ਧੋਤੇ ਮੂੰਹ ਚਪੇੜ, (2) ਨਯੋਗ ਦਰਪਣ ਅਥਵਾ ਨਯੋਗ ਫਿਲਾਸਫੀ ਉਪਦੇਸ਼, (3) ਅਮਲੇ-ਆਰੀਆ, (4) ਨੁਸਖਾਏ ਖ਼ਬਤੇ ਦਯਾਨੰਦੀਆ (ਇਲਾਜੇ ਵਹਿਮਏ ਇਤ ਸਿੰਘੀਆ ਦਾ ਜਵਾਬ), (5) ਇਨਕਸ਼ਾਫੇ ਹਕੀਕਤ (ਦਯਾ ਨੰਦੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਵ ਸਿੱਖ ਮਜ਼ਹਬ), (6) ਤਾਲੀਮੇ ਸਭਿਆਚਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾ ਅਸਲੀ ਫੋਟੋ (7) ਦਯਾਨੰਦੀ ਫਿਰਕਾ ਕੀ ਮੁਕਰਮਾਨਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, (8) ਦਯਾ ਨੰਦ ਔਰ ਸੁਖ ਨਾਲ ਮਤ ਖੰਡਨ, (9) ਗੁਰਮਤ ਮੰਡਨ, (10) ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਢੋਲ ਦਾ ਪੋਲ, (11) ਦਯਾ ਨੰਦ ਮਤ ਦਰਪਣ, (12) ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਬੇਜਾ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰ (13) ਗੁਰਮਤ ਵਿਰੋਧ ਵਿਨਾਸ਼, (14) ਗੁਰਮਤ ਗੌਰਵਤਾ, (15) ਕੀ ਸਿੱਖ ਬੁਤ-ਪ੍ਰਸਤ ਹਨ, (16) ਕਪਟ ਵਿਨਾਸ਼, (17) ਜਠੇਊ ਫਿਲਾਸਫੀ (18) ਵੇਦ ਦਾ ਪੋਲ, (19) ਕਿਆ ਵੇਦ ਇਲਹਾਮੀ ਹੈਂ?, (20) ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ, (21) ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਬੋਧ, (22) ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਬਾਦ, (23) ਬਾਬਾ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ, (24) ਸੁਰਘ ਫਿਲਾਸਫੀ (25) ਹਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ, (26) ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ, (27) ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਸ ਫਿਲੋਸਫੀ, (28) ਗੌ ਰਖ਼ਸ਼ਾ, (29) ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਔਰ ਉਸ ਕੇ ਬਲੀ ਕੀ ਤਰਫ ਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਮੁਖ਼ਤ ਲਿਫ਼ ਹਦੀਆਨੇ ਮਜ਼ਹਾਬ ਕੀ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ।

ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਅਨਗਿਣਤ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਹੋਰ ਜਾਦੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹੇ।¹⁹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਝੰਨ ਨੁਕਤੇ ਹਰ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖ ਦੇ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਸਨ:-

- ੳ) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ?
- ਅ) ਸਾਡਾ ਭੂਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ?
- ੲ) ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲੇਗੀ ਜਾਂ ਕੀ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗੀ?

19. Barrier, N.G., "Not lagging behind in controversy, the Sikhs produced wave after wave of tracts, criticizing the Arya Samaj, Hinduism, Islam and Christianity."

ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਗੇ ਕਿ 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ'। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਰਚਿਤ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿ:ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:²⁰
 " ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਨੇ ਪੰਥ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵਜੂਦ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇੱਟਾਂ ਵਾਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। "

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰਮਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਠਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨਾਨਾ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਤੇ ਬਾਵਾ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ " ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈ " ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪ ਕੇ ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੜਕਾਇਆ। ਨਾਨਾ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ²¹ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-²²

" ਸੇਂ ਦੇਖਤਾ ਹੂੰ ਕਿ ਕੁਛ ਅਰਸਾ ਸੇ ਬਾਅਜ਼ ਨਵਾਹ ਮੇਂ ਯੋਹ ਦਿਖਲਾਨੇ ਕੀ ਕੇਸ਼ਿਸ਼ ਕੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਯੋਹ ਗੁਲਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੋਂ ਨੇ ਬਰੈਸੀਅਤ ਮਜਮੂਈ ਕਭੀ ਆਪਣੇ ਤਈਂ ਹਿੰਦੂਓਂ ਸੇ ਜੁਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਔਰ ਨਾ ਹੀ ਵੇਹ ਐਸਾ ਖਿਆਲ ਕਰ ਸਕਤੇ ਹੈਂ। ਸਿੱਖ ਲੋਗ ਖੁਦ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕੀ ਨਿਸਬਤ ਕਮਤਰ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਨੇ ਕਾ ਮਕਸਦ ਏਕ ਹੈ। "

ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਨਾਨਾ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

" ਹਿੰਦੂਓਂ ਡਰੋ ਮਤ! ਜਿਨ ਸਿੱਖੋਂ ਕੇ ਤੁਮ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਸਮਝਤੇ ਹੋ, ਵੇਹ ਝੂਠੇ ਬਾਬੂ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਵੇਹ ਨਈਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕੇ ਚਮਗੀਦੜ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਲੋਗ ਸਭ ਸਮਾਜੋਂ ਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹੈ; ਸਿੱਖੋਂ ਮੇਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ। ਉਨ ਕੀ ਬਾਰ ਕਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਾਨੋ। ਅਬ ਸੇ ਹਿੰਦੂ ਹਿਰਦਾ ਬੇਧਨੇ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਕੇ ਜਾਓ ਦੀਡ ਦੀਆ ਜਾਏਗਾ। "

20. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ -ਆਰਥਕ ਬੇਨਤੀ - ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸੁਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ(ਕ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974

21. ਠਾਕਰ ਦਾਸ, ਵਕੀਲ, 'ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈ' (ਉਰਦੂ) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਜਨਵਰੀ 1899 ਈ.
ਪੰਨਾ 30

22. 'ਅਖ਼ਬਾਰੇ ਆਮ' 16 ਨਵੰਬਰ 1898 ਈ.

"ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਪੁਜਾਰੀ ਤੇਗਯਾਨੀ, ਹੋਰ ਸਰਬਤ ਸਿੰਘ ਅਜ ਤਕ ਕਿਰਯਾ ਕਰਮ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕਰਮ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਤਾਂ ਭੀ ਸਭ ਕਰਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਲਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਕਨਜ਼ੂਬੀ ਸਿੰਘ ਵਿਰੋਧ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹੋ ਜਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬਿਗੜ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ, ਸੁਹਬਤ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ।"²³

"ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ " ਸਬੰਧੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਰੜਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਲੋਂ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਬਾਦਲੀਲ ਫੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉੱਥੇ ਸਨਠਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੱਲਿਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁਸਤਕ "ਖੜਕ ਖਾਲਸਾ"²⁴ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ "ਕੁਝ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ ਦੇ ਸਿਵਾਇ ਚੰਗੀ ਗਲ ਜਾਣਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤੀਆਂ ਅਵਿੱਦਕ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਪਾਠ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ ਗੁਲਤ ਅਰ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਬਹੁਤੀਆਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਨਿਕਮੀ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀ/ਦਾ ਪੁਸ਼ਟਾ ਇਹ ਹਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਯੁਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਸਭ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹੋ ਹੀ, ਯਾ ਦੂਸਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਵਰਤੀ। ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।"

ਸਿੱਖ-ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ

ਕਾਦਿਆਨੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਸਾਚਾ ਜ਼ੋਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। 'ਸੱਤ ਬਚਨ'²⁵ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ:

23. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ - " ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈਨ " ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1899 ਈ., ਪੰਨਾ 30

24. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ - 'ਖੜਕ ਖਾਲਸਾ' ਨਵੰਬਰ 1913, ਭੂਮਿਕਾ ਹ-੧

25. ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ' ਸੱਤ ਬਚਨ' (ਉਰਦੂ) 30 ਨਵੰਬਰ 1895, ਪੰਨਾ 32

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਈਂ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਇਕ ਚੋਲਾ ਉਤਰਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚੋਲਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬਾਖ਼ਾ ਸਾਹਿਬ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਨੂੰ ਪੁਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ੇਅਰ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਆਮ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਨਬੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਹਨ ਜਿਵੇਂ " ਕਲਮਾ ਕਹੂੰ ਤੇ ਕਲ ਪੜ੍ਹੇ, ਬਿਨ ਕਲਮਾ ਕਲ ਨਾ ਹੋਇ। "

ਰੱਬੀ ਚੋਲੇ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚੋਲਾ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਲਕ ਵਿਚ ਕਾਬਲੀ ਮਲ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਚੋਲੇ ਤੇ ਰਜਾ ਭੂਪ ਸਿੰਘ, ਰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ, ਇਤਿਆਦਿ ਕਈਆਂ ਨੇ ਰੁਮਲ ਚੜ੍ਹਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ 'ਖਾਲਸਾ ਬਹਾਦਰ' ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਖ਼ੁਬਤੇ ਕਾਦੀਆਨੀ ਦਾ ਇਲਾਜ" ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ (1897 ਈ.) ਵਿੱਚ ਰਾਜਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਲਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।

ਕਾਦੀਆਨੀ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਹੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਹਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਏਥੇ ਦੇਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ'²⁶ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਕਵੀ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਛਪੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ:-

ਦੋਹਰਾ: "ਯਾਰਾ ਤੇਰੇ ਹਾਲ ਦਾ, ਫੋਟੇ ਲਿਆ ਖਿਚਾਇ
ਹੁਨ ਤੂੰ ਸਾਖੋ ਸ਼ਰਮ ਕਰ, ਕੁਛ ਨਾ ਬਾਤ ਛੁਪਾਇ
ਹੋਣੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਬਹੁ-ਭੁਖੇ, ਤੇਰੇ ਦਰ ਪਰ ਜੇੜੇ
ਕਰਨ ਉਪਦਰ ਉਹ ਸਭੀ, ਪਾਵਨ ਸਭੀ ਬਖੇੜੇ।
ਬਿਨਾਂ ਡੰਗੋਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਅੱਧਾ ਕਦਮ ਚਲ ਸਕੇ।
ਤੈਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਦਿਨ ਰਾਤੀਂ, ਰੰਗ ਤੁਮਾਰਾ ਝਲੇ।
ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਫਿਰ ਫਿਰ, ਉਹ ਤੁਕਾਂ ਕੱਢ ਲਿਆਵਨ।
ਝੂਠ ਸੱਚ ਉਹ ਚਾਹੁਠਗੇ ਜੇ, ਤੈਨੂੰ ਆਇ ਸੁਠਾਵਨ।

26. ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 19 ਫਰਵਰੀ 1896 ਈ., ਪੰਨਾ 3.

ਤੇਰੀ ਲੈ ਕੇ ਹਮ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ, ਫੇਰ ਰਬੇਰੀ ਆਗੇ।
 ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੀ ਕੱਢ ਗਲਤੀ, ਖੋਲ੍ਹਾਂਗੇ ਸਭ ਧਾਗੇ।
 ਵਰਕੇ ਨੰਬਰ ਵਾਦ ਇਕਾ ਕੇ, ਤੇਰੀ ਕੋਰੇ ਤਸੱਲੀ।
 ਉਸ ਵਿਚ ਜੇ ਕੁਝ ਤੂੰ ਨੇ ਪਾਈ, ਦੇਹਿ ਨਿਕਾਲ ਮੁਸੱਲੀ।
 ਬੜੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਤੈਂ ਨੇ, ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ
 ਜਿਨ ਤੇ ਮਤਲਬ ਏਹ ਤੈਂ ਪਾਯਾ, ਗੁਰੂ ਮੁਸਲਮਾਂ ਪਿਖੀਆਂ।
 ਸਾਚੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਫੋਲ ਕੇ, ਸੈਂ ਦਸਾਂਗਾ ਅੱਗੇ।
 ਜੇ ਕਰ ਹੇ ਨਿਰ-ਜੰਕਲਪ ਪਿਆਰੇ, ਮੇਰੇ ਆਖੇ ਲਗੇ।
 ਸਭ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਦੱਸ ਭਾਈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਬਾਣੀ।
 ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ? ਪੜ੍ਹ ਲੈ ਅੱਗੇ, ਸੈਂ ਸਭ ਲਿਖੀ ਪੁਰਾਣੀ।
 "ਹਿੰਦੂ ਕਹਾਂ ਤਾ ਮਾਰੀਏ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੀ ਨਾਹਿ।"
 ਕਰ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਸੈਨੂੰ ਦੇਹਿ ਸਮਝਾਏ।
 ਜੇ ਇਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ਰਤਾ ਵਿਚਾਰੇ, ਤਾਂ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਮਨੇ।
 ਜੇ ਤੈਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ, ਬੈਠ ਮੌਤ ਦੇ ਬੰਨੇ।
 ਜੇ ਇਸ ਪੁਰ ਬੀ ਦਿਲ ਇਹ ਤੇਰਾ, ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਯਾ ਭਾਈ
 ਤਾਂ ਫਿਰ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਤੈਨੂੰ, ਸਮਝਾਵਾਂਗੇ ਆਈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਕੁਝੱਬੀ ਹੈ, ਨਾ ਤਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੋਲ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਵਿਕ ਲੈ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂਤ ਹੀ ਠੀਕ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਏਥੇ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਾਦੀਆਂ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕ੍ਰਿਤ 'ਕਾਇਰ ਸੁਧਾਰ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪੀ²⁷ ਜਿਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਭਾ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਹਾ, ਤੋਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਉਪਰਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੂਰਨ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚਲਾ ਵਿਅੰਗ ਕਾਵਿ-ਚਸ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਕ ਕਾਇਆਲੀ ਮੁੱਲਾਂ।
 ਅਪਨਾ ਵਖ ਬਨਾਂ ਏ ਚੁੱਲ੍ਹਾ।
 ਉਸ ਨੇ ਅਤੀ ਅਧਿਰ ਮਚਾਇਆ।
 ਜਗ ਵਿਚ ਝੂਠ ਤੁਫਾਨ ਉਡਾਇਆ।

27. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ — 'ਕਾਇਰ ਸੁਧਾਰ' ਸੰਮਤ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ 436, ਪੰਨਾ 5.

ਕਦੀ ਆਖੇ ਸੈਂ ਆਪ ਮਸੀਹ।
 ਸੈਂ ਤੇ ਆਵੇ ਈਸਰੀ ਵਹੀ।
 ਕਦੀ ਉਹ ਬਣ ਇਸਲਾਮੀ ਬਹਿਦਾ।
 ਜੇ ਮੂੰਹ ਆਵੇ, ਸੋਈ ਕਹਿਦਾ।
 ਹੁਣ ਆਖੇ, ਸੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ।
 ਸੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਜ ।
 ਦਿਨ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਰੂਪ ਵਟਾਂਦਾ।
 ਕੋਈ ਨਾ ਸੱਚੀ ਬਾਤ ਅਨਾਂਦਾ।
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ,
 ਕਲਮੇ ਪਰ ਉਨ ਕਾ ਈਮਾਨ।
 ਤੂੰ ਹੈਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਕਾ ਪਯਾਰਾ।
 ਸਭ ਸਿਖਨ ਕਾ ਤੂੰ ਸਰਦਾਰਾ।
 ਡੇਹਰੇ ਨਾਨਕ ਜੋ ਗੁਰ ਚੋਲਾ।
 ਉਸ ਪਰ ਲਿਖਿਆ, ਆਏ ਮੋਲਾ।
 ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਖੁਦਾ ਕਾ ਪਿਆਰਾ।
 ਉਹ ਹੈ ਇਹ ਇਸਲਾਮ ਹਮਾਰਾ।

"ਵਾਹ ਪੀਰ ਜੀ ਖੂਬ ਸੁਠਾਈ।
 ਮੋਲਾ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਬਤਾਈ।
 ਮੋਲਾ ਕੱਢਦਾ ਚੋਲੇ ਭਾਈ
 ਜੁਰੀ ਬਾਦਲੇ ਅਰ ਫੁਲਕਾਰੀ।
 ਕੰਮ ਸੂਈ ਦਾ ਜਾਣੇ ਸਾਚਾ।
 ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰੀਗਰ ਵਡ ਭਾਚਾ।
 ਸੁਨ ਤੈਨੂੰ ਜੁਰਾ ਸੁਰੀਫ਼ ਸੁਠਾਵਾਂ।
 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਬਤਲਾਵਾਂ ।
 ਜਮਿਣ ਮਰਣ ਵਿਆਹ ਕੁੜਮਾਈ।
 ਸਭ ਰੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਮੇਂ ਭਾਈ ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ 'ਖਲਸਾ ਬਹਾਦਰ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਸੈਕਾਲਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਮੰਗਿਆ ਜਾਏ। ਸੈਕਾਲਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਾਦੀਆਨੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।²⁸

28. ਰਾਜ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ — ਖ਼ੁਬਤੇ ਕਾਦੀਆਨ ਕਾ ਇਲਜ— ਸੰਨ 1899 ਈ. ਸੰਪਾਦਕ

'ਖਲਸਾ ਬਹਾਦਰ' ਨੂੰ ਸੈਕਾਲਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਤ੍ਰਕਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਟੁਕਾਂ:-

ਫੁ.ਨੋ:ਚਲਦਾ

ਈਸਾਈ-ਸਿੱਖ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਇਹ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਭਵਿਖ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਏਸੇ ਗੱਲ ਵਲ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਜਾਏ। ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਅਰਥ ਕੱਢ ਕੇ, ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਈਸਾਈ ਸਨ ਜਾਂ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਲੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਢਾਹ ਲਗਣ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂ ਕਾਫ਼ੀ ਚੌਕੰਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਈਸਾਈ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੋਇਆ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਅੰਮਿਤਸਰ ਦੇ 4 ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਬਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਹਿਲਜੁਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਰਚੇ ਗਏ ਅਨਗਿਣਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਏਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਢੰਗ ਬੜਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਕੌਮ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾਂ, ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ, ਬੜੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੂਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਸਾਧਚਣ ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈਅਤ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦੁਬਿਧਾ ਜਾਂ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਮੂਨੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਰਚਨਾ²⁹ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ

"It is well known that Baba Nanak visited Makka, but that was as if a christian should visit Hardwar to see, what the worship there was like. There is, however, nothing to show that Baba Nanak accepted the Mohammadan religion, or ever prayed in Mohammadan fashion. At Makka he lay down with his feet turned towards the Kabba and no Mohammadan would have done that. After his return to India he continued his former peregrinations to Hindu sacred places."

29. "ਬਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਗੁਟਕਾ" ਪੰਜਾਬ ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਬੁਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅਨਾਰਕਲੀ ਲਾਹੌਰ ਸੰ: 1900 ਈ:

ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਬਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ — ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਗੁਟਕਾ। ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉ ਹੈ ਤੇ ਗੁਟਕੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵਿਆਖਿਆ, ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨ ਬੜੀ ਚਤਰਾਈ ਤੇ ਕੁਟਿਲਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਠਿਆ ਗਿਆ ਹੈ —

" ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਗੁਟਕੇ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਖੇ ਸੁਤੇ ਹੀ ਇਹ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਨਾਸਬ ਔਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਅਵਸ਼ਿ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਖ ਵਾਦ ਨੂੰ ਤਯਾਗ ਕੇ ਵਡੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਸਾਥ ਇਹ ਗੁਟਕਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਖਬਾਦ ਤੇ ਬੈਰ ਬਿਰੋਧ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਗੁਟਕੇ ਨੂੰ ਵਡੇ ਧਿਆਨ, ਨਿਆਉਂ ਅਰ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਅਰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੋਚ ਬਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸੱਤਯ ਪੰਥ ਨੂੰ ਗਰਹਿਣ ਤੇ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸੁਖੀ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ ਹੋ ਜਾਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖਯ ਮੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਖੂਬ ਸੋਚ ਬਿਚਾਰ ਕੇ ਔਰ ਸੱਤਯ ਤੇ ਅਸਤਯ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸੱਤਯ ਧਰਮ ਕਰਮ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੰਤਿ ਨੂੰ ਪਛੋਤਾਵੇਗਾ, ਫੇਰ ਕੁਝ ਹਥ ਨਾ ਆਵੇਗਾ। "

" ਬਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ " ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖ ਸੱਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲੈ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ, ਫੇਰ ਸਹਿਜ ਸੂਭਾ ਆਪਣਾ ਮਤ ਦਿੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਕਿਵੇਂ ਭੋਲੇ ਭਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਕੂੜ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲਗਭਗ ਇਹੋ ਢੰਗ ਅਪਣਾਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਖ ਵਾਕਿ ਥੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਠ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸਿਮਰ ਕੇ ਧਿਆਉਣਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪਾਉਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਇਗਾ। ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੇਵੀ ਦੇ ਅਗੇ ਹਸਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਉਸਤਿਤ ਕਰਨੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਲੇਖਕ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਪੂਜ ਸਿੱਧ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਦਸ ਕੇ, ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ " ਠਾਕੁਰੁ ਛੋਡਿ ਦਾਸੀ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਮਨ ਮੁਖ ਅੰਧ ਅਗਿਆਨ " (ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ - 5) ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿਉਂ ਇਸ ਵਾਕ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ? ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

" ਬਸ ਐਸਾ ਗੁਰੂ ਅਪਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅਗਯਾਨ ਰੂਪੀ ਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਰ ਨਵਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਯ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਥੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਸਤਯ ਤੇ ਤੱਤੁ ਗਯਾਨ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਥੋਂ ਸੋਚ ਬਿਚਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੋ ਤੇ ਸੁਣੋ, ਜੋ ਗੁਰ ਦੇਵ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਤੇ ਫਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਔਰ ਉਹ ਇਹ ਹੈ - " ਔਰ ਅੰਕਿਤਿ ਜੀਵਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਮੇਰੇ ਸਿੱਖ) ਤੈਨੂੰ ਅਕੇਲਾ ਸਤਯ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਅਰ ਤੇਰੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ॥ " ³⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਗੁਰਦੇਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਖ ਕੇ ਲੇਖਕ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਏਸੇ ਤਜ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਕੇ, ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲੇਖਕ ਈਸਾਈਅਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਉਚਾ ਧਰਮ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਵੀ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੋੜਵੇਂ ਹੱਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਹ ਲੜੀ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਏਸੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਏ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਈਸਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ, ਰੂਪਾਂ, ਦਲੀਲ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਚੋਖਾ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਗਿਆ ਸਿੰਘ ਨੇ " ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਬੋਧ " (ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ) ਲਿਖ ਕੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੇ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਇਆ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਤੇ ਈਸਾਈ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਨੂੰ ਠਿਕੁਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ³¹ ਵਲੋਂ ਕਈ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਯਥਾ:- " ਹਾਇ ਹਾਇ ਬੱਚੀ ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ", " ਧੋਖੇ ਤੇ ਬਚੇ", "ਜੇ ਪੱਟੀ ਸੁਆਦੇ ਪੱਟੀ", " ਇਕ ਕੰਨਯਾਂ ਦੇ ਦੁਖੜੇ", " ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ", " ਸੁਖਵੰਤੀ ਚਿੰਤਾਮਤੀ", ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤ ਲਾਪੀ ਢੰਗ, ਬੋਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਨਹਿਜਾ ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਵਲਾ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। 'ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ' ਨਾਂ ਦੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬੀ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਦੇਣੀ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰੀਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

" ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਰਗਾ ਸੱਜਣ ਅਰ ਮਹਾਤਮਾ ਸੱਚਾ, ਨਿਸ਼ਕਪਟ, ਸਹਾਯਕ ਅਰ ਰਖਯਕ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਈਸਾ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਯਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। "

ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਤੇ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰੋਢ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਸਿੱਖੀ ਵਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਥੇ ਈਸਾਈ-ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਜਿੱਥੇ ਭੰਡਨ ਤੇ ਨਿੰਦਣ-ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਗੰਧਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡ-ਮੁੱਲਾ ਅਘਾਤ ਬਣਿਆ।

ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ ਜਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਹਾਦ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਜਾਂ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਨਯਨੀ ਧੜਾ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਅਧੂਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੋਕ, ਔਕੜ ਜਾਂ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਨਯਨੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੂਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁ ਨਵੇਂ ਮਸਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਏ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸਨਯਨੀ ਸਿੱਖ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਕਿ:

31. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ 'ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- ੳ) ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।
- ਅ) ਸਿੱਖ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹਨ।
- ੲ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਵਰ ਮੰਗਿਆ।
- ਸ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਅਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ।
- ਹ) ਜਨਮ ਮਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨੇ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸੂਧ ਆਦਿ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ।
- ਕ) ਸਿੱਖ ਮਤ ਵਿਚ ਛੂਤ ਛਾਤ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਬਾਰਾ ਅਮਿੱਤ ਛਕਾ ਕੇ ਨਾਲ ਰਨਾਉਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਮਨੋਤਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਸਿੱਖ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਨਾਤਨੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਕੋਝੀ, ਅਸੱਭਯ ਤੇ ਦੂਸ਼ਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ।³² ਸਨਾਤਨਵਾਦੀ ਖੜੇ ਦੇ ਉਘੇ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ-ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ, ਬਰਾਬਰ ਗੱਦੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਸੇਵਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਥੇ ਟਿਕਵਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਾਂ-ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਏ ਪਾਸੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸੂਧਾਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ।

32. Barrier N.G., "The Panjabi language has a rich vocabulary of insult and derogatory terms and it has not been put to more devastating use, than, when Sikh pamphleteers wrote against fellow Sikhs".

ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਏ ਦੀਆਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ:-
 ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੰਸਕਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦਰਪਨ, ਖਾਲਸਾ ਸੂਧਾਰ ਤਰੂ (ਅੱਠ
 ਸੈਂਚੀਆਂ), ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਤੱਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਦਿ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ
 ਵਲੋਂ ਜੋ ਆਦੇਸ਼ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਹ "ਗੁਰਮਤਿ ਰੂਪੀ ਮੂਰਤੀ ਉਪਰੋ,
 ਦੁਰਮਤ ਰੂਪੀ ਉੱਲੀ(ਜਗਲ) ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਚਮਕ ਦਮਕ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਮੁਲਤਾ ਪ੍ਰਗਟ
 ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਲੇਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਦੁਰਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਾਇ। ਤੇ
 ਜੇ ਕੋਈ ਗੁਰਮਤਿ ਰੂਪੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਬਨਾਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਲੇਖਾਂ
 ਦਵਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਖੋਹਲਿਆ ਜਾਏ।"³³

ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਏ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਬੀੜਾ
 ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਬੜੀ ਨਫਰਤ
 ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ:-

" ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਜੋ ਅਸਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿਚ ਅਰ
 ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਪਰ ਰੋਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ
 ਖਾਲਸਾ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ। ਦਸਮ ਪਾਠਸ਼ਾਹ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਗੁਰੂ
 ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਦੀਪਕ ਜਗਾ ਕੇ ਆਚਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਪੀਠ ਵਿਚ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਪੰਥ ਦੇ ਮੁਖੀਏ, ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ,
 ਧਰਮ, ਪੰਥ ਦੀ ਬੀੜੀ ਮਿਜ਼ਾਦਾ ਨੂੰ ਅਰ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ ਮੂਰਖਾਂ ਦਾ
 ਟੋਲਾ ਜਾਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾ ਪਰ ਨਫਰਤ ਕਰ ਕੇ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"³⁴ ਭਾਈ
 ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੂਧਾਰ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਭੰਡੀ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ
 " ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਾਮਦਾਸੀਏ ਦੇ ਗੁਟਕੇ ਪੜ੍ਹਨੇ "³⁵ ਕਰ ਕੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਮਤ
 ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਨਾਠਨੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ
 ਬੜੀਆਂ ਓਪਰੀਆਂ, ਗੁਲਤ ਤੇ ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਟੇ
 ਕੱਢ ਕੇ ਆਖਦਾ ਹੈ:-

33. ਨਾਚਾ - ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, " ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਤਨ - ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ " - ਦਿੱਲੀ

1972, ਪੰਨਾ 299

34. ਵਹੀਰੀਆ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ - ਖਾਲਸਾ ਸੂਧਾਰ ਤਰੂ(ਪਹਿਲੀ ਸੈਂਚੀ) ਭੂਮਿਕਾ।

35. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡਾਕਟਰ - " ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ", ਪੰਨਾ 47

"ਜੇ ਤਾਤਪ੍ਰਜ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਜੇ ਅਸੂਲ ਅਥਵਾ ਵਰਤਣਾ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੈਨ, ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ। ਸਭਨਾ ਦੀ ਤਾਈਦ ਅਤੇ ਉਪਮਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਅਸਲੀ ਸਨਾਠਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।" ³⁶

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦੋ ਕਲਪਤ ਪਾਤਰ ਭੇਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਿਬੇਕਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲ ਬਾਓ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਦੇ ਅਰਥ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਭੇਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਕਿਟਕ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਿਬੇਕਾ ਸਿੰਘ (ਅਰਥਾਤ ਬੁਧ-ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ) ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਵਹੀਰੀਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸਚੇ ਤੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ:-

" ਖਾਲਸਾ ਕੌਮ ਕਰ ਕੇ ਸਨਾਠਨ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਅਸਲ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਮਝਬ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਹੈ, ਬਾਏ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕੌਮ ਇਕ ਫੁਲਵਾੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫੁਲ ਖਾਲਸਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕੌਮ ਬਗੀਚਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਲ ਖਾਲਸਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਮਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਮੇਰੂ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਦੇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਨੱਕ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਰਾਜਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਮੁਕਟ ਅਰਥਾਤ ਸਿਰਤਾਜ ਹੈ। ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਮੰਦਰ ਹੈ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਕਲਸ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਮੁਦਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਨਗੀਨਾ ਹੈ।" ³⁷

ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਏ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ³⁸ ਦੇਣ ਲਈ ਟੁੰਬਿਆ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹਥਿਆਰ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਕਿ " ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ " ਦਾ ਉੱਤਰ, ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਠੱਲ੍ਹ ਪਈ ਜਦ 1905 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਚੁਕਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ 22 ਅਕਤੂਬਰ 1909 ਈ. ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਸੈਰਿਜ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਗਈ।

36. ਵਹੀਰੀਆ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ — ਖਾਲਸਾ ਸੁਧਾਰ ਤਰੂ", ਪਹਿਲੀ ਸੰਚੀ, ਪੰਨਾ 46

37. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 74

38. ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਿਆਲੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 40 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸਤਾਰ, ਵਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਲਗ ਰਹੀ ਢਾਹ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰੂਕੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ।³⁹ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਉਚੇਰਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਉਥੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕੌਮ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।⁴⁰ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ ਕਿਉਂਜੋ ਸਾਹਿੱਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੇ ਸਨਮੁਖ ਅਡੋਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਆਰਥਕ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਮਾਨ, ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਰਹੀ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਪਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਨਾ ਕੇਵਲ ਲਗ ਰਹੀ ਢਾਹ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੀ ਟਲ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹੀ ਲੋਕ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣੇ।⁴¹ ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੀ ਕਰਮਚ ਸੀ।

-
39. Khushwant Singh, "The Literary output of Singh Sabha Movement is the most important part of its contribution to Sikhism." *History of the Sikhs*, Vol. II, p. 313.
40. Gurdarshan Singh, "The greatest contribution of Singh Sabha movement in restoring to Sikhs a distinct status with all its attributes of an independent religious community." "Character and Impact of Singh Sabha Movement on the History of Panjab"-Preface.
41. Ibid, (39), "The Singh Sabha movement not only checked the relapse of the Sikhs into Hinduism, but retaliated by carrying proselytising activities into the Hindu camp. Large numbers of Hindus of northern and West Punjab and Sindh became sehejdhari Sikhs and the sehadharis were baptised to become the Khalsa." p. 146.

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁਢ ਵੀ ਬੱਝਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਕੇ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।⁴²

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਡਟ ਕੇ ਖਲੋਣ ਦਾ ਇਕ ਅਧਾਰ, ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਵਿਰਸਾ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੰਨੀ ਹੀ ਅਣਖ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਚਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰਨ ਕੌਮ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਭਰੇਗਾ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਹੋਣੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਉੰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਤ ਤੇ ਕਲੰਕਤ ਕਰਨ, ਤੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਤੇੜਨ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ, ਯੋਧਿਆਂ ਤੇ ਕੌਮੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ, ਗਲਤ ਤੇ ਕਰੂਪ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ, ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਚਿੰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ, ਏਥੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਹੀ ਸਪਿਰਟ ਉਘੜਨ ਨਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਗੈਰ ਸਿੱਖਾਂ, ਅਨਮਤੀਆਂ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾਂ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਲੋਂ ਅਗਿਆਓ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੋ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਕੌਮ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਗ਼ਲਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ, ਗ਼ਲਤ ਤੱਖਾਂ ਦੀ ਪੁਣ ਛਾਣ ਕਰ ਕੇ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਊ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸੁਰਧਾਵਸ ਪਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਮਾਲਤਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਘਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰ ਕੇ ਤੇ ਨਵੀਂ ਯੁਗ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਭਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਵ-ਸਿਰਜਣਾ, ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜ ਸੀ।

42. ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਭਾਈ ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ, (ਮਹੰਤ) ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਢੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਘਾਲਣਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤਾਂ ਕੇਵਲ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁਢਲੇ ਯਤਨ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 'ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ, ਕੁਝ ਕੁ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕਾਫੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਗਾਰਾ ਇਕੱਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਨਾਂ ਏਥੇ ਦੇਣਾ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

(1) ਗੁਰਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (2) ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਤ ਕਰਮ (3) ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਧਾਂਤ (4) ਰਪੋਟ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੀ ਸੁਧਾਈ (5) ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (6) ਯਾਤ੍ਰਾ ਸ੍ਰੀ ਹਜੂਰ ਸਾਹਿਬ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ, ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (3 ਭਾਗ) ਤੇ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ 'ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ', ਗੁਰ ਗਿਰਚਥ ਕੋਸ਼ ਤੇ ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ " ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।⁴⁴

' ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ 'ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਕ ਕਮੇਟੀ' ਲਾਰੌਰ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੀ ਸੀ।⁴⁵ ਏਸੇ ਗੁਰਮਤਿ

43. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਗਸਤ, 1953.

44. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ "ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

45. Barrier H.G., " Sikhs resurgence" 1849-1947 included in 'Sources of Panjab History - by Jones Kenneth -- Delhi, 1975, p.222.

ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਕ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਫੋਟੋ-ਕਾਪੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੈਕਾਲਫ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 1885 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੁਢ ਬੱਝਾ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕ ਵਲੋਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ —

"ਅੱਜ ਤਕ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜੋ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਸੋ ਐਸਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਸਖ਼ਸ਼, ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇ ਕਯੋਕਿ ਅੱਖਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੁਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਦ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਤਰ ਕਿੱਥੇ ਲਿਖਣੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਰਨੀ, ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਛੱਡਣੀ ਹੈ; ਐਰ ਕਹਾਂ ਕਹਾਂ ਲਘੁ ਬਿਸਰਾਮ ਐਰ ਦੀਰਘ ਬਿਸਰਾਮ ਤਬਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਅਸਚਰਯ ਆਦਿ ਚਿੰਨ ਦੇਣੇ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੀਤੀ ਸੇ ਲਿਖਾ ਕਰ ਛਪਵਾਯਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਛਨ ਵਿਚ ਜੋ ਸੁਗਮਤਾ ਹੈ, ਸੋ ਆਪੇ ਪਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ, ਸੋ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਜੁਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਐਸੀ ਰੀਤੀ ਸੇ ਲਿਖੇ ਹੈਂ ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਵੇਹ ਵਾਰਓਕ ਸੇਂ ਜੁਦੇ ਮਾਣੂਮ ਹੋਵੇ।" 46

ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੈਛਲਿਟਾਂ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਚੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ। 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਣ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਛਾਪੇ ਤੇ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਟ੍ਰੈ: ਨੰ: 9), ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਟ੍ਰੈ: 10), ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ (ਟ੍ਰੈ: 16), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਟ੍ਰੈ: 26), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ (ਟ੍ਰੈ: 27) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ (ਟ੍ਰੈ: 30), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ (ਟ੍ਰੈ: 43), ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਇ ਜੀ (ਟ੍ਰੈ: 60), ਆਦਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਟ੍ਰੈਕਟ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਹੀਏ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਸੂਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਭ: ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ

46. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ —ਭਾਈ, " ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ "(ਸੈਕਾਲਫ)

1885 ਈ., ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 7-9.

ਲਿਖੀਆਂ । ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ), ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ (ਭਾਈ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ), ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਸਿੰਘ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ (ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ) ਆਦਿ ਨੂੰ ਏਸੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੂਧ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੂਧ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਚਾਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਪਰਦਾਈ ਤੇ ਸਨਾਠਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ-ਚੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਹਿੰਦੂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਟ੍ਰੰਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਏਸੇ ਪਰਚਲਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿਵਾਇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ। ਟ੍ਰੰਪ ਦੇ ਗੁਲਤ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਉਤੇ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ।⁴⁷ ਟ੍ਰੰਪ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਤੇ ਗੁਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੈਕਫ਼ ਨੇ ਛੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ 'ਸਿਖ ਰਿਲੇਜਨ' ਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਨਿਆਇ-ਸ਼ੁਕਤ ਤੇ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਟੀਕਾ-ਕਾਰੀ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਹੋਰ ਆਚਾਰਾਂ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ "ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਨੂੰਨ"⁴⁸ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੂਧ ਤੇ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਉ ਬਾਣੀ ਛਾਪਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਤਾਂ ਨਾਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

47. ਅਸ਼ੋਕ - ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ - ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 108.

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਟੀਕਾਕਾਰ ਪਾਸ ਖੋਜ ਭਰੀ ਵਿਦਿਆ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਛਾਣ ਬੀਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ।

48. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ', ਗਿ: ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼' ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ, " ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ " ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ ਕਿਉਂਜੋ ਇਹ ਸਠਯਨੀ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 'ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਟੀਕਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਮਾਝ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ (ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ:54), ਟੀਕਾ ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ(ਨੰ:63), ਸਵਯੰ ਪਾਠਸ਼ਾਲੀ ੧੦ (ਨੰ:74 ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਪੋਥੀ(ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ:71) ।

ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼, ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਵਾ ਠਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ "ਕੋਸ਼ ਰੱਖਣ ਦੇ ਗੁਣ" ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖਸਿੰਘ ਰਚਿਤ " ਨਾਸ਼ਾਨੀ ਕਰਾਮਾਤ " , ਸਤਿ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ " ਸਿੱਖ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ " ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਦਰਜਨ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਗਿਆਤ ਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਛਪਣ ਸੰਬੰਧੀ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ੇ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ, ਸਤੀ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਆਦਿ ਸਨ। ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਗੱਦ ਤੇ ਪਦ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿ: ਦਿੱਤੋ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦੇ ਰੋਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਨਾ ਪਿਆ, 'ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਅਤੇ 'ਡਰਪੋਕ ਸਿੰਘ' ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਰਤਾਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੇ, ਇਸ ਰੁਚੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤੋ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਏਨਾ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਜਾਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੁਤਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਸੰਬੰਧੀ⁴⁹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚਾਈ ਸੀ :-

49. ਦਿੱਤੋ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, 'ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1974, ਪੰਨਾ 83-84

ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

ਕੌਣ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਭਾਈ ?	ਮੈਂ ਆਰੋੜਾ ਇਹ ਹੈ ਨਾਈ।
ਤੇਰੀ ਸਿੰਘਾ ਕੀ ਹੈ ਜੁਝ ?	ਨਾਮਾਂ ਈਸੀ ਛੀਬਾ ਕੁਝ ।
ਤੇਰਾ ਦੁਖ ਕੌਣ ਹੈ ਪਿਆਚੇ ?	ਅਸੀਂ ਸਿੰਘ ਹਾਂ ਜੱਟ ਕਰਾਏ ।
ਤੇਰਾ ਜਨਮ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ?	ਮੈਂ ਹਾਂ ਮਹਿਰਾ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ।
ਤੈਂ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਆਪਣਾ ਹਾਲ ?	ਆਹਲੂਵਾਲੇ ਅਸੀਂ ਕਲਾਲ।
ਤੂੰ ਭੀ ਅਪਨਾ ਗੋਤ ਬਖਾਨ ?	ਕਾਰੀਗਰ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਤਖਾਨ।
ਤੁਸਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਵਾਸਾ ਨੀਆ ?	ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਨਮ ਰਬ ਨੇ ਦੀਆ।
ਕੀ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਤੇਰੇ ਘਰ ਦੇ?	ਹੈਠ ਖਤਰੀ, ਹੱਟੀ ਕਰਦੇ ।
ਤੈਂ ਕਹੁ ਚੁਪ ਭਲੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ?	ਜੁਝ ਸਾਇਣੀ ਆਪਾਂ ਲੀਤੀ।
ਤੂੰ ਭੀ ਕਹੁ ਅਪਨਾ ਅਲਸੇਟਾ?	ਮੈਂ ਰੰਘਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ।
ਤੈਂ ਕਿਉਂ ਜੁਦੀ ਨਗਾਈ ਤਾੜੀ?	ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਦੀ ਹਾਂ ਮੈਂ ਵਾੜੀ।
ਤੈਂ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗੋਤ ਪਿਆਚੇ?	ਮਾਈ ਪੋਤਰੇ ਹਾਂ ਸੁਨਿਆਚੇ।
ਕਹਿ ਦੇ ਝੱਬਦੇ ਤੂੰ ਭੀ ਕੁਝ ?	ਨਾਉਂ ਰਹਿਤੀਏ ਸਾਡਾ ਬੁਝ।
ਤੇਰੀ ਕੀ ਹੈ ਜੁਝ ਸਿਆਏ?	ਬਚਿਤਸ ਸਿੰਘੀਏ , ਸਿੰਘ ਨੁਬਾਣੇ।
ਤੁਸੀਂ ਬੈਠ ਕਿਉਂ ਰਹੇ ਇਕੱਲੇ?	ਹਮ ਸਿੱਖਾ ਹੈ ਬਾਵੇ ਭੱਲੇ ।
ਕਹੋ ਆਪ ਭੀ ਕੋਈ ਬਾਤੀ?	ਹਮ ਭੀ ਬਾਵੇ, ਤੇਹਣ ਜਾਠੀ।
ਤੂੰ ਕਯਾ ਬੈਠਾ ਪਾਇ ਝਬਿਲਾ?	ਬੇਦੀ ਬਾਵਾ ਸਮਝ ਸੁਹੇਲਾ ।
ਕੌਣ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਨ ਹਾਰਾ?	ਭਗੂਪੁਰ ਹੈ ਨਗਰ ਹਮਾਰਾ।
ਮਾਈ ਤੇਰੀ ਦਾ ਕਯਾ ਨਾਉਂ ?	ਭਾਰੋ ਸੱਦੇ ਸਭ ਗਿਰਾਓਂ ।
ਨਾਉਂ ਬਾਘ ਦਾ ਦੇਹੁ ਬਤਾਇ?	ਸੇਵੂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿਆ ਸੁਨਾਇ ।

ਦੇਹਿਰਾ: - ਓਸੀ ਸਮਯ ਇਸ ਭਾਂਤ ਕੀ , ਬਾਓ ਕਰਤ ਬਨਾਇ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਭ, ਪਲ ਮੇ ਦਯੋ ਭੁਲਾਇ ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਜੁਝ ਜਨਮ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਹੋਇਆ ਲੇਖਕ ਆਖਦਾ ਹੈ:-

ਚੌਪਈ: ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਸਭ ਖਾਲਸ ਹੋਏ ਪਿਛਲੀ ਜੁਧ ਪਠ ਸਭ ਖੋਏ।
 ਤੁਮ ਥੇ ਬਨੇ ਸਿੰਘ ਨਿਰਸੰਕਾ, ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸੂਤ ਬਰ ਬਾਂਕਾ।
 ਪਰ ਅਬ ਔਰ ਔਰ ਬਨ ਬੈਠੇ, ਮੇਰੇ ਸਾਥ ਬੋਲ ਹੋਐਠੇ ।
 ਕਹੋ ਕਹਾਂ ਵੁਹ ਸੀਖ ਭੁਲਾਈ ? ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਤੇ ਜੋਇ ਸਿਖਾਈ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਏ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਡਰਪੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ ਸਕਿਤਓਮਕ ਕਲਪਤ ਪਾਤਰ ਘੜ ਲਏ ਸਨ।

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਤ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੌਰ ਤੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਤ 'ਸਾਡਾ ਹਾਲ' ਅਤੇ ਜੂਏ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਵਿਰੁਧ 'ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ " ਜਿੱਠੇ ਜਵਾਹੀਏ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ " ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹਨ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ⁵⁰ ਛੋਟੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ, ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ⁵¹ ਟ੍ਰੈਕਟ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਈ ਪਰ ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਕਿਉਂਜੋ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਵੱਡੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਸਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਦੂਜਾ ਇਕੋ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਕੇ, ਉਸੇ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੱਥਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣਾ ਵੀ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੰਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਲੇਖ ਜਾਂ ਸਪਿੱਦਕੀ ਨੋਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਫਲਿਟ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਸਿਰਜਣਓਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵੀ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

50. ਬੈਰੀਅਰ ਐਨ.ਜੀ., " ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਨਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 3700 ਦੇ ਕਰੀਬ ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 2000 ਉਰਦੂ, 800 ਹਿੰਦੀ ਤੇ 900 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਠ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ, 1200 ਉਰਦੂ, 350 ਹਿੰਦੀ ਤੇ 300 ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਏ ਹਨ। "ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟ, ਅਪ੍ਰੈਲ 1970, ਪੰ.161-162.

51. ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਠ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ । ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ । ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ :

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । ਏਸੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲਗੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਬੈਠੇ।⁵² ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਏਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।⁵³ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਸ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਲੋਕ-ਚਵੀਆਂ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਉਜੱਡ ਤੇ ਅਸੱਭਯ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ, ਉਹ ਰੰਗ ਵੀ ਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਮੱਧਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਜਿਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਠੁਕ ਬੱਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਆ ਗਈ ਸੀ । ਸੁਬਿਦ-ਤੰਡਾਖ ਵੀ ਰੋਖਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਔਕੜ ਕਲਮ ਚਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਸੁਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਮਈ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਜੇ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਕਾਵਿ ਭੇਦਾਂ

-
52. Gurdarshan Singh, "In their bid to preserve their distinctive cultures, the Hindu, the Sikhs, and the Muslims put forward the claim of their respective languages for official recognition. "Character and Impact of Singh Sabha Movement on the History of Panjab." Ph.D.Thesis, p.234.
53. Ibid., "The Linguistic development left a very deep impact on the community and imparted to it a degree of cohesiveness and self consciousness, so essential for the emergence of an independent community.", p.254.

ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਪਰੰਪਰਾਈ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਨਾ ਉਠ ਸਕੀ।⁵⁴ ਏਥੇ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖਿਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰਹੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਬ੍ਰਜੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ 'ਅਮਿਤ ਨਹਿਰੀ' ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਜੈਮਲ ਦਾਸ, ਬਾਵਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਤ ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬ੍ਰਜੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤੋ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ⁵⁵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਤਦੋਂ ਉਰੀਗਾ, ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰ ਤੰਗਾ।
ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਲਿਆਵੈ, ਜੰਝੂ ਚੋਟੀ ਚਾ ਉਤਰਾਵੈ।
ਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਜੋ ਭਾਰੀ, ਬ੍ਰਹਮਨ ਹੁਤੀ, ਅਬਾਦੀ ਸਾਰੀ,
ਵੈਦ ਪਠ ਅਰ ਯੱਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਬਜਦੇ ਸੰਖਿ ਮੇਘ ਜਿਉਂ ਭਾਰਾ।
ਕਰਮ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸੀ ਸਭ ਪੱਕੇ, ਚੜ੍ਹੇ ਆਏ ਤੁਰਕਨ ਕੇ ਧੱਕੇ।
ਕਸ਼ਮੀ ਲੋਕਾਂ ਮਤਾ ਪਕਾਯਾ, ਰਹੀਏ ਇਨ ਕਾ ਧਰਮ ਗਵਾਯਾ।
ਜਿਸ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਿਰ ਜਾ ਕੇ ਬੋਲੇ ਉਚੇ ਮਨ ਘਬਰਾਏ।
ਲਗੇ ਕਹਨ ਸੁਨ ਸ਼ਾਹ ਪਿਆਚੇ, ਫੈਲੇ ਦੀਨ ਨਾ ਹੁਤੇ ਤੁਮਾਰੇ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੇਜੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਬ੍ਰਜੀ ਕਵਿਤਾ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੇਗ਼, ਕਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਸੂਤੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ:-⁵⁶

-
54. ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ " ਕਾਵਿ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ " ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
55. ਦਿੱਤੋ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ - ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਬੋਧ ' , ਪੰਨਾ 49.
56. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ - ਹਵਾਲਾ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ - ਪੰਨਾ 68.

ਦੇਖਿ ਸਾਧੁ ਪ੍ਰਜਾ ਦੁਖੀ, ਸਿਆਨ ਤੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਪ੍ਰਲਯ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੂਰਤੀ ਮਹੋਸ਼ ਦੀ।
ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਤ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖੇ ਪਤ, ਆਨ ਸੁਖ ਮਾਨ ਤਾਨ, ਰਛਕ ਸੂਦੇਸ਼ ਦੀ।
ਜਲਮ ਅਨਯਾਈ ਸਾਹਾਂ, ਛਿਨ ਵਿਚ ਰੰਕ ਕਰੇ, ਦੇਵੀ ਕੰਗਲਾਂਤਾਈ, ਪਦਵੀ ਠਰੋਸ਼ ਦੀ।
ਮੋਤ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਤੇਗ ਸੱਚੇ ਪਾਦਸਾਹ ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਦੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬੇਸੁਮਾਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ⁵⁷ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਬੜੀ ਓਪਰੀ, ਬੇ-ਬੜੀ ਤੇ ਅਕਾਊ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਏਥੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਜਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਰਵਾਇਤੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦੀ। ਇਹ ਦੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਲੋਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪੜਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਗੀਤ-ਨੁਮਾ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਠਵੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲੇ, ਠਵੀਠ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਉਚਾਣਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਫਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ, ਇਕ ਅੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦੇ ਦੇਣੀ ਅਨੁਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ:-

ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਚਿੱਤ ਚਾ ਲਿਆ, ਤੇਰੇ ਚਰਨਾਂ ਵਲ ਲਗਾ ਲਿਆ।
ਇਕ ਯਾਦ ਤੇਰੀ ਨੂੰ ਪਾ ਲਿਆ, ਹੁਣ ਆ ਮਿਲ ਕਲਗੀ ਵਾਲਿਆ।
ਕਈ ਜੁਗ ਗਏ ਹਨ ਬੀਤਦੇ, ਨਿਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਦੇ
ਅਜੇ ਦਰਸ ਨਾ ਤੁਸਾਂ ਦਿਖਾ ਲਿਆ, ਹੁਣ ਆ ਮਿਲ ਕਲਗੀ ਵਾਲਿਆ।
ਮੈਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਆਹਾਂ ਮਾਰਦੀ, ਗਿਣ ਤਾਂ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ।
ਹਾਇ ਰੇ ਰੇ ਜਿਗਰਾ ਗਾਲਿਆ, ਹੁਣ ਆ ਮਿਲ ਕਲਗੀ ਵਾਲਿਆ।
ਮੈਂ ਤਕਦੀ ਰਾਹਾਂ ਤੇਰੀਆਂ, ਪਾ ਜੋਗੀ ਵਾਲੀ ਫੇਰੀਆਂ।
ਰਾਏ ਤੱਕ ਤੱਕ ਹਾਲ ਵੰਞਾ ਲਿਆ, ਹੁਣ ਆ ਮਿਲ ਕਲਗੀ ਵਾਲਿਆ।
ਮੈਂ ਸਹੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਖੇਡਦੀ, ਮੈਂ ਖੂਹ ਬਿਰਹੇ ਦਾ ਗੋੜਦੀ
ਵਿਚ ਤਾਪਾਂ ਜੀਉੜਾ ਨਾ ਲਿਆ, ਹੁਣ ਆ ਮਿਲ ਕਲਗੀ ਵਾਲਿਆ।

57. ਮਹਿਤਾ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ" ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਦਾ ਥੀਸਿਸ—
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ-1972, ਪੰਨਾ 28.

ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਉਪਸ਼੍ਰਾਣਾ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੀਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ 1933 ਈ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੋਥੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ " ਨਿਠਾਣ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ " ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਅਤੇ 1900 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।⁵⁸

ਗਲਪ :

ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤੇ 'ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੈਸ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ (1859) ਕਰ ਕੇ ਛਪਵਾਇਆ। ਪਿਛੋਂ 'ਜਯੋਤਸੁਕੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨੁੱਠਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਹੀ ਛਾਪਿਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।⁵⁹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਘਲਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਰਸਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਗਨ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਾਧਨ ਤੇ ਜੁਗਤੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਤੇ ਕਲਾ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਲਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਕੌਮੀ ਮੰਗ ਤੇ 'ਨਵੇਂ ਵਾਰਾਵਰਣ' ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਆਪ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰੀ ਆਪ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ 1898 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

" ਇਸ ਪੁਸਤਕ (ਸੁੰਦਰੀ) ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਜ ਪੜ੍ਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਹੋਣ, ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ, ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਓਆਗ ਹੋਵੇ, ਧਰਮ ਦਾ ਵਧਾ ਹੋਵੇ ਅਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਚਤਮ ਅਸੂਲ ਪਿਆਰੇ ਲਗਣ, ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ, ਸਿੰਘ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਚਸ ਜਾਣ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਅਤਿ ਵੈਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਅਤਿ ਮੋਹ ਨਾ ਕਰਨ, ਸਗੋਂ "ਮਲਸ ਕੀ ਜਾਓ ਸਭੈ ਏਕੋ ਪਹਿਚਾਨਬੋ" ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪੁਰ ਟੁਰ ਕੇ ਅਟੱਲ ਰਹਿਣ। "

58. ਉਗੀ(57), ਪੰਨਾ 45.

59. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ " ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

"ਉਦੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਪਰਜਾ ਦੀ ਦੁਖੀ ਦਸ਼ਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਾ ਵਾਰ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ... ਉਦੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਰੈਕਟਰ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਪੰਥਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਮਰਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੌਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ਮੁੜ ਰੁਮਕ ਉਠੇ।" ⁶⁰

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ:-

" ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਛ ਹਾਲਾਤ ਸਿੱਲੇ ਚੁਗਣ ਵਾਂਗ, ਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੌਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਤਰਲਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹਾਲਾਤ ਵਾਂਗ ਕੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੇ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੌ ਰੁਮਕ ਪਵੇ। "

" ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੋਈ ਸੁਆਚਥ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਦਿਅਕ ਦਿਖਾਵਾ ਹੈ। ਪੰਥਕ ਵੱਠੀ ਪਈ ਇਮਾਨਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪੁਨ ਪਰ ਗਲ੍ਹੜਾਂ ਦੇ ਮਿਟੀ ਪਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵਾਂਗੂ, ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰਲਾ ਹੈ।" ⁶¹

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੀਜਾ ਨਾਵਲ ਵੀ ਏਸੇ ਦੌਰ ਤੇ ਏਸੇ ਰੁਚੀ ਤੇ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਪੱਖੀ ਕਨਾਚੂਪ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ, ⁶² ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਟ ਯਥਾ ਧਰਮ ਵਿਚ

60. ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), 'ਸੁੰਦਰੀ'

61. ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), 'ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1947, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 2.

62. ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, " ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ " (ਸੰਪਾਦਤ)

"ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜ ਤਕ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ, 'ਸੁੰਦਰੀ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛਪੀ, ਵਿਕੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀ-ਸੁਣੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1973, ਪੰਨਾ 18.

ਨਿਸਚਾ, ਦਲੇਰੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਗਰੀਬਾਂ, ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਤੇ ਬੇਬਸਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਲਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆਚਰਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਢੇਰੀ ਢਾਹ ਚੁੱਕੇ ਜਾਂ ਪੜਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਲਨ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖਕ ਕਿੰਨਾ ਸੁਚੇਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਅਨੁਮਾਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

"ਜੇ ਕਸ਼ਟਣੀਆਂ ਪੰਥ ਉੱਤੇ ਅਗਲੇ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਉਹ ਮੁੜ ਆ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਣੀਆਂ ਨੇ, ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੌਮ ਇਸ ਵੇਲੇ ਫਿਰ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਮੂਹ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖ ਸੂਰਿਆਂ ਦੇ ਹਾਲ ਜੋ ਇਸ ਪੇਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਸਹਾਰਾ ਏਣਕੇ ਤੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਆਸਰਾ, ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੀ ਉੱਚਤਾ, ਪ੍ਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਉਚਿਆਂ ਨੇ ਠਿਕਠੇਗੀ ਤੇ ਸਨਾਮਤੀ ਬਖਸ਼ੇਗੀ।" ⁶³

ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚੌਥਾ ਨਾਵਲ 'ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ' ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ⁶⁴

ਨਾਟਕ:

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਯੁ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ⁶⁵ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - "ਨਾਟਕ ਚੇਟਕ ਕਰਤ ਕੁਕਸਾ, ਪ੍ਰਭੁ ਲੋਗਨ ਕਉ ਆਵਤ ਲਜਾ।"

63. ਉਹੀ(61), ਸੁੰਦਰੀ ਕਰਤਾ - "ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ - ਭੂਮਿਕਾ।

64. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ-ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰ "ਉਘੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

65. Harcharan Singh(Dr), "The various movements, which were very enthusiastic about the social, religious and educational reforms, could not give impetus to the art of Drama." Dramatic Tradition in Panjab, "Pankh" Bulletin No.1 of 1965. Ed. Dr. S.S. Kohli-Chandigarh, p.75.

ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਉਪਜ ਤੇ ਰੰਗ-ਮਚਿ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਥਨ ਬਾਰੇ ਕਿੰਤੂ ਹੋਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਯੁਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹੀ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਢਿੱਕ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦਾ ਚਰਚਾ ਵੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਕੇਵਲ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਨੈ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਸ਼ੁਪਨ ਨਾਟਕ'⁶⁶ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁਢ ਮਿਥਣ ਲਗ ਪੈਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਟਕ, ਸਗੋਂ ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਬੁਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਨੀਮੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੁਆਰਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਨਾਠਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਯੁਆਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਜਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਤੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ⁶⁷ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮੁਖ ਪਾਠਰ ਸਨ।

ਨਾਟਕੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ "ਡਰਪੋਕ ਸਿੰਘ (1895) ਅਤੇ 'ਸੱਚਾ ਧਰਮੀ' ਅਰਬਓ ਭਾਈ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ (1900 ਈ.) ਕ੍ਰਿਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਰਪੋਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ ਦੋ ਹੀ ਪਾਠਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਬਾਤ ਤੋਂ ਨਾਟਕੀ ਰਸ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਵਯਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ 'ਸੱਚਾ ਧਰਮੀ' ਤਾਂ ਲਗਭਗ ਨਾਟਕ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 7 ਪਾਠਰ— ਰੋਡਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ, ਸੂਬਾ, ਜਲਾਦ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਮੌਲਵੀ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਯਤਲਾਪ

66. ਇਹ ਨਾਟਕ 16 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1887 ਈ. ਦੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਦੇ 4 ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਦੂਜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

67. ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੋਂ ਤਰਦੀਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ਾਲੀ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, " ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਦੰਭ ਦੀ, ਸਭਿ ਔਰ ਸੁਹਿਰਦ ਦੀ ਕਲਪਤ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦਰ' ਨਾਟਿਕ ਵਿਚ ਮੇਹ ਤੇ ਬਿਬੇਕ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਲਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਕਿਸੀ ਸਾਹਿਬ ਪਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। "

ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ , ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਜ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਨੀਮੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਠਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਖਾਲਸਾ ਹਿੰਦੂ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?' ਅਤੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਹੈ। ਠਾਟਕ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਠਾਟਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਠਾਟਕੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਮਖ਼ਮੂਰ ਚੰਦ' ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੇਪਿਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖੇਡ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ 8 ਜੂਨ 1965 ਈ. ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਸੂਚਨਾ ਛਪੀ:-

" ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ ਆਪਣਾ ਬ੍ਰਾਂਚ ਡਰਾਮਾ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਓਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਕਿ 16 ਜੂਨ(1895) ਖੇਲ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋ ਗਈ । "

" ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਲਾ ਖੇਲ ਕਰੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੁਬਲੀ ਠਾਟਕ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮੰਡਵੇ ਵਿਖੇ 16 ਜੂਨ ਸੰਨ 1895 ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਇਹ ਖੇਲ ਹੋਵੇਗਾ। " ⁶⁸

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 24 ਅਗਸਤ 1895 ਈ. ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਠਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਆਵਲਕਤਾ ਤੇ ਮੰਗ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

" ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਮੰਗਲਵਾਰ 20 ਤਰੀਕ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਘਨੱਈਆ ਨਾਲ ਦੇ ਪੁਖਤਾ ਮੰਡਵੇ ਵਿਚ ਖੇਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖੇਲ ਦੇ ਲਈ ਨਗਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਮਹਾ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਮੁਖ ਦਰਖਾਸਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਨਸੀਹਤਾਂ ਹਨ ਉਹ ਕਹਣ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ ਕੇਵਲ ਨੇੜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖੇ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੇਲ ਹੈ ਕਿ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ। "

68. 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ 22 ਜੂਨ 1895 ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪੀ:- 'ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੇਪਿਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਡਰਾਮਾ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 16 ਜੂਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ 'ਮਖ਼ਮੂਰ ਚੰਦ' ਦਾ ਖੇਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਜੱਸ ਖਟਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜੁਬਲੀ ਠਾਟਕ ਕੰਪਨੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ, ਵਕੀਲਾਂ, ਬੈਰਿਸਟਰਾਂ ਤੇ ਨਗਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਠਾਟਕ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਸਲਾਹਿਆ ਤੇ ਠਾਟਕ ਦੋਬਾਰਾ ਖੇਡਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਦੋਬਾਰਾ ਇਹ ਠਾਟਕ 7 ਜੁਲਾਈ 1895 ਨੂੰ ਹੋਵੇਗਾ। "

ਇਹ ਨਾਟਕ ਜੀ-ਪਰਚਾਏ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੋਕ-ਚਾਏ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਇਸ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੈਡਲ(ਤਗਮਾ) ਦਿੱਤਾ ਅਰ ਇਸ ਸਭਾ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।⁶⁹ ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੜਵੀ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਲਈ ਪਰਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਬਣਵਾ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਖੇਲ ਰਾਤ ਦੇ ਸਾਢੇ ਨੌ ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 2 ਵਜੇ ਮਗਰੋਂ ਖਤਮ ਹੋਇਆ।" ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਮਖਮੂਰ ਚੰਦ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। 1896 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਟਕ⁷⁰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ 'ਮਖਮੂਰ ਚੰਦ' ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਡਾਕਟਰ ਜੇ.ਸੀ. ਉਮਾਨ ਨੇ ਵੀ ਟ੍ਰੈਪਿਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ।⁷¹ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜ ਅਖੀਂ ਡਿਠੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਟੇਜ ਦਾ ਰੰਗ ਢੰਗ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ।"⁷² ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਚੰਗਾ ਲਗਾ।

ਜੀਵਨੀਆਂ:

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲੀ। ਭਾਵੇਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰਪਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਛੋਟੇ

69. 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ 24 ਅਗਸਤ 1895 ਈ. ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਪੋਰਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।

70. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ — ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ(ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ) ਦੀ ਸਾਲ 1896 ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ ਦਾ ਚਾਰਟ।

71. ਉਮਾਨ, ਜੇ.ਸੀ., "ਕੱਲਟਸ, ਕਸਟਮਜ਼ ਐਂਡ ਸੁਪਰਸਟੀਸ਼ਨਜ਼ ਐਂਡ ਇੰਡੀਆ" ਲੰਡਨ, 1908, ਪੰਨਾ 190 ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ "ਅਪਟੂਡੇਟ ਟ੍ਰੈਪਿਸ ਪਲੇ" ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

72. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), 'ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ'— ਪਟਿਆਲਾ 1972, ਪੰਨਾ 53

ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲਗਭਗ ਹਰ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦੀ ਥਾਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਧੇਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸ਼ੈਲੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਫਲ ਹੈ ਤੇ ਬਿਆਨ ਬਹੁਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉੱਘੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁷³

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਮਾਯਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਜਿੰਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਨੁਹਚ ਨਿਖਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਣ, ਸਪੂਰਨ ਤੇ ਸਰਵੱਗ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਗੌਰਵ ਉਘੜਨ ਲੱਗਾ। ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਯੋਜਨਾ-ਬਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਸਾਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਮੁਖ ਦੇਣ ਹੈ। ਮਨੋਰਥ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰੋਲ ਸਪਿਰਦਾਇਕ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਓਆਗ ਕੇ, ਸੂਧ, ਠੇਠ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ, ਪੈਫਲਿਟਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਆਪਣੀ ਲੋੜ, ਰੀਝ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਕੂਲ ਮਣਾਂ-ਮੂਹੀਂ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਭਾਵੇਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਵੰਗਾਰ, ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਉਤੇ ਚਲੇ, ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਛਾਏ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਠਵੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸ਼ਿਣਤੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਸਿਰਫ਼ਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਧਾਇਆ, ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ

73. ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਬਹੁਤੀ ਦਰਚਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ "ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਕੀ ਦੋਵੇਂ ਉਪੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਕੋਵਲ ਸਿਖ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪੱਧਰ, ਉਚੇ ਸਿਆਦਾਂ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਛੁਰਦੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ-ਭਾਂਤ ਵਰਤੋਂ ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣ-ਜ਼ੋਲੇ ਪਏ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਸ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਪਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਬਹੁ-ਮੁਲੀ ਤੇਇੰ ਓਆਰ ਕੀਤੀ। ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਦੇਖਿਆਂ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉਪਜ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਵਾਰਤਕ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸ਼ੁਗ ਅਜੇ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਉਸ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਜਾਂ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ । ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਯ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅਖੀਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ 1900 ਈ. ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਗਤੀ ਹੀ ਮੱਧਮ ਪਈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਹੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗਿਆ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਜ ਭਗਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ, ਉਕਸਾਉਣ ਜਾਂ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਕਿੱਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗਾਏ ਗਏ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਕ ਅੱਧ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਜਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਹੋਏ ਜੁਲਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਉਕਾ ਵੀ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਜ਼ਹਾਦ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਜਤਨਾਉਣ ਲਈ ਛਿੱਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਨਾਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਇਕੋ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦੇਣੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:⁷⁴

74. ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, 21 ਜਨਵਰੀ, 1901, ਪੰਨਾ 4

" ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ "

" ਅਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਨ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੇ ਕਰੀਏ, ਹੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕੀਕਰ ਭੋਗੀਏ। ਬਾਹਰਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਬੇ-ਫਿਕਰੀ ਹੈ, ਸੁਖ ਹੈ, ਰੇਲ ਹੈ, ਤਾਰ ਹੈ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੰਦ ਹਨ, ਹਸਪਤਾਲ, ਡਾਕਖਾਨੇ ਆਦਿ ਸਾਡੇ ਸੁਖਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਰਕਤਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈਆਂ? ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਤੁਫੈਲ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ-ਜ਼ੁਮਾਰ ਹੋਣਾ ਤੇ ਰਾਜ ਭਗਤ ਰਹਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। "

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਨੋ-ਭਾਵ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਚੇ ਗਏ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲਿਖਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਵੇ, ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਜਾਂ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜੱਸ ਜ਼ਰੂਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਸੰਕਿਤ ਮਾਤਰ ਭਾਵੇਂ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁਪ ਧਾਰ ਲਈ ਗਈ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਉਦਮ ਸਦਕਾ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਠਵਾਂ ਵਰਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਨਿਰਸੰਦਿਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਸਾਉਣ, ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਧਾਵਰਣ ਤੇ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹਾਨ ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਅੰਕਵਾਂ

ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

"ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਚਲਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਤਕ ਪੁਚਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।"¹

ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਨ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ² ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉੱਠੀਆਂ, ਉੱਭਰੀਆਂ ਜਾਂ ਉਪਜੀਆਂ ਉਨ੍ਹੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਾਹਮਣੇ ਠਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਇਹ ਤੱਥ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ, ਵਕਤੀ, ਸਾਮਿਅਕ ਜਾਂ ਸੀਮਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਵਰਗ, ਫ਼ਿਰਕੇ, ਕਬੀਲੇ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾਈ ਉਬਲ ਠਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਆਸ਼ੇ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ, ਜਥੇਬੰਦਕ ਜਾਂ ਸੰਗਠਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਠਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਲੀਕਣ ਤੇ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਅਰਥਾਤ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲੇ, ਪੈਂਟਲਿਟ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾਵਾਂ, ਕਾਨਫ਼ੀਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਚਰਚ ਆਦਿ। ਏਥੇ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਮੱਤ, ਆਸ਼ੇ ਜਾਂ

1. ਕੋਹਲੀ-ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾਕਟਰ), " ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ " (ਸੰਪਾਦਤ) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973, ਮੁਖ-ਸੰਧ, ਪੰਨਾ 9.
2. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਸਰੂਪ, ਖੇਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਯੋਗ³ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸੋਹਜ-ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਉਪਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਗੱਦ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਲ-ਨਾਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤੀਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਮਈ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਮਈ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਂਭੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੁਝਾ, ਸਾਹਿੱਤ-ਜਗਤ ਲਈ ਉਪਰਾ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਕਿਸੇ ਯੁਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ, ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਜਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਘੜਨ ਤੇ ਉਨੀਕਣ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਰੂੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਯੋਗ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦੇ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ⁴ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ

3. ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਯੋਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ:—"ਸਿਖਾਓ, ਵਿਚਾਰ, ਦਲੀਲਾਂ, ਤਬ ਜਾਂ ਦੂਸ਼ਨ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਉਦੇਚੇ ਘੜਨ ਕਰ ਕੇ ਫੈਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪੁਚਾਈ ਜਾ ਸਕੇ— ਅਰਥਾਤ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਆਸ਼ੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਬਣਨਾ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜਾਂ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

4.(ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਵਿਭਾਗ, ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਪੰਨਾ 100
" ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਕਾਲ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ "।

(ਅ) ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾਕਟਰ), "ਇਹ ਕਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉਪਜ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਦੁਕਵਾਂ ਸੀ।" ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਟਿਆਲਾ-1972, ਪੰਨਾ 49.

(ੲ) ਸੀਤਲ-ਜੀਤ ਸਿੰਘ(ਡਾਕਟਰ), "ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਯੁਗ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ" , ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਤੀਜਾ —, ਪਟਿਆਲਾ-1974, ਪੰਨਾ 585

ਦੀ ਉਪਜ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਜਾਂ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉਪਜ ਨਈਂ ਵਧਾਵਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗੱਦ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨਈਂ ਯੋਗ ਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਇੱਜ਼ਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਇਸ ਕਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਗੱਦ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨਈਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਨੁਕੂਲ ਵਧਾਵਰਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਨਈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੇਵਲ ਗੱਦ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਖ ਪਰਪਿਰਾਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੀਂਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੱਦ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਨੁਕਰਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਗੱਦ ਰੂਪਾਂ ਵਲ ਇਸ ਮੌੜੇ ਦੀ ਕੁਝ ਗੱਦ ਤਕ ਜ਼ਰੂਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣੀ।

ਸੰਖਿਪ ਵਿਚ ਉਹ ਤੱਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

-
- (ਸ) ਸਤਿੰਦਰ ਕੌਰ - " ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਧਾਵਰਣ ਵਾਰਤਕ ਉਪਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। " , " ਸਾਹਿੱਤ ਸਮਾਚਾਰ " ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ-1975, ਪੰਨਾ 73
- (ਰ) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ , " ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਧਾਵਰਣ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਹੱਕ ਵੰਡਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ... ਹਰ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨੇ ਕਵਿਤਾ/ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। " ਸਾਹਿੱਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਮਾਰਚ-1952, ਪੰਨਾ 56.
- (ਕ) ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ(ਡਾਕਟਰ), " ਪ੍ਰੋਜ਼ ਹੈਜ਼ ਮੇਡ ਐਸਟਾਨਿਸ਼ਿੰਗ ਅਡਵਾਂਸਜ਼ " ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ(ਅਗਿੱਜ਼ੀ), 1933, ਪੰਨਾ 92.
- (ਖ) ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ - " ਦੇ ਤੁਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਜ਼ ਔਠ ਦੀ ਅਨਟ੍ਰਾਡਨ ਪਾਥਸ ਐਂਡ ਗੇਵ ਇਟ ਏ ਨਿਊ ਟਰਨ " , " ਕਰੈਕਟਰ ਐਂਡ ਇਮਪੈਕਟ ਔਫ਼ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਮੂਵਮੈਂਟ ਔਠ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ"(ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਥੀਸਸ)-ਪਟਿਆਲਾ-1973, ਪੰਨਾ 25.
- (ਗ) ਉਹੀ, "It was essentially an age of prose. Although most of the prose output of this period did not rise above the level of journalism and tracterianism."

- 1) ਬੁਏਸ਼ੀ ਰਾਜ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ, ਨਵੀਆਂ ਸੀਸਕਾਵਾਂ, ਵਿਕਾਸ-ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਅਸਥਾਈ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਵਰਗ, ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਫੈਲਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਚਰਿਤ੍ਰ, ਸੁਭਾ, ਰਹਿਣੀ-ਸਹਿਣੀ, ਸੋਚਣੀ ਤੇ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਨਵੀਂ ਸਾਮੱਗੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।⁵
- 2) ਛਾਪਾਖਾਨਾ: ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੱਥ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਪਜ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਜੁਗ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਠਾ ਵੀ ਉੱਤਮ ਸੈਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਨੇਕ-ਤਾਂਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸੀਮਤ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਹੀ ਪੁਜਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾ ਤੇ । ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਸਸਤੇ ਤੇ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਸਿੱਧਿਵਾਰ ਬਣਿਆ।
- 3) ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ : ਇਹ ਆਯੋਧਾਨੇ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਛਪਣ ਲਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ, ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵਰਗ ਇਥਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਮਈ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ।⁶
- 4) ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ : ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਠੇਸਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਆਯੁਆਂ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਨੜਕੀਆਂ ਨਈਂ ਅਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰੀਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਿੰਨੇ ਵਜੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਈਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ

5. ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪਿੱਛੋਕੜ ਤੇ "ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ" ਵਾਲੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

6. 'ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਦੇਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਈ। ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।⁷

- 5) ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕ : ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਮਾਓ-ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਣਾਂ-ਮੂਰੀ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ, ਛਪਵਾਇਆ ਤੇ ਮੁਫ਼ਤ ਦੇ ਭਾ, ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘਰੇ ਘਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਸ਼ੋ-ਚੀਸ਼ੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਗਤੀ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ।⁸
- 6) ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ: ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰ ਕੇ, ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਕਾਲ, ਉੱਪ੍ਰੇਕਤ ਵੰਗ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਜਾਂ ਫੈਲਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਰਾ ਤੇ ਖੇਤਰ ਵੀ ਸ਼ੀਮਤ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੇ ਭੂਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਚਰਿਤ੍ਰ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸੀ। ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਅਪੋਗਤੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਭੂਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਤੇ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਾਲਸਾ ਅਧੀਨ, ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਅੰਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ, ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਆਚਰਣ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ

7) ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਿਅਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ 'ਪਿਛੋਕੜ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਗੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

8. ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ, "ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦੁੱਚਾ ਚੁਕਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ।⁹

- 7) ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਤੇ ਪਾਰਮਰਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ: ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਸੁਖਵੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਾਇਮ-ਕਲਪ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਤੇ ਚਿਰਜਬਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਤੇੜਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਨੌਕਰਾਂ ਦਾ ਪਿਆਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਲੋਂ ਮੋੜਨ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਲ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ- ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਰਥਕ ਹਿੱਸੇ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਲਗੇ ਤੇ ਹਰ ਧੜਾ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਅਗਿਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਵਪਾਰਕ ਹਿੱਸੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਨੀਤੀ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਕੌਮੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਰੱਖਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ 1857 ਈ. ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਵਾਂਗ, ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਅਪਦਰ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਾ ਨੈ ਸਕਣ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਧਰਮ, ਕਬੀਲਾ, ਫਿਰਕਾ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾ, ਦੂਜੇ ਦੀ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਬੜੇ ਘ੍ਰਿਣਤ, ਅਸੁਖਵੇਂ ਤੇ ਕਮੀਨੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਦਾਵਰਣ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਤੇ ਦੂਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਸੀ, ਪਾਰਮਰਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖ ਤੇ ਤੱਖ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੀ ਨੀਤੀ, ਸੁਭਾ ਤੇ ਸੋਚ ਉੱਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸਾਹਿੱਤ ਜਿਥੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਭਾ ਤੇ ਸਰੂਪ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।¹⁰

9. "ਸਿੱਧ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
 9. ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ "ਸਮਾਜਕ-ਪਾਰਮਰਕ ਲਹਿਰਾਂ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- 8) ਨਵੇਂ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਤੇ ਕਲਾ-ਚੇਤਨਤਾ :- ਪੱਛਮ ਦੇ ਸੇਠ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਗੱਦ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਚਿਤ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਯਕਾ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੌਲਿਕ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉੱਪ੍ਰਿਤ ਅਪਣਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਨਿਬੰਧ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ।¹¹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਲਘੂਮੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਉਤੇਸ਼, ਸੁਭਾ ਤੇ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮਾਨਵ-ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਠਕ ਜਾਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਠਕ, ਸਭ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸੋਝੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਏਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੌਕਿਕ, ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੱਦ-ਰੂਪ ਹੀ ਸਨ।
- 9) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ: ਗੱਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਤੱਥ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੀਝ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਜੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਦਬਾਉ ਤੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੱਦ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨਈਂ, ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਏਨੇ ਵਫ਼ੇਰੇ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨਈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਉੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਸੰਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਵਲ ਕਦਮ ਪੁਟਣ ਲਗੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤ੍ਰੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਅਧੁਨਿਕਤਮ ਸਰੂਪ ਚੰਗੀ

11. Gurdarshan Singh, "The Panjabi Writers began to seek new modes of expression and tried to explore the hitherto un-trodden realms of novel and short story." Ibid(4), p.247.

ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉੱਘੜਿਆ, ਸਗੋਂ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਤੇ ਨਹਿਜਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਸੀ। ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉੱਪਜ ਨਈਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਿਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉੱਪ੍ਰੰਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਥਿਪ ਸਰਵੇਖਣ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਏਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ (1849-1900 ਈ.) ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹਰ ਗੱਦ-ਚਰਚਨਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਅੰਠਿਕਾ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸੰਭਵ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਠਿਨਿਧਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਜਾਂ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਦਰਜ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਗਲ ਵਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੱਦ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪਾਂ, ਉੱਘੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਾਂ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਉੱਘਾੜਿਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਉੱਘੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਗੱਦ ਲੇਖਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਵਿਸਤਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੁੱਚਾ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ, ਪੈਫਲਿਟ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟ:

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਯੁਗ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ 1837 ਈ.¹² ਵਿਚ ਨੁਧਿਆਣੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਏਸੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਚੁਪਤੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖੋਬੀ' (1859 ਈ.) ਅਤੇ "ਚੁਪਤੀਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਖੋਬੀ" (1860 ਈ.) ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 6 ਤੇ 9 ਛੋਟੇ ਟ੍ਰੈਕਟ, ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਅਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਪ੍ਰੈਸ ਕਨਕੌਤਾ ਤੇ ਨੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ

12th ਬੈਡਲੇ, ਬੀ.ਐਚ., " ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਐਂਡ ਸੈਮੋਰੀਅਲ ਵਲਯੂਮ " ਲਖਨਊ, 1870, ਪੰਨਾ 130.

13. " ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਣ " ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕੋਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਠਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਜ਼ਾਬੀ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਾਵਾਂ, ਵਿੱਅਕਤੀਆਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ¹⁴ ਦਾ ਜਾਨ ਵਿਛ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ¹⁵ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਛਾਪੇ ਗਏ, ਕਿਉਂਜੋ ਸੂਰੂ ਸੂਰੂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਛਾਪੇਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਸਨ।¹⁶ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ¹⁷ ਦੀ ਚਲ ਬੜੀ ਮੱਧਮ, ਪੱਧਰ ਬੜੀ ਅਵਿਗਸਤ ਅਤੇ ਮੰਗ ਬੜੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਮੁਢਲੇ ਇਕ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਮੁਢਲੀਆਂ ਐਕੜਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖਲੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਮਾਨਯੋਗ ਪੱਧਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਕੁਝ ਕੁ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ, ਠਗਣ, ਸਿਰੜਤਾ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਇਕ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਐਕੜਾਂ ਝੱਲ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਗੱਦ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ

14. ਜੋਨਜ਼-ਕੈਨਿਥ, " 1880 ਈ. ਤੋਂ 1905 ਈ. ਦੇ ਦਰਸਿਆਨ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ 419 ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ " ਸੋਰਸਜ਼ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ-ਦਿੱਲੀ-1975 ਪੰਨਾ 258.

15. Barrier N.G. "Language of the Press was overwhelmingly Urdu- approximately 82% of all the News Papers, 4% in Hindi, 5.7% in English and 4.5% were in Panjabi." "The Panjab Press 1830-1905- East Lansing, Michigan, 1970, p.3.

16. Ibid, "The Muslims of the Panjab were more active than other communities in the first years of printing and publishing as they owned most of the Presses and edited a large number of newspapers and journals." p255.

17. ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਸਾਰੇ ਸਵਿਸਤਾਰ ਚਰਚਾ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜਨਤਾ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਸਪਿਰਿਟੁਅਲ ਵਖੇਵਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦੇ ਵਧਾਵਰਣ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਸਿੱਖਸੰਸਕਾਰ, ਸਿੱਖ ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਸਨ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟੁਕਾਂ ਠੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਜਾਂ ਵਿਆਪਕ ਕੌਮੀ ਸਕਿਟ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਠੇ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹੱਠਿਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।¹⁸ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਰਿਪਰਾ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਚੰਬੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਵੀਨਤਾ ਜਾਂ ਝਟ ਪਟ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਚੀੜ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਝੁਕਾ ਤੇ ਨੀਤੀ ਸਭ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਲਗ ਭਗ ਅਲੋਪ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਕਿਸੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਵਿਦ੍ਰੋਹ, ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਲਗਭਗ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਕਰ ਕੇ ਉਰਦੂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਆਮ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਿਆਰ ਜ਼ਰੂਰ ਉੱਚੇਰਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ 'ਰਿਦੁਸਤਾਨੀ' ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਤੇ ਏਸੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਸਿਆਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੀਵੀਂ ਤੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਠੇ ਕੇ ਡੰਗ ਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋਸ਼, ਗਰਮੀ, ਉਲਾਰ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਸ਼ਾਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਟੱਕਰ ਚਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਉਘੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ

18. Ibid(15), "The Press was an important element in the struggles between rival communities or in regard to tensions within one community." p.2.

ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

(1) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗਜ਼ਟ 12 ਅਗਸਤ 1893 ਈ. ਨੂੰ ਸਪਤਮਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ:-

" ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏਗਾ "

" ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਦੇਸ ਦੇਸ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ, ਮੁਲਕੀ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼, ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਲੇਖ, ਸੁੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਵਾਰਤਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਕਾਰ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਗੁਰ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ, ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਠੰਦ-ਦਾਇਕ ਜੋੜ-ਜੋਨਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ, ਪੰਥ ਦੀਆਂ/ਪੰਚਮਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਗੁਰੂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਰਾਜਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਬਢਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖ, ਪਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਖੁਲਾਸੇ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਨਾਤਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ, ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਉਪਦੇਸ਼, ਕਲਯੁਗੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਲ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ, ਦੇਸ ਵਿਚ ਕੁਰੰਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰੀ-ਉਠਾਯਾ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਦਸਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੁਧਤਾਈ ਪਰ ਲੇਖ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਬਿਦਯਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪੀ ਨਈ ਪੁਕਾਰ, ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ, ਅਸੂਲ ਨਿਯਮ, ਮਨੋਰਥ, ਪਰਮ-ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਨਿਮਕ ਹਨਾਲੀ ਦੇ ਲਈ ਲੇਖ ਆਦਿ। "

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਦੋ ਓੰਨ ਨੁਕਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

- ੳ) ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੀਤੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।
- ਅ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੌਮੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਾ ਪਰਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧਾਉਣਾ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਮੰਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੇਵਲ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ।
- ੲ) ਭਾਵੇਂ ਸੁਖਦ-ਜੋੜ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ ਪਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਜਮ ਤੇ ਵਗਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇ ਓੰਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ, ਆਸ਼ੇ ਜਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੰਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਟੱਕਰ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਤਿਆਨੰਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ¹⁹ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ :-

(2) "ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਤਿਆਨੰਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਨਾਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮਿੰਬਰ ਸੀ, ਪਰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਉੱਚੇ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋਣ ਪਰ ਅਪਨੀ ਵੱਖਰੀ ਮੰਡਲੀ ਰਚ ਲਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਅਪਣਾ ਨਾਮ ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ। ਆਪਣੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਲਗਾਓ ਰੱਖਿਆ। ਜੇ ਹੁਣ ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਮਗਰ ਹੋਰ ਦੁਹ ਚਹੁ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਨਸ਼ਾ, ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਮੁਨਾ, ਭਗਵੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਪਵਾ, ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਬਠਾ, ਆਪ ਅਜੇਹੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਪੀਰ ਬਣ ਬੈਠਾ।"

(3) ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬੜਾ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਸੀ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਣਨ ਦੇਖੋ:-²⁰

"ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਥਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਤਾਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੰਜ ਖੇਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਠੇਰੀਆਂ ਚੂਪ ਕੇ ਜੂਠੇ ਫਿਲੜ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਸਰਾਂ-ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੰਖੀਆਂ ਚੁਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜੁਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਹਿੰਦੂ ਰਾਓ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮੁਠੀਆਂ ਭਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਚੌਕੀ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆਂ ਜਾਂ ਅਰਦਾਸ ਹੋਣ

19. ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਜਿਨਦ-1 ਨੰਬਰ 16 ਮਿਤੀ 15 ਸਤੰਬਰ 1893, ਪੰਨਾ 3.

20. ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ 14 ਅਕਤੂਬਰ 1898 ਈ. ਦੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚੋਂ।

ਲਗਿਓ ਲਗਿਆਂ ਖੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਆਖਣ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੈਰ ਲਈ ਆਏ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਉਹ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਹੋਰ ਇਤਨੀਆਂ ਬੇਅਦਬੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਹਿਣੇ ਦੀ ਖਾਹ ਨਹੀਂ। ਪਿੱਠਲੇ ਦੇ ਬੁਝ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਠਾਕਰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਾਂਜ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਧੋਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਧੋਤੀਆਂ ਸਾਢੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। "

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਚੁਕ ਕੇ ਦੇਖ ਲਓ, ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਸੀ ਫੁਟ, ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪੁਜਦੀ ਹੋਵੇ, ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਠੇਠਤਾ ਤੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਥਾਂ ਦੀ ਬੁਝ ਕਰਕੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸਜਿਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਆਇ-ਮੁਕਤ ਜਾਂ ਬਾਦਨੀਲ ਲਿਖਤ, ਸੱਭਯ ਤੇ ਬਿੱਚ-ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਠੇਠ ਲਹਿਜੇ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੋਹਜ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਕ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ²¹ ਤੋਂ ਇਸ ਘਾਟ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੇ "ਕੌਮੀ ਬਠਾਵਟ" ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ -

"ਕਦੀ ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਚੂੜੇ ਗੱਚ ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦ ਪਹਿਲੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਮਹੱਲ ਇਕ ਰੂਪ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਮੀਂਹ ਹਨੇਰੀ, ਗੜੇ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਧੁਪ ਆਦਿ ਨਾਸ਼ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਵੈਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੇਗ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਜਦ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅਮਰ ਨਾਲ

21. 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਕ 17 ਨਵੰਬਰ 1899 ਈ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਇੱਕੋ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਅੱਜ ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਉੱਤੇ ਚੂਨਾ ਉਖੜ ਕੇ ਕਲਰੀ ਸਿੱਟੀ ਵਾਂਗ ਡਿਗਣ ਲਗ ਪਵੇ ਤਦ ਲੱਖਾਂ ਇੱਟਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪੈਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਮਹਨ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪਾਣੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਵਿਚਲਾ ਚੂਨਾ ਫੁਲ ਫੁਲ ਕੇ ਕਿਰਨ ਲਗ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਅਰ ਤੜ੍ਹਾਂ ਤੜ੍ਹਾਂ ਹੋ ਕੇ ਮਕਾਨ ਡਿਗਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇੱਟ ਇੱਟ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਟੀ ਠਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਮਾਣ ਤੋਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਕੌਮ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਠੀਕ ਮਹਨ ਦੀ ਉਮਰਾ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਕੌਮ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਕੌੜਾਂ ਆਦਮੀ, ਮਹੱਲ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪ੍ਰੀਤੀ ਅਰ ਧਾਰਮਕ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੂਨਾ ਲਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ... ਅਰ ਉਸੇ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਕੌਮ ਨੇ ਕਦਮ ਧਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"

" ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਦੀ ਵਡਮੁਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਨੀਤੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪਤਾਹਕ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਣਾਈ, ਉਸ ਦੀ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਨਾਹੋਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ: " ਅਸੀਂ ਬਹੁਤੇ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਸਾਂ, ਪਰ ਜੋ ਰੀਤੀ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਨੇ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਰਹੇਗੀ। " ²²

ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ²³ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਠਿਰਗੁਣਆਚਾਰ' ਦੇ ਸੀਮਤ ਆਕਾਰ, ਘੱਟ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਛਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪੁਜਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਘਾਟ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਉਹ ਨਵੇਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਾਂ, ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਮ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਤਕ ਪੁਚਾ ਸਕੇ। 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਦੀ ਨੀਤੀ, ਤਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਮਨੋਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ

22. ਕੋਹਲੀ-ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾਕਟਰ), 'ਪਰਖ', ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਅੰਕ, ਜਿਲਦ-1, 1972, ਪੰਨਾ 158.

23. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਡਾਕਟਰ), 'ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟ', ਪਟਿਆਲਾ, ਅਕਤੂਬਰ-1972, ਪੰਨਾ 250-253.

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਵਿਚ 'ਪਾਦਰੀ ਬੋਲੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਜੋ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਲਿਖਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਈਂ ਪਿਆਰ ਭੁਲ੍ਹੁਭੁਲ੍ਹਾ ਪੈਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਲੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪਰਮਾਣ ਹੈ:-

" ਸੱਚ ਮੁਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਸੁਠਹਿਰੀ ਛੱਤਾਂ ਹੇਠ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਨਟਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੀਵੇ ਦਾ ਧੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਿਆਂ ਕਰੇ ਪਰ ਛੱਤ ਨੂੰ ਅਜਾਂ ਨਾ ਲਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਨੂੰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧੂੰਏ ਦੀ ਕਾਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਲੋਮ ਵਲ ਜਦ ਅਸੀਂ ਨਜ਼ਰ ਪਾ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਾਲਜਾ ਪ੍ਰੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਏ ਬਾਲਕਾਂ ਵਾਂਗ ਏਹ ਕਿਉਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦੀਆਂ ਦੇ ਨਕਲਯੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ। ਬੜੇ ਵੇਰੋ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਅਪਣੀ ਵਿਦਯਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ, ਅਰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਤਾ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚਣੇ ਵਾਲੇ ਅਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਤੇ ਵਿਦਯਾ ਵਿਗਯਾਨ ਵੇਤਾ ਐਸੇ ਐਸੇ ਨਾਇਕ ਤਾਵੀਆਂ ਅਰ ਸਰਦ ਤਿਕਲੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ (ਦੁਲਖੇ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਰ ਕਈ ਫੂਰਪ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਏਹ ਸੱਚੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਐਂਗਣ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਨਾਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਸ ਪਯਾਰ ਨੂੰ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਦਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਠੀ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਨ ਵਿਦਯਾਰਥੀ ਕਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫਾਰਸੀ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਗਾਉਂਦੇ, ਆਪਣੇ ਬੰਗਾਲੀ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੰਗਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਇਕੋ ਤਰਕ ਕਿ ਆਪਸ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੇ ਤੇ ਬੜੀ ਤੌਕੀ ਕਰ ਭਾਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਇਕ ਗਲ ਨੂੰ ਠੀ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੱਚ ਮੁਚ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਢੰਗੇ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਉਰਦੂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਰ ਉਰਦੂ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜਟਕੀ ਬੋਲੀ ਕਹ ਕੇ ਨਕ ਵਟਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਕਈ ਲੋਕ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਹਦੇ ਹਨ। ਅਰ ਤਮਾਸ਼ਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਸੁਖਰਾ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕਾਂ ਹੀਸਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਨਾ ਹੀਸਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ.... ।"

" ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਨਗ ਪਏ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੁਤ ਪੱਤਰ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਬੋਲ ਚਾਲ

ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਘਰੜ ਉਰਦੂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਟੁਟੀ ਟੁਟੀ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਧ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹਿੰਦੀ ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ। ਧੜ ਧਰੋਕ ਦਾ ਤੇ ਪੈਰ ਤੂਤ ਦੇ ।.. ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫ਼ਾਕਖ਼ਾਨਿਆਂ, ਦਫ਼ਤਰਾਂ, ਅਰ ਡਕਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਜੋ ਲਗ ਭਗ ਫੇਰ ਕੋੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਮ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।"

" ਕਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਦੂਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਲੋਕੀਂ ਤਾਂ ਫ਼੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਸੀ ਪਰ ਆਮ ਵਰਤਾਏ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੀ। ਜਦ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸੀਰ ਜਾਣੀ ਰੱਖਿਆ, ਆਪ ਸੀਵੇਂ ਰਹੇ ਪਰ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਫ਼੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮੌੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਕੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਸਾਰੇ ਸੀਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗੀ। "

" ਅਚਰਜ ਫੇਰ ਏਹ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉੜਦੂ ਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਯਾਰੇ ਅਰ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਉਰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਢਾਂਟਦਾ। ਕਰਨ ਕੀ ਉਥੇ ਪੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਲਦੀ। ਜੇ ਘਰ ਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀਆਂ ਮਾਰਨ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਖੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤੇ ਕਿਹ ਉਹੋ ਜਾਲ ਕਰਦੇ -

ਆਬ ਆਬ ਕਰ ਮੋਇਓਂ ਵੇ ਬੱਦਾ, ਫ਼ਾਰਸੀਆਂ ਘਰ ਜਾਲੇ।

ਪਯਾਰੇ ਸਜਣੇ ਜੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕਦੇ ਤੁੱਕੀ ਕਰੋ ਤਦ ਆਪਣੀ ਮਾਦਰੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੋ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਘਰਣਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝੋ ਕਿ ਆਪ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋ , ਪਰ ਜ ਜਾਂ ਸੋਕੇ ਨਾਲ ਮੁਰੁੰਡਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।"²⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਠੀਕੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣ ਦਾ ਮਤੋਰਥ, ਜਿਥੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ; ਉਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਲੋਕ, ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਲ ਬੇਮੁਖ ਸਨ। ਸਿਵਾਇ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਜਾਂ ਅਤੇ ਦੀ ਥਾਂ 'ਅਰ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਬਾਕੀ ਲਿਖਤ ਆਠੁਠਿਕ ਗੱਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕੋਏ ਦੀ ਪ੍ਰਫੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਤੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ

24. 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਪਾਦਕੀ ਡੇਵ. ਮਾਦ੍ਰੀ ਬੋਲੀ, 1 ਜਨਵਰੀ, 1900 ਈ.

ਪਾਇਆ ਹੈ । ਦੱਚ-ਸਾਰਿੱਤ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰੂਪ ਅਜੇ ਤਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਪਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ, ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਵਿਕਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਠਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਰੋਲ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਆਏ ਨਾਲ ਡਪਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿੱਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਰਿੱਤ ਸਿਕਸ਼ਣਾ ਲਈ ਖੂਬੀ ਵਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਵਿਖ ਦੇ ਸਾਰਿੱਤ ਲਈ ਪਾਠਕ-ਕਰਕ ਨੂੰ ਵਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਪਦੇ ਮਾਰਕੋਵ-ਪੂਰਨ ਲੇਖ ਜਾਂ ਸਪਿਦਕੀ ਨੋਟ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਵਲਾ ਕਾਘ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਣਕਾਂ ਦਾ²⁵ ਵੀ ਧਾਰ ਡੈਏ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਰਿੱਤਕ ਗੁਣ ਜਾਂ ਸਜੀਵੀ ਤੱਠ ਹੁੰਦਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਆਰਨ, ਖੂਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਾਰਜਾ ਨੂੰ ਕਾਮਠਿਣ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਕੀ ਸ਼ਾਜਾਵਲੀ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਠਕਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ।

ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟ:- ਪੱਠਕਾਰੀ ਦੇ ਕਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਲਗਭਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਠਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਕਰਕ ਵਾਲੇ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਦਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਕਾ ਹੈ। ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਹੀ ਤਰਜਮਾ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਵਿਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿਕਟ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਕ ਅਧੀਨ ਟ੍ਰੈਕਟ-ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ "ਟ੍ਰਾਕਟ" ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ। "ਟ੍ਰੈਕਟ" ਦਾ ਭਾਵ²⁵ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਸਾਰਿੱਤਕ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਿੰਨਮਤ ਕੀਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ 16 ਤੋਂ 64 ਸਫਿਆਂ/ਓਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੈਫਲਿਟ ਤੋਂ ਭਾਵ ਛੋਟਾ ਰਿਸਾਲਾ, ਪੜ੍ਹਕਾ ਜਾਂ ਚਾਏ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜਿਲਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕੀ ਸਿਰੀ ਪੁਸਤਕਾ ਹੈ । ਇਹ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਸਫਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅੱਠ ਦਸ ਸਫੇ ਤਕ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਪਾਇਆ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ

25. ਕਨਸਾਈਜ਼ ਐਕਸਪੋਰਟ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ - ਪੰਨਾ 1352 - " ਸ਼ਾਰਟ ਟ੍ਰੀਟਾਈਜ਼ ਆਰ ਡਿਸਕੋਰਸ ਅਸਪੈਸ਼ਲੀ ਆਨ ਰੀਲੀਜਸ ਸਬਜੈਕਟ"।

ਦੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਦੋਪੜੀਆਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ।²⁶ ਥੀਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਕੁੱਝਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸਨੂੰ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਗਿਣਤੀ²⁷ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪ ਕੇ ਮੁਫਤ ਜਾਂ ਸਮਮਾਓਰ ਮੁਲ ਉੱਤੇ ਵੰਡਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਦੇਖੀ ਭਾਰੀ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠ, ਫੈਲਾ ਜਾਂ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਅੰਗ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਲਗਨ, ਗੀਝ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਕੱਲ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਧ ਵੀ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਨਾਇਰੋਰੀ ਫੰਡਨ ਵਿਚ ਉਸੀ ਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਉਰਦੂ ਦੇ 2000, ਹਿੰਦੀ ਦੇ 800 ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 900 ਟ੍ਰੈਕਟ ਸਾਂਝੇ ਪਏ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਛਪੇ ਉਰਦੂ ਦੇ 1200, ਹਿੰਦੀ ਦੇ 350 ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 300 ਟ੍ਰੈਕਟ, ਸਿੱਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਫੰਡਨ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਏ ਹਨ।²⁸ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਛਪੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ 1867 ਈ. ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਪ੍ਰੈਸ ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਛਪੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਾਂਝੇ ਗਏ। ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਕੋਈ ਵੀਕਾਰਡ ਜਾਂ ਅੰਕੜੇ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨਾ ਜਾਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਅੰਕਿੜਿਆਂ ਤੇ ਰੱਬਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੇ ਉਸੀ ਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਦਾ ਯੁਗ ਆਖ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੋਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 60% ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

26. ਪਹਿਲੀ ਦੋਪੜੀ 1854 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। 9 ਦੋਪੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਕੇ "ਦੁਪੜੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ" ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਲੋਂ 1859 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1860 ਈ. ਵਿਚ 6 ਦੁਪੜੀਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੋਥੀ ਵਾਪੀ ਗਈ। (ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਾਲ 1859 ਤੇ 1860 ਦੀਆਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ)

27. ਕੇਵਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ 1834 ਤੋਂ 1884 ਈ. ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛੱਠੀ ਕੋੜ ਸੱਤਰ ਲੱਖ ਪੱਠੇ ਛਾਪ ਕੇ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਰਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1894-ਪੰਨਾ 94 (ਰਵਾਨਾ-ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਪ੍ਰੈਸਬੀਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ-ਪੰਨਾ 48- ਲੇਖਕ ਡਾ. ਨਿਊਟਨ)

ਇਹ ਟ੍ਰੈਕਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਮੁਢਲੀ ਜਾਂ ਕੱਚੀ ਸਾਹਿਬੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਸਮੇਂ, ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਜਾਂ ਪੈਂਫਲਿਟ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਰੋਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

- (ੳ) ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪੈਂਫਲਿਟ ।
- (ਅ) ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਤੇ ਸਹੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਸੁਝਦਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਵਾ ਸਕਣਾ।
- (ੲ) ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਦਸ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਮਲ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ।
- (ੳ) ਹੋਰਨਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਲਿਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜੇਨਾ ਤੇ ਉਲਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਂ ਤੇ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ, ਦਿਤਾਰਨਾ।
- (ੴ) ਆਪਣੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਰਾਉਣਾ।
- (ਕ) ਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ- ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਤੇ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਸਕਣ।
- (ਖ) ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਰੂਪ, ਗਲਪ ਦਾ ਰੂਪ, ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਂ ਨਿਰੋਲ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਚਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਬਹੁ-ਰੂਪਤਾ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਪਾਠਕ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ, ਅਕੇਵਾਂ ਜਾਂ ਬੇ-ਚਸੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।
- (ਗ) ਲਿਖਤ ਬਾਦਲੀਲ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ, ਸਾਖੀਆਂ, ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝਾਂ ਸਿਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।
- (ਘ) ਕੁਝ ਟ੍ਰੈਕਟ ਐਲਾਨ, ਬੋਲਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੱਧੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਯੋਜਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ।²⁹

28. ਬੈਰੀਅਰ ਐਨ. ਜੀ. " ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਇਨ ਦੀ ਨਾਈਨਟੀਨਥ ਸੈਂਚਰੀ ਟ੍ਰੈਕਟਸ " ਐਨ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਦੀ ਪੈਂਫਲਿਟ ਕੁਲੈਕਸ਼ਨਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਐਂਡ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਨਾਇਬੇਰੀ " ਟੀਸਟ ਨੈਸ਼ਿਗ-ਮਿਚੀਗਨ (ਟੀਸਰਚ ਸੀਰੀਜ਼ ਐਂਥੋਪੋਲੋਜੀ) 1969 ਪੰਨਾ 5-7.

29. ਬੈਰੀਅਰ ਐਨ.ਜੀ., " ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਦੇਅਰ ਲਿਟਰੇਚਰ " , ਪੰਨਾ xxx-ਫੂਮਿਕਾ

ਦੀ.ਐਸ.ਇਲੀਅਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਗੱਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਟ੍ਰੈਕਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਯੁਗ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਾਦ ਜਾਂ ਖਿੱਚੋਟਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੱਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।³⁰

1862 ਈ. ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਨਾਰੋਰ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕੱਤਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ "ਲੰਡਨ ਰਿਲੀਜ਼ਸ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ" ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ 'ਰਿਲੀਜ਼ਸ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨਾਰੋਰ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਜਾਣ।³¹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਨਗਭਗ ਹਰ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਛਾਪੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ, ਪਰ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਨੁਪਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਰਿਲੀਜ਼ਸ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨਾਰੋਰ, ਅਮਰੀਕਨ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨਾਰੋਰ, ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਤਕ ਜਾ ਪੁਜਦੀ ਹੈ।³² ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਚੌਕੰਠਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਫਿਕਰਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ³³ ਵਲੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ

30. Eliot, T.S., "Tracts are not certainly as fine a prose. These are only read by those small number of people, in the religious squabbles of that epoch, who interest themselves in the prose style." 'Points of View' London, 1937, p.44.

31. ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਨਾਰੋਰ- 1894 ਈ., ਪੰਨਾ 239.

32. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਠਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ, 'ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

33. Churchil Edward-"Muslims were the first community to wage a pamphlet war against the missionaries and to use the press to support a popular religious movement." Sources of Panjab History-Article" Printed Literature of Panjabi Muslims" pp 255-56.

ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨਹਿਰ ਚਲਾਈ।³⁴ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਸਨ ਪਰ ਕੁਝ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ³⁵ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਦਾ ਨਈਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਈਂ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਨਹਿਰ ਚਲਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਤੱਕ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ " 1867 ਈ. ਤੋਂ 1880 ਜਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣ ਲਗੀ) 1900 ਈ. ਤਕ ਲਗਭਗ 70,000 ਹਜ਼ਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟ ਜਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 35000 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਕਾਂ ਅਧੀਨ ਚਲੇ ਗਏ।"³⁶ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਜੀਵਨੀਆਂ, ਗਲਪ, ਠਾਟਕ, ਕਵਿਤਾ, ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਈ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਆਮ ਪੌਠੂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਲੋਕ-ਗੀਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਸਰਯਾਦਾ ਤੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ, ਕਰਾਮਤਾਂ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।³⁷ ਸਿੱਖ ਸਭਾ, ਅਚੀਆ ਸਮਾਜ, ਕ੍ਰਮੋ ਸਮਾਜ,

-
34. Ibid(28)," Much of the intellectual ferment in the Panjab prior to 1880's came from the Muslim Community, rather than from Hindus or Sikhs. Many tracts reflected growing concern with the general state of Islam and the need for reform." p.12.
35. ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ " ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ " ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
36. Ibid(33), p.257 and Census Report, 1901, p.271.
" As a rule the literary activity of the Mo-hammaden Writers is centred on religious works and Islam usually, publishes each year more books on religious questions than all the other religions, put together."
37. Ibid,"For the Panjab as a whole Panjabi grew dramatically to the point, where it was about equal with Urdu, but the Panjabi speaking Muslims did not contribute to this growth. Panjabi remained the language of the rural muslims and was used for a more indigenous type of literature, ie, secular love tales, bazar songs, folk legends and religious works related to saints worship and shrine rituals. It was used almost exclusively in verse." p.260. and Census Report 1891, p. 271, "It appears that Urdu and Panjabi are between them driving out the exotic of the country."

ਦੇਵ ਧਰਮ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਕਾਰਨ 1880 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਲਬਾ ਘਟਣ ਲਗਾ, ਕਿਉਂਜੋ ਬਾਕੀ ਜਾਦੀਆਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਠਾਨ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦੇ ਘਟਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ।³⁸ ਇਕ ਹੋਰ ਸਖਿਤੀ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਦੀਆਂ ਜਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈਅਤ ਤੋਂ ਸਾਂਝਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਹ ਏਥੋਂ ਦੇ ਹਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਿੱਠੇ ਪਛ ਝਿਆ ਸਿੱਧ ਕਰ ਕੇ, ਈਸਾਈਅਤ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਜਾਂ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਵੀ ਤੇ ਮੋਹਰੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਆਏ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਲਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੁਹਿੰਮ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਜ਼ਕ ਸੀ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਕੀ ਸਿੱਖ, ਵਧੇਰੇ ਕਮਰਕਸ਼ੇ ਕਰੀ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹੋਏ ਜੁਲਮ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹਾ ਕੇ, ਕੌਮ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮਨੋ-ਬਲ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਈਸਾਈਅਤ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਰਦੂ ਵਿਚ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ, ਹੁਸੈਨ ਰਚਿਤ "ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੇਮ " ਅਤੇ "ਅਜ਼ੀਜ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ" ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਫਿਕਰਮ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮੇਮ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਈਸਾਈ ³⁹ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਈਬਲ ਜਾਂ ਹੋਰ ਈਸਾਈ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ

38. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ 1891 ਤੋਂ 1901.

39. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ 'ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇ, ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟ੍ਰੈਕਟ ਛਾਪੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਲਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਲਤੀ ਦੇ ਸੌ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਚੁਪੜੀਆਂਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ, ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਤੇ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ, ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਨੁਕਸ ਹਨ। ਅਰਥ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਨੁਕਸ ਮੁਢਲੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਜਾਂ ਈਸਾਈ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਵਧੇਰੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਨੁਕ ਵੀ ਥੱਠੇ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ' ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਮੁਕਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਣਾ' 40 ਇਕ ਚੁਪੜੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਨੁਕਸ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

" ਕਰਮਾਂ ਥੀਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਿਆਮਾਨ ਹੋ ਕੇ; ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਪਰਾਹਚਿੱਤ ਰੂਪ ਮਰਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕਰਨੇ, ਜੇ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਪਾਦਰੀ ਵਿਵਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਬ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਕੁਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਪਰਸਨਾਂ ਉੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਰੀਤ ਨਾਲ ਗੋਸਟ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਓਵੇਂ ਉਸ ਬਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਹੋਥੀ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਓੰਨ ਦਿਨ ਤੀਕੁਰ ਇਸ ਪੁਰ ਸੰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਓਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਓੰਨ ਤਾਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।"

ਭਾਵੇਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਓੰਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਿਸ਼ੁਮ ਦਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਨ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਵਾਰਤਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਵੀਨ ਵਾਰਤਕ ਛੱਲ ਨੂੰ ਇਕ ਕਦਮ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਛਾਪੇ ਗਏ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੀ ਤੇ ਬਾਦਲੀਲ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਿਸ਼ੁਮ ਦਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

40. ਚੁਪੜੀਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੋਥੀ (1860 ਈ.) ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ।

41. ' ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ' ਪੰਜਾਬ ਰਿਲੀਜਿਸ ਬੁਕ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅਠਾਰਕਲੀ ਨਾਹੌਰ 1900 ਈ., ਪੰਨਾ 141.

"ਖਾਲਿਸਹ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ - ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸੂਖਈ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸੰਗਤ ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਖੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇਵੀ ਆਦਿਕ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਮਨੋਤ ਰੂਪੀ ਜਾਗੀਰ ਨਾ ਹੋ। ਕੇਵਲ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖਾਲਿਸ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਆਦਿਕ ਮਨੋਤ ਰੂਪੀ ਜਾਗੀਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਥ ਖਾਲਿਸਾ ਪੰਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਬਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਥ ਦਾ ਨਾਮ ਖਾਲਿਸਹ ਪੰਥ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਆਖਣਾ ਵੱਡਾ ਹੀ ਅਯੋਗ ਔਰ ਅਨਰਥ ਹੈ। ਬਸ ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਸਲੀ ਖਾਲਿਸਹ ਪਦਵੀ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਬਸ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਲਿਸਹ ਜੀ ਆਖਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗਯ ਔਰ ਯਥਾਰਥ ਹੈ।"

ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਸਨਠਨੀ ਹਿੰਦੂ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ, ਠਿਰਮਲੇ, ਚੁਦਾਸੀ ਤੇ ਗੁਨਾਬ ਦਾਸੀਏ ਸਭ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਆਪ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਖਰਮ ਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਓਉਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸੁਆਹਿਦ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਸਿੱਖੰਤਾਂ, ਆਚੂਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਏਨਾ ਸੋਝ ਤੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਠਕਲ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਚਾਲੀ ਕੋੜ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ, ਗੁਣਾਂ, ਕਰਨੀਆਂ, ਸਤਨਾਂ ਉਤੇ ਸਿਥਰਾਸ ਦਾ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅੱਕਤੀ ਦਰਸਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਕੋਹਜੇ ਜਤਨ, ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਉੱਘੜਵਾਂ ਪੰਥ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਇਹੀ ਰੁਚੀ, ਇਹੀ ਢੰਗ ਤੇ ਇਹੀ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਖੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਦਿੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਅਹਿਮਦੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਉੱਥੇ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ।⁴²

42. ਕਾਦੀਆਲੀ ਲਹਿਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਈਸਾਈ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ "ਹਰੀ ਚਰਿਤ੍ਰ" (1894 ਈ.) ਨਾਂ ਦੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਈਸਾਈ, ਤੇ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੱਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਸੁਝਵਾਣ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਝੂਠੇ, ਕੋਝੇ ਤੇ ਬੇ-ਸੁਨਿਆਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਲੀ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੱਠਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਮੁਹਿੰਦੋਕ ਜਵਾਬ ਹੀ ਦਿੰਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਤੱਖ-ਪੂਰਤ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸੂਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਸੁਝ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। 1873 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਲ ਪਹਿਲਾ ਨਿਗਰ ਕਦਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ⁴³ ਦਾ ਯੋਗ, ਚੁਕਵਾਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਕੂਲ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਅਫ਼ਰਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਵਿੱਦਿਅਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਯੋਗ ਪਦਵੀ ਦੁਆਰੁਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਿਵਾਰ ਬਣੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪਰਚਲਿਤ ਤੇ ਨਵੀਨਤਮ, ਸਾਧਿਆਂ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸਰਲ, ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸਿੱਧੇ, ਸਸਤੇ ਤੇ ਸੌਖੇ ਨਾਲ ਘਰੇ ਘਰੀ ਪੁਚਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਿਯ ਰੂਪ ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟ ਸਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿੱਖੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਤ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਠੁਕ ਰੰਨ੍ਹਣ, ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਸਾਰੁਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਉਘਾੜਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ:- ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਨ:-

- ੳ) ਖ਼ਾਲਸਾ ਪਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ/ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ-(12 ਜਨਵਰੀ, 1896 ਈ.)
- ਅ) ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੁਸਾਇਟੀ(ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1896 ਈ.)
- ੲ) ਸਿੱਖ ਬੁਕ ਕਲੱਬ ਪਿਸ਼ਾਵਰ(1893 ਈ.)
- ਸ) ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ(1885 ਈ.)
- ਹ) ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਮੇਟੀ ਲਾਹੌਰ(1885 ਈ.)

43. ਚੈਰੀਅਰ- " ਦੀ ਸਿੱਖ ਰੀਜਰਜੈਸ " (1849-1947 ਈ.) ਪੁਸਤਕ ਸੋਰਸਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ(ਸਪਿਅਕ-ਜੌਨਜ਼ ਕੈਨਥ) ਦਿਲੀ 1975, ਪੰਨਾ 222.

ਕ) ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (1894 ਈ.)

ਖ) ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨਾਰੋਰ (1889 ਈ.)

ਉਪੋਕਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ⁴⁴ ਵਲੋਂ ਕੋਟੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੈਂਡਲਿਟਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ, ਸੰਪਾਦਤ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਬਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ, ਅਰਥਾਤ 1900 ਈ. ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 900 ਦੇ ਕਰੀਬ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਡਾਇਸਟ੍ਰੀਕਟ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੂੜ ਹੇਠ ਲੁਪਤ ਹੋਏ, ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਪੈਂਡਲਿਟਾਂ ਦੀਆਂ ਏਥੇ ਸੁਚੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ, ਜਾਂ ਹਰੇਕ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਭਨਾਂ ਤੀਕ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੌ ਕੁ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਰ ਟ੍ਰੈਕਟ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਰੂਪ, ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖਕ, ਘਟਨਾ, ਰੁਚੀ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਕਾਲ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਅਸਿੱਖੀ ਵੱਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਠਿੱਥੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਜਾਂ ਵੰਗਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਠਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਟ੍ਰੈਕਟ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਸਾਡਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਏਥੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

1873 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਈਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ

44. (ੳ) ਤੇ (ਅ) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਖਾਲਸਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ (1898 ਈ. ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ: 58) (ਸ) ਤੇ (ਹ) — ਹਵਾਲਾ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਦੀਵਾਨ ਨਾਰੋਰ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ 1880, ਤੇ ਬੈਰੀਅਰ- ਉਹੀ ਰਚਨਾ ਪੰਨਾ 222. (ਖ) ਹਵਾਲਾ 1889 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਭਾਈ ਮੱਧਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟ੍ਰੈਕਟ 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ' ਤੇ ਹੋਰ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਟ੍ਰੈਕਟ (ੲ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਟ੍ਰੈਕਟ — ਤੇ ਬੈਰੀਅਰ ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 226.

ਜਨਮ ਕੱਟਕ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ? ਇਸ ਪੁਸ਼ਟ ਉੱਤੇ ਇੰਨੇ ਸਾਲ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤੇ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਤਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਓਥੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਲਈ " ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ " ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ।"⁴⁵ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅਨੇਕ ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਪੀਲ 32 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਖੀੜਾਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਖੋਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦੇ। ਨਿਰੰਤਰ, ਨੇਮ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲਗ ਭਗ 13 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪਰੰਤ, ਇਕ ਰੀਪੋਰਟ ਓਥੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦਰਜ ਹੈ।"⁴⁶ ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੀ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ, ਜਿਹੜੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1)	'ਗੁਰ ਪ੍ਰੀਖਯਾ' (1882 ਈ.)	ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ- ਵਾਰਤਕ,	40 ਪੰਨੇ
2)	'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ' (1882 ਈ.)	-ਉਹੀ-	30 ਪੰਨੇ
3)	'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਾਂ' (1882 ਈ.)	-ਉਹੀ-	30 ਪੰਨੇ
4)	'ਪੁਸ਼ਟਾਵਲੀ ਤੇ ਉੱਤਰ' (1882 ਈ.)	-ਉਹੀ-	18 ਪੰਨੇ
5)	ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਟਾਖਯ ਜਾਂ ਖਾਲਸਾ ਮਨ-ਮੋਦਿਕ (1882 ਈ.)	-ਉਹੀ-	45 ਪੰਨੇ
6)	'ਸੱਦ ਸਿਧਾਂਤ' (1887 ਈ.)	-ਉਹੀ-	80 ਪੰਨੇ
7)	'ਰੀਪੋਰਟ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦੀ' (1894 ਈ.)	-ਉਹੀ-	116 ਪੰਨੇ
8)	'ਗੁਰਪੁਰਬ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ' (1895 ਈ.)	-ਉਹੀ-	13 ਪੰਨੇ
9)	'ਗੁਰਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (1895 ਈ.)	-ਉਹੀ-	64 ਪੰਨੇ
10)	'ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਕਰਮ' (1897 ਈ.)	-ਉਹੀ-	40 ਪੰਨੇ
11)	'ਯਾਤ੍ਰਾ ਸ੍ਰੀ ਹਜੂਰ ਸਾਹਿਬ' (1897 ਈ.)	-ਉਹੀ-	16 ਪੰਨੇ
12)	'ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' (1876 ਈ.)	-ਉਹੀ-	62 ਪੰਨੇ

45. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਗਸਤ-1953, ਪੰਨਾ 10

46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ' ਵਲੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਟ੍ਰੈਕਟ
 ਕਢੇ। ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮੱਗੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਪੇਟਾਂ ਓਆਰ ਕਰਨਾ
 ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਸਾਮੱਗੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮੁਨਾਂਕਣ 'ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਮੇਟੀ'
 ਨਾਹੋਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੀ।⁴⁷ 'ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਮੇਟੀ' ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ
 ਲਿਆ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਲਕੀਆਂ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ
 ਜਿਹੜੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਲਤ ਤੱਥ ਸ਼ਾਮਲ
 ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ। ਪਹਿਲੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾਊਂਸਿਲ' ਪਾਸ
 ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ।⁴⁸ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ
 ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸੁੱਖ ਜੀਵਨੀਆਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ
 ਹੁਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾ. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ
 ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਚਰਿਤ, ਕਲਗੀਧਰ ਉਪਕਾਰ, ਜਨਮ
 ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ
 ਲਿਖੀਆਂ। ਹੋਰ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ (ਏਸੇ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ) ਨੰਡਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ
 ਸੈਕਾਲਫ ਵਾਲੀ/ਸਾਖੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਾ ਕੇ 1885 ਈ. ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੇ
 ਟਾਪੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ।⁴⁹

ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲ ਵਿਆਖਿਆ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ
 ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਕਠਮਈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀਆਂ, 'ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਸਰਯਾਦਾ' ਦੀਆਂ ਮੂਲ
 ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਾਲੀ ਦੇ ਸੂਧ ਟੀਕੇ, ਮਲਮਤ ਤੇ ਅਲਮਤ ਦੇ
 ਖੰਡਨ, ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਉਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆ
 ਦੁੱਖੀਆਂ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਿਚ ਜੋ ਸੇਵਾ 'ਖ਼ਾਲਸਾ
 ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੇ-ਸਿਜ਼ਾਲ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਹੱਤਤਾ

47. ਜੋਨਜ਼ ਕੈਠਿਕ - 'ਸੋਰਸਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ- ਦਿੱਲੀ, 1975, ਪੰਨਾ 224
 "ਦੀਜ਼ ਟੂ ਸੁਸਾਇਟੀਜ਼ ਵੇਅਰ ਇਨਵਾਲਵਡ ਇਨ ਹਿਸਟਰੀਕਲ ਰੀਜ਼ਰਚ"
 48. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮੇਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ', ਪੰਨਾ 106.
 49. ਪੁਰਚਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਸੈਕਾਲਫ) 1885, ਨਾਹੋਰ, ਪੰਨਾ 7.

ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੱਤਾ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੇ ਗਏ ਆਸ਼ਿਆਂ, ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੁਨਰ ਉਠਾਣ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਆਦਿ - ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਫਲਤਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਹਨ। ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ 1892 ਈ., ਕੋਈ 1894 ਈ., ਕੋਈ 1896 ਈ. ਤੇ ਕੋਈ 1897 ਈ. ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁵⁰ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 1894 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਟ੍ਰੈਕਟ ਲਿਖੇ ਤੇ ਛਾਪੇ, ਸਠ ਜਿਵੇਂ 'ਸ੍ਰੀ ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼'(1891 ਈ.) ਪਰ ਡਾ. ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਧੂਪੀਆ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਕੀਮ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਸਾਇਟੀ ਸਤੰਬਰ 1894 ਈ.⁵¹ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ 1400 ਤੋਂ ਉਪਰ ਟ੍ਰੈਕਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜੋੜ ਇਕ ਕਰੋੜ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਲੜੀ 141

50.(ੳ) "ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ(ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ) ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਮੁਢ ਬੱਝਿਆ। 1892 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਪੱਤਰ ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਮਾਹਵਾਰ ਟ੍ਰੈਕਟ ਦੀ ਸ਼ੁਕਲ ਵਿਚ ਨਿਕਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ 1896 ਈ. ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਹਕੀਮ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਜਨਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਹੋਈ।" ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ ਕਲਾ - ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰ: 38.

(ਅ) ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਪਤਰਕਾਰੀ'(ਦਿੱਲੀ) ਦੇ ਪੰਨਾ 32 ਉੱਤੇ 1892 ਈ. ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਪਨ ਕਾਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਇਹ ਸੁਸਾਇਟੀ ਮਾਰਚ 1897 ਈ. ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਈ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ 1897 ਈ. ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਵੀਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਈ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਉੱਤੇ ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਸਾਇਟੀ 1896 ਈ. ਵਿਚ ਬਣੀ।

51.(ੳ) 'ਖਾਲਸਾ ਪਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ' ਦੇ 15 ਸਤੰਬਰ 1894 ਈ. ਦੇ ਅੰਕ(ਸਾਲ 1, ਅੰਕ 5 ਪੰਨਾ 1) ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਕਾਇਮ ਹੋਈ।

(ਅ) ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮੈਂਬਰ ਭਾਈ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਤੂ ਤੇ 19 ਜੁਲਾਈ 1895 ਈ. ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੋਕ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟ੍ਰੈਕਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਨੰਬਰ 6 ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਓਥਾ-ਓਥੇ ਜਾਂ ਭਾਕਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਜੋ ਸਤੰਬਰ 1894 ਤੋਂ ਜੁਲਾਈ 1895 ਤਕ ਕੇਵਲ 6 ਹੀ ਟ੍ਰੈਕਟ ਛਪੇ।

(ੲ) ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਦਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨਗਭਗ ਦਸੰਬਰ 1894 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ('ਪਰਖ' ਸਪੀਚਰ - ਡਾ: ਗੁਰਦਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ - ਅੰਕ ਨੰ: 1, 1968 ਪੰਨਾ 23)

ਤਕ ਹੀ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ।⁵³ 'ਪ੍ਰਾਥਮਾ' (ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ: 1) ਤੋਂ 'ਨਾਭਮਈ ਬੇਨਤੀ' (ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ: 141) ਤਕ ਛਪੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਸੱਜਣ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੇ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਆ, ਸ੍ਰ: ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ।

1900 ਈ: ਤਕ ਛਪੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ, ਪੰਨੇ, ਮੁੱਲ, ਗਿਣਤੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਢੰਗ, ਸਰਵਰਕ ਦਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ, ਆਦਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਠੜੀ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕਸਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿੱਦਿਆ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਸੁਧਾਰ, ਸਿੱਖੀ ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖੀ ਪੁਰ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਖਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਰੂਪਦੇਸ਼, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੁਧਾਰ, ਕਿੱਤੀ, ਤੁੱਕਾਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਡਾਇਰੈਕਟਰੀਆਂ, ਵਪਾਈ-ਪੱਤਰ ਤੇ ਸ਼ੋਕ-ਪੱਤਰ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੀ ਇਕੱਠੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਟ੍ਰੈਕਟ-ਠੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ।

ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨੀਆਂ

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ, ਸਨਾਤਨੀਆਂ, ਮਿਰਜ਼ਈਆਂ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਢਾਹ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਸੁਰਬੀਰਾਂ, ਯੋਧਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗਲਤ,

"ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ"। ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

52.15 ਅਗਸਤ 1972 ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਟ੍ਰੈਕਟ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ' ਉੱਤੇ ਜਿਲਦ ਨੰ: 70, ਨੰਬਰ 8 ਕੁਲ ਅੰਕ 1400 ਦਰਜ ਹੈ, ਹੁਣ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 1435 ਤਕ ਪੁਜ ਚੁਕੀ ਹੈ।

53. ਇਨ੍ਹਾਂ 141 ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਉ, ਤੋੜੀਆਂ ਮੋੜੀਆਂ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ, ਜੀਵਨੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਇਰੋਲ ਕਲਪਿਤ ਪਾਠਰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਣ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਧ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀਆਂ, ਦੁਭਾਰੂ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਸਰਲ ਤੇ ਠੇਠ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ, ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਅਜ਼ੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਿਥਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਤੇ ਰਚੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸ਼ੋ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ: 54

"ਉਚੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਚੇ ਜੀਵਨ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਂ, ਜੀਵਨ ਲਹਿਰਾਂ। ਤਾਂ ਵਲਵਲੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਿਦੀਗੀਆਂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਸਰ ਹੋਈਆਂ ਚਿਵੇਂ ਹੂਬਹੂ ਹਿਲਦੀਆਂ, ਜੁਲਦੀਆਂ, ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ, ਸੁਖੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ, ਫਿਸਲਦੀਆਂ, ਉਠਦੀਆਂ ਹੰਭੇ ਮਾਰਦੀਆਂ, ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਚੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੰਬਦੀਆਂ ਥਰਾਉਂਦੀਆਂ, ਰਸਲੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆਉਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਸਦੇ ਮਿਹਰ ਦੇ ਚੋਜ ਨੈਣਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫਿਰ ਜਾਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਦਮੀ ਮੁਅੱਸਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਉਚੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗ ਉਠੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਨਿਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬੇਲੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ।"

(ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ)

ਉਪੋਕਤ ਅਸ਼ੋ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ — ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ:9), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਨੰ:10), ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ (ਨੰ:16), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਨੰ:26), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ (ਨੰ:27), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ (ਨੰ:30), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ (ਨੰ:43), ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਏ ਜੀ (ਨੰ:60), ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਖ਼ਿਤਾਂਤ (ਨੰ: 100), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਖ਼ਿਤਾਂਤ (ਨੰ:115) ਆਦਿ। ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ:84 ਤੇ 111

54. ਉਹੀ(ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲ), 'ਪਰਖ' (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ) ਅੰਕ ਨੰ: ਇੱਕ, 1968, ਪੰਨਾ 48-49.

ਸੱਚ-ਖੰਡ ਯ ਓਰਾ ਭਾਗ 1-2 ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਪਿਛੋਂ "ਉਚੇ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਕੋਟਕ" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ।⁵⁵

ਸਿੱਖ ਧਰਮ:

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਬੇ-ਮੁਖਤਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿੱਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦਿੱਠੁਓਮਕ ਕਲਮੀ ਨਾਂ ਹੇਠ ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ:36 ਵਿਚ 'ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਰੁਖੜਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮਾਠੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਮੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ — ਜੁਓ ਪਓ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ, ਕੋਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਵਲੋਂ ਕਰੁਚੀ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਵਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦਾ ਨੀਵਾਂ ਆਚਰਨ, ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨਾਂ ਦਾ ਦੁਰ-ਉਪਯੋਗ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਹੋਰ ਸੌਕਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਲੋਂ ਕਰੁਚੀ, ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਈ ਅਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਾ ਅਰਪਤ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਬੇਦੀਆਂ, ਸੋਢੀਆਂ, ਭੱਲਿਆਂ, ਅਮੀਰਾਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ, ਭਾਈਆਂ, ਨਿਹੰਗਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਆਦਿ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਈਸਾਈ ਧਰਮ-ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਚੁਪ ਰਹਿਣਾ, ਵਿਧਵਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸਭ ਇਸ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਸਰੋਸਵਤੀ ਤੇ ਸਿਰਜਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਕਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੋਝੇ ਵੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਵਲੋਂ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਵੀ ਦੁਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਰੋਸ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਵੀ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ:82, 'ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਨੀਂਦ', ਇਕ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼(ਨੰ:93), ਔਬੜ ਜਟ ਦੇ ਸੌਬੜ ਸਾਪੂ(ਨੰ:44) ਤੇ ਦਾੜੀ ਦੀ ਦੁਰਗਤ (ਨੰ:46) ਆਦਿ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਵਲਾਇਤੀ ਸੈਰ'(ਨੰਬਰ 73) ਅਤੇ 'ਚੀਨ ਦੀ ਅਮੀਰਜਾਦੀ'(ਨੰਬਰ 48) ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਆਚਰਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

55. ਸਾਡਾ ਇਹ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਪਿਛੋਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। ਖਾਬਾ ਨੌਪ ਸਿੱਖ ਤੇ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੱਖ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਜੋ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ, ਉਸ ਖ਼ਤਰੇ ਵੀ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵੀ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਿਵੇਂ ਯੋਧੇ, ਠਾਲਚ, ਛਲ ਕਪਟ ਤੇ ਅਸੱਭਯ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਨਾਉਣ ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਕਠਯਾ ਦੇ ਦੁਖੜੇ (ਨੰ:7), 'ਹਾਇ ਹਾਇ ਬੱਚੀ ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ' (ਨੰ:17), 'ਯੋਧੇ ਤੇ ਬਚੇ' (ਨੰ:94), 'ਅਠਰਥ' (ਨੰ:95) ਤੇ 'ਸਚਾ ਗੁਰੂ' (ਨੰ:96) ਏਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ "ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਐਸੇ ਕੌਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਮ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ

ਧਾਰਮਕ ਪੱਠ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਿਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਾਬ, ਨਸ਼ੇ, ਜੁਆ, ਫੈਸ਼ਨ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਇਹ ਕੀ ਗਰਕੀ ਆਈ' (ਨੰ:29), ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਭੜਕੀਲੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਫੈਸ਼ਨ, ਭੂਤਨਿਆਂ ਦੀ ਜੰਵ (ਨੰ:50), 'ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਪਾਉਣ ਦੇ ਐਂਗੁਣ' (ਨੰ:123) ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ - ਪਤੀਬਰਤਾ ਪਰਸ (ਨੰ:41), ਅਣਮੁਝੀ ਟਹਿਲਣ (ਨੰ:49) ਸੁੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ (ਨੰ:56), ਗੁਰੀਬ ਕੌਰ (ਨੰ:61), ਇਕ ਭੈਣ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ (ਨੰ:70), ਨੂੰਹ ਸੱਸ ਦਾ ਸੰਬਾਦ (ਨੰ:103), 'ਹਾਇ ਨੀ ਮੇਰਾ ਨੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ' (ਨੰ:121), ਅੱਜ ਮੰਗਲਵਾਰ ਹੈ (ਨੰ:131), ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਹੋਰ ਟ੍ਰੈਕਟ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਚਲਿਤ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਨਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉਨਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਟ੍ਰੈਕਟ ਆਏ ਗਏ (ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ:31,35,90) ਉਥੇ ਉਰਦੂ ਜਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ 'ਕੁਲੀਦ ਗੁਰਮੁਖੀ' (ਨੰ:138) ਨਾਂ ਦਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਬਹੁਤ ਸੁਫਲਾਯੋਗ ਯਤਨ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਅਨੁਵਾਦ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ

ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਟ੍ਰੈਕਟ (ਨੰਬਰ 63, 74, 81 ਅਤੇ 54, 62, 71) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਆਚ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣੇ। ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜ ਕਿੱਤ ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਟ੍ਰੈਕਟ (ਨੰ: 139) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਛਪੀ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹਵਾਲਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਚੁੱਕਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ, ਉੱਘੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ, ਪ੍ਰਿੰਸਿਪਲ ਸਿੰਘ ਘਰਾਣਿਆਂ, ਉੱਘੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਮੁੜ 1900 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ⁵⁶ ਇਹ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਖਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਪ੍ਰਸਤੀ ਜਾਂ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਧਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰਬਰ 39 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀ ਜੁਬਲੀ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ,

56(ੳ) "ਹਰ ਵਕਤ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਅਗੇ ਬੈਠਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਐਸੇ ਉਪਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਯਾ, ਇਸ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਪਰ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹੇ।"

(ਰਸਾਲਾ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜਿਲਦ 12 ਨੰਬਰ 22)

(ਅ) ਹੈ ਕਲਗੀਧਰ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ, ਅਪਨੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੋ ।
ਜੋ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੇ, ਛਿਨ ਸੈ ਮਾਰ ਬਕਾਰੋ ।
ਰਾਜ ਕੈਸਰੀ ਰਹੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਪਰ ਕਾਇਮ ।
ਸਿਦਕੀ ਸੂਰੇ ਔਰ ਬਹਾਦਰ, ਰਹਿਣ ਹਿੰਦ ਸੈ ਕਾਇਮ ।

(ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਾਹੌਰ 27 ਜੁਲਾਈ 1900 ਈਸਵੀ)

(ੲ) "ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦਾ ਰਾਜ ਕੈਮ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਦੇ ਦਿਨ ਬੀਤਨ ।"

(ਸੇਵਾ ਜੀ' ਲੇਖਕ ਨਜ਼ਪਤ ਰਾਏ ਸੰਮਤ 1955 ਬਿ:1898 ਈ)

(ਸ) "ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤੰਗਯ " ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਨਾਹੌਰ 1887 ਈ) ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਆਖਿਆ।"

(ਹ) "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਮ ਲਹਿਜਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਜਿਸਟਰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ।"

(ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰੀਪੋਰਟ, ਸਾਲ 1883-84)

ਸਾਰੀ ਪਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ " ਚਰਯੇ ਖਾਲਸਾ ਭੀ ਰਚੈ ਯਾਦਗਾਰ ਸੁਖਕਾਰ, ਮੁਕਤ ਭੁਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੈ, ਸੁਖ ਦੇਵੈ ਸਰਕਾਰ ।" 1900-01 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਖਾਲਸਾ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਭਾਵ ਗੱਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ:-

" ਜੋ ਜੋ ਖਿਦਮਤਾਂ ਫੌਜੀ ਪੰਥ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੈਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਚਾ ਗੜ੍ਹੀ ਜੈਸੇ ਸਾਚ ਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈਨ ਅਰ ਜੋ ਉਪਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਰ ਕੀਤੇ ਹੈਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਏ। "

ਸਾਹਿੱਤਕ, ਧਾਰਮਕ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਹੀ, ਜੰਤਰੀ, ਪੱਤਰੀ, ਫੋਟੋ, ਕਿੱਤੋ ਤੇ ਵਧਾਈ-ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਵੀ ਛਪੇ। ਵਧਾਈ-ਵੱਤਰ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਬੇਲ-ਚੂਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਵਲਾਇਤੀ ਕਾਰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਛਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਜਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਸਾਹਿੱਤ-ਰੂਪਾਂ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਨਿਬੰਧ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ 1900 ਈਸਵੀ ਤਕ ਛਪੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਹ ਰੂਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਚਲਿਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ । ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਾਂਗ ਲਗ ਭਗ ਹਰ ਟ੍ਰੈਕਟ ਗਲਪ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਿੱਖਿੱਤਾਂ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੁਚੀਆਂ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਲ ਬਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਟਕੀ ਰਸ ਤੇ ਕਹਾਣੀ-ਰਸ ਉਪਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਟ੍ਰੈਕਟ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਰੋਚਿਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ, ਪਰਪੱਕ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਰੂਪ ਉਘੜਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਖਿੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਮੇਂ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਅਠਿ ਗੰਭੀਰ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਰੂਪ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵਕਤਾ, ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਸੁਰਧਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਜਿਮ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਲਯਮਕਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਢੁਕਵਾਂ ਵਾਰਤਕ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਖਿੱਚ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ

ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰਬਰ 94 ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਧੋਖੇ ਤੋਂ ਬਚੋ' ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਥੀਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ -

"ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਛੇਕੜਲੀ ਸਿਆਲੇ ਦੀ ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਰਾਏ ਡਾਢੀ ਹੀ ਡਰਾਪੁਣੀ ਹੈ, ਤਿਸ ਪਰ ਬਦਲਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ, ਬਰਖਾ ਦੀ ਰਿਮ ਝਿਮ, ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕੜਕ ਤੇ ਚਮਕ ਨੇ ਉਹ ਭਯੰਕਰ ਸਮਾਂ ਬੱਧਾ ਹੈ, ਜੋ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਕੇ, ਲਿਖਣ ਵਿਚਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸੀਨਾ ਚੀਰ ਚੁਕੀ ਹੈ।"

ਹਰ ਵੰਨਗੀ, ਰੂਪ, ਸ਼ੈਲੀ, ਸਿੱਖਾਂਤ ਆਦਿ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ, ਆਕਾਰ ਵਧ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੋ, ਏਥੇ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੱਦ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉਤੇ ਬੁਜੀ ਜਾਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਤੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦਾ ਨਹਿਜਾ, ਸਾਹਿੱਤ-ਸੋਹਜ ਵਿਚ ਰੜਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ; ਜੀਠੂੰ, ਜੀਕਰ, ਹਈ, ਖੋ, ਤੀਮੀਂ, ਲੱਛਦੀ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਹ ਰੁਚੀ ਇਸ ਲਈ ਅਪਣਾਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਏ ਨਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਿਆਰਾਂ ਉਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਿਆਰ ਨੂੰ ਡਿੱਗਣ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਟਕਸਾਲੀ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਤੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੁੱਧ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:⁵⁸
"ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ "ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ" ਸੀ, ਜਿਥੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਸਥਾ ਉਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਜਦੀਲੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਖਰੜਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।"

ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦਸੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਧੀਨ ਛਾਏ ਤੇ ਵੱਡੇ

57. ਜੋਸ਼ਿਦਰ ਸਿੰਘ(ਸਰ), "ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ, ਜੋ ਸੇਵਾ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅਖੀਰ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।" ਖੁਯਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੂਜੀ ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਲਾਰੋ, 1909 ਈਸਵੀ।

58. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ", ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ 104-05.

ਗਏ ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਅਕਤੀਗਣ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਤੁਰਤ ਮਾਮਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਛਪਦੇ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸਿਪੰਚਕ ਮਸਲਿਆਂ ਜਾਂ ਕੀਤੇ ਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤ⁵⁹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਰ ਜਾਠੀ, ਧੜੇ, ਕੌਮ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਲੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੱਥਾਂ ਤਕ ਪੁਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਉਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹੱਲੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਯਕਾ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਉਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਵੰਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਗੀਆਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਬੜਾ ਉਘੜਵਾਂ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪੱਖ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਕੁਝ ਕੁ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਲੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੈ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਮੂੰਹ-ਤੋੜ ਉੱਤਰ, 'ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਤੇਹੀ ਚਪੇੜ', 'ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਢੋਲ ਦਾ ਪੋਲ', 'ਤਾਲੀਮੇ ਸਭਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾ ਅਜਲੀ ਫੋਟੋ', 'ਕਪਟ ਬਿਨਾਸ਼', 'ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪੋਲ', 'ਹਮ ਰਿਦੂ ਨਹੀਂ', 'ਨਿਯੋਗ ਦਰਪਨ', 'ਰਿਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ', ਆਦਿ ਟ੍ਰੈਕਟ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖੀ ਉਤੇ ਹੁੰਦੇ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਛਪੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 60 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਇਹੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਇਹੀ ਰਵੱਈਆ ਰਿਦੂਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਈਸਾਈਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਤੇ ਹੋਰ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰ-ਮਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਟੱਕਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟ੍ਰੈਕਟ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ 1870 ਈ. ਦੇ ਠੇੜੇ ਤੇੜੇ, ਹਰ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਦਰ ਪੈਂਫਲਿਟ ਛਪਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ, ਹਰ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40 ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਪੜ ਗਈ। ਮੁਢਲੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਲ ਜ਼ੋਰ ਵਧ ਗਿਆ।⁶⁰

59. ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

60. Barrier-N.G., "The average number of tracts by Sikhs or on Sikhism during 3 months period increased from approximately 15 in the 1870's to 40 by 1900". "Hindi Urdu and Panjabi Tracts on 19th Century Panjab". 'Panjab Past and Present', April-1970, p.175.

ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਵਧਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਨਵੇਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਵਾਕੀਸ਼, ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਿਯਮ, ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਢੰਗ ਤੇ ਨਹਿਜਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗੁੰਮੀਨ, ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ, ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਉੱਜੜ, ਅਸੱਭਯ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਫਖ਼ਰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਉਨਤੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ। ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਯਗ ਨ ਉੱਡਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠ ਉੱਤਰ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਦ ਗੱਦ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਉਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਝੜਾ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਗੌਰਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਜੋ ਹੁਣ ਉਹ ਆਮ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਠੇੜੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੁਚਾਉਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਲਕਸ਼ ਸੀ। ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸੁੱਪ-ਪੰਜਾਬੀ ਵਲ ਆਉਣਾ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪੂਰਨਤਾ ਬਖਸ਼ਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੈਫਲਿਟਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ

• ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ • ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਦੇਸੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਢੰਗ ਦੀ ਇੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਦਰਜੇਵਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਵੀ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਆਈ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਕਿਰਪਾਹਿਤ ਠੀਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ, ਦੇਸੀ ਵਿੱਦਿਆ, ਇਠੋ ਦਿਠ ਅਪ੍ਰਿਯ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਮਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਭਾਵੇਂ ਦੇਸੀ-ਵਿੱਦਿਆਲੇ ਜਾਰੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

ਦੀ ਨਜ਼ਮੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਤਰ ਫੀਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਇਕ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਸੋਝੀ-ਚੀਣ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਖੁਸ਼ਣ ਚੁਪਚੱਪ ਵਿਸ਼ਵ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਿਅ ਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕੌਣ ਕਰਦਾ? ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਨਾਲ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ (ਲਿੰਗੁਆ ਫ੍ਰੈਂਕਾ) ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਰਦੂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ-ਪੱਤਰ ਤੇ ਨਿਯਮਾਵਲੀ (1875 ਈ.) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਵੀ ਲਿਆ ਤਾਂ ਦੋਵੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੈਰ ਜੰਮ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਨੜਕੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਖ਼ਤਿਆਰੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ⁶¹ ਅਤੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਈਬਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ- 'ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਧਰਮ ਸਾਰ', 'ਧਰਮ ਮਾਰਗ', 'ਮੁਕਤਿ ਮਾਲਾ' ਤੇ 'ਨਿਮਾਜ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਿਤਾਬ', 'ਧਰਮ ਗਿਆਨ' ਆਦਿ। 'ਧਰਮ ਮਾਰਗ' ਕਵਿੱਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਾਭ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ:-

61. 1853-54 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਸਿਸ਼ਟਰੀਆਂ ਵਲੋਂ 5 ਹਾਈ ਤੇ 4 ਮੁਢਲੇ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਵਾਲਾ - ਮਹਿਤਾ, "ਗ੍ਰੇਬ ਐਂਡ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਵੈਸਟਰਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ", ਪੰਨਾ 27.

" ਮੈਂ ਨਿੱਤ ਆਸੂ ਵਸੀਲੇ ਠਾਲ, ਰਹਾਂ ਚਲਦਾ ਅੱਛੀ ਚਾਲ ।
 ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਪੀ ਲੋਕ ਬਚਾਏ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁ ਦੁਖ ਪਾਏ।
 ਮੈਂ ਇਹ ਕਰਦਾ ਰਹਾ ਵਡਾਈ, ਤੇਰਾ ਤੇਜ ਜੁ ਹੈ ਸੁਖਦਾਈ ।
 ਅਰ ਮਸੀਹ ਦਾ ਤੇਜ ਜੁ ਹਈ, ਸੁਖ ਆਤਮਾਂ ਦਾ ਗੁਣ ਮਈ ।
 ਸਦਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਅਕੀਰਾ ਸਭ ਦਾ ਏਏ। " ⁶²

1849 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਲੋਂ 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂਗੋਲਕ ਬ੍ਰਿਝਾਂਤ' ਛਾਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਚਿ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਕ੍ਰਿਤ 'ਤਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ' ਵਿਚੋਂ ਨੈ ਕੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੁਢਲੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਜਦ ਸੀਰਅਪੁਰ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ 1811 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਛਾਪਿਆ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ 1812 ਈਸਵੀ ਵਿਚ "ਗੁਮਰ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਗੂਏਜ " ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1838 (ਫੈਟੀਨੈਟ ਠੀਚ), 1849 ਵਿਚ (ਕੈਪਟਨ ਸਟਾਰਕੀ) ਤੇ 1851 ਈਸਵੀ ਵਿਚ (ਜਾਨ ਨਿਊਟਨ) ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਵਿਆਕਰਣ, ਸਭ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਯਤਨ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਕਰਣ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਾਣ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਨਵੰ-ਬਰ 1811 ਈਸਵੀ ਵਿਚ "ਕਾਇਦਾ-ਇ-ਜ਼ਬਾਨਿ ਪੰਜਾਬੀ" (ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ 84 ਪੰਨੇ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ⁶³ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਠਾਉਣਾ ਸੀ, ⁶⁵ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ

62. "ਧਰਮ ਮਚਗ" ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ - ਪੰਨਾ 2

63. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾਕਟਰ), " ਆਪੁਨਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ", ਲਾਹੌਰ-1941, ਪੰਨਾ 26.

ਪਹਿਲਾ 64. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ(ਡਾ:), 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ', 'ਆਲੋਚਨਾ', ਜਨਵਰੀ-1957, ਪੰਨਾ 29.

65. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਬਚੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ 'ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ' ਅਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਜੋਂ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਨੂੰ ਮੋਢੀ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1867 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰਾਮਰ' ਅਤੇ 1869 ਈਸਵੀ ਵਿਚ "ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਆਕਰਣ ਸਾਰ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ।⁶⁶ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ 'ਲਘੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕੌਮਦੀ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਮ੍ਰਿਗਿਦਿ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ "ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਮੁਦ ਕਠਾ ਨਿਥਿ" ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ (ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਨਾਇਬੂਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੈ) ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਲਾ ਅਮਰ ਨਾਥ ਮੁਨਸਫ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਛਪੇ ਵਿਆਕਰਣ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾ ਬਾਲ ਬੋਧ ਲਿਖਵਾਇਆ ਉੱਥੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਮ੍ਰਿਗਿਦਿ ਦਾ "ਗੁਰਮੁਖੀ ਮਾਰਗ" (ਬਾਲ ਬੋਧ) ਅਤੇ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਏਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਾਲ ਬੋਧ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹਨ। ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰਬਰ 90 ਵੀਂ "ਗੁਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਲ ਬੋਧ" ਨਾਂ ਹੇਠ 1899 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਛਪਿਆ।

ਦਰਜੇਵਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਾਂ ਤੇ ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਦਾ ਹੈ,⁶⁷ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਦ ਤੇ ਪੱਦ ਵਿਚ ਤੀਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਕੂਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਪੋਥੀ, ਇਸਤਰੀ ਸਿਖਿਆ (ਚਾਰ ਭਾਗ) ਗਿਆਨ ਮਾਲਾ, ਰਤਨ ਮਾਲਾ, ਚਰਿਤ੍ਰਾਵਲੀ, ਵਿਨਯ ਪਉੜ੍ਹਾ, ਮਨੋਹਰ ਵਾਰਤਾ, ਵਿਦਿਆ ਰਤਨਾਕਰ ਤੇ ਅਨੇਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਵ੍ਰਿਤਯ ਪੁਸਤਕ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ

66. ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ - "ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਆਕਰਣ ਸਾਰ" ਲੁਧਿਆਣਾ-1869 ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ, 1869 ਈ. ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੇਜਰ ਹਾਲਰਾਇਡ, ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੁਜਬ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬਿਆਕਰਣ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰ ਛਪਿਆ।'

67. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ "ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਦੇ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕ" ਵਲੋਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤੇ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦਰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਆਧਾਰ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਖਿਹਾਸ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਬ੍ਰਜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਖੋਲ੍ਹ ਤੇ ਔਖੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁶⁸ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਗੱਦ ਤੇ ਪੱਦ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਠੈ ਤੇ ਅੰਪ੍ਰਾਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗਾ ਸੁਆਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਆਮ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਵੰਗ ਦੇ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਭ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਪੂਰੀ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਨੁਵਾਦਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ 'ਹਿੰਦ ਦਾ ਸੁਗਮ ਇਤਿਹਾਸ' (1883) ਅਤੇ 'ਭੋਸਤਾਂ' (ਫਾਰਸੀ) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ਼' ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ) ਪ੍ਰਥਮ ਭੂਗੋਲ ਜਾਂ ਭੂਗੋਲ ਦਰਪਣ (ਹਿੰਦ ਭੂਗੋਲ ਮੰਜਰੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਭੂਗੋਲ) ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਆਦਿ ਹਨ। ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ 'ਮੀਰ-ਉਲ-ਅਰੁਸ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ " ਦੁਲਹਨ ਦਰਪਣ " ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮੁਢਲੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।⁶⁹ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ

68. ਨਮੂਨਾ:- " ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਧਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼੍ਵਾ-ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਸਾਯੰਕਾਲ ਦੀ ਸੰਧਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਅਰਘ ਆਚਮਨੀ ਅਤੇ ਪੰਚ ਪਠ੍ਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ। "

69. 'ਦੁਲਹਨ ਦਰਪਣ' ਦਾ ਰੀਵੀਊ ਨਾਰੋਰ ਦੇ ਚੁਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਆਫ਼ਤਾਬ' ਨੇ ਆਪਣੇ 23 ਫ਼ਰਵਰੀ 1880 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਰੀਵੀਊ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰ: ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਰੀਵੀਊ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰ 1880 ਈ. ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੀਵੀਊ ਭਰਪਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਿਆ।

"ਮੇਰੇ ਜਾਣੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪੂਰੀ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਗ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਜੋ ਮਦਰਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤਦ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬਿਧੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸੁਚੱਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਬੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣ। ਭੇਡ ਬਕਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਪੋਥੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗੁਣਦਾਇਕ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵੰਗ ਦੇ ਵਰਤਾਉ, ਉਚੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ, ਲਜਾ ਆਦਿ ਗੁਣ ਜੋ ਹਰੇਕ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਰਤੱਬ ਹਨ, ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਠੇਠ ਸਿੱਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਬੋਲ ਚਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਬਤਾਂ ਵੀ ਸੰਗ ਵਿਦਮਲ ਹਨ।"

ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਬੜੀ ਸਿੱਠੀ ਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

70
 ਏਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਨਾਂ ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਸਨ ਬਤੀਸੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਬਚੋ-ਬਚਾਰ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੈਕ-ਬਿਜ ਦੀ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' ਅਤੇ ਬਲੇਚਮੈਨ ਦਾ ਭੂਗੋਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਲਥਾਇਆ। 1879 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਲ ਦੀਪਕਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਓੰਨ ਚੁਰਦੂ ਗੀਡਰਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅਨੁਵਾਦ ਠੀਕ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਭਾਨ ਬੋਧ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਸਤਕ (ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ: 31) ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ (ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ: 35) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ।

71
 ਪੰਡਤ ਭਾਠੂ ਦੱਤ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਸੌਲਿਕ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਤਰਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' (ਐਲੀਮੈਂਟਰੀ ਟ੍ਰੀਟਾਈਜ਼ ਆਠ ਨਾਜਿਕ) ਵੈਦਾਂਤ ਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾੜਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। 'ਪੋਥੀ ਸੁਪਰਮੀ' ਕ੍ਰਿਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ (ਜੁਝਨੀ ਗਰਲਜ਼ ਸਕੂਲ ਸਿਆਲਕੋਟ) ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ 'ਬਾਲ ਬੋਧ' (1884 ਈ.), 'ਇਸਤਰੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਾਲਾ' (1877- ਇਸਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ), ਯੋਗੀ ਸ਼ਿਵ ਨਾਥ ਦੁਆਰਾ 'ਯੂਕਲਿਡ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ, 'ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਹਿੰਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਚ-ਚਤੁਰ, ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਛੰਦ ਰਤਨਾਵਲੀ ਕੁਝ ਕੁ ਵਰਣਨ-ਐਗ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। 'ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੰਡਤ ਰਘੂਨਾਥ ਦਾਸ ਨੇ ਜਾਟਿਸ ਦੇ "ਸਾਇੰਟਿਫਿਕ ਡਾਇਲਾਗ" ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਗ੍ਰਿ: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ 'ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਪਾਠ' ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ।⁷²

70. ਲਾਈਟਨਰ, 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਜੀਨਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ' : ਕਲਕੱਤਾ-1882, ਪੰਨਾ-110.

71. ਰੁਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ - ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਾਲਾਨਾ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਛੰਦਾਂ, ਅਨੰਕਾਰਾਂ, ਅਖਾਣਾਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਕੋਸ਼ ਜਾਂ ਅਰਥਵਲੀਆਂ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੁਪਰੰਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਯਕਾ ਗਣਿਤ, ਰੇਖਾ-ਗਣਿਤ, ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਨੜਕੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦਕ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਹੋਵੰਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ। ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਤੇ 'ਅੰਜੁਮਨਿ-ਪੰਜਾਬ' ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੀ ਹੈ। ਅੰਜੁਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ⁷³ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਆਮ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੂਚੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਇ ਮੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰੇਕ ਇਲਮ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੋ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਤਰਜਮਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ, ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਚੁਣੀਆਂ ਜਾਣ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਨਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੀਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪੁਜੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ 'ਅੰਜੁਮਨਿ ਪੰਜਾਬ' ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੋਣ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ-ਚੀਤ" (1875 ਈ:) ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਦਸਤੂਰ ਤੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ।⁷⁴ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਮਨੋਰਥ, ਤੇ ਇਕ ਖਾਸ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

73. ਰਸਾਲਾ ਅੰਜੁਮਨਿ ਪੰਜਾਬ, ਨਾਹੌਰ, ਅੰਕ 2 ਫਰਵਰੀ 1866, ਪੰਨਾ 7

74. 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ ਚੀਤ' - ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ - ਸੰਪਾਦਤ ਡਾ: ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ - ਆਇਕਾ, ਪੰਨਾ 12. ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗੱਦ-ਸੇਵਾ, ਉਘੇ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰੀ ਗਈ ਹੈ।

" ਜਿਵੇਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਉਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲੀ (ਪਾਠ-) ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਿਖਾਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਲ ਹੋ ਸਕਣਾ, ਫ਼ਿਰਕੂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖਿਚ-ਧੂਹ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਹੋ ਸਕਣਾ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਘੱਟ ਬਲ ਦੇਣਾ, ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੁਚੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਸਕਣਾ, ਵਾਰਤਕ ਸਰਬ ਰਸੀ ਬਣਾਉਣਾ, ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸਜਿਮ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਨਿਭਾਏ, ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਗਦਿ ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਭਾਵ ਨਾ ਵਰਤਣੇ, ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਆਚਰਨ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਚਾਰ ਤੇ ਬਲ ਦੇਣਾ, ਸੋਹਜਵਾਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕਤਾ, ਕਲਪਨਾ, ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਤਾਲ ਮੇਲ ਤੇ ਸਾਵਾਂ-ਪੱਪਰਾ ਮੇਲ— ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਸਕੂਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ।⁷⁵

ਟੀਕਾ-ਕਾਰੀ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਟੀਕਾ-ਕਾਰੀ ਦਾ ਹੁਲਰ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਗਭਗ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਠਾਤਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਕਲਾ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਿਤਾਬੀ ਅਲੋਚਨਾ' ਜਾਂ 'ਟੈਕਸਚੂਅਲ ਕ੍ਰਿਟਿਸਿਜ਼ਮ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਟੀਕਿਆਂ ਲਈ 'ਪਰਮਾਰਥ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ "ਟੀਕਾ-ਕਾਰੀ" ਪਰੰਪਰਾ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਣੀ ਟੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪੈ ਚੁਕੀ ਸੀ।⁷⁶ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਅਜ ਤਕ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ " ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਚਲਾਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮੀਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਸ੍ਰੀ ਮਿਹਰਬਾਣ ਤੇ ਹਰਿਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ ... ਪਰਮਾਰਥ ਜਾਂ ਟੀਕੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜੋ ਢੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਬੜਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਜਿਹਾ ਸੀ - ਅਜਿਹਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਆਮ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਭਾਵ ਵਿਆਖਿਆ, ਕਥਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਚੁਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਭਾਵ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤੁਕ ਨੈ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ

75. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ 146.

76. ਬੇਦੀ, ਉਲੋਚਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ', ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ, 1972, ਪੰਨਾ 152.

ਭਾਵ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਖਾਂ, ਸਿੱਖਿਹਾਸਕ ਸਕਿੱਤਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।" 77

ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਵੇਂ ਸੋਚ ਤੇ ਪੁਜੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਠਿਆਇਸ਼ੀਲ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਟੀਕਾ-ਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਫੇਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਢੰਗ ਦੇ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਜਿਹੇ ਸਨਾਠਨੀ ਢੰਗ ਦੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੱਡਰਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਸਤਿੱਤਵ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸੇ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਦੇਣ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ 'ਸ਼ਕਤੀ-ਸਰੂਪ' ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਝ ਕੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਹਿਸਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਸਬ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਨਾਭ ਰਿਦੂਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਚੁਠਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਈਸਾਈ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲ ਪਏ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਜਾਂ ਈਸਾਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਸਕੇ:-

ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ, ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜ਼ਾਰ
ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆਂ, ਗੁਰ ਬਿਨ ਘੋਰ ਅਧਾਰ ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:- "ਹੁਣ ਸੋਚ ਬਿਚਾਰ ਕੇ, ਨੇਤ੍ਰ ਕੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖ ਲਓ ਕਿ ਅਠਮਿਕ ਰੂਪੀ ਨੇਤ੍ਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਐਰ ਸਤੱਯ ਗਯਾਨ ਖੋਂ ਅੰਤਿਹਿ-ਕਰਣ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਤੱਯ ਗੁਰ ਕੇਵਲ ਗੁਰ ਦੇਵ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਹੈ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਉਹ ਫਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਅਰਥਠ ਅਠਮਿਕ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਜੈ ਹਾਂ। ਜੇ ਸੇਰੇ ਮਗਰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ (ਅਗਯਾਨ ਰੂਪੀ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ) ਨਾ ਚਲੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ (ਅਠਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਵੇਗਾ।" 78

77. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, (ਮੱਖ-ਕਾਲ) ਪੰਨਾ 65-66.

78. 'ਬਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਰਥਠ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਗੁਟਕਾ' 1900 ਈ. - ਲਾਹੌਰ, ਪੰਨਾ 32.

ਸਾਧਾਰਣ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਿੱਖ-ਜਨਤਾ ਦਾ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਜਾਣਾ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਅਿਸੂ-ਮਸੀਹ ਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਦੀਆਲੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੁਲੇਖਾ, ਦੁਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਲਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਨੇ ਪਾਇਆ ਜਿਹੜੇ ਬੁਜੀ ਜਾਂ ਸਾਧ-ਤਾਖਾ ਨਾਲ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੰਡਤਾਉ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੇ ਸਠਾਤਨੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਓਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਥਹਾਸਕ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ, ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਉਦੇਰੀ ਹੈ ।

ਸਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਡਾ. ਟ੍ਰੰਪ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1869 ਈ. ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ 1877 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਛਪਦਿਆਂ ਸਚ ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰੋਸ ਜਾਗਿਆ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਤੇ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਉ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸਪਿਦਨਾ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੁਕਸ ਕਢੇ ਗਏ।⁸⁰ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੂਧ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕੱਠ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਵੀ ਸਠਾਤਨੀ ਢੰਗ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ

79. ਡਾਕਟਰ ਟ੍ਰੰਪ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ।

80. The greatest part of the granth contains a sort of devotional hymn, rather poor in conception, clumsy in style, and wearisome to read. The writings of the old Hindu Bhagats (or devotees) are on the whole far superior to those of the Sikh Gurus themselves, as regards contents and style, especially those of Kabir from whom Nanak and his successors have borrowed all they know and preach..." Letter of Trump addressed to Secretary of State for India, Jan. 13, 1874, Quoted by N.G. Barrier in 'Sikhs and their Literature', p. XX-Introduction.

ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਓਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਟੀਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਮਿਤੀ ਤੇ ਅਸਿਉਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੋਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਤੇ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ। ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਤੇ ਟ੍ਰੰਪ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਲਈ ਤਕੜੇ ਹਥਿਆਰ ਸਿਨ ਗਏ।

ਸਨਾਤਨੀ ਟੀਕਾ ਪੱਧਰੀ ਠਾਲ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਢਾਹ ਲੱਗੀ, ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਅਨੁਮਾਨ, ਬਿਨਾਂ ਚੁੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਣ ਛਾਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:⁸¹

" ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਦਾਸ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵੋ ਕੇ ਉਪਚ ਨਸਿਤ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਤੇ ਭਏ, ਇਸ ਸਮੇਂ 28 ਸਾਲ 2 ਮਹੀਨੇ ਪ੍ਰਯੰਤ ਕਿਸੀ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਆ, ਜਿਸ ਕਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਦਾਸ ਮਹਾਂਬਿਸਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕੇ ਸਮੀਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਏ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਕਹਾ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਜਿਸ ਨਸਿਤ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਆ ਥਾ, ਉਸ ਕਾ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਪ੍ਰਯੰਤ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਨਹੀਂ ਕੀਆ, ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿਤੇ ਭਏ ਕਿ ਆਪ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਕੀ ਰੀਤ ਦੁਆਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰੇਂ ਉਸੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੋ ਉਸੀ ਰੀਤੀ ਸਿੰ ਹਮ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵੋ ਕੇ ਉਪਚ ਨਸਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਕਰੇਗੀ ਇਸ ਤੇ ਮਹਾਂ ਬਿਸਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੇ ਇਸ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਮਾਲਾ ਕੀ, ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀਆ:-

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: (ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ) ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੌਨ ਹੈ,

ਉਤਰ: (ਮਹਾਂ ਬਿਸਨੂੰ) ਨਾਮ ਰੂਪ ਜਗਤ ਕਾ ਕਰਤਾ ਸਿੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੂੰ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਜਗਤ ਕਰਤਾ ਤੋਂ ਆਪ ਹੂਏ, ਜੀਵ ਕਿਆ ਵਸਤੂ ਹੈ-

ਉਤਰ: ਮੈਂ ਹੀ ਪੁਰਖ ਹੂੰ, ਅਰਥ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪੁਰਖੋ ਮੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਪੁਰਖ ਸਿੰ ਜੀਵ ਹੂੰ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿਕਨਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਕੌਨ ਹੈ -

ਉਤਰ: ਮੈਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਹੂੰ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਰਪਾਟੀ ਚਲੀ। ਸਨਾਤਨੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੇ ਟੀਕੇ ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਨਵੇਂ ਟੀਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ

81. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਪੰਡਤ), 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘਾਂਤ ਦੀਪਕਾ' ਯਾਨੇ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ' 1891 ਈ.ਪੰਨਾ 10-11.

ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- (1) ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ - ਭਾਈ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ (1897 ਈ.)
- (2) ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਸਟੀਕ - ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ - 1900 ਈ.
- (3) ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ - ਭਾ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ - 1898 ਈ.
- (4) ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ - ਭਾ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ - 1899 ਈ.
- (5) ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਸਟੀਕ - ਭਾ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ - 1900 ਈ.
- (6) ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ - ਭਾ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ - 1897 ਈ.
- (7) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ - ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ - 1896 ਈ.
- (8) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ - ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ - 1894 ਈ.

ਸਨਾਤਨੀ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਢੰਗ ਵਾਲੇ ਤੇ ਕੁਜੀ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰਹਿ ਟੀਕੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਜੁਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ, ਭਗਤਮਾਲ ਸਟੀਕ ਤੇ ਸੁਖਸਮੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਟੀਕਾ 'ਜਪੁਜੀ' (1894 ਈ.) ਤੇ ਟੀਕਾ 'ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ' (1899 ਈ.) ਸੰਤ ਦਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਟੀਕਾ 'ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਸੁਬਦ' (1900 ਈ.) ਅਤੇ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ 'ਸਿੱਖ ਰੋਸ਼ਣ ਸਟੀਕ' (1899 ਈ.) ਕੁਝ ਕੁ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੁੱਧ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਟੀਕੇ ਆਦਿ ਠੇਠ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਆਪੇ ਗਏ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ -

- ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਮਾਝ ਤੇ ਤੁਖ਼ਾਰੀ (ਟ੍ਰੈ: ਨੰ:54), ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ (ਨੰ:63), ਸਵਯੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ (ਨੰ: 74) , ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ (ਨੰ:81), ਸੁਬਦ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਅਰਬਾਂ ਸਮੇਤ (ਨੰ: 122) ਸਲੋਕ ਸੁਖ ਫ਼ਰੀਦ ਅਰਬਾਂ ਸਮੇਤ (ਨੰ: 125)।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਗਲਤ ਅਰਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਿੰਨੇ ਚਿੰਤਾਊਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੂਧ, ਬਾਦਲੀਲ ਜਾਂ ਵਿਵੇਕੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥ ਪਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚਿੰਕ ਸਨ, ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦਰਜ ਕਰਨੀ ਅਨੁਚਿਤ⁸² ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ (ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ: 158) ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਆਪ ਕਰਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਲਿਖਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਇਸ ਟ੍ਰੈਕਟ ਦੇ ਇਕ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਆਪ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੰਨਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਤੇ ਰਾਵਾਂ ਲਈ ਖਾਲੀ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਧਾਤੂ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-

੧- ਜਿਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਦੁਤੀ। ਇਹ ਅੰਗ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰਬ ਕਾਲ, ਸਰਬ ਠੌਰ, ਕਾਲ ਰਚਿਹਤ, ਠੌਰ ਰਚਿਤ, ਕਦੀ, ਕਿਤੇ ਹਰ ਹਾਲ ਇਕ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਐਸੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਇਕ' ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੋ ਦੁਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। 'ਏਕੰਕਾਰ' ਅਵਰੁ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ ਨਾਨਕ ਏਕ ਸਮਾਣੀ' ਸੋ ਹੈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ। ਇਹ ਅੰਕ ਨਿਰਗੁਣ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਦਾ ਲਖਾਯਕ ਹੈ ਜੋ ਅਦੁਤੀ ਹੈ।

ਉ - ਵਯਾਕਰਣ ਵਿਚ ਓ 'ਅਵੁ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਦਸ ਕੇ 'ਰਬਯਾ' ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁਥੇ 'ਓਮ' ਹੈ। ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਓ ਦਾ ਨਾਮ ਪਰਵਾਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਓ' ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਸਾਰ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਲਖਾਯਕ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿ ਦਾ ਕਰਤਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਓ ਅਨੇਕਤਾਈ ਵਿਚ ਪਰੀਪੂਰਣ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਕਾਯਮ ਵਜੂਦ ਦਾ ਲਖਾਯਕ ਹੈ।.....

ਸੈਭੰ - (ਸਾ + ਭਾ = ਸਯੰ + ਭਾ) ਸ = ਆਪਣੇ ਆਪ, ਭਾ = ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ) ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਜਯੋਤੀ ਸਰੂਪ। ਜਿਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸੁਤੇ ਗੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣੀ।

82. ਟ੍ਰੈਕਟਨੰ: 158 ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੂਧ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰ - (ਧਠੂ ਗ੍ਰੀ) (ਗਿਰਵਠੀ) ਸ਼ਬਦ ਕਰਨਾ । ਜੋ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਜਾਚ ਦੱਸੇ, ਗੀਰਯਤੰ = ਜਣਾਉਣਾ, ਸਿਖਾਉਣਾ ।) ।

- 1) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਦਠਾ, ਸਿੱਖਯਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਘੱਲਿਆ ਜਗਤ ਨਿਸਤਾਰਕੰ, ਨਾਮ ਤੇ ਗਯਾਨ ਦਾ ਦਠਾ।
- 2) ਗੁ = (ਹਨੇਰਾ ਰੁ = ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਜੋ ਹਨੇਰਾ (ਅਗਯਾਨ) ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ (ਗਯਾਨ) ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਜਿੱਥੇ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਕਰਕੇ ਸਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਲਤ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ ਸਟੀਕ, ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ, ਦੇ ਯਥਾ ਸਨਠਨੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭ੍ਰਜੀ ਜਾਂ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਢੰਗ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਟੀਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੂਧ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ, ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਸੂਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਧਚਣ ਤੇ ਸਾਧਚਣ ਲੋਕ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, " ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਉਲਥਣ ਦੇ ਇਸ ਟੀਕਾ-ਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ-ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅੰਤਰ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵੱਧ ਤੇ ਵੱਧ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸਰਲ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ-ਚਹਿਤ ਵਾਰਤਕ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਕਠਨ ਜਾਂ ਅਪਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਵੇਂ ਸੁਖੈਨ ਤੇ ਪਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਹੈ; ਕਾਵਿਕ-ਚਾਲ ਤਾਲ ਤੇ ਰਸ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸੰਕਿਚਵੀਂ ਤੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹੈ, ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਫੈਲਵੀਂ ਤੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਦਾ ਵਲ ਵੀ ਟੀਕਾ-ਕਾਰੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਟੀਕਾ-ਕਾਰੀ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੱਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਘਟਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ।"⁸³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੀਕਾ-ਕਾਰੀ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਪਕਿਆਈ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਧਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਕਲਾ ਉਤੇ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਟੀਕਾ-ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੁਚੀ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਖੋਜ ਤੇ ਸਿਰਠਤ

83. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾਕਟਰ), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ), ਪੰਨਾ 133.

ਦੁਆਰਾ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਛਾਣ ਬੀਣ ਕਰ ਕੇ, ਹਰ ਸ਼ਬਦ, ਤੁਕ, ਜਾਂ ਪਦ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪੁਜ ਕੇ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪੱਖਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰੱਖ ਕੇ ਜਾਂ ਢਾਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਾਧਨ ਤੋਂ, ਉਦਾਹਰਣਾਂ, ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਟੀਕਾ-ਕਾਰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸੁਚੇਤ ਰਹੇ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਰੰਗਣ ਚਾੜ੍ਹੀ ਜਾਏ, ਸਗੋਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਿਰੁਕਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ, ਸਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਟੀਕਾ-ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਉਥੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਖਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਨ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਗੁਨਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ :

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀ ਵਾਰਤਕ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਭੂਤ ਬਾਰੇ ਇਲਚਸਪੀ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਕਿੱਚੋਤਾਣ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਆਧਾਰ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਣਗੌਲਿਆ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਿਹੜਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੂੜ ਹੇਠ ਨੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਤੀਬਰਤਾ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ, ਛਾਣ ਬੀਣ ਜਾਂ ਪੁਲਰ-ਅੰਕਣ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗੁਲਤ ਰੰਗ ਵਿਚ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਯਤਨ, ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਉਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਸੰਖਿੱਪੀ ਦਰਚਾ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸਿਵਾਇ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਹੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਗੱਦ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਚਲਿਤ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਭਾਈ ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਰਗੀ ਅਦੁਤੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਬੁਜੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਚੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਤੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ੁਗਮਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ ਕਾਲ'⁸⁴ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਦੁਚਿੱਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਰਚਿਤ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਕੇ "ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ, ਵੀ ਬੁਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਅਕਾਲ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ ਕਵੀ 'ਬੀਸੀ ਪਟਿਆਲਵੀ' ਰਚਿਤ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਬਿਨੋਦ' ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀਆਂ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (1878 ਈ.) ਵੀ ਏਸੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ-ਮੁਖਤਾ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਬੇ-ਮੁਖਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਮੋਲਕ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਿਹਾ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਯਾਰੂਆਂ ਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੰਜਾਹ ਸੱਠ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਮੁਖਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਚਿੱਤ ਨੁਕੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਦਾ ਅਥਾਹ ਭੰਡਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋਇਆ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

84. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾਕਟਰ), 'ਐਨ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ' — ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1951, ਪੰਨਾ 144.

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਤੇ ਜਾਤੀ ਗੌਰਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ, ਮੁਹੰਮਦ ਲੀਡ ਵਰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸੁਰਧਾਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਵਰਗੇ, ਅਗ੍ਰਿਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਰੀਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਨੂੰ ਏਨੇ ਗਲਤ, ਕੋਝੇ ਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਠ੍ਹਿਆ ਕਿ ਆਮ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਵੀ, ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਭਾ. ਦਿੱਤੋ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ,⁸⁵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਯੁੱਧ, ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ, ਕੁਪਰਾਸਤਾ, ਗੀਣਤਾ ਤੇ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਕੱਢ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਜੋੜ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਨੋ-ਬਲ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਭਰਮਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਬਾਦਲੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇ-ਚੁਖ਼ੀ, ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤਾ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ, ਉਚੇ ਕੌਮੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਸਨ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਧਨ ਮਿਲਿਆ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਠ ਲਿਖੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਨਿਬੇੜਾ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਰਣਨ ਹੁਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ:-

(ੳ) ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਧ ਜੀਵਨੀਆਂ ਓਆਚ ਕਰਨੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ, ਬਾਦਲੀਲ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੰਗਾਂ ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਉਤਰਣ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕ, ਗੁਰੂ ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਨੂੰ

85. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਰਿੰਓ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਸਰਸਰੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਲਪਿਤ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਠ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਰਵਾਇਤੀ ਸਭਿਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕਰੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ, ਘਾਲਣਾ ਕਰਦੇ, ਕਲਾ ਵਰਤਾਉਂਦੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਾਇਆਂ ਪਲਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭਿਕਾਰ ਤੇ ਸੁਰਧਾ ਵਸ ਆਪਾ ਅਰਪਤ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ।

- (ਅ) ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਅਤਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਸਰਬ-ਸੋਸ਼ਟ, ਉੱਤਮ ਤੇ ਉੱਚੇਰਾ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਝੰਮਿਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਚਤਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਤੇ ਫਲੀ ਦਾ ਨਿਖਾਇਕ ਤੇ ਕਰਨੀ ਕਥਨੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖ ਹੋ ਸਕੇ।
- (ਬ) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਆਯਮਨ ਨਾਲ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਪਾਚਮਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਲਿਆਂਦੀ ਅਤੇ ਜਬਰ ਤੇ ਜੁਲਮ ਵਿਰੁਧ ਡਟ ਕੇ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਸਪਿਰਟ ਧੋਦਾ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚੰਖਟੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਠੀਕ ਮੂਲ ਪਾਉਣਾ ਤੇ ਲੋਕ ਸੇਵਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਹੁਚੇ ਅਚਰਨ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਵਡਿੱਤਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰਨਾ।
- (ਸ) ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖੁਸ਼ ਜਾਣ ਤੇ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਵਿਗਠਨ , ਤੇ ਆਠ ਸਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਪੱਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਕੇ, ਨਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਨਵੇਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਕੌਮੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਸੋਚਣੇ ।
- (ਹ) ਕੁਝ ਟਿਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪ੍ਰਿਤ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ-ਮਾਲਾ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਰੀ ਥਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ।⁸⁶ ਹਰ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਯਤਨ ਤੇ ਹਰ ਉਹ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਠੂ ਲਿਖਤ, ਜਿਹੜੀ ਉਪੋਕਤ ਆਗਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ, ਸਭ ਸੰਭਵ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕਾਉਣਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਲਣ ਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪੱਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਕੇ ਤੇ ਗੁਲਤ ਤੇ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਠੂ ਇਤਿਹਾਸ ਕੱਢ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਿੰਗਲੇ ਤੇ ਸਿਗਰੇਗਰ ਆਦਿ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਪੁੱਛਮੀ ਕੌਮਾਂ, ਜਾਂ ਅਗਿੱਜੀ ਪ੍ਰਥੀਆਂ, ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਕੌਮਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਜੋ ^{ਸਿੱਖ}ਆਮ/ਜਨਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਨਜਾਣ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਖਿਆ' (1866 ਈ.) ਪਹਿਲੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਖੌਕਾ ਲਗਾ।⁸⁷ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫੈਡਰੇਟਿਡ ਗਵਰਨਰ ਸਿਕਲੇਡ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਢਰਚ ਤੇ ਛਪੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਠੇਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਉਪਰੋ-ਖਲੀ 6 ਠੈਕਚਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦਿੱਤੇ,

86. Barrier N.G., "Sikhs were exhibiting fresh interest in their past and historical literature in general. By the end of Century (19th) at least two societies sponsored historical research, the Gurnat Granth Parcharak Sabha of Amritsar which prepared reports on documents and the Gurnat Granth Sudharak Committee Lahore which examined sources, prevented printing of unauthentic Janam Sakhis and inferior Editions of Adi Granth. "Sikhs and their Literature", p. XXI, Introduction.

87. 'ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਨਹਿਰ' ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਦਰਸਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ, 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਖਿਆ' ਵਿੱਚੋਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਕੋਝੇ ਤੇ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਾਰਤਕ-ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ, ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਠਿਕਰਮ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਤੁਰਤ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਮੁਢਲੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਵਸ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਪਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਬਿਨਾ ਬਹੁਤੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟਾਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਓਠੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ।

ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ਲੇਖਕ- ਪੰਡਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ(1866 ਈ.)
2. ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ, ਲੇਖਕ - ਪੰਡਤ ਭਾਨੂੰ ਦੱਤ (1883 ਈ.)
3. ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਵੀਨ, ਲੇਖਕ- ਪੰਡਤ ਭਾਨੂੰ ਦੱਤ(1892 ਈ.)
4. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,- ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (1892 ਈ.)
5. ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ - ਭਾਈ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ (1893 ਈ.)
6. ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਖਾਨੇ ਦਾ ਲੇਖਕ- ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ(1894 ਈ.)
7. ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦਰਪਨ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ - ਲੇਖਕ - ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ(1898 ਈ.)
8. ਤਾਰੀਖ ਸਿੱਧੂ ਬੈਰਾੜਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਫੂਲ -- ਸਰ ਅਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ(1893 ਈ.)
9. ਬਾਰਾਂ ਸਿਸ਼ਨਾਂ - ਬੇਦੀ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ (1893 ਈ.)
10. ਗੁਰਮਤਿ ਮੰਡਨ - ਭਾਈ ਗੀਰਾ ਸਿੰਘ(1898 ਈ.)
11. ਰਤਨ ਅਮੋਲਕ - ਭਾਈ ਗੀਰਾ ਸਿੰਘ(1898 ਈ.)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਕੀ ਠਿਰੇਲ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭ ਦੀ ਪੱਖਰ ਲਗ ਭਗ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਬਿਆਨ, ਪਰਚਲਿਤ ਜਾਂ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਧਿ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਵਿਅੱਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਓਠੂੰ ਦਰਜ ਹਨ। ਬਿਆਨ ਸਭਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਸਰਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਠੇਠ ਤੇ ਸੁੱਲੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ:-

"ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਜੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਤਾੜੀ ਨਾ ਬੈਠੇ , ਉਥੇ ਭੀ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬਿਛਾਂ ਦੀ ਛਾਉਂ ਪੂਰਬ ਦੀ ਤਰਫ ਹੈ, ਤੇ ਓਸ ਬਿਛ ਦੀ ਛਾਯਾ ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੈਠੇ ਸੇ, ਤੇ ਜੋ ਹੁਣ ਮਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸੱਦੀਦੀ ਹੈ, ਪੰਛੇ ਵਲ ਸੂਰਜ

ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਹੈ। ਰਾਇ ਅਸਚਰਜ ਮੰਨ ਕੇ ਬਾਬੇ ਜੀ ਦਾ ਤਨੇ ਮਨੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਰ ਲੋਗ ਭੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਤ-ਪੁਰਖ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਏ।"⁸⁸

ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਇੱਠ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦੇਖੋ:-

"ਫੇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਚਰਨਾ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਕਰ ਕੇ ਇਥਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਸਭ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਸਣੇ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਪਿੰਡ, ਪੱਤਲ, ਦੀਵਾ, ਅਤੇ ਸੱਖਰ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਨਾ ਅਸਤ ਦੁਗਨੇ, ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦੀ ਸਰਯਾਦਾ ਦੱਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਤਨਾ ਰੁਪਏਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ " ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ ਤਥੀ ਚਲਾਏ ਪੰਥ, ਸਭ ਸਿੱਖਨ ਕੇ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਓ 'ਗ੍ਰੰਥ"। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਕਥਨ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਏਹ ਪੰਥ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਚਲਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਚਰਨ ਘਾਤੀਏ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾ ਬਣਾ ਬੈਠਨਾ, ਜੋ ਧੇਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਟੀ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਕਰੇ।"⁸⁹

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਨਈਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਰਵਾਇਤੀ ਹਨ ਪਰ ਗਿ: ਇੱਠ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੋਯ ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਕ ਨਵੀਆਂ ਉਦਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਜਿੱਥੇ ਕਾਵਿਮਈ ਉਡਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀਲਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਰਗਾ ਸੁਆਦ, ਕਵਿਤਾ ਵਰਗਾ ਸੋਯ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵਾਲਾ ਸਾਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿੱਬ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਨਾਵਲ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਕਲਾ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ

88. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ(ਗਿ:), 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ', ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 50.

89. ਇੱਠ ਸਿੰਘ(ਗਿ:), 'ਨਕਲੀ ਸਿਖ ਪ੍ਰਬੋਧ', ਪੰਨਾ 73-74.

ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਪਾਈ।⁹⁰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲਤਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗ੍ਰੀ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਚੋਣ, ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਨਿਭਾ ਦੀ ਸੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਤੇ ਬਿੰਬ-ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਠੁਕ-ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਣ-ਚਾਣ, ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਰਣੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਵਾਂ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਲੜੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਤਾ, ਰਸਿਕਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮੁੱਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਭਿਭਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੀ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇ-ਬੱਧ ਤੇ ਅੱਠ ਅੱਠ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ, ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਫੁਟ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੁਟਕਲ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਰਚੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤਕ ਅਪੜਦੀ ਰਹੀ। ਅਜਿਹੀ ਹਰ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਤ ਦਾ ਏਥੇ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਏਥੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਘੇ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ, ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਠੁਕ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲਿਆਂਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੱਗਦੀ ਵਾਹ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਗੱਦ-ਚਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਕਾ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਨਮੂਨੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਵਿਵੇਚਨ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਣਾ', 'ਈਸਾਈ ਸਿਸਟਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਣਾ' ਅਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਫੁਟਕਲ ਚਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਪਾਈ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਗੂਨ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ 'ਅਰਦਾਸਾਂ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ

90. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਸਾਹਿਤ ਚਰਚਾ 'ਉੱਘੇ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕਾਂ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਵਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਨ ਜਿਹੜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ (1884 ਈ.) ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਏ ਗਏ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਠਿਕਾਣੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਵਿਗਿਆਨ, ਹਿਕਮਤ, ਜੋਤਸ਼, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਚਕਿਤਸਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਪੱਧਰ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਚੋਣ, ਗੁਣ, ਲੱਛਣ, ਰੰਗ-ਰੂਪ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਉਣ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੀਆਂ:-

- (ੳ) ਲਿਖ ਤੁਮ ਬੀਬੀ ਸਹਾਬੁਆ ਨਾਰ ਨਿਸ ਸਹਾਬ ਜੋਗ ਰੋਬਕਾਰੀ ਆਸਾ ਅਪੁਣਾ ਸਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੁਸਾ ਨਿਮਕ ਹਰਾਮਾ ਦੇਆ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਹਾ। ਤੁਸਾ ਸਾਡੀ ਮੁਨਸਬੀ ਨਾ ਪਾਈ..... ਮੇਰੀ ਅਦਾਲਤ ਕਰੋਦੂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨੀਦਣ ਫਿਰਆਦ ਕਰਾਂਗੀ। ਓਨਾ ਦਰੂ ਨਿਮਕ ਹਰਾਮਾ ਨੂੰ ਰਖ ਲਦੂ ਹੋਰ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਾ ਏਦੂ ਹਿਨਾ ਦੇ ਆਖੇ ਨਗ ਕੇ ਤੇ। ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਬੀਬੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ (ਮੋਹਰ)।⁹¹
- (ਅ) "ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਮਾਲਿਕ ਹੈ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਣੇ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਦਮੀਆਂ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ।" "ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ ਭਾਈ, ਨਦ ਨਾਲ ਜੀ ਕਾ" ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਭਾਈਨਰੈਣ ਸਿੰਘ।⁹²
- (ੲ) ਹੋਰ ਭਾਈ ਸੈਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਉਪਮਾਂ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਸੈਨੂੰ ਤਾਂ ਠਿੱਕੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੁਖ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਤਨ ਕਰ ਕੇ, ਨਾ ਮਨ ਕਰ ਕੇ, ਨਾ ਪਨ ਕਰ-ਕੇ ਹੀ। ਪਰ ਜਦ ਗੁਰੂ ਭਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਦਾ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਸਾਰੇ ਈ ਸੁਖ ਹੋਏ ਗਏ। ਤਨ ਮਨ ਤੇ ਪਨ ਦੇ ਭੀ। ਐਥੇ ਦੋਖੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਜਾਗਾ ਹੈ ਕੈਦ, ਕਾਨਾਪਾਣੀ ਪਰ ਨਾਮ ਦਾ ਐਸਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ ਏਥੇ ਭੀ ਅਸੀਂ ਏਡੇ ਰਾਜੀ ਹਾਂ।

91. 'ਰੋਬਕਾਰੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ' ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ-47 - ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਸਰਚ ਵਿਭਾਗ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਇਸ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਚਿੱਠੀ ਉਤੇ ਤਾਰੀਖ਼ ਦਰਜ ਨਹੀਂ।

92. 12 ਜੁਲਾਈ 1880 ਈ. ਨੂੰ ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ, ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਤ ਕੀਤਾ। ਹਵਾਲਾ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬੈਦ ਠਾਇਬੇਰੀ-ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ: 106859.

ਅਮੀਰੀ ਤੇ ਫਕੀਰੀ ਭੀ ਦੋਵੇਂ ਬਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੈਨ, ਕਿਸੇ ਬਾਬ ਦੀ ਬੁੱਝ ਨਹੀਂ ਬਿਨ ਇਕ ਸੰਗਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ । ਧਨ ਬੀ ਕਈ ਸੈ ਰੂਪਿਆ ਏਥੇ ਈ ਆਇ ਜਾਏ ਰਿਆ ਹੈ ।" (ਅਰਦਾਸ ਨੰ: 20)⁹³

(ਸ) " ਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਮਯੁ ਸੈ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਨਾ ਦੇਨਾ ਹਾਂ ਕਿੰ ਓਹ ਮੁਰਦਾ ਲੋਕ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪਰਛਵੇਂ ਆਏ ਡਰ ਕੇ ਭਜ ਠਿਕਲਦੇ ਸੇ, ਓਹੀ ਕੈਸੇ ਬਹਾਦਰ ਹੋ ਠਿਕਲੇ। ਓਹ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਖੈਲ ਬਨ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿਕਾਰਤ ਨਾਲ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਦ ਪੌਹਲ ਠੈ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਦੁਨਿਆ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਭ ਜਗਾ ਇਜ਼ਤ ਪਾਚੁਣ ਲਗ ਪਈ। ਜੋ ਮੁਰਦੇ ਸੇ, ਜਿੰਦਾ ਹੋਏ, ਜੋ ਚਿਕੜੇ ਗਏ ਸੇ, ਸੋ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਖਲੋਤੇ, ਜੋ ਨਾ ਦੀਜ਼ ਥੇ ਸੋ ਸਭ ਤੇ ਚੰਗੀ ਦੀਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਜੋ ਹਕੀਰ ਸੇ ਸੋ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਬਨੇ।"⁹⁴

(ਹ) "ਅਜੇਹੇ ਲੋਕ ਦੇਖੇ ਗਏ, ਜੋ ਬਜਾਇ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਮਝਬ ਦੀ ਤੇਹਕੀਕਾਤ ਕਰਨ, ਆਪਣੇ ਖਯਾਲਾਤਾ ਨੂੰ ਮਝਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਮਝਬ ਦੇ ਮਗਰ ਤੁਰਨ, ਸੇ, ਉਹ ਅਸਲੀ ਮਝਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਯਾਲਾਤ (ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਮਝਬਾਂ ਦੀ ਸੁਹਬਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇ ਹੋਏ ਹਨ) ਦੇ ਤਾਬਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ, ਮਾਠੇ ਮਝਬ ਦੇ ਗਲ ਰਸੀ ਪਾ ਕਰ ਮੰਨ ਮਾਠੀ ਵਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ।"

(ਸਿੱਖ ਖਾਲਸਾ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦਰਸ਼ਨ — ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ)⁹⁵

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਦੇ ਨਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਪੱਖਾਂ ਜਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮੁਢਲੀ ਵਾਚਤਕ ਜਿਥੇ ਟੁਟਵੀਂ, ਅਧੂਰੀ, ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਾਲੀ, ਅਸਪੱਸ਼ਟ, ਸੁਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਲੋਂ ਅਸੁੱਧ ਤੇ ਬਿਸ਼ੁਅ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਢੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਹੁਤ

93. ਗੀਤਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), 'ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1946, ਪੰਨਾ 261.

94. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), 'ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਕਰਮਾਤ', 1895 ਈ., ਸਫ਼ਾ-9.

95. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਆ 'ਸਿੱਖ (ਖਾਲਸਾ) ਪਰਮ ਤੱਤ ਦਰਸ਼ਨ'— ਅਰਖਾਓ ਅਸੂਲ ਖਾਲਸਾ ਪਰਮ 1900 ਈ., ਪੰਨਾ 69.

ਸਾਰੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨੁਕਸ ਦੁਰ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਆਈ ਸੀ, ਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕ ਖੱਝਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਉਚੇਰਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੋਹਜ ਹੀ ਉੱਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਿਆਨੀਆ ਜਾਂ ਵਰਣਨੀ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਸਨੋਰਥ ਸ਼ੈਲੀ-ਗਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿਛਲੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਇੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਗਈ ਗੱਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਣ ਠਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਠਾਲ ਪੁਰੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਗਈ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉਤਮ ਨਮੂਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਘੜਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।⁹⁶

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਸਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਾਠੀਆਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਹੁਠਿਆਂ ਨੇ ਗੱਦ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਦ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਪਣਾਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਗੱਦ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ, ਪੰਡਤ ਭਾਨੂ ਦੱਤ (ਵੈਲਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਸ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ) ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਡਤ ਕਿਰਪਾ ਦੇਵੀ (ਕਰਤਾ ਧਰਮ ਪੂਜਾ), ਰਾਮ ਚੰਦ (ਕਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ), ਭਾਗ ਵੰਤੀ (ਸਿਦਕ ਦੇ ਬੇੜੇ ਪਾਰ), ਠਾਲਾ ਮੇਹਰ ਚੰਦ (ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਪੱਤਰ), ਭਾਈ ਪੂਰਨ ਦਾਸ (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸੁਆਮੀ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ), ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ (ਸਾਖੀਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਹੀ ਤਿੰਨ ਦੀਆਂ), ਠਾਲਾ ਤਾਰਾ ਚੰਦ (ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ), ਠਾਲਾ ਠਾਕਰ ਦਾਸ (ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈ), ਠਾਲਾ ਅਮਰ ਨਾਥ ਮੁਨਸਿਫ਼ (ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣ, ਜੋਤਸ਼ ਵਿਦਿਆ) ਅਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਠਾਲ ਪੁਰੀ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗ ਪਗ 20 ਗੱਦ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੈਲਿਕ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਜੋਂ ਲਿਖੀਆਂ)) ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਅਨਾਥ ਦਾਸ ਜੀ, ਚਰਿਤ (ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਿਚਾਰ-ਮਾਲਾ ਕੀ - (ਵੇਦਾਂਤ ਚਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ) 1873 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ⁹⁷ ਇਕ ਉੱਘੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

96. ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਘੇ ਗੱਦ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿੱਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

97. ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਿਯੂਜੀਅਮ ਲੰਡਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨੰਬਰ 14162 ਏ.ਏ.।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਤੇ ਪੱਦ ਰਚਨਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਰਿਦੂ, ਸਿੱਖ, ਈਸਾਈ ਆਦਿ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਾਰਤਕ ਫ਼ਲ ਟਿਕ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਨ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕ ਦੀ ਦੂਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਵਾਰਤਕ ਨਿਖਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਪਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲੰਡਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ⁹⁸ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ :-

- 1) ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰਬੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ 'ਉਮਦਉਲ ਤਜ਼ਾ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਅਨੁਵਾਦ - ਅਨੁਵਾਦਕ - ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ - 1890 ਈ.(ਨੰਬਰ 14521)।
- 2) ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਬੰਦਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ 'ਤੁਹਫ਼ਾਤ-ਅਲ ਇਖਵਾਨ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਅਨੁਵਾਦ-ਅਨੁਵਾਦਕ ਰਿਹਾਗੁਦੀਨ ਅਬਦੁਲ-ਹਈ-ਤਖ਼ਲੱਸ ਸੇਵਾਦਾਰ - ਨਾਹੌਰ ਪੱਥਰ ਦਾ ਛਾਪਾ, ਪੰਨਾ 40 - 1890 ਈ. (14516)।
- 3) 'ਪੋਥੀ ਓਬ ਦਾਰੁਲ, ਸੁਫ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ' - ਲੇਖਕ ਅਗਿਆਤ- 1875 ਈ. (ਨੰ: 14162)
- 4) 'ਨਮਾਜ਼ ਬਾ ਮਾਅਨੇ' - ਅਨੁਵਾਦਕ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ। - ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਸਮੇਤ ਨਾਹੌਰ 1871 ਈ., ਪੰਨੇ 16 - ਪੱਥਰ ਦਾ ਛਾਪਾ। (ਨੰ: 14519)

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਵੇਂ, ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸਨਾਮ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਤਾਂ ਠੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆਂ ਵੀ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮੂਲ ਅਰਬੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਉੱਡੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ

98. ਜੇ.ਐਫ.ਬਲਮਹਾਰਡਵ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ 1893 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੇ 64 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ, ਟਾਈਟਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਤਕ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਮਾਣ ਸਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਵਾਦਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਦਤਕ ਲਿਖ ਕੇ, ਯਥਾ-ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਜੀਵਨੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸ, ਟੀਕੇ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਨੁਵਾਦਤ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਗੱਦ-ਚੂਪਾਂ ਯਥਾ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਵਸਥ ਵੀ ਪੈ ਗਿਆ, ਭਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਚੂਪਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਹਾਲੀ ਸੁਫਲੀ ਤੇ ਅਵਿਗਸਤ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।⁹⁹ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਤ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੌਲਿਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਗਨਾਂ ਤੇ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਣ ਜੋਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਫਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ 'ਸਲਕਾ ਅਸਤਰ(ਨਾਟਕ) ਤੇ 'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ'(ਨਾਵਲ), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਇੰਨੇ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ (ਸੁੰਦਰੀ, ਤਿਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ), ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ(ਨਾਵਲ) (1879 ਈ.), ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸੈਰ(ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ), ਹਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਸਭ ਦਿਲ ਪਸੰਦ' ਇਸ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਠਿਰੇਲ ਵਾਦਤਕ ਲਿਖਣ ਵਲ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ, ਪਰ ਗਲਪ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਸਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਚੌਪੜੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ, ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਫੁਲ' ਅਤੇ 'ਫੁਲਵਾੜੀ' ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਿਕ੍ਰਿਹਿੰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੰਜ ਤੇ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।¹⁰⁰

99. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ', 'ਈਸਾਈ ਸਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣਾ', 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ' ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

100. ਉਪਲ- ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, " ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ " — ਇਟਸ ਉਰਿਜਨ ਐਂਡ ਡੇਵੈਲਪਮੈਂਟ" ਦਿੱਲੀ 1966, ਪੰਨਾ 238, ਉਤੇ 'ਸਾਰ ਵੱਡੀ ਕਿ ਪਿਆਚ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਰਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਨਿੱਕੀ ਕਰਾਈ ਦੇ ਕਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਉੱਤਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਚਿੜ੍ਹੀ ਤੇ ਉੱਤਮ ਕਰਾਈਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਿਪ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ:-

- (1) ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ, ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਵਿਸਥਾਰ, ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ, ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਅਨੇਕਤਾ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਪਿਛੇਲੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵੱਧ ਰਚੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਤਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਅਨਕ ਭਾਂਤੀ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਸੁੰਨੀ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਵਿਕਸਾਰਤਾ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਸੂਖਮ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੋਹਜ, ਅਨੂਪਮਤਾ ਤੇ ਕਨਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਖਾਰ ਜਾਂ ਸੰਚਾਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਕਾਲ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਜੋ ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਮਦ੍ਰਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ, ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਹ ਖੱਟ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛਾਂਹ ਸੀ।
- (2) ਇਸ ਤੱਥ ਵਲੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਸਹਿੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ-ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ।
- (3) ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣਨ, ਘੜਨ ਜਾਂ ਅਪਠਾਉਣ ਦੇ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਉਹ ਬੜੇ ਅਨੋਖੇ, ਵਿਲੱਖਣ, ਮਿਸ਼੍ਰ ਤੇ ਮਿਲਗੋਭੇ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਜੋ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧੀ, ਰੂਪ-ਚੋਖਾ ਜਾਂ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਰੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ ਰੂਪ ਨਿਖਰ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਸਾਡੀ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਲਿਖਤ ਲੋਕ-ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਥਾਂ ਬੈਬਲ, ਟ੍ਰੈਕਟ ਦੀ ਥਾਂ ਟ੍ਰਾਕਟ, ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਆਦਿ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਾ ਦੀ ਥਾਂ ਜਾਗਾ, ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂਗੇ, ਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੇ, ਅਤੇ ਜਾਂ ਤੇ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰ ਆਦਿ। ਸੁਰਧਾ

ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ, ਜਿਹੜਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਾਲਾ ਨਹਿਜ਼ਾ ਪ੍ਰਯਾਨ ਹੈ।

- 4) ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਮੰਦਿਰ, ਪੰਡਿਤ, ਅਧਿਕਾਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਮੰਦਰ, ਪੰਡਤ, ਅਧਕਾਰ, ਪਰਵਾਰ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਿ, ਸੁਕਤਿ, ਪੁਨਿ, ਗੁਰ ਵਾਲੇ ਹੁਸਵ ਵਿਅੰਜਨ ਵੀ ਬਦਲ ਕੇ ਜੁਗਤੀ, ਸੁਕਤੀ, ਪੁਨੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ। ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਰਪਾ, ਯਾਤ੍ਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਯਾਤਰੀ, ਪਵਿਤ੍ਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਆਦਿ। 'ਵਾ' ਤੇ 'ਬਾ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਫਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਵਰਣਾ, ਹੇਠ ਤਿੰਦੀ ਪਾਚੁਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਧੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸ/ਸ਼, ਫ/ਫ਼, ਜ/ਜ਼, ਖ/ਖ਼, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਗੱਦ ਲੇਖਕ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤੀ ਬਦੀਕੀ ਵਿਚ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।
- 5) ਫਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਗਈ, ਪਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ, ਧਾਰਮਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗੱਦ-ਚਰਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਲੇਖਕ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ, ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਆਪਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਹੁਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਿਹੜੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਵਚਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਗੁਰ ਸਿਖ, ਗੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਅਹੰਮ, ਗੁਰ ਚਰਣੀ, ਪਿਰਮ ਰਸ ਆਦਿ। ਕੁਝ ਗੱਦ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਤਰ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੋਕ-ਚੁਚੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਚਤਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮੁਢਲੀਆਂ ਟੀਸਾਈ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸਠਵਈ ਰੰਗ ਪ੍ਰਯਾਨ ਸੀ, ਉਥੇ ਨਾਰੋਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਝੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ, ਸਭਿਕਾਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

- 6) ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਠੁੱਕ ਹਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੋਲ੍ਹਾ। ਤਿੱਕੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਿਖਿਆ, ਸਿਖਯਾ, ਆਗਿਆ, ਆਗਯਾ, ਆਇਆ, ਆਯਾ, ਗਿਆ, ਗਿਯਾ, ਗਯਾ, ਗਿਆਨੀ, ਗਯਾਨੀ, ਮਝਬ, ਮਜਬ, ਮਜਹਬ, ਜਾਂ ਮਜ਼ੁਬ, ਜਾਂ ਪਢਾਈ, ਪੜਾਈ, ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਣਾ ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਭਿੰਨਤਾ, ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਰੜਕਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਓਪਰੀ ਵੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਲਈਏ, ਲਇਏ, ਲਈਏ, ਤਰ੍ਹਾਂ, ਤਰਾਂ, ਤ੍ਰਾਂ, ਉਸ, ਦੁਸ, ਦੂਸ, ਅਜੇਹਾ, ਅਜਿਹਾ, ਅਜੇਆ, ਏਹ, ਇਹ, ਏਹਿ, ਏਨਾ/ਇਤਨਾ/ਏਤਨਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੇਧਿਆਨੀ 'ਨ' ਤੇ 'ਣ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਧਕ ਹੈ ਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- 7) ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵਾਕ-ਰਚਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਢੰਗ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਥੋੜ ਚਾਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਵਾਕ ਇਨਕੁਲ ਸਾਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਪੜਨਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ, ਕਿਰਿਆ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ, ਯੋਜਕਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਆਂਦੀ। ਵਿਭਗਤੀਆਂ, ਅਗੇਤਰ, ਪਛੇਤਰ ਲੋਪ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਤਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਈਸਾਈ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭੁੱਕਾ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਅਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ " ; ! ਤੇ " ? " ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲਿੰਕੋ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਕਾਰਬਾਂ ਦੀ ਅਨਗਹਿਲੀ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਪਰ ਟਾਈਪ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਭੁਲਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੀਆਂ।
- 8) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਵਿਆਕਰਣ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੇ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਠਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਠਾਲ ਪੁਰੀ ਨੇ 1867 ਈ. ਵਿਚ ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਾਧਿਅਮ ਉਰਦੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ

ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ , ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮ ਨਾਮੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਏਸੇ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ।

- ੭) ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਆ ਗਈ। ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਾਰਨ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਦੇਣ ਦੀ ਗੰਝ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਬੇਸ਼ਕ ਬਹੁਤੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਕਿਪਰੇ ਕਿਪਰੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਚੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਗੱਦ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸੁਰਧਾ ਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਆਂਦਾ ਪਰ ਨਵੀਂ ਉਪਜ ਰਹੀ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨੀਤਾ ਤੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ, ਤਾਲ ਯਕਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਵਾਰਤਕ ਸੂਤਰਕ ਸਕਿਤਾਂ ਵਾਲੀ, ਗੁਣ ਜਾਂ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕ, ਵਿਸਤਾਰਕ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰ, ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਤੇ ਸਕਿਰਤਾ ਆਕੁਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਿੱਧੀ, ਸਾਦਾ, ਸਰਲ, ਸਪੱਸ਼ਟ, ਭਾਵ-ਪ੍ਰਗਟਾਊ, ਨੈ ਤੇ ਸੋਹਜ-ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਘੜਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਕੁਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਅਧਿਆਇ ਨੰਬਰ

ਕਾਵਿਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਨੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਜੋ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੈ ਆਂਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੇਵਲ ਵਾਚਤਕ ਦੀ ਉਪਜ, ਨੁਹਾਚ, ਗਤੀ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਘੜਵਾਂ, ਨਿਵੇਕਲਾ, ਨਵੀਨ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਤ ਰੂਪ ਸਾਹਸਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਰਵਾਇਤ ਜਾਂ ਲੀਹ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ 1860 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ¹ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼, ਨਾਮ-ਸਮਝ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਰੂਪ, ਠਿਠਾ, ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਜਾਂ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਸਭ ਉੱਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੱਦ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਨਿਖੇੜਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਣੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਇਸ਼ਚੇ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਵੀਂ ਉਪਜ ਰਹੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।² ਇਸ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ 70% ਕਵਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ³ ਵਿਚ

1. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਉਝਰਾ(ਡਾ:), 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ' (1860-1940 ਈ.) ਲਾਹੌਰ, 1941 ਈ., ਪੰਨਾ 5-7.
2. ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), "(ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹੋ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸੇ ਮੁੜ ਮੁੜਕੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਰੰਗ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੱਧਾ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਉੱਠਦਾ ਹੀਰ ਦਾ, ਸੋਹਣੀ ਦਾ, ਜਾਂ ਸੱਸੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖ ਛੱਡਦਾ। ਨਵੇਂ ਖ਼ਿਆਲ ਉਹਨੇ ਕਿੱਥੇ ਲਿਆਉਣੇ ਸਨ, ਉਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ, ਉਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤ ਬੇਜਾਨ ਤੇ ਬੇ-ਹਿਸ ਜਿਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹੀ ਚੀਜ਼ ਗਾਈ ਜਾਣੀ ਬੜੀ ਬੇ-ਸੁਆਦੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਗਵਾਲ ਸਿੰਘ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਜੋਗ ਸਿੰਘ, ਕਾਲੀ ਦਾਸ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਰਹੇ।"
'ਨਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਯਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ', ਨੁਧਿਆਣਾ 1951, ਪੰਨਾ 43.
3. 1873 ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤਕ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਚਾਰਟ ਵੇਖੋ।

ਵੀ ਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸਪਿਰਦਾਇਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ, ਗਤੀ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਸੁਭਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਹਾਲੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲੀ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਧਾਰਕੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੀ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੂਲ-ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਤੱਥ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਭੇਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ। ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਉਪ੍ਰੇਕਤ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ⁴ ਕਾਲ ਦਾ ਵੀ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, / ਅਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਆਖਣ ਦਾ ਤਾਂ ਸੁਆਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਉਪਜ ਹੋਈ, ਉਨੀ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਸਮੁੱਚੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਏਨੀ ਵੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇ ਗੁਣਭਰਮਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਗੁਣਭਰਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁵ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੈਦਾ

4. ਰਧਿਆਵਾ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬ' (ਸਪਿਦਤ) ਪੰਨਾ 431 ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, " ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਹਵੇਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀ ਕੁੰਜ ਲੱਥੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਕੁੰਜ ਚੜ੍ਹੀ। " (ਇਹ ਰਾਏ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ, ਉੱਤੇ ਨਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਵਾਰਤਕ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ)

5. ਓ) ਸਿੰਗਲ - ਧਰਮ ਪਾਲ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ', 1901-1925, ਨੁਪਿਆਣਾ, 1970 ਪੰਨਾ 17 (ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਥੀਸਿਸ)

ਅ) ਸੀਤਲ-ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਭਰਮਕ ਇਤਿਹਾਸ", ਪਟਿਆਲਾ 1974, ਪੰਨਾ 399

ੲ) ਡੋਗਲ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੌਂਢ ਸਾਲ', ਜਲੰਧਰ, 1955, ਪੰਨਾ 4.

ਹੋਏ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁਕੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ⁶ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉਘੇ ਕਵੀ⁷ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਏਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਤਕ ਕਰੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਮਤ ਕਰਕੇ, ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਖੀ ਅੰਗਾਂ ਜਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:-

- ੳ) ਕਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਜਾਂ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ
- ਅ) ਕਿੱਸਾ ਕਾਰੀ
- ੲ) ਬੀਰ-ਕਾਵਿ
- ਸ) ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ
- ਹ) ਸੰਪਰਦਾਈ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਕਵਿਤਾ
- ਕ) ਫੁਟਕਲ

(ੳ) ਕਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਜਾਂ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ:

ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਬਜ਼ੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਮੌਲਾਨਾਂ ਹਾਲੀ ਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਅਜ਼ਾਦ ਨਾਹੌਰ ਆ ਗਏ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਨ ਨਾਲ, ਨਾਹੌਰ, ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ⁸ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਛਪਦੇ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਰਦੂ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਲੀ ਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਅਜ਼ਾਦ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

6. ਅਜਿਹੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
7. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੌਲਤ ਰਾਮ, ਕਾਲੀ ਦਾਸ, ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ।
8. ਮੁਹੰਮਦ-ਜਰਵਰ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ', ਕਰਾਚੀ - ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੈਬਲਿਸ਼ਿਟ ਨੰਬਰ 8, ਪੰਨਾ 97-98.

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਉਘੇ ਕਵੀ — ਆਗੂ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਗਾਮ੍ਹੀ ਖਾਂ, ਰਫੀਕ, ਅਰੂੜਾ ਰਾਏ, ਮੀਆਂ ਹੁਦਾਇਤੁਲਾ ਤੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ। ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਵੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਗਾਮ੍ਹੀ ਖਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਚੀ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:—

ਸਦਾ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਰੈਣ ਆਵੇ, ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਬਾਝ ਨਾ ਪਲ ਚੈਨ ਆਵੇ।
 ਮੇਰਾ ਖਿਰਹੋ ਥੀਂ ਹੋਇਆ ਹਲ ਅਬਤਰ, ਸੱਜਣ ਆਵੇ ਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੈਨ ਆਵੇ।
 ਵਸਾਲ ਉਸ ਸ਼ੋਖ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕੀਕਰ, ਜਦ ਆਵੇ ਪਾਸ ਬਣ ਤਰਫੀਨ ਆਵੇ।
 ਅਜਬ ਕੁਰਬਾਨ ਹਸਤੀ ਦਾ ਹੈ ਗੁਲਸ਼ਨ, ਜੋ ਆਵੇ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਵੈਣ ਆਵੇ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਵਾਬ ਗੁਲਾਮ ਮਹਬੂਬ ਸੂਬਹਾਨੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਮੋਚੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਮੱਤੀ ਦੇ ਚੌਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ।¹⁰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਭਿ ਰਾਮ ਸਪੜਾ ਦੀ ਕੋਠੀ, ਰਾਮ ਤਲਾਈ, ਜਾਂ ਦੁਰਗਿਆਣੇ ਦੇ ਤਲਾਬ ਕੋਲ ਇਹ ਪਿੜ ਬੱਝਦੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਵਟਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਾਂਭੇ ਹੀ ਰਹੇ ਤੇ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਹੀ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। 1875 ਈ. ਤੋਂ 1912 ਈ. ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ।¹¹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸੀ ਉਸਤਾਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ¹² ਦਾ ਰਿਵਾਜ। ਉਘੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਉਤਰਦੇ ਕਵੀ ਉਸਤਾਦ ਪਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ

9. ਉਹੀ, (ਨੰ: 8), ਪੰਨਾ 99.

10. ਕੁਸ਼ਤ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੀਰੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1939, ਪੰਨਾ 14

11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

12. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਸਤਾਦਾਂ-ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ —

ਮੌਲਵੀ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਫਰੀਦ ਮੁਜ਼ੀਬੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਅਰੂੜਾ ਰਾਏ, ਪਾਰਸ ਅਲੀ ਤੇ ਮੁਜੱਫਰ ਅਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਅਗੋਂ ਅਰੂੜਾ ਰਾਏ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹਕੀਮ ਰਹੀਮ ਰਖਸ਼ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾ ਸਰਦਾਰ ਖਾਂ ਬਰਕ ਸਨ।

ਅ) ਬੱਦਲ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਾਉਣ, ਸਾਉਣ ਦਾ ਸੋਹਣਾ, ਸੋਹਣੇ ਦੇ ਅਗੋਂ ਖੁਲਦੀ, ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਬ, ਰਮਜੂ ਬਟਾਲਾ, ਉਘੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ। ਏਸੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਉਘੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਹੁਦਾਇਤੁਲਾ, ਫਜ਼ਲਦੀਨ, ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਆਗੂ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਗਾਮ੍ਹੀ ਖਾਂ, ਫਕੀਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਕਮਰਦੀਨ ਤੇ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਤਾ ਸਨ।

ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕਰਵਾਉਂਦੇ। ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਉਸਤਦ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਕਵਿਤਾ ਬੋਲਦੇ, ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸਤਦ ਉੱਠਦੇ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹਰ ਟੋਲਾ ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਠਿਕ ਲਿਆ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੂਪਕ ਸੁਧਾਈ ਜਾਂ ਪਕਿਆਈ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨੀਮੇਂ ਕਿੱਸੇ ਸੁਨਾਉਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ~~ਕਿੱਸੇ~~ ਰਿਵਾਜ ਵਧਣ ਲਗਾ। ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਯਥਾ ਗਜ਼ਲਾਂ, ਰੁਬਾਈਆਂ, ਬਾਰਾਂਗਾਂ, ਅਤਵਾਰੇ ਤੇ ਬੁਝਦੁਤਾਂ, ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਿੱਸਾ ਪਰਿਪਰਾ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਪਿਰਿਟੁਅਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਭਾਰ ਥਲੇ ਦਬੀਆਂ, ਨਿਰੋਲ ਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਸਰੋਤਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੜਵਾਂ ਪੱਖ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਪਿਆ।

ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧੜਿਆਂ, ਜਾਂ ਅਖਾੜਿਆਂ, ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੁੰਦੇ, ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਲਗਦੀ ਵਾਹ ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਮੀਰ ਤੇ ਸੌਦਾ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚਲੀ ਛੇੜ ਛਾੜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਜ਼ਰ ਜਵਾਬੀ ਤੇ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਖਲਾਣ ਵਾਸਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।¹³ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਸ ਤੁਰਤ ਸੁਆਲ-ਜਵਾਬ, ਠੇਕ ਝੋਕ, ਚੋਹਲ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਚੋਟਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਉਲਝੇ ਰਹੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:

ੲ) ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਰਹੀਮ ਬਖ਼ਸ਼, ਮਿਲਖੀ ਰਾਮ, ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਗਾਮਾ ਬਾਬੂ ਹਮਦਮ, ਤੇ ਸ਼ਰਫ ਆਦਿ ਸਨ।

ਸ) ਚੌਥਾ ਅਖਾੜਾ ਬਾਬਾ ਸਾਦਕ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਖਿਸਮਾਈਲ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ।

(ਮੌਲਾਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ — 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੀਰੇ' ਪੰਨਾ 49-51)

13. ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਫੂਰ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ' ਲਾਹੌਰ, 1956, ਪੰਨਾ 47-48.

(1) ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਗਾਮ੍ਹੀ ਖਾਂ — " ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਬੂਟਾ ਜੈਸਾ ਚਮਠ ਅੰਦਰ,
ਲੱਗੀ ਵਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਡੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ?

ਉੱਤਰ ਬਾਬਾ ਤਾਜ— " ਹੇ ਹਲਦੀ ਦੀ ਕਿਆਰੀ ਵਿਚ ਹੈ ਮਹੁਰਾ,
ਵਗੇ ਲਖ ਝੱਖੜ, ਬੂਟਾ ਡੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ।¹⁴

(2) ਬਾਬਾ ਤਾਜ ਨੇ ਇਕ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਆਖਿਆ:-

"ਅਠਫ਼ ਅਸਾਂ ਦੇ ਸਿਨਣ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਰੱਖੋ; ਵਤਨ ਅਸਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁੱਛ ਨੈ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਣ ਕੇ ਤੇ, ਕਟੜੇ ਵਿਚ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਮਕਾਨ ਪੁੱਛ ਨੈ।
ਅੱਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਨਾਮ ਆਜਿਜ਼, ਕੰਦੀ ਚੋਜ਼ ਦੀ ਆ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਪੁੱਛ ਨੈ।
ਬਾਬਾ ਤਾਜ ਦਾ ਜਾਣ ਕੇ ਨਾਮ ਪਾਇਆ, ਸੁੰਮਨ ਸਾਹ ਦੂਲੇ ਨਿਗਾਹਬਾਨ ਪੁੱਛ ਨੈ।

ਬਰਦਾ ਪਿਸ਼ੋਰੀ। ਉਸੇ ਅਖ਼ਾੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਝੱਛ ਬੋਲ ਉੱਠਿਆ:

ਕਾਫ਼ ਕਿਹੜੀ ਕਸਤੂਰੀ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਵੇਚੇ; ਜੇ ਸੈਂ ਆਣ ਕੇ ਤੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਪੁੱਛ ਨਾਂ।
ਕਿਹੜੇ ਬਵਾਹਵੁਲ ਹੱਕ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਏ; ਵਤਨ ਜਾ ਕੇ ਤੇਰਾ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁੱਛ ਨਾਂ।
ਕਿਹੜਾ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਵਣਜ ਕਰਨੈ; ਜਿਹੜਾ ਜਾ ਕੇ ਤੇਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੁੱਛ ਨਾਂ।
ਬਰਦਾ ਆਖਦਾ ਹੋਰ ਤੂੰ ਖਾਹਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਨਿਗਾਹਬਾਨ ਜੇ ਤੇਰਾ ਖਾਹਾਨ ਪੁੱਛ ਨਾਂ।¹⁵

(3) ਹਾਫ਼ਜ਼ ਅਲ੍ਹਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਪਿਆਰਾ (ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਬ ਨਾਹੋਰੀ) ਘਰੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
ਸੋਚ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਅਨਾਦੀਨ ਸ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਅਖ਼ਾੜੇ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰਿਆ:-

"ਅਠਫ਼ ਅਸਾਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਪੈਸਾ, ਇਹਦੀਆਂ ਲਿਆ ਦੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੂੰ ਚਾਰ ਮੀਆਂ।
ਕਾਨ ਫੂਲ ਤੇ ਕਕੜੀ ਪਾਠ ਬੀੜਾ, ਨਾਲੇ ਲਿਆਵੀਂ ਖਾਂ ਫੂਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਮੀਆਂ।
ਪੈਸਾ ਮੋੜ ਲਿਆਵੀਂ, ਨਾਲੇ ਦੁਧ ਲਿਆਵੀਂ, ਅਤੇ ਕਰੀਂ ਨਾ ਮੂਲ ਦੁਪਾਰ ਮੀਆਂ।
ਪਿਆਰੇ ਯਾਰ ਨੂੰ ਦੇਵੀਂ ਜਵਾਬ ਇਸ ਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੀਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਰ ਮੀਆਂ।

ਸ਼ਾਦੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੰਗਾਰ ਦਾ ਇਹ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤ ਲਈ :-

ਦਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੱਥ ਪੈਸਾ, ਜਾ ਕੇ ਲੱਭ ਲੀਤੀ ਰੀਜ਼ ਵੱਖਰੀ ਸੈ।
ਇਕ ਅਜਬ ਅਜਾਇਬ ਥੀਂ ਅੱਕ ਡਿੱਠਾ, ਉਹਦੀ ਤੋੜ ਲਿੱਤੀ ਸੁਕੀ ਲਕੜੀ ਸੈ।
ਪਹਿਲੇ ਫੂਲ ਤੋੜੇ, ਫੇਰ ਦੁਧ ਚੇਇਆ, ਨਾਲੇ ਤੋੜ ਲੀਤੀ ਉਸ ਦੀ ਕੱਕੜੀ ਸੈ।
ਸ਼ਾਦੀ ਯਾਰ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਗੱਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਸੈ।

14. ਉਹੀ(13), ਪੰਨਾ 47-48.

15. ਕੁਸ਼ਤ-ਮੌਨਾ ਬਖ਼ਸ਼, 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੀਰੇ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1939, ਪੰਨਾ 47

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ (ਤੇਨੂੰ ਤਾੜਦੀ ਤਾੜਦੀ ਤਾੜ ਡਿਗੀ, ਤਾੜੇ ਲਗ ਗਏ ਮੇਰੇ ਨੈਣ ਪੁੰਨੂੰ - ਫਜ਼ਲਸ਼ਾਹ) ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਜਾਂ ਗੂੜ੍ਹੇ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਅਰਥ, ਅਓ-ਕਥਨੀ ਵਿਅੰਗ, ਠੱਠਾ ਤੇ ਹਸਾ ਆਦਿ ਉਪਜਾਊਣ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਸ਼੍ਰੋਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਕ ਹੁਨਰ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ।

(ਅ) ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ :

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਕਲਾ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਾਂ ਦੇ ਕੇ ਲਗਭਗ ਉਤਰਾਈ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੀ । ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿੱਸੇ 1850 ਈ. ਤਕ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕਾਦਰਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਲਿਖ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ । ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨਵੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਪਿੜ ਨੂੰ ਮੋਕਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਭਟਿਤਰ, ਕਾਮ ਰੂਪ-ਕਾਮਲਤਾ, ਚੰਦਰ ਬਦਨ, ਰਾਜ ਬੀਬੀ, ਸੈਫਲ ਮਨੁੱਕ ਆਦਿ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸਲਾਮੀ ਕਿੱਸੇ ਯਥਾ ਹਯਮਤਾਈ, ਤਮੀਮ ਅਨੁਸਾਰੀ ਵਫਾਓਨਾਮਾ, ਜੰਗ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਜੰਗ ਬਦਰ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਘਲਣਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ " ਮੈਂ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਦਿਆਂ, ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਹ ਸੌਠ, ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਲੰਘਾਈ । "

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਪਰੰਪਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੀਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਢ ਕਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਸਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਥਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿੜ ਨੂੰ ਮੋਕਨਾ ਕਰਕੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਲਈ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਰਵੇਖਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ, ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1) 1850 ਈ. ਤਕ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕੇਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਾਲਵਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁਖ ਗੜ੍ਹ ਬਣ

ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਨਗਿਣਤ ¹⁶ ਕਵੀ, ਇਸ ਕਲਾ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ।

2) ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰ ਨਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ (ਸਿਵਾਇ ਦਮੋਦਰ ਜਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਕੁਵੀ ਦੇ) ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ।

3) ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਕਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਯਾਦ ਤੇ ਇਕ ਅੱਧ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨੇ ਲੀਹ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਿੱਖਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਸੁਧਾਰਕ, ਉਪ-ਦੇਸ਼ਯਮਕ, ਪੌਰਾਣਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸੂਰਮਗਤੀ ਵਾਲੇ, ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਤੇ ਜੰਗਾਂ, ਖੱਤਲਾਂ, ਝਗੜੇ ਆਦਿ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣੇ।

4) ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਰਾਧਾਰਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਠਾਜਯ, ਤੋਬਾਨਾਮੇ, ਰੋਜ਼ਾ-ਨਾਮੇ, ਨੂਰ ਨਾਮੇ, ਫਰਾਕਨਾਮੇ, ਜੰਗਨਾਮੇ, ਕਸੀਦੇ, ਮਦਹ ਆਦਿ ਲਿਖੇ ਉਥੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਨੇ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਕੌਲਾਂ, ਫਨਾਹ ਦਾ ਮਕਾਨ, ਸੀਤਾ ਦੀ ਭਾਲ, ਲੱਖਮਣ ਮੂਰਛਾ, ਨੀਲ੍ਹਾ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ, ਰੂਪ ਬਸੰਤ, ਸੁਹੀਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸੁਹੀਦੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਧੇਰੇ ਨੂੰ ਚੌੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾ।

5) ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੈਗੋ ਨਾਦ, ਸ਼ਾਮੋ ਨਾਦ, ਜੀਉਣਾ ਮੌੜ, ਜਾਨੀ ਚੇਰ, ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਜਾਨੀ, ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਲ ਔਰ ਮਜੀਠਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਠਤ ਵੀ ਏਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਈ ਅਤੇ ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਕਜ਼ੀਏ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਨਾਹਨਤ, ਤਯਾਗ ਤਮਾਸ਼ੂ, ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਮੇਲਾ, ਝਗੜਾ ਅਕਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ, ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ।

16. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

6) ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦਵੱਯਾ, ਦੋਹੜਾ ਤੇ ਬੈਠ ਪ੍ਰਧਾਨ ਛੰਦ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਵੱਈਆ, ਚੌਪਈ, ਕੁੰਡਲੀਆ, ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਕੋਰੜਾ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਕਠੀ, ਸੱਦ, ਪਉੜੀ ਤੇ ਸੋਰਠਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਬਿੱਤ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਏਨਾ ਛਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਬਿੱਤ-ਬਾਜ਼ਾਂ' ਜਾਂ 'ਕਬਿੱਤ-ਕਾਲ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ 'ਸ਼ੀਹਰਫੀ' ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਅਪਣਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਸ਼ੀਹਰਫੀ ਕਾਲ' ਆਖਣਾ ਵੀ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਚਨ-ਮਾਂਹ, ਮਾਝਾਂ, ਜੜੀਂ, ਪੱਤਲਾਂ ਤੇ ਝਗੜੇ ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ।

7) ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ, ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮੂਹਿੰਗਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਰੁਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਗਾਰੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਲਗਦੇ, ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ ਗਾ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁੰਮਤਰੀ ਆਪ ਕਬਿੱਤ ਜੋੜਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਗਾਰੁਣੇ।

8) ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਦਸ ਕੇ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਧਰੇ ਦਰਮਿਆਨ, ਆਪਣਾ ਪਤਾ, ਟਿਕਾਣਾ, ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਚੁਮਰ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

9) ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਦੇ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਰਕੀਤਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਚਿੱਕੜ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘ-ਦਾਦਾਰ ਜਾਂ ਸਦਾਦਾਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਜੀ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਸਿੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿੱਪੀ-ਅੰਤਰ ਸਮੇਂ ਤੋਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

10) ਕਿੱਸੇ, ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੈਕੜੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸੋਹਜ, ਕਲਾ, ਉੱਡਾਰੀ, ਪਰਪੱਕਤਾ, ਨਿਭਾ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਸਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਜਿਹੜੀ ਦਮੋਦਰ, ਵਾਰਿਸ, ਹਾਸ਼ਮ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉੱਜ ਜਦ ਵਿਸ਼ਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਉਸ ਦੀ ਰੂਪਕ ਪਕਿਆਈ, ਛੰਦ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਮੁਹੰਮਦ, ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ ਹੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਥਿਪ ਸਰਵੇਖਣ ਨਾਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਡ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

1. ਸਯੱਦ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ:

ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘਾ ਕਵੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੀਲੂ, ਵਾਰਿਸ, ਹਾਸ਼ਮ ਤੇ ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਜਿੰਨੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਸਯੱਦ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ (1826 ਈ. - 1890 ਈ.) ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਦੀ ਉਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਾ ਹੋਈ, ਜਿਹੜੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਹੀਰ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਹੋਈ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 1846 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਧੂਰੀ ਰਹੇਗੀ। ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 52 ਕਵੀਆਂ¹⁷ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਰਾਜਸਥਾਣੀ, ਸਿੰਧੀ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਸ਼ਮ, ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਤੇ ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਰਣਨ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਕਰਕੇ, ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਭਰ ਕੇ, ਸੁੰਨੀ ਦੇ ਕਮਾਲ ਤੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਦੀ ਅਨੂਪਮ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਹੂਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ 52 ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ (1862 ਈ.), ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ (1866 ਈ.), ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ (1870 ਈ.)

17. ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਚਰਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ' ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨਾ 156-157.

ਤੇ ਮੁਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੈਖਾਂ (1870 ਈ.) ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖੇ। ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ¹⁸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਤੁਹਫ਼ਾਇ ਫਜ਼ਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹⁹

2. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ (1836 - 1900 ਈ.)

ਗੁਨਾਬਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਿਹਾਦ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਜਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ, ਕਿਸ਼ਨਕਟਾਚ, ਸੁਧਰਸੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਬਬੇਕ ਬਾਣ, ਜੀਉ ਸਿਆਪਾ, ਕੋਰੜੇ, ਕੁੰਡਲੀਏ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਬਾਰਾਂਮਾਹ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਰਜਨੀਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।²⁰

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਨਿਭਾ ਤਾਂ ਪਰੰਪਰਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਤਿਰਤੀ, ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਝ ਤੇ ਚੇਤੰਨਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਨੋਖਾ ਰਸ ਤੇ ਭੀਰਤਾ ਉਪਜਾਉਣ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਵੇਦਾਂਤ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਏਨਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਤੇ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਤੱਤ ਤੇ ਨਚੋੜ, ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਚਮਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

3. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਈ (1836 - 1919 ਈ.)²¹

ਗੁਜਰਾਈ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਮੁਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਿਹਾਦ' (1872 ਈ.), ਪੰਜ ਗੰਜ

18. ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ, 'ਨੌਦੁਮਰੀ ਮੇਂ ਹੀ 'ਮੁਹਫ਼ਾਇ ਫਜ਼ਲ' ਕੇ ਨਾਮ ਸੇ, ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਇਸ਼ਆਰ ਕਾ ਏਕ ਸਜਮੂਆ ਮੁਰੱਤਬਾ ਕੀਆ, ... ਕਈ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਲਿਖੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ' ਕਰਾਚੀ ਪੰਨਾ 100 - ਅਤੇ ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਨਾਲ ਅਹੂਜਾ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, 'ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਸਗੀਵਾਲ' ਪੰਨਾ 16 (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956)।

19. ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

20. ਸਿੰਗਲ, ਪਰਮ ਪਾਲ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ', ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 24. (ਪੀ.ਐਚ. ਡੀ. ਥੀਸਿਸ)

(1874 ਈ.), ਚੰਦਰ ਬਦਨ (1887 ਈ.), ਰੋਡਾ ਜਲੀਲੀ (1888 ਈ.), ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ (1897 ਈ.) ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ 1900 ਈ.)। ਕੁਝ ਕੁ ਕਿੱਸੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਪੁੱਠੂ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਤੇ ਨਸੀਹਤੁਲ-ਚਾਫਲੀਨ (ਅੰਠਿਮ ਕ੍ਰਿਤ) ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ 22 ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਪਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹ ਗਿਣਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਰਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਯਾਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਕਹਾਂ ਤਜਨੀਸ ਅੰਦਰ, ਵਿਚ ਤਬੂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਰੁਬਾਲ ਆਵੇ ।
 ਐਪਰ ਸਾਫ਼ ਬਣਾਵਣਾ ਪਿਆ ਹਿੰਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਸਾਦੜਾ ਮਿਆਦ ਖੁਸ਼ਹਲ ਆਵੇ।
 ਯਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰ ਇਹ ਪਿਆ ਚਾਣਾ, ਪਰ ਤਰਫ਼ ਨਾ ਸੁਅਰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਵੇ।
 ਨਾ ਕੋਈ ਕਦਰ ਸੁਨਾਸ ਖਿਆਸ ਵਾਲਾ, ਐਪਰ ਇਹ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਮਾਲ ਆਵੇ। 22

ਕਵੀ ਕਾਫੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗੁੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਇਸ਼ਕ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਨਗ ਭਗ ਹਰ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼: (1829-1904 ਈ.):

ਜਿਹਲਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖਾਨਗਾਰ ਮੀਰਪੁਰ ਵਿਚ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਵੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਘਰ ਬਾਰ ਓਆਗ ਕੇ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ, ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ, ਫਿਕਹ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ । ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਸੈਫੁਲ-ਮਨੂਕ' (1862 ਈ.) ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਅਮਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ,

21. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮਿਤੂ ਦੀਆਂ ਤਾਲੀਖ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਹੈ, ਪਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੇ ਇਹੀ ਤਾਲੀਖ਼ਾਂ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

22. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਮੱਧ-ਕਾਲ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 68.

ਜਿਸ ਦੀਆਂ 9128 ਬੈਠਾਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਿਹਾਦ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਅਤੇ ਬਦੀਹ-ਅਲਜਮਾਲ,, ਹਦਾਇਤੁਲ ਮੁਸਲਮੀਨ, ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਫਕਰ, ਤੁਹਫਾ ਮੀਰਾਂ, ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ, ਸਖੀ ਖਵਾਸ ਖਾਨ, ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਤੇ ਦੇਹਿੜੇ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸੈਫੁਲ ਮਨੂਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨਿਊਜ਼ੀਅਮ ਨੈਡਨ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਚਾਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹਨ — ਕਿੱਸਾ ਸੈਫੁਲ ਮਨੂਕ, ਕਿੱਸਾ ਗੁਲ ਬਾ ਸਨੋਬਰ, ਕਿੱਸਾ ਹਜ਼ਾਰ ਗੈਸੂ ਵਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹਿ ਮਿਸਰ, ਮੁਖਤਸਿਰ ਕਿੱਸਾ ਸੈਫਿ-ਮਨੂਕ । ਲੇਖਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਮੁੱਲਕਾਂ ਥੀਂ ਸੰਗਵਾ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਬਹੁ ਤਮਾਸੀ ਲੋੜੀ ।

ਦੋਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਤਕ ਸ਼ਾਹਦੀ, ਹਿਕ ਰਿੰਦੀ ਕਰ ਜੋੜੀ ।

(ਰਿੰਦੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ) ।

ਸੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਕਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਕ ਠਿਰਪੱਖ ਅਲੋਚਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ। ਬੈਠ ਨੰਬਰ 8960 ਤੋਂ 9030 ਤਕ, ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਚਾਲੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਅਨੁਸਾਰ "ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੈਫੁਲ-ਮਨੂਕ ਨੂੰ ਉਹੋ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਹੈ, ਜੋ ਏਧਰ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਗੀਰ ਰਾਂਝਾ ਨੂੰ ਏ ।"²³

5. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ (1842 - 1902 ਈ:)

ਇਹ ਕਵੀ ਪਿੰਡ ਮਰੂਜ਼²⁴ ਜਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ 1842 ਈ. ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੀਰ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਜਿਊਣਾ ਮੌੜ , ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜੰਵ, ਬਚਾਂ-ਮਾਂਹ, ਕਾਫੀਆਂ ਆਦਿ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਉਸ ਦੀ ਗੀਰ ਲਿਖਣ ਕਰ ਕੇ ਹੋਈ। 531 ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਇਹ ਗੀਰ, ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ।

23. ਕੁਸ਼ਤਾ, ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼, " ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜੁਕਰਾ " ਨਾਹੌਰ, 1960, ਪੰਨਾ 198.

24. ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਹੈ ਮਸਕੀਨ ਮਰੂਜ਼ ਦਾ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੈ ਨਾਮ,

ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਦੇ, ਜਾਨਣ ਲੋਕ ਤਮਾਮ

ਬਹੁਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ, ਜਗ ਸਾਰੇ ਵਿਚ ਨਾਮ

ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ, ਹਰ ਦਮ ਸੁਬਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ।

6. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (1849- 1892 ਈ.)

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (1811-1874 ਈ.) ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੀਰਾਂ ਸਿੰਘ (ਗੁਜਰਾਂਕਾਵਾਲਾ) ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ। ਦੂਜਾ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (1842-1908 ਈ.) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਮਾਲੀ ਬੁਲਬੁਲ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੁਰੀ (1849-1892 ਈ.) ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਅਹਿਸਨੁਲਕਸਿਸ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ 8 ਦਸੰਬਰ 1883 ਈ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।²⁵

ਪਹਿਲੇ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੁਆਰਾ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਤੇ ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ (ਵੱਡੀ) ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਦਰਦ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਪਰ ਰੰਗ ਤੇ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-

ਉੱਠੀ ਫਜਰੇ ਪੁੰਨੂੰ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਾ ਆਇਆ, ਕਹੇ ਕੀ ਕਹਿਰ ਕੀਤੋਈ ਖੁਦਾਇਆ।
ਪਏ ਹੋਤਾਂ ਦੇ ਰਾਈ ਚੇਰ ਸੈਨੂੰ, ਮੁਠਿਓ ਨੇ ਜਾਲਮਾ ਕਰ ਜ਼ੋਰ ਸੈਨੂੰ।
ਫਿਰਾਂ ਕਮਲੀ ਕੋਈ ਦਾਰੂ ਨਾ ਜਾਣਾ, ਜੋ ਵੁੰਡਾਂ ਯਾਰ ਦਾ ਕਿਤਵਲ ਟਿਕਾਣਾ।
ਮੁਰਾਦਾਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਹੀਆਂ, ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਨਾ ਕਹੀਆਂ।

ਦੂਜੇ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ 'ਮਾਲੀ ਤੇ ਬੁਲਬੁਲ' ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਫੁਟਕਲ ਬੈਤ ਵੀ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਅਸੂ ਆਸ ਕਰ ਆਈ ਸਾਂ ਚਮਨ ਅਦਰ,
ਰਹੀ ਦਿਲ ਦੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮੁਰਾਦ ਮਾਲੀ।
ਇਕ ਜੁਦਾਈ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪਈ ਫਾਹੀ,
ਤੀਜੀ ਸੁਣੀ ਨਾਂ ਤੂੰ ਫਰਿਆਦ ਮਾਲੀ।
ਪਾਵਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਛੱਡ ਸੈਨੂੰ,
ਤੇਰਾ ਚਮਨ ਰਹੇ ਸਦਾ ਆਬਾਦ ਮਾਲੀ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬੁਲਬੁਲ ਕਹਿੰਦੀ ਤਰਸ ਕਰ ਤੂੰ,
ਐ ਬੇਦਾਦ, ਸਿਆਦ ਜਲਾਦ ਮਾਲੀ।

ਤੀਜੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

25. ਕੁਸ਼ਤਾ, ਮੌਨਾ ਬਖ਼ਸ਼, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ' (ਨਵੰਬਰ 1960) ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਪੰਨਾ 165 ਉੱਤੇ, ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਪੰਨਾ 227 ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਬਾਰੇ ਪੰਨਾ 238 ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

7. ਅਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ (1778 - 1863 ਈ:)

ਅਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਪਸੀਆਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ 1778 ਈ. ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਨਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਉਕ 98 ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੇ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ, ਲੋਪੋਕੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਿਆ। ਅਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸੇ ਗੁਲ ਸਨੋਬਰ, ਕਿੱਸਾ ਬਦੀਅ-ਚੁਲਜਮਾਲ, ਕਿੱਸਾ ਗੁਲ ਬਦਨ, ਕਿੱਸਾ ਨੈਨਾ ਮਜ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਦੇਰ ਬਦਨ' ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1869 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਛਪਿਆ। ਅਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਲਿਖਣ ਕਰ ਕੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੇਉ ਤੇ ਪਰੀਆਂ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਤੇ ਹੁਸਨਬਾਨੋ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਰੀ ਉਤੇ ਮੋਹਰ ਹੋਣ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਭਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਵਾਚਤਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੋਸ਼ਟ ਗੁਣ ਜਾਂ ਕਲਾ ਉਚਿਆਈਆਂ ਨਹੀਂ। ਬਿਆਨ ਅਮ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬੜਾ ਪਰਪਿਰਾਵਾਦੀ ਹੈ।
ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ :-

ਸੋਹਣੀ ਸੂਰਤ ਉਹ ਸਹਿਜਾਦਾ, ਆਹਾ ਯੂਸਫ਼ ਸਾਨੀ ।
ਵਾਂਗ ਜੁਲੈਖਾਂ ਖਲਕਤ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਹੋਏ ਦੀਵਾਨੀ ।
ਹੂਰਾਂ ਸਭ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ, ਵੇਖ ਹੋਵਣ ਦਰਸਾਂਦੇ ।
ਆਦਮ ਜਿੰਨ ਪਰਿਦੇ ਉਸ ਤੇ, ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ।

8. ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਸਤਾਰ (1823 - 1913 ਈ.)

ਖਾਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿਚ ਵਿਰਕ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਪਿਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਅਬਦੁਸਤਾਰ ਨੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਤੇ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮਹੀਂ-ਨਾਮਾ, ਇਬਰਤ-ਨਾਮਾ ਤੇ ਡੈਣ-ਨਾਮਾ, ਚਰਖਾ ਰੰਗ-ਰੰਗੀਲਾ ਤੇ ਮਦਹ ਨਬੀ ਕਰੀਮ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ ਲਿਖਣ ਕਰ ਕੇ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ 'ਕਸਿੱਸੁਲਮੁਹਸਨੀਨ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖ ਕੇ 1894 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। 584 ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ। ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਕਸਿੱਸੁਲਮੁਹਸਨੀਨ'

ਦੁਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਹਸੂਲ ਰਚਿਤ 'ਅਹਿਸਨੁਲਕਸਿਸ' ਤੇ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਰਚਿਤ 'ਸੈਫੁਲ ਮਨੂਕ' ਹਨ।²⁶

9. ਹਦਾਇਤੁਲਾ (1838- 1929 ਈ.)

ਆਪ ਗਲੀ ਚਾਬਕ ਸਵਾਚਾਂ, ਨਾਹੌਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤੇ ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਵੀ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਇਕ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ, ਕੁਝ ਕੁ ਦੋਹੜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।²⁷ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ਼ਕ ਸਿਜਾਜ਼ੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੋਵੇਂ ਹਨ। ਪਰ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਬਹਿਰ ਉਤੇ, ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ 1673 ਤੁਕਾਂ ਆਪ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।²⁸ ਪਰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਨੰਬਰ ਨਾ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਵਾਧਾ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਪ ਇਹ ਭੇਤ ਨਾ ਬੋਲਦੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਅਲੋਚਕ ਨਈਂ ਵੀ ਇਹ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਅਰ ਕਿਹੜੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਰਸ, ਰਵਾਨੀ, ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਉਡਾਰੀ ਵਾਰਿਸ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। 'ਡੋਲੀ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ' ਤੇ 'ਗਿਆ ਭੱਜ ਤਕਦੀਰ' ਵਰਗੇ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹਨ।

10. ਸਯੱਦ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ (1829 - 1914 ਈ.)

ਸਯੱਦ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਵਸੀਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ, ਹੀਰ-ਚਾਂਝਾ, (1889 ਈ.), ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ (1893 ਈ.), ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ (1896 ਈ.), ਕੁਲੀਆਤ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ (1901 ਈ.) ਆਦਿ ਛਪੇ। ਕੁਝ ਕੁ ਡਿਊਚਾਂ, ਗੀਤ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠ ਵੀ 'ਗੁਲਦਸਤਾ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ

26. ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ 'ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੀ ਮੁਖਤਸਿਰ ਤਾਰੀਖ਼', ਪੰਨਾ 121, ਹਵਾਲਾ ਡਾ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ' 1974, ਪੰਨਾ 456.

27. ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ — "ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਯਦਾਂ ਹਦਾਇਤੁਲਾ, ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ ਵੀ ਇਕ ਬਣਾਇਆ ਜੇ।"

28. ਕੁਸ਼ਤਾ- ਮੌਨਾ ਬਖ਼ਸ਼, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 218.

ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ²⁹(1807-1898 ਈ.) ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਚਾਂੜਾ, ਕਾਲੀ ਗੋਰੀ ਦਾ ਝਗੜਾ, ਅਭਸ਼ ਇਸ਼ਕ, ਈਦ ਤੇ ਸ਼ਬ ਕਦਰ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਦੇਹਿੜੇ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਿਵਾਇ 'ਹੀਰ-ਚਾਂੜਾ' ਦੇ ਬਾਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖਤ ਉੱਤੇ ਨਹਿੰਦੀ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੱਯਦ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਬੀ ਜਾਂ ਕੇਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਹੀਰ-ਚਾਂੜੇ ਵਿਚ, ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵੀ ਜੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ 'ਸੈ ਤੁਰ ਗਈ ਵਾਂਝਣਾ ਹੋ' ਆਇਆ ਹੈ। ਸੱਯਦ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜਿੱਥੇ ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਕੋਰੜੇ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਿੱਸਾ ਦਵੱਯਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਸੱਯਦ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ਇਕ ਡਿਰੁਫ਼ ³⁰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਏਥੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਜੀਮ ਜਿਗਰ ਵਿਚ ਜੁਖ਼ਮ ਹਿਜਰ ਦਾ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਫੇਲ ਦਿਖਾਵਾਂ, ਕਿਸ ਦਰ ਜਾਵਾਂ।
ਬਾਝੇ ਵਸਲ ਇਲਜ਼ ਨਾ ਕੋਈ, ਸੌ ਸੌ ਮਰਹਮ ਲਾਵਾਂ, ਨਫਾ ਨਾ ਪਾਵਾਂ।
ਬ੍ਰਿਹੋ ਜ਼ਾਲਮ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ, ਕਿਉਂਕਰ ਜਾਨ ਬਚਾਵਾਂ, ਖਾਕ ਸਮਾਵਾਂ।
ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਦਰਬਾਰ ਖੁਆਜਾ ਦੇ, ਰੋ ਰੋ ਹਾਲ ਸੁਣਾਵਾਂ, ਤਾਂ ਸੁਖ ਪਾਵਾਂ।

11. ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ (1861 - 1933 ਈ:)

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਗੰਧੀਲੀ(ਰਾਜਿਸਥਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪੀੜ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੇ ਕਵੀ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਮੇਰੇ ਮਨ ਹੋਰ ਰਬ ਹੋਰ ਕੀਤੀ ਸਦੇ ਰਾਮਾ,
ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਯਾਦ ਪਰ ਮਿਲਿਆ ਨਾ ਹੰਢਾਵਣਾ ॥

ਆਪ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਅਣਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 16 ਹੈ। ³¹ ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਹਣ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਗਊ ਰਕਸ਼ਾ, ਜੀਵ ਹੋਤੂ, ਸੂਮ-ਨਾਮਾ, ਕੁਪੱਥ-ਨਾਮਾ, ਚਰਬੇਨਾਮਾ,

29. ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 249

30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 255

31. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, 'ਸਦਾ ਰਾਮ ਅਧਿਅਨ', ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱ ਸਭਾ ਬਰਨਾਲਾ, 1962, ਪੰਨਾ 26-27.

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ(ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ) ਤੇ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫਲ ਅਤੇ ਅਣਕਪੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਊਣਾ ਮੌੜ, ਸੋਹਣੀ ਵੱਡੀ, ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ ਤੇ ਵਾਰਤਕ। ਆਪ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਥਿੱਤ ਤੇ ਕੋਰੜੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਕਰਕੇ ਹੋਈ। ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵੀ ਪੰਡਤ ਸਦਾ ਰਾਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕੋਟ ਫ਼ਤਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ , ਸਤੀ ਸਰਲੋਚਨਾ, ਸ਼ਾਮੋ ਨਾਰ, ਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਤੇ ਜੀਵ ਵਗੈਰਾ ਕਿੱਸੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਚਲਾਕੀ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੇਚੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ ਉੱਤੇ ਬੁਜੀ ਤੇ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ, ਪਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ।³²

12. ਹਾਸ਼ਮ ਮੁਖ਼ਲਿਸ (1820-1895 ਈ:)

ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਪੁਤਰ ਹਾਸ਼ਮ ਪਿੰਡ ਵਡਾਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 1820 ਈ: ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਆਪਣਾ ਤਖ਼ੱਲਸ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਰਚਨਾ, ਕਿੱਸਾ ਸੱਸੀ ਪੁੱਠੂ ਬੈਤਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸੁਆਲ ਜਵਾਬ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹੁਨਰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਠਣ ਕਰਕੇ, ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸੋਜ, ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਵਹਾ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਪੁੱਠੂ ਮਾਂ ਆਖਦੀ ਹੈ :-

ਰੇ ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਮੰਨ ਮੇਰਾ, ਖਲੀਂ ਜਾ ਨਾ ਜਾਨ ਗਵਾ ਕੁੜੀਏ ।
ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਵਿਚ ਠਹੀਂ ਰਵਾ ਕੁੜੀਏ ।
ਉੱਚੀ ਕੂਕ ਨਾ ਬਹੁਤ ਸੁਣਾ ਲੋਕਾਂ, ਰੱਖ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤ ਛੁਪਾ ਕੁੜੀਏ ।
ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਬਣਣ ਸ਼ਰੀਕ ਤੇ ਦੇਣ ਤਾਅਨੇ, ਯਾਰੀ ਹੋਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਠਾ ਕੁੜੀਏ ।

13. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਪਾਲ (1846-1914 ਈ:)

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੰਝਲ ਵਿਚ ਸ਼. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੇ ਘਰ 1846 ਈ. ਨੂੰ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਆਪ ਸੂਫੀ ਸੁਭਾ ਦੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਬਤੌਰ ਕਵੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਪਕਿਆਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ। ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸਿੱਧਾ ਪੱਧਰਾ ਬਿਆਨ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

32. ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ, ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਕਿੱਸਾ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ, (1876 ਈ.), ਕਿੱਸਾ ਬਿਸ਼ਨੋ ਬੱਗਾ ਮਲ (1878 ਈ.)
ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ (1893 ਈ.), ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ (1894 ਈ.) ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਮਾਇਣ
(1895 ਈ.)। ਕਿੱਸਾ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਕਵਿਤਾ³³ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ-
ਕਲਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਆਈ ਜਾਗ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਤਾਈਂ, ਨਿਮੋਝਾਨ ਹੋਇਆ, ਅੱਖੀਂ ਨੀਰ ਆਇਆ।
ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਨੇ ਸੀ, ਘਰ ਆਪਣੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਪਾਇਆ।
ਰੰਗ ਜ਼ਰਦ ਹੋਇਆ, ਗਏ ਹੋਸ਼ ਮਾਰੇ, ਸੁਣੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਰਦ ਦਾ ਤੀਰ ਲਾਇਆ।
ਕਹਿੰਦਾ ਰੋ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਡੋਪਾਲ ਸਿੰਘਾ, ਆਬੇ ਦਾਣਾ, ਸਾਡਾ ਹੁਣ ਰੱਬ ਚਾਇਆ।

14. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ:

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।
ਉਸ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਹੀਰ' ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ
ਕਾਲ ਮੱਧਰ ਤੇ ਪੋਹ ਸਮੇਤ 1921³⁴ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦਸੰਬਰ 1864 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ
ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਾਂ
ਵਾਲਾ ਤੇ ਚੂਨੇ ਵਾਲੇ ਬੇਦੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਦੰਤ ਵਿਚ ਸਰੱਸਵਤੀ
ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਿਕੀਕੀ ਵਲ ਇਕ
ਕਦਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਨਈਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਯੁੱਧ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ ਅਧਿਆਤਮਕ
ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

ਰਾਂਝਾ ਅਯਮਾ, ਹੀਰ ਹੈ ਖ਼ਿਤੀ, ਫੁਰਦੀ ਝੰਗ ਸਿਆਲ, ਸਰੀਰ ਸਮਝਾਈਏ ਜੀ।
ਵਿਸੇ ਮੇਰੀ ਸਹੇਲੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੀ, ਬੇਨਾ ਚਿਤ ਸੈਂ ਸਭੀ ਸੁਣਵਾਈਏ ਜੀ।
ਤਖ਼ਤ ਨਾਮ ਹਜ਼ਾਰਾ, ਦਰਗਾਹਾਂ ਜਮੀਆ, ਅੰਤਸ਼ਕਰਨ ਭਾਈ, ਵਾਸ਼ਨਾ ਮਾਊਂ ਸੀ ਜੀ।

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਵਿੱਤ, ਦੋਹਰਾ ਆਦਿ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬੜੀ
ਗਤੀਰ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ

33. ਦੁਹੀ(ਨੰ:29), ਪੰਨਾ 237.

34. "ਸਮੇਤ ਉਨੀ ਸੈ ਇਕੀਏ, ਮਾਸ ਮੱਧਰ, ਪੋਹ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਸੂਰੂ ਕੀਤਾ, ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ
ਬੀਚ ਲਿਖਾਇਆ ਈ।"

ਵਾਰਤਾਨਾਥ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੀਰ ਅਨੋਖਾ ਸੁਆਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ,
 " ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਮਜ਼ੀ ਹੋਈ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਸਿਠਾਸ , ਤਰਲਤਾ ਤੇ ਜੋਰ ਹੈ ।.. ਨਾਟਕੀਪਨ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ । ਵਿਦਵਤਾ ਵਿਚ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਬਿਆਨ ਦੇ ਸਜਿਮ, ਸੰਕੋਚ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਵਿਚ, ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਵਿਚ ਦਮੋਦਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਿਸ ਵਰਗੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ , ਪਰ ਵਾਰਤਾਨਾਥ ਦਾ ਜੋਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦਿਖਾਂਦਾ ਹੈ ।"³⁵

ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ ਰਾਂਝੇ ਪਾਸੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦੇ ਮੁਠਾਂ ਨੂੰ ਅਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੜਵੀਂ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ :-

ਠੈਣ ਗੁਲੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜਾਚੁਦੇ ਨੀ, ਵਾਂਗ ਕੁਠਿਆਂ ਝਾਤੀਆਂ ਪਾਚੁਦੇ ਨੀ ।
 ਮੁਰਦਾ ਮਰੇ ਤਾਂ ਜਾਇ ਨਵਹਾਚੁਦੇ ਨੀ, ਨੀਕੇ ਨਾਹ ਕੇ ਸਭ ਨੈ ਆਚੁਦੇ ਨੀ।
 ਹਲਵਾ ਖਾਣ ਨੂੰ ਸ਼ੋਰ ਹੋਇ ਆਚੁਦੇ, ਨੀ ਸਾਰੀ ਤੌਣ ਵਲਟੋਹੀ ਮੁਕਾਚੁਦੇ ਨੀ ।
 ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਬਣਦਾ ਕੋਈ ਆਣ ਆਖਾ, ਫੜਨ ਤਸਬੀਆਂ ਪੌਣ ਹਿਨਾਚੁਦੇ ਨੀ।
 ਪਾਇ ਬਗਲ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਤੇੜ ਤੰਬਾ, ਆਸਾ ਰੱਖ ਟੋਪੀ ਸਿਰੇ ਨਾਚੁਦੇ ਨੀ।
 ਵਾਂਗ ਬਗਲਿਆਂ ਆਖੀਆਂ ਸੀਟ ਉੱਟੋ, ਮੱਛੀ ਦੇਖ ਨਾ ਦਿਤ ਠਹਿਰਾਚੁਦੇ ਨੀ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਧਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਚਮਕ ਤੇ ਸਮਜਕ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਲਮ ਚਲਾਈ । ਅਛਾਬ ਵੱਧ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਹਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਸੰਖਿਪੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਸਖਿਪ ਵਿਚ, ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

15. ਠੱਥਾ ਸਿੰਘ (1834-1924 ਈ.): ਪਿੰਡ ਚੀਸੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ, ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਰਚਨਾ — ' ਜੀਊਣਾ ਮੌੜ' 1893 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ।

ਠਮੂਠਾ: ਪੀਤੀ ਰੱਜ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ, ਪੈਰ ਦੇ ਲਿਆ ਰਕਾਬ,
 ਜਿਵੇਂ ਖਿੜਿਆ ਗੁਲਾਬ, ਠੈਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਰ ਦੇ ॥

35. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ,
 ਪੰਨਾ 40-41.

16. ਕਰਮ ਸਿੰਘ (1842- 1916 ਈ.): ਪਿੰਡ ਦੂਸੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਲ ਤੇ ਜਗਨਾਮਾ ਕਾਬਲ (1882 ਈ.) ਹਨ। ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਅਣ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀਰ, ਸੱਸੀ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਤੇ ਕੌਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।³⁶
17. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (1860 - 1911 ਈ.): ਪਿੰਡ ਲੌਗੋਵਾਲ (ਸੰਗਰੂਰ) ਇੱਕੋ ਇਕ ਰਚਨਾ ਜੀਊਣਾ ਮੌੜ 1897 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ।
18. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (1864-1934 ਈ.) : ਪਿੰਡ ਸੁਧਾਰ(ਲੁਧਿਆਣਾ) ਕੇਵਲ ਦੁਨਾ-ਭੱਟੀ 1892 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਿਆ।
19. ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ (1864-1934 ਈ.): ਪਿੰਡ ਰੌਵਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ - ਕੇਵਲ ਸਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ (1889 ਈ.)
20. ਪਿਆਨ ਸਿੰਘ(1865-1930 ਈ.): ਪਿੰਡ ਭੁੰਦੜ(ਬਠਿੰਡਾ)- ਜੰਨ ਅਤੇ ਜੰਨ ਜਨਾਨੀ, ਦੋਵੇਂ 1882 ਈ. ਵਿਚ ।
21. ਬਾਗ ਸਿੰਘ (1866- 1918 ਈ.): ਪਿੰਡ ਭੇਖਾ (ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ - ਪੱਤਲ 1884 ਈ.)।
22. ਗੋਕਲ ਚੰਦ (1868-1951 ਈ.): ਪਿੰਡ ਬੀਸੀਆਂ(ਲੁਧਿਆਣਾ), ਪ੍ਰਤਾਪੀ (1896 ਈ.) ਹੀਰ (1898 ਈ.) ਤੇ ਜੈਮਨ ਫੱਤਾ (1900 ਈ.)। ਹੀਰ ਇਸ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਕਿੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਮੱਖਾ ਤੇਨੂੰ ਹੀਰ ਦਾ ਸੈਂ ਕਰਾਂ ਕੀ ਬਿਆਨ ਮੀਆਂ,

ਤੇਜ ਨਹੀਂ ਝਲਦੀਆਂ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਹਮਾਨਣਾ ।

ਸੂਰਜ ਠਿਵਾਸ ਕਰੇ, ਹੀਰ ਦੇ ਜੋ ਮੱਥੇ ਵਿਚ,

ਉੱਪਰ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਨਣਾ ।

ਅਕਸ ਅਕਾਸ਼ ਪਵੇ ਹੀਰ ਵਾਲੇ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ,

ਚਾਨਣ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਆਪ, ਹੀਰ ਦੇ ਪਛਾਨਣਾ ।

ਕਰੇ ਗੋਕਲ ਚੰਦ, ਸੁਭੀ ਹੀਰ ਤੋਂ ਹੈ ਰਦ ਧੈਦੀ,

ਜਾਗ ਧੈਦੀ ਹੀਰ ਤਾਂ ਜਗਤ ਹੁੰਦਾ ਚਾਨਣਾ ।³⁷

ਨੈਣ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦੇ, ਓੱਖੀ ਕਟਾਰੀ ਜਿਉਂ

ਚੀਰ ਦਿੰਦੀ ਅੱਖ, ਲਕੜੀ ਨੂੰ ਆਰੀ ਜਿਉਂ ।³⁸

36. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), 'ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ', (ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਥੀਸਿਸ)।

37. ਹੀਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਅੱਲਾ ਬਖਸ਼ ਮੌਲਾ - ਬਖਸ਼ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1898 ਈ.,

23. ਬਜਾਰਾ ਸਿੰਘ (1869-1920 ਈ.): ਪਿੰਡ ਐਲਖ(ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ), ਹੀਰ 1894 ਈ.

ਨਮੂਨਾ:- ਦੁਖ ਰੂਪ ਦੇਹ ਤੇ ਗੁਮਾਨ ਯੈਸਾ ਕਰੇ ਬੰਦਾ
ਰੇਤਦੀ ਹੈ ਕੰਧ ਇਕ ਦਿਨ ਗਿਰ ਪੈਣੀ ਹੈ ।

ਜਾਂ— ਕੀੜੀਆਂ ਜੇ ਕਹਿਣ ਅਸੀਂ ਉਡ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਜਾਣਾ,
ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਦਲ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲਨਕਾਰਦਾ ।
ਵੰਞਾਂ ਦਾ ਜੇ ਪੂਤ ਕਰੇ, ਮਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤਾਈਂ,
ਗੁੰਗਾ ਬੈਠ ਖੂਬ ਚਾਰ ਵੇਦ ਹੀ ਉਚਾਰਦਾ ।
ਏਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜੇ ਤਾਂ ਸੱਚ ਹੈ ਬਜਾਰਾ ਸਿੰਘ,
ਤਾਂ ਵੀ ਪੱਲਾ ਡੋਏ ਨਾ, ਹੀਰ ਰਾਝੇ ਯਾਰ ਦਾ ।³⁹

24. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ (1872-1943 ਈ.): ਤਮਪੁਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ਪੂਰਨ ਭਗਤ (1894 ਈ.)
ਜਾਨੀ ਚੋਰ (1897 ਈ.), ਸ਼ਾਮੋ ਨਾਰ (1899 ਈ.)।

25. ਰਣ ਸਿੰਘ (1877 - 1931 ਈ.) : ਪਿੰਡ ਨਿਹਾਲ ਵਾਲਾ(ਸੰਗਰੂਰ), ਕਿੱਸਾ ਖੁੰਡ
ਵਾਲੀ ਨਾਰ (1889 ਈ.) ।

26. ਨੰਦ ਸਿੰਘ (1880-1950 ਈ.): ਪਿੰਡ ਜੈਠੂ ਕੇ(ਸੰਗਰੂਰ), ਪੂਰਨ ਭਗਤ(1898 ਈ.)।

27. ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ(1868-1930 ਈ.): ਪਿੰਡ ਲੁਹਾਰਾ(ਲੁਧਿਆਣਾ) - ਕਾਢੀਆਂ (1890 ਈ.),
ਬਚਾਂਚ (1896 ਈ.), ਗਿਆਨ ਸੋਹਣੀ (1899 ਈ.) ।

28. ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ (1865-1942 ਈ.): ਹੀਰ (1893 ਈ.) ਰੱਖ ਲਿਖਤ⁴⁰

ਨਮੂਨਾ:- ਟਾਹਲੀ ਦੀ ਛਾਇਆ, ਭੂਰਾ ਰਾਂਝਣੇ ਵਿਛਾਇਆ,
ਉਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੈਠੀ, ਹੀਰ ਭਰਦੀ ਹੈ ਮੁਠੀਆਂ।
ਮੁਠੀਆਂ ਭਰੇਦੀ ਦੰਦ ਜਿਹਾ ਮੁਖ ਦੇਖ ਉਹਦਾ,
ਨੱਥੀ ਹੀਰ ਸੈਂ ਸਲੇਟੀ ਯਾਰ ਰਾਂਝਣੇ ਨੇ ਕੁੱਠੀਆਂ।
ਕੁਠੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਚੰਮ ਨਾਰ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੀ,
ਮਨ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਤੂੰ ਸਮਾਧੂਂ ਇਹਦੀਆਂ ਜੁਤੀਆਂ।
ਜੁਤੀਆਂ ਬਗੈਰ ਬਣੇ ਨਾਹਿ ਕੁਝ ਪੈਰ ਦਾ ਹੀ,
ਕਰੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ, ਰੱਖੀਂ ਯਾਰ ਪੈਣ ਪੁਠੀਆਂ ।

38. ਪ੍ਰਤਾਪੀ, ਗੋਕਲ ਦੰਦ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1896 ਈਸਵੀ, ਪੰਨਾ-5.

39. ਹੀਰ ਬਜਾਰਾ ਸਿੰਘ , ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 63.

40. ਉਹੀ(ਨੰਬਰ 36), ਪੰਨਾ 33 .

29. ਗੋਰੀ ਨਾਥ ਗੋਰੀ (1863-1908 ਈ.): ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ । ਪੰਡਤ ਮਾਠ ਸਿੰਘ, ਕਾਲੀਦਾਸ ਆਪ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਇਕ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ 'ਮਲਕੀ ਕੀਮਾਂ' (1883 ਈ.) ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।
30. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਖੱਤਰੀ (1859-1917 ਈ.): ਪਿੰਡ ਕਾਲਾ (ਜਿਹਲਮ) ਕਿੱਸਾ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਵ ਬਹਿਰੋਜ਼ ਬਾਨੇ (1895 ਈ.), ਕਿੱਸਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ(1897 ਈ.) ।
31. ਮੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਤੁੱਗੜ (ਜਨਮ 1860 ਈ.): ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ(ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਮੁਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸਤ ਸੌਰਾ ਤੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਗੋਸੀਆਮ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੈਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖ ਕੇ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।
32. ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼: (1785- 1876 ਈ.): ਨਾਰੋਰ— ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੈਰ ਰਾਂਝਾ, ਬੈਤਾਂ ਤੇ ਡਿਰੁਵਾਂ ਆਪ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ।
33. ਮੋਲਵੀ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ (1820 - 1895 ਈ.) - ਪਿੰਡ ਫੁਲਰਵਨ (ਸਿੰਟ ਗੁਮਰੀ) ਮਾਝੀਆ, ਢੋਲੇ, ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬੈਤ ਲਿਖੇ ।
34. ਚੌਧਰੀ ਘਸੀਣਾ ਮਲ ਗੁਮਨਾਕ -(19 ਸਤੰਬਰ 1857 - 10 ਜਨਵਰੀ 1917 ਈ.): ਕਿਠਾਂ-ਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ - ਅਠਗਿਣਤ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਹ ਹਨ - - ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਕਿੱਸਾ ਪਰਤਾਬੀ, ਦਿਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ, ਸਵਾਠਹਿ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਠਲਵਾ, ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ, ਕਿੱਸਾ ਦਿਲ ਖੁਰਸ਼ੀਦ, ਕਿੱਸਾ ਭਰਖਰੀ ਹਰੀ, ਕਿੱਸਾ ਰਾਜਾ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ।
35. ਪੀਰ ਡੇਕ ਆਲਮ :(1857 -) ਪਿੰਡ ਕਠਾਦੌਰ(ਗੁਜਰਾਬ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ- ਕਿੱਸਾ ਅਸਗਰ ਸ਼ਾਹਰਾ, ਪਹੁ ਫੁਟੀ, ਇਸ਼ਕ ਮੁਹੰਮਦੀ, ਸੱਚੀ ਮਾਲਾ, ਪੀਰ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ, ਮਦਹਯਾਦ ਮੁਸ਼ਾਇਖ਼ ।
36. ਭਾਈ ਖਾਂ ਸੁੰਦਾ (1860-1924 ਈ.): ਕਾਲਾ ਅਫ਼ਗਾਨਾ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਾਰਿਹਾਦ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਤੇ ਕੁਝ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ।
37. ਨਾਰੋਰਾ ਸਿੰਘ :(1865-1923 ਈ.) : ਗੁਮਟੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਰੋਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 9 ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਗੈਰ ਰਾਂਝਾ (1899 ਈ.) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।
38. ਸ਼ਾਈਂ ਮੋਲਾ ਸ਼ਾਹ :(ਜਨਮ 1867 ਈ.) ਮਜੀਠਾ(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਗੈਰ ਰਾਂਝਾ, ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ

ਅਖੀਰ ਤਕ ਛਪੀਆਂ। ਕੁਝ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ (ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ 42.)।

ਪਿਛੇ, ਸਥਿਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਕਿਸੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਹੋਣ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਲੇਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਅੱਜ ਉਘੇ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਗਭਗ ਹਰ ਕਵੀ ਨੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀ⁴¹ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਕਾਲ ਆਖਣਾ ਵੀ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਜਾ ਕਾਵਿ-ਚੂਪ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ⁴² ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਭਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਈ। ਤੀਜਾ ਕਾਵਿ-ਚੂਪ 'ਮਾਝਾਂ',⁴³ ਚੌਥਾ 'ਜੀਵਾਂ ਜਾਂ ਪੱਤਲਾਂ'⁴⁴ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਝਗੜੇ'⁴⁵ ਹਨ। 'ਕਾਫ਼ੀਆਂ', 'ਗਜ਼ਲਾਂ',

41. ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ ਵਾਂਗ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ, ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਨਗਭਗ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
42. ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸਮਿਤ ਦੇ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕੇ ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ, ਵਿਚ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸਮੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਸ਼ਮਲੇ ਵੀ ਬਿਆਨੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ।
43. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ 'ਮਾਝ' ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਮਾਝਾਂ' ਕਾਵਿ-ਚੂਪ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰੰਗ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਵੱਖਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
44. ਬਰਥ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਗਾਈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਜੰਨ ਜਾਂ ਜੀਵ। ਜਨਾਨੀਆਂ ਪੱਤਲ ਤੇ ਪਈ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਜੀਵ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਲ ਜਾਂ ਜੀਵ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਗਾਈ ਜਾਏ।
45. ਜਦੋਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਧੜਿਆਂ ਜਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗਲ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਝਗੜੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੱਥ ਅਜਮਾਇਆ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਖਿਪ ਚਰਚਾ ਉਪ੍ਰੰਤ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ:

"ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਉਹ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਅਲਫ਼' ਤੇ 'ਕੈ' ਨੇ 'ਯੋ' ਤਕ ਇਕ ਇਕ ਹਰਫ਼ ਠਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਮਿਸਰਾ ਬੰਦ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਬਹਿਰ-ਤਵੀਠ (ਲੰਬੇ ਬਹਿਰ) ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।"⁴⁶ ਫਾਰਸੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਤੀਹ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਇਕੱਠੇ ਠੈ ਕੇ ਜਦ ਉਸ ਠਾਲ ਨੰਬੇ ਤੋਲ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰਚਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਲਈ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬੱਝਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਦੇਹੜਿਆਂ, ਬੈਤਾਂ, ਡਿਉਵਾਂ, ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ-ਮਿਜਾਜ਼ੀ, ਇਸ਼ਕ-ਚਕੀਕੀ, ਸੂਫ਼ੀ, ਵੇਦਾਂਤ, ਪਰਮਾਰਥ ਵੈਰਾਗ ਸਿੱਖਿਆ ਬੀਰਤਾ, ਜੋਗ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਸੌ ਤੋਂ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਤੀਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਕਈ ਕਵੀ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਚਿਅਕ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਅੱਧ-ਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਫਾਰਸੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਸਹੀ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਸਨ ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—"ਅਰ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਲਫ਼ਜ਼ ਜੋ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਉਸ ਹਰਫ਼ ਠਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਜੁਆਦ, ਜੇ, ਜੋਇ ਤੇ ਜੁਲ ਦਾ ਭੇਦ ਚੁਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ, 'ਤੇ', ਤੋਇ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਘਮਸਾਨ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ।"⁴⁷

46. ਅਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਸੁਖ਼ਤਸਿਰ ਤਾਰੀਖ਼', ਠਾਹੌਰ, 1964, ਪੰਨਾ 21

47. ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ, 'ਹੀਸ ਚੇਗ', ਪੰਨਾ 78.

ਡਾ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: " ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰਾ (1850-1900 ਈ:) ਕਾਲ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 70 ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਰਵਾਇਤੀ ਜੋਗੀ ਬਣ ਗਈ; ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਮੁਖੀ, ਰੂਪ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸੁਬਦ-ਬਾਜ਼ੀ ਉਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਇਹ ਬੈਤਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਯੁਗ ਸੀ।... ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੈਤ ਬਾਜ਼ੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਅਨ-ਪੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚਲੀ ਗਈ। "

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਦਾ ਮੁਢ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਕੂਫ਼ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਾਰਨ ਦੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਬੱਝਾ।⁴⁹ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਨੂੰ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,⁵⁰ " ਇਹ ਵੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਹਰਫ਼ੀ, ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖੀ। ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਨੇ ਮੁਕੰਮਲ ਪੰਜ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜੋ ਬੈਤ ਆਖਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹਰਫ਼-ਤਰੱਜੀ ਤੋਂ ਆਸਰਾ ਠੇ ਕੇ ਹੀ ਆਖਿਆ । "

ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਕੇ, ਹਰ ਵਰਗ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਆਕਾਰ ਵੱਧ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ। ਕੁਝ ਇਕ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ 1900 ਈ: ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ।

(1) ਅਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ (1778 - 1863 ਈ.), (2) ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ (1785-1876 ਈ.), (3) ਰਮਜ਼ੂ ਪਸ਼ੋਰੀ (1816-1898 ਈ.), ਅਰੂੜਾ ਰਾਏ (1818 - 1880 ਈ.), (5) ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਖੁਲਦੀ (1792- 1862 ਈ:), (6) ਹਾਫ਼ਜ਼ ਅੱਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਪਿਆਰਾ(1789 - 1860 ਈ.), (7) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (1811-1874 ਈ.) (8) ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ (1827-1858 ਈ.), ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਅਲਮਪੁਰੀ(1849 - 1892 ਈ.), (10) ਮੌਲਵੀ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ (1820- 1895 ਈ.), (11) ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ

48. ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1972,

ਪੰਨਾ - xx1

49. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ xix.

50. ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ, 'ਹੀਸ ਚੋਗ', ਪੰਨਾ 76.

ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਮੁਖਲਿਸ਼ (1820-1895 ਈ.), (12) ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਸਤਾਰ (1823 - 1913 ਈ.), (13) ਅਬਦੀ ਕੈਸਰ ਸ਼ਾਹੀ (1830-1918 ਈ.), (14) ਅਬਦੀ ਕਾਦਰੀ (ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1882 ਈ.), (15) ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ (1830-1904 ਈ.), (16) ਬਰਦਾ ਪਸ਼ੋਰੀ (1827- 1897 ਈ.), (17) ਪੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਆਸੀ (1837-1892 ਈ.), (18) ਬਾਬਾ ਸਾਦਿਕ (1834-1909 ਈ.), (19) ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ (1834-1929 ਈ.), (20) ਗੰਗਾ ਰਾਮ(1835-1907 ਈ.), (21) ਸਯੱਦ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ (1837- 1890 ਈ.), (22) ਹਾਫ਼ਜ਼ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ (1838-1902 ਈ.), (23) ਸਾਈਂ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਸਾਈਆਂ (1838-1929 ਈ.), (24) ਹਦਾਇਤੁਲਾ (1838-1929 ਈ.), (25) ਰਫ਼ੀਕ ਸੇਰਠੀ(1841-1889 ਈ.), (26) ਤਜੁਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨੀ (1844-1911 ਈ.), (27) ਮੀਆਂ ਹੁਸੈਨ (1844- 1916 ਈ.), (28) ਫਕੀਰ ਅਲੀ ਫਕੀਰ (1846-1903 ਈ.), (29) ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ(1851-1930 ਈ.), (30) ਰਹੀਮ ਯਾਰ ਜਾਂ ਰਹੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ (1851-1903 ਈ.), (31) ਗਾਮੀ ਖਾਂ (1860-1916 ਈ.), (32) ਭਾਈ ਖਾਂ ਸ਼ੈਦਾ(1860-1924 ਈ.), (33) ਹਾਫ਼ਜ਼ ਬਖ਼ਸ਼ੀ (1868-1922 ਈ.), (34) ਤਾਜਾ ਸਿੰਘ ਤਰਨਤਾਰਨੀ(ਰਚਨਾ-ਕਾਲ 1888 ਈ.), (35) ਮੌਲਵੀ ਦਿਲ ਮਜ਼ੀਰ(1875 ਈ.....), (36) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ(1842-1903 ਈ.), (37) ਫਜ਼ਲੁ-ਦੀਨ (1848-1937 ਈ.), (38) ਖਲੀਫ਼ਾ ਕਮਰ (1857-1903 ਈ.), (39) ਗ਼ਮਨਾਕ (1857-1917 ਈ.)।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਖ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਕਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਅਰਥਾਤ 11, ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ, ਅੱਠ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜ, ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ। ਦੋ ਇੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਵੀ ਹਨ।

(ਉ) ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਵੀ ਹਨ:-

- 1) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੁਰੀ(ਕਿੱਸਾ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ), (2) ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਮੁਖਲਿਸ਼(ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ) (3) ਸਯੱਦ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ(ਹੀਰ ਦੌਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਡਿਉਢ)

ਉਦਾਹਰਣ:

ਤੇ - ਤਪਦੇ ਦੇ ਠੈਣ ਤੱਤੀ ਦੇ, ਉਹ ਰੱਤ ਵਹਿਦਿ ਪਰਨਾਲੇ ।

ਖੜੀ ਪੁਕਾਰੇ, ਕਰ ਕਰ ਨਾਹਰੇ, ਦੁਖ ਪਾ ਗਏ, ਹੋਤ ਰਜ਼ਾਲੇ ।

ਠਾ ਛੱਡ ਜਾਈਂ ਪੁੰਨੂ ਯਾਦਾ, ਸੈਨੂੰ ਆ ਮੁੜ ਠੈ ਚਲ ਠਾਲੇ ।

ਠੈ ਪੈਗ਼ਾਮ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲਾ, ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦੇ ਕੀ ਕਰੀਂ ਹਵਾਲੇ।⁵¹

ਅ) ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਹਨ:- (1) ਗੰਗਾ ਰਾਮ (ਗੋਪੀ ਚੰਦ), (2) ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤਰਲਤ ਚਨੀ (ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ)।

ਉਦਾਹਰਣ:-

ਜੇ- ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਭਰਥਰੀ ਦੇਰ ਨਾਈ, ਛੱਡ ਰਾਣੀਆਂ ਰਾਜ ਓਆਗਿਆ ਈ।
ਤੱਜ ਸੋਤੀਆਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ, ਤਜੇ ਮੰਤਰੀ ਸੈਣ ਸਭ ਭਾਗਿਆ ਈ।
ਲੱਗਾ ਫੁੰਡਣੇ ਜੋ ਗੋਰਖ ਨਾਖ ਤਾਈ, ਕੋਈ ਭਾਗ ਜੋ ਪੂਰਬਨਾ ਜਾਗਿਆ ਈ।
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲੱਭਾ ਸਿੱਧ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦੇ ਪੱਗ ਸੈਂ ਨਾਗਿਆ ਈ।⁵²

ੲ) ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ:- (1) ਅਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ (ਮੁਨਾਜਾਤ), (2) ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ (3) ਅਬਦੀ ਕਾਦਰੀ (4) ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਸਤਾਰ (ਮੁਨਾਕਬਿ ਰਸੂਲ), (5) ਅਬਦੀ ਕੈਸਰ ਸ਼ਾਹੀ (ਯਾਰ ਨਾਮਾ), (6) ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ (ਕਸ਼ਕੋਲਿ ਕਲੰਦਰੀ), (7) ਹਦਾਇਤੁਲਾ (ਰਸਦ ਤੌਸੀਫੀ), (8) ਫਕੀਰ ਅਲੀ ਫਕੀਰ (ਸ਼ਹਾਦਤ ਹਫ਼ਤ ਪੈਕਰ), (9) ਚਹੀਮ ਯਾਰ (ਸ਼ਹਾਦਤ), (10) ਪੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਆਸੀ (ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ)।

ਉਦਾਹਰਣ:-

ਸੈ - ਸਾਖਤ ਮੰਨ ਆਲਿ-ਦਬੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਕੋਈ ਉਤਵਲ ਆਇਆ - ਰੁਤਬਾ ਪਾਇਆ।
ਵਾਹ ਵਾਹ ਜ਼ਯ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਦੀ, ਕਰਬਲ ਸਿਰ ਕਟਵਾਇਆ, ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ।
ਕਰ ਕੁਰਬਾਨ, ਘਰਾਨਾ ਆਪਣਾ, ਉੱਮਤ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਾਇਆ, ਰੰਜ ਉੱਠਾਇਆ।
'ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ' ਵਾਹ ਰੁਤਬਾ ਉਸ ਦਾ, ਸਾਰਾ ਘਰ ਕੁਹਾਇਆ ਤੇ ਲੁਟਵਾਇਆ।
(ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ)⁵³

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਇਸ਼ਕ, ਵਿਡੋਵਾ, ਸਿੰਗਾਰ, ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੇਖਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-

ਜੀਮ- ਜਾਠੇ - ਮਨ ਮੇਰੇ ਤੇ ਖਫਾ ਰਹਿਣੈ, ਸੈਨੂੰ ਦੱਸ ਸੈਂ ਕਿਹੜਾ ਕਸੂਰ ਕਰਨਾਂ।
ਤੇਰੀ ਬਦੀ ਬਖੀਲੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤੇਰੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਸਿਫਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾਂ।
ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਮਿਲਣ ਮਿਲਾਣ ਤੇ, ਨਾ ਸੈਂ ਕਹਿਣਾ ਨਾ ਤੈਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾਂ।
ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਈਂ ਤੂੰ ਸਾਖਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੈਂ ਬੇ-ਦਸਤੂਰ ਕਰਨਾਂ।
(ਸਾਈਂ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਸਾਈਆਂ)⁵⁴

51. ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੁਰੀ-"ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਸੌਸੀ ਪੁੰਨੁ " , ਪੰਨਾ-2

52. ਉਹੀ(ਕੰ:48), ਪੰਨਾ 449

53. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 258-259

54. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 328.

ਕੁਝ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ, (ਬਾਬਾ ਸਾਇਕ ਤੇ ਬਰਦਾ ਪਸ਼ੋਰੀ) ਕੁਝ ਕੁ ਸੂਫ਼ੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਫੁਟਕਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨੇ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। 'ਬਰਦਾ ਪਸ਼ੋਰੀ' ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ:-

ਸ਼ੀਨ - ਸੁਹਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਥੀਂ ਟੁਰਿਆ ਬਰਦਾ, ਕਢਿ ਬਟਕ ਦੇ ਆਣ ਖਿਲ੍ਹਾਰਿਓ ਨੇ।
ਪੰਜ ਸਤ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦੇ, ਬੇੜੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾਅਰਾ ਜੋ ਮਾਰਿਓ ਨੇ।
ਬੇੜੀ ਆਰ ਆਵੇ, ਬੇੜੀ ਪਾਚ ਜਾਵੇ, ਵਿਚ ਬਰਦੇ ਨੂੰ ਚਾ ਖਿਲ੍ਹਾਰਿਓ ਨੇ।
ਬਰਦਾ ਆਖਦਾ ਯਾਰੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਾਢੇ, ਪਿੰਡੀ ਜੇਲੁਖਾਣੇ ਅੰਦਰ ਵਾੜਿਓ ਨੇ।⁵⁵

ਡਾ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, " ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚਾਰੇ ਵਾਂਗ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉਗ ਆਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। "⁵⁶

ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰੁਤ ਵਰਣਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰੁਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਬਿਰਹਾ ਜਾਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਤੇ ਸਿਠਾਪ ਦੀ ਤਾਘ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੁਤ ਬਦਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਰਸਿਕ ਤੇ ਬਿਰਹੜੇ ਮਨ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪਿੰਡੇ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ, ਰਹੱਸਵਾਦ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ, ਜਾਂ ਭੀਰਤਾ ਲਈ ਵੀ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਤਾਂ ਰਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਘਟਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ ਨੇ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਛੰਦ ਜਾਂ ਰਾਗ ਵੀ ਰਾਖਵਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਤੇ ਛੰਦ ਵੀ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ।

55. ਉਹੀ(54), ਪੰਨਾ 299.

56. ਸੀਤਲ - ਜੀਤ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), "ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ", ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪੰਨਾ 26.

ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤੁਖਾਰੀ ਰਚਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਅਠੀ ਹੈਦਰ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਰਚਿਆ।⁵⁷ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਵੀ ਹੋਰ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- 1) ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, (2) ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, (3) ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿਫ਼, (4) ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਸਤਾਰ, (5) ਬਾਬਾ ਦੇਸ ਰਾਜ, (6) ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ, (7) ਨਚਾਇਣ ਸਿੰਘ, (8) ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਬਹੁੜੀ, (9) ਮੌਲੇ ਸ਼ਾਹ, (10) ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ, (11) ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ, (12) ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ (13) ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ, (14) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, (15) ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, (16) ਹਦਾਇਤੁਲਾ, (17) ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, (18) ਰਹੀਮ ਯਾਰ, (19) ਕਰੀਮ ਯਾਰ, (20) ਅਹਿਮਦ ਦੀਨ, (21) ਰਹੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਸਾਅਦ, (22) ਬਖ਼ਸ਼ ਅੱਲਾ, (23) ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ, (24) ਸ਼ੌਕਾ ਰਾਮ, (25) ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, (26) ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, (27) ਗੰਗਾ ਰਾਮ, (28) ਭੱਯਾ ਰਾਮ, (29) ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ, (30) ਹਕੂਮਤ ਰਾਏ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਦਾ ਉੱਘਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪਰਿਪਰਾਵਾਦੀ ਰੰਗ ਦਾ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁਖ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਤਰਤੀਬ, ਨਾਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ:-

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਸਰਦੀ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਮਰਦੀ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਜੁਰਦੀ, ਸਿਨੂੰ ਆ ਗਈ।
 ਨਿੱਤ ਅੱਖੀਂ ਚਲੇ ਨੀਰ, ਲਗੇ ਤਨ ਤੀਰ, ਚੁਮਾਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਕਲੇਜੇ ਧਾ ਗਈ।
 ਮੈਂ ਰੋ ਰੋ ਕਰਾਂ ਪੁਕਾਰ, ਮੁਇਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰ, ਗਇਓਂ-ਟੁਰ ਯਾਰ, ਜੁਦਾਈ ਖਾ ਗਈ।
 ਕਰ ਫਜ਼ਲ ਪਿਆ ਨਾ ਅੰਗ, ਨਾ ਸੈਖੋਂ ਸੰਗ, ਹੋਈ ਮੈਂ ਤੰਗ, ਗੁਲਾਮ ਵਿਰਾ ਗਈ।
 ਮੇਰਾ ਬਾਜ਼ ਸੁਕਾ ਬਿਨ ਮਾਲੀ, ਟੁਰ ਗਏ ਵਾਲੀ, ਰਹੀ ਨਾ ਨਾਲੀ, ਗੁਲ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੀ।
 ਨਿੱਤ ਵੇਖਾਂ ਲੋਫ਼ ਨਿਹਾਲੀ, ਯਾਰ ਉਚਾਲੀ, ਕਰ ਗਏ ਖਾਲੀ, ਔਗਣਹਾਰ ਦੀ।
 ਇਸ ਬਿਰਹੇਂ ਪਾ ਕੁਠਾਲੀ, ਦਰਦਾਂ ਵਾਲੀ, ਮੁੜ ਮੁੜ ਗਾਲੀ, ਜਾਨ ਬੀਮਾਰ ਦੀ।
 ਕਰ ਫਜ਼ਲ ਪਿਆ ਛੱਡ ਰੰਧ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਬੰਦ, ਘੱਤਾਂ ਸੌਗੰਦ, ਮਿਲਾਵਣ-ਹਾਰ ਦੀ।⁵⁸

57. ਪਦਮ- ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ', ਪਟਿਆਲਾ, 1959, ਪੰਨਾ 47

58. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 214.

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼, ਇਕ ਨਵੇਂ ਤੋਲ ਤੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਅਨੁਪਾਸ ਅਨੰਕਾਰ ਵਰਤ ਕੇ, ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ 'ਭ' ਦੇ ਦੁਹਰਾ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਭਾਦੋਂ ਭੈਰਾ ਭੂਲਾ ਭਰਮੇ, ਭਰਮ ਭਰਮ ਭਰਮਾਂਵੇਂ।
 ਭੇਗੀ ਭੇਗੇ, ਭੇਗ ਭਲੇਰੇ, ਭਟਕ ਭਟਕ ਭਟਕਾਵੇ।
 ਭਲਾ ਭਲਾ ਭਗਵਾਨ ਭਗਤ ਭਵ, ਭੌਂਦੂ ਭਲਾ ਨ ਭਾਵੇ।
 ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਭਰਮਾਵਣ ਭੈੜੇ, ਭਚਜ ਭਰਤਾ ਭਾਵੇ ॥ 59

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਇਕ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੇ, ਮੌਕੇ ਤੇ ਮਦੀਨੇ ਦੇ ਹੱਜ ਦੀ ਨਾਲਸਾ ਦੀ ਤੜਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ। ਰਹੀਮ ਯਾਰ ਦੇ 'ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਮੁਹੰਮਦੀ' ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ, ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ:-

ਬੈਸਾਖ ਬੈਸਾਖੀ ਲੋਕੀਂ ਜਾਵਣ, ਸੈਂ ਤੜਪਾਂ ਮਦੀਨੇ ਨੂੰ।
 ਜਿਸ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦੀਠ ਦੁਨੀ ਸਭ, ਵੇਖਾਂ ਉਸ ਖ਼ਜ਼ੀਨੇ ਨੂੰ।
 ਕਿਤ ਓਆਰੀ ਕਰਾਂ ਵਿਚਾਰੀ, ਸੈਂ ਸੁਬਹਾਨ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ।
 ਵੇਖਣ ਬਾਝ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇਰੇ, ਭੱਠ ਘੱਤਾਂ ਇਸ ਜੀਨੇ ਨੂੰ। 60

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਖ਼ਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰੰਗੂਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰਧਾਨੂਆਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉੱਤੀਕਿਆ ਹੈ:-

ਫਗਣ ਫੇਰ ਕਦੀ ਆਵੀਂ, ਮੁਖ ਆਪਣਾ ਵਿਖਾਵੀਂ, ਦਿਨੇ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਆਵੇ,
 ਤੇਰੀ ਸੰਗਤ ਕੁਰਲਾਵਦੀ।
 ਬੁਰਾ ਮੀਤ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਗਰ ਵਿਚ ਫੋੜਾ, ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਇਹੀ ਝੋਰਾ,
 ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭਾਂਵਦੀ।
 ਹੋਈ ਹਾਲ ਤੇਂ ਬੇਹਾਲ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਗਲ ਵਿਚ ਵਾਲ, ਫਿਰ ਥਕੀ ਢੂੰਡ ਭਾਲ,
 ਲੈਣੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦੀ।
 ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਔਗੁਣਹਾਰ, ਆਇਆ ਤੇਰੇ ਦਰਬਾਰ, ਗੁਰੂ ! ਭੁਲ ਚੁਕ ਮਾਫ,
 ਸੰਗਤ ਸੀਸ ਹੈ ਨਿਵਾਂਵਦੀ। 61

59. ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ', ਪੰਨਾ 221.

60. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 296.

61. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48.

ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ ਵੀ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਲਈਆਂ ਹਨ:-

ਅਸੂ ਏਸ ਜੁਮਾਨੇ ਕਲ ਜੁਗ, ਪੀਆਂ ਵੇਚਣ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਮੂਲ ਨਾ ਡਰਦੇ,
ਘੋੜੀਆਂ ਵਾਂਗਰ ਮੂਲ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ, ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਕਰਦੇ, ਸਾਪੀ ਫੜਦੇ।⁶²

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ ਲਿਖੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸੂਚੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਰੂਪ ਤੇ ਛੰਦ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਾ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਬ੍ਰਿਹਾ ਜਾਂ ਸਿਲਾਪ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ ਵਿਕੋਲਿਤੋ 12 ਖੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤਕ ਵੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਛੰਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ, ਦੇਹਿਰੇ, ਦਵਈਏ, ਕੁੰਡਲੀ ਆ, ਬੈਤਾਂ, ਡਿਊਦਾਂ, ਕਬਿੱਤਾਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਏਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀਆਂ ਗੁਮੀਆਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹ ਦਾ ਕਲੇਵਰ ਮਨੋਹਰ ਤੇ ਦਰਦਮੰਦ ਸੂਰਤ ਵਾਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੁਸ਼ੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਤੇ ਗੁਮਗੀਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚਲਣਗੀਆਂ ਜਾਂ ਜਦ ਜਦ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਚਰਚਾ ਛਿੜੇਗੀ ਤਾਂ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਂਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।"⁶³

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਝਾਂ

ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਵਾਂਗ ਮਾਝਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਗਤ, ਅਵਤਾਰ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਮਾਝਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਮਾਝਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

62. ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਕਲਜੁਗ ਕਾ' (1944 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਠਾਠਕਸ਼ਾਹੀ 419), ਪੰਨਾ 4

63. ਉਹੀ (ਨੰਬਰ 57), ਪੰਨਾ 48.

ਮਾਝਾਂ ਨਈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰਚਲਿਤ ਛੰਦ ਦਵੱਈਆ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਹੀਰ
ਲਿਖੀ ਜਾਂ ਹਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ
ਕਿ 'ਮਾਝਾਂ' ਦੀ ਪਠੀਰੀ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਉੱਗੀ ਤੇ ਨਹਿਦਿ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਬਾਗ਼
ਬਗ਼ੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ... ਪਰ ਨਹਿਦਿ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਾਝ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ
ਨੂੰ ਆਸ਼ਾ ਵਰੀ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।"⁶⁴ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ
ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ 'ਵਾਰ ਭਗਉਤੀ' ਤੇ ਫੂਟਕਨ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ
ਇਕ ਮਾਝ ਵੀ ਹੈ।⁶⁵ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਝਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਉੱਘਾ ਲੇਖਕ
'ਸਤਿਰੈਣਾ' (1741-1873 ਈ.) ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥ⁶⁶ ਨਾਨਕ ਵਿਜੈ, ਨਾਨਕ ਬੋਧ,
ਬਚਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਉਦਾਸੀ ਬੋਧ ਤੇ ਮਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ। ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਦੀ ਜਾਂ
ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਤਿਰੈਣ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮਾਝਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।
" 152 ਮਾਝਾਂ ਵਿਚੋਂ 52 ਮਾਝਾਂ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਜਾਂ ਸਤਿਾਂ ਦੇ ਲੱਖਣ ਦੱਸਣ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ
ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਦਿਨ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਸਤਿ ਬਣਾਉਣ ਪੁਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਖਿਆ
ਹੈ ਕਿ ਇਲਮ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਧ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।"⁶⁷
ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-

64. ਪਦਮ-ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਝਾਂ', ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 13.

65. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

66. " ਪਾਂਚ ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਾਇ ਗੁਰ, ਹਮਤੈ ਆਪ ਸੁਜਾਨ,
ਜੀਵਨ ਕੀ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ, ਸਤਿਗੁਰ ਆਪ ਸਮਾਨ,
ਮਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਸੇ ਪ੍ਰਥਮ ਜਾਨਿਐ ।
ਦੂਤੀਯ ਨਾਨਕ ਵਿਜੈ ਗ੍ਰੰਥ ਸੇ ਆਨਿਐ ।
ਤ੍ਰਿਤੀਯ ਨਾਨਕ ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁ ਜਾਨ ਰੇ।
ਚੋ ਬਚਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁ ਚਤੁਰਥ ਮਾਨ ਰੇ।
ਪੰਚਮ ਇਹੋ ਉਦਾਸੀ ਬੋਧ ਮਹਾਨੀਐ। ਜੀਵਨ ਤਰਨ ਉਪਾਇ ਸੁ ਖਾਰ ਜੀਨੀਐ।
(ਉਦਾਸੀ ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ) — ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 1859 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

67. ਭੋਗਲ-ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ', ਪੰਨਾ 150.

ਸਾਧ ਨਾ ਹੋਦਾ ਟੋਪੀ ਪਾਇਆਂ, ਨਾ ਹੋਦਾ ਕਫਨੀ ਸੋਲੀ।
 ਸਾਧ ਨਾ ਹੋਦਾ ਹੱਥ ਫਰੋੜੀ, ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਧੂਣੀ ਸੋਲੀ।
 ਸਾਧ ਨਾ ਹੋਦਾ ਗੁਰੂ ਸਦਾਇਆਂ, ਨਾ ਹੋਦੀ ਬਹੁਤੀਂ ਚੋਲੀ।
 ਸੱਤ ਰੈਣ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਲੱਖਣ, ਬਿਨ ਸਾਈਂ ਹੋਰ ਨਾ ਬੋਲੀ।

ਕੀ ਆਇਉਂ ਜਾਂ ਨੀਅਤ ਖੋਟੀ, ਤੇਰਾ ਆਵਣ ਕਿਤੇ ਨਾ ਲੇਖੇ।
 ਅਤੇ ਛਪ ਛਪ ਐਬ ਕਰੇ ਬੁਰਿਆਈਆਂ, ਉਹ ਜਾਹਰ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖੇ।
 ਆਵਣ ਤਿਸਦਾ ਜਿਨ ਸੱਚ ਪਛਾਣਾ, ਉਹ ਹਰਿ ਵੇਖੇ, ਹਰਭੇਖੇ।
 ਏਥੇ ਸੱਤ ਰੈਣ ਕੋਈ ਇਕ ਅੱਧ ਵਿਰਲਾ, ਜੋ ਹਰਿ ਨੂੰ ਹਰ ਵਿਚ ਵੇਖੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਝਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਦਵੱਈਆ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਖਾਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਚੁਡਾਰੀ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਛੁੱਟਕਲ ਮਾਝਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਥਾਈਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਜਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ।⁶⁸

ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਾਂ ਜਾਂ ਪੱਤਲਾਂ:

ਜੀਵਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕੇਵਲ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਵਿਆਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜਦ ਜੀਵ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਬੈਠਦੀ, ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਬੋਲ ਕੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵ ਦਾ ਤੰਨੁਣਾ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਬਰਠੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਕਵੀਸ਼ਰ ਉਠ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਗਾ ਕੇ ਜਾਂ ਬੋਲ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-

ਠੈ ਕੇ ਨਾਮ ਗੁਪਾਲ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਜੰਨ ਸੈਂ ਆਪ,
 ਖੋਲ੍ਹੇ ਬਿਨਾਂ ਜੇ ਖਾਉਏ, ਖਾਣਾ ਹੋਊ ਸਰਾਪ।

ਅਤੇ - ਈਸ਼ਰ ਰਿਦੇ ਧਿਆਇ ਕੇ, ਗੰਗਾ ਜਲੀ ਉਠਾਇ।
 ਬੱਧੀ ਖੋਲ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਸੈਂ, ਆਦਿ ਗਣੇਸ਼ ਮਨਾਇ।
 ਖੁਲ੍ਹੇ ਜਾਂਵੀ ਬੈਠਵੇ, ਖੁਲ੍ਹਾ ਸਕਲ ਸਰੀਰ।
 ਖੁਲ੍ਹ ਗਈਆਂ ਸਭ ਥਾਨੀਆਂ, ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ ਜੇ ਨੀਰ।

68. ਪ੍ਰੋ. ਪਦਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਝਾਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਪੰਨਾ 149 ਤੋਂ 156 ਤਕ ਅਜਿਹੀਆਂ 37 ਮਾਝਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਜੀਵਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬਰਫਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹਾਂ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਗਾ ਕੇ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਤੇ ਸੁਗਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਦੇ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਹਜਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਲਖੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ। ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਲਾਂ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਖਾਣ ਨਈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈਆਂ ਪੱਤਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ। ਲੋਕ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਉਘੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਜਾਂ ਪੱਤਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਈਆਂ। ਇਕ ਜੁਠਾਨੀ ਪੱਤਲ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ:-

॥ ਕੱਲੇ ਕਾਹਣੂੰ ਆਏ, ਨਾਲ ਬੇਬੇ ਨਾ ਲਿਆਏ,
 ਅੱਜ ਜਾਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੋਭਾ ਪਾਉਣ ਬੈਠ ਸਾਲੀਆਂ।
 ਨਾੜੇ ਸਰਬਾਲੇ ਦੀ ਭੈਣ ਤੇ ਫਕੀਰ ਕੀਤਾ,
 ਤਾਂ ਹੀ ਕੱਲੇ ਬੈਠੇ, ਅੱਜ ਸਿਲੀਆਂ ਨਾ ਭਾਲੀਆਂ।
 ਨਾਨੀ ਮਾਮੀ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਸਾਚੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ
 ਨਾਈਂ ਸਾਝੇ ਨੈ ਗਏ, ਬੈਠ ਰੋਈਆਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ।
 ਨਾਈਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਵੇ ਗੁਟਾਰ ਜਥ ਪਿਆਲ ਸਿੰਘ
 ਅੱਜ ਭੱਜ ਜਾਊ ਭੈਣ ਨਾੜੇ ਦੀ ਫਸਾਇ ਕੇ । 69

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਖਾਣਿਆਂ, ਕਪੜਿਆਂ, ਗਹਿਣਿਆਂ, ਮਠਿਆਈਆਂ, ਘੋੜੇ, ਚੂਠ, ਵਜੇ ਤੇ ਜਾਂਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਤਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਬੜੀ ਸਾਖਾਰਨ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਅਲੰਕਾਰ ਜਾਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਉਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੱਧਾ-ਪੱਧਰਾ ਤਿਆਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ। ਫੰਦ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਬਿਤ ਤੇ ਕੋਰੜਾ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਘੇ ਜੀਵਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਵੇਰਵਾ ⁷⁰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- 1) ਜੀਵ ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਖਟੜਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ- 1866 ਈ.
- 2) ਜੀਵ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਫੂਲ ਮਰਾੜ (ਬਠਿੰਡਾ) - 1891 ਈ.
- 3) ਪੱਤਲ ਚੰਦੂ ਨਾਲ , ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ - 1881 ਈ.
- 4) ਪੱਤਲ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਸਹਿਣਾ(ਲੁਧਿਆਣਾ) - 1881 ਈ.
- 5) ਪੱਤਲ ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬੁਟਾਰੀ(ਲੁਧਿਆਣਾ) - 1881 ਈ.
- 6) ਜੀਵ- ਚੱਖਾ ਸਿੰਘ , ਪਿੰਡ ਨਰੜੂ (ਪਟਿਆਲਾ) - 1897 ਈ.
- 7) ਜੀਵ ਸੋਭਾ ਮਲ , ਗੁਜਰਾੜ, 1886 ਈ.

69. ਪਿਆਲ ਸਿੰਘ, 'ਜੁਠਾਨੀ ਪੱਤਲ' 1882 ਈ., ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 9.

70. ਪਦਮ-ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਾਂ', ਪਟਿਆਲਾ, 1975, ਪੰਨਾ 28-30

- 8) ਜੰਵ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ - ਪਿੰਡ ਖਟੜਾ(ਨੁਧਿਆਣਾ)-1897 ਈ. ,
ਦੋ ਜੰਵਾਂ (1) ਸੁੰਦਰ ਜੰਵ (2) ਜੰਵ ਦਾ ਝਕਾ ।
- 9) ਜੰਵ ਮਾਠ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ(ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) - 1898 ਈ.
- 10) ਜੰਵ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਨੁਧਿਆਣਾ - 1882 ਈ.

ਪੰਜਾਬੀ ਝਗੜੇ

ਜੰਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਝਗੜੇ', 'ਕਮੀਦੇ' ਤੇ 'ਅਠਵਾਰੇ' ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਵਲ ਨਮੂਨੇ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ । 'ਝਗੜੇ' ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੰਬੰਧ, ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਜਾਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਜਾਂ ਰੀਝਾਂ ਤੋਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਜਾਂ ਧਾਰਨਾ ਉਤੇ ਡਟੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਲ ਨੂੰ ਮਨਵਾਉਣ ਜਾਂ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਿੱਧਟਾਰ ਦਾ ਪੱਲਾ ਭੱਡ ਕੇ ਨੀਵੀਂ ਪੱਥਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਉਣ ਤਾਂ ਝਗੜੇ ਦਾ ਮੁਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ, "ਝਗੜਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਫਸਾਦ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਲਾ ਕੇ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ... ਕਵੀਸ਼ਰ ਦੀ ਰਾਏ ਇਕ ਵਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਨਿਆਂ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਇਸ 'ਝਗੜੇ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਕਵੀਸ਼ਰ ਉੱਤਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸਸਲਿਆਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਬਣਾ ਕੇ, ਸਵਲ ਜਵਾਬ ਜੋੜ ਕੇ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਪਰੇ ਕੇ, ਇਸ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਠਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਆਸਰੇ ਸਾਰੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਵਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਕੜਕੇਦਾਰ ਠੇਠ ਪੇਂਡੂ ਭੋਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦ ਕੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ।⁷² ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਕੁਝ ਕੁ 'ਝਗੜੇ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- 1) ਝਗੜਾ ਸੁਖਈ ਵ ਸੁਖਾਇਨ ਕਾ(1852 ਈ.) ਪੰਡਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ⁷³
- 2) ਦੂਤੀਆਂ ਕਾਨ੍ਹ ਗੁਜਰੀ ਕੀਆਂ (1891 ਈ.) ਪੱਥਰ ਦਾ ਛਾਪਾ - ਭਾ. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਚੈਡਪੁਰੀਏ।

71. ਪਦਮ-, 'ਪੰਜਾਬੀ ਝਗੜੇ', ਪਟਿਆਲਾ, 1974, ਪੰਨਾ 11.

72. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14

73. ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਨਾਇਬੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਖਰੜਾ ਨੰ: 6070.

- 3) ਝੇੜਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਾ- (1892 ਈ.) , ਦੀਪ ਚੰਦ ਖੜੋਟਾ⁷⁴
- 4) ਕਖਾ ਸੋਨਾਂ ਸਹੇਲੀਆਂ(1887 ਈ.) ਗੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ, ਨਾਰੋਰ⁷⁵
- 5) ਈਵਣ ਸਹੇਲੀਆਂ ਕਾ(1898 ਈ.)ਲਧੂ ਰਾਮ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨਾਰੋਰ
- 6) ਰਖੇੜਾ ਦੇਵਰ ਭਾਬੀ ਕਾ(1899 ਈ.)ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ(ਸ਼ਹਿਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ)
- 7) ਕਿੱਸਾ ਦੇਵਰ ਭਾਬੀ(1900 ਈ.)ਨਗਾਹੀਆ ਰਾਮ
(ਭਾਬੀ ਕੇ ਜਸਪਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ)

ਆਕਾਰ ਦੇ ਵਧ ਜਾਣੇ ਡਰੇ, ਕੇਵਲ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤ੍ਰ । ਝਗੜਾ ਸੁਖਈ ਵ ਸੁਖਾਇਨ
ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ:-

ਸੁਖਾਇਨਉਵਾਚ- ਆਲ ਪਹਰ ਉਘਲਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਸੇਰਾ ਖਸਮ ਮਖੱਟੂ
ਜੁਰਾ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨਾ ਬਹਿੰਦਾ, ਜਿਉਂ ਸਰਾਇ ਦਾ ਟਟੂ
ਨਦੀ ਭੰਗ ਦੀ ਵਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਪੀ ਕਰ ਹੋਦਾ ਲੱਟੂ
ਮੇਰੇ ਭਾਣੇ ਡੁਬਿਆ ਹੋਆ, ਜੀਆ ਚੌੜ ਚਪੱਟੂ ।

ਸੁਖਈਉਵਾਚ- ਸੁਣ ਪਿਆਰੀ ਸੈਂ ਬਚ ਖਤਾਵੇਂ, ਜੇ ਪੀਦਾ ਇਹ ਬੂਟੀ
ਜਨਮ ਮਰਨ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਵਤ, ਸਗਲ ਵਸ਼ਨਾਂ ਛੂਟੀ
ਜੇ ਪੀਵੈ, ਜੇ ਫਿਰੈ ਸਗਲ ਮਨ, ਨਏ ਸੁਅਰਗ ਦੀ ਝੂਈ ।
ਬਚਨ ਬੋਲਤੀ ਐਸੇ, ਜੈਸੇ, ਲੜੇ ਜੰਤੂਰੀ ਬੂਟੀ ।

ਅਠਵਾਰੇ

ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਤੇ ਬਾਰਾਂਸਾਂਹ ਵਾਂਗ 'ਅਠਵਾਰੇ' ਵੀ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਬਾਰਾਂ-
ਸਾਂਹ ਵਾਂਗ ਬਿਰਹੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਹਵਾੜ
ਕੱਢਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਬਾਰਾਂਸਾਂਹ ਬੀਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਿਰਹਨ, ਵਿਯੋਗ ਦੀ
ਪੀੜ ਤੇ ਸਿਨਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਠਵਾਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ
ਹਾਲ ਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਫ਼ਤਾ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅਗਲੇ ਸੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਸਿਨਾਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਰੋਮਾਂਚਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਚਿੱਠਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ

74. ਉਗੀ(ਨੰਬਰ 71), ਪੰਨਾ 22 .

75. ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਆਖਾਂ ਸਿਫ਼ਤ ਖੁਦਾਇ ਦੀ, ਜਿਸ ਕੀਤਾ ਕੁਲ ਸੰਸਾਰ,
ਨਤੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਿਰਜਿਓ, ਆਲਮ ਦਾ ਮੁਖਬਾਰ,
ਮੰਨੇ ਪਾਕ ਰਸੂਲ ਦੇ, ਖਾਸੇ ਕਾਰ ਯਾਰ,
ਵਿਚ ਮਸੀਤੇ ਬੈਠਿਆਂ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਫਿਕਰ ਪਿਆ,

ਅਠਵਾਰਿਆਂ ਉਤੇ ਅਨੇਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੱਥ ਅਜਮਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਅੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਨਮੂਨੇ ਨਈਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ:-

ਅਜ ਚੜ੍ਹਿਆ ਐਤਵਾਰ, ਮੈਂ ਪਈ ਬੀਮਾਰ, ਨਾ ਚੈਠ ਕਰਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਮੈਂ ਰੋਦੀ ਜੂਲਫਾਂ ਖੋਹਦੀ, ਸਦਕੇ ਰੋਦੀ, ਹਾਂ ਲਖ ਵਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬਲਦੀਆਂ ਭਾਹੀਂ, ਮਾਰਾਂ ਆਹੀਂ, ਬੈਠੀ ਹਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਮੈਂ ਹੀਰ, ਜ਼ਹੀਰ, ਅਸੀਰ, ਰੁਮਾਂ ਦੀ, ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਯਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਇਹ ਚਾਕ, ਉਹੋ ਮੁਸ਼ਤਾਕ, ਮੇਰਾ, ਕੁਝ ਰੂਪ ਆਇਆ ਹੋਰ ਧਾਰ ਮੀਆਂ।⁷⁶

ਬੀਰ ਸਾਹਿੱਤ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੀਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਲ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੀਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਬੀਰ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵਾਰਾਂ, ਜੰਗਨਾਮੇ ਤੇ ਕੀਸੇ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। 'ਫਤਹ-ਨਾਮਾ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਹੀਦੀ' ਆਦਿ ਸ਼ਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਬੀਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਕਬਜ਼ੇ ਦੁਪ੍ਰੰਤ, ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ, ਬੀਰਤਾ, ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਮੱਧਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਿਕ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਸ਼, ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਦ੍ਰੜ੍ਹਤਾ ਠਾਲ ਲਏ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉੱਘੇ ਕਵੀਆਂ-ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ (ਜੰਗਨਾਮਾ ਨਾਰੋਰ), ਮਟਕ (ਜੰਗ - ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦਾ), ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ) ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਪੂਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ⁷⁷ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 22 ਨਵੰਬਰ,

76. ਮੁਸ਼ਤਾਕ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬੁਢਾ, "ਅਠਵਾਰਾ ਦੇ ਇਸ ਬੀਵੀ ਹੀਰ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਮੀਆਂ ਰਾਂਝਾ" ਵਿੱਚੋਂ।

77. ਓ) ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਖੋ, 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ', ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 254.

ਅ) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), "ਗ੍ਰੰਥ ਆਫ਼ ਹੀਰੋਇਕ ਪੋਇਟਰੀ, ਇਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟੇਚਰ (ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ.

ਕੀਸਿਸ) ਪੰਨਾ 252

ੲ) ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), "ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ", ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1946, ਪੰਨਾ 225-290.

ਸ) ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਮਿਤ ਬੁਨੀ ਸੌ ਦੂਸਰਾ ਵਰਤਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਹੋਇਆ ਫਰੰਗੀ ਦਾ ਰਾਜ ਮੀਆਂ।

(1902 - 1845 ਈ.)

ਹ) ਕੋਹਲੀ- ਸੀਤਾ ਰਾਮ, " ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ", ਲੁਧਿਆਣਾ 1960, ਪੰਨਾ 103.

1848 ਈ. ਨੂੰ ਰਾਮ ਨਗਰ ਅਤੇ 1849 ਈ. ਨੂੰ ਚਿਨੀਆਂਵਾਲੇ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਉੱਕਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਦੁਪ੍ਰੋਕਤ ਇੰਨੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਏਥੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

' ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਵਾਰ ' ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸੋਭਾ (1810 - 1870 ਈ.)⁷⁸ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪ੍ਰੰਤ 1852 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਕ ਸਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਵਾਰ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਪਿੰਡ ਵਹੀ ਤਜੇਵਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ (ਅਪ੍ਰੈਲ 1848 ਤੋਂ 22 ਜਨਵਰੀ 1849 ਈ.) ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ। ਵਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੈ। ਸਕਿੰਤ ਮਯੂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੱਸ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਰਾੜ ਆਖ ਕੇ ਭੰਡਿਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਪੋਤੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕਰਾੜ ਵੰਵਾਇਆ, ਅਦੇ ਅਹਿਨ ਕਿਤਾਬ ਨੀ ਸਾਈਂ।
 ਦੇਖੋ ਇਕ ਖੇਨੁ ਡਾਢੇ ਰਬ ਦੀ, ਵਸਦੀਆਂ ਉਜੜ ਗਈਆਂ ਨੇ ਜਾਈਂ।
 ਹੁਣ ਅਮਨ ਜ਼ਮਾਨਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਰਲ ਖੇਡਣ ਸ਼ੀਹ ਤੇ ਗਾਈਂ।
 ਜੋ ਕੁਛ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਮੁਲਕੇ ਅੰਦਰ, ਸੋਭਾ ਆਖ ਸੁਣਾਈਂ।⁷⁹

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਬੀਰ-ਚਸੀ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ' ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਵਾਰ ' ਅਤੇ ਅਥ ਜੰਗਨਾਮਾ ਦਿੱਲੀ " ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਥ ਜੰਗਨਾਮਾ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਾਰ 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ।⁸⁰ ਲੇਖਕ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ' ਕਵੀ ਸਿੰਘ ' ਕਰਕੇ

78. ਅਸ਼ੋਕ- ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, " ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗਨਾਮੇ ", ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 1950, ਪੰਨਾ 263

79. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 277

80. ਮੋਤੀ ਬਾਗ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ 101 ਮੁਤਾਬਿਕ ਰਚਨਾ ਸਿਤੀ " ਜੇਠ ਬਦੀ ਦੂਜ, ਉਨੀ ਸੌ ਪੰਦਰਾਂ ਬਾਰ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ । " ਜਿਹੜਾ 1858 ਈਸਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਦਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਈਂ ਸੈਨਿਕ ਭਰਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਠਕਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ:-

ਚਲੇ ਤਾਈਆਂ ਛੋਡ ਕਬੀਰ ਪੀਥੀ, ਤੇਲੀ ਤੇਲ ਦਾ ਪੀੜਨਾ ਦੂਰ ਕੀਤਾ।
 ਨਾਈ ਗੁੱਛੀਆਂ ਸੌਪ ਕੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਾਣਾ ਠੋਕਰੀ ਦਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ।
 ਪੀਜੀ ਪੀਜਣਾ ਗਿਆ ਬਿਲੱਗ ਉੱਤੇ, ਕਹਿਣ ਮਚ ਤਾੜੇ ਸਾਡੇ ਚੂਰ ਕੀਤਾ।
 ਕਵੀ ਸਿੰਘ ਛੱਡੇ ਕੀਮ ਦਰਜੀਆਂ ਨੇ, ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਜਦੋਂ ਸਹੂਰ ਕੀਤਾ।⁸¹

ਗੁਦਰ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਹਲ ਕਵੀ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।
 ਭਾਵੇਂ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਉਹ ਜੰਗ ਦਾ ਹੂਬਹੂ ਠਕਸ਼ਾ
 ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਖ਼ੇਤਰ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਕਾਰ
 ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਜਦੋਂ ਐਡ ਭਾਰੀ ਜੰਗ ਹੋਣ ਲਗਾ, ਉਥੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਚੇ ਘਾਣ ਯਾਦੋ।
 ਜਿਹੜੀ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਪਾਲ ਕੇ ਰਖਦੇ ਸੇ, ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਇਕੇ ਗਿਰਝ ਠਾ ਖਾਣ ਯਾਦੋ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ, ਸੋਈ ਰੁਲਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ ਯਾਦੋ।
 ਕਵੀ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇ ਮਰੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ, ਹੋਏ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯਾਦੋ।⁸²

ਕਰਤਾ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਤਿਮ ਜਿੱਤ ਉੱਤੇ ਸਤਿਕਾਰ
 ਹੈ। 'ਗੁਦਰ ਦੀ ਵਾਰ' ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ
 ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ
 ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਲਗਦਾ ਹੈ:-

ਆਦਿ ਕੁੰਵਾਰੀ ਦੁਰਗਾ ਸਿਮਰਾਂ, ਕੋਟ ਕਾਂਗੜੇ ਮਾਇ ।
 ਗੜ੍ਹ ਕਲਕੰਠੇ ਦੀ ਕਾਲਕਾ ਦੇਵੀ, ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹੀ ਹੁਲਸਾਇ।
 ਜਾਗੀ ਦੇਵੀ ਕਾਲਿਕ, ਇਕ ਸੌ ਸੱਠ ਜੋਗਨ ਠਾਲ ਸਿਪਾਹਿ।
 ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗਰ ਗਰਜੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਰਕਤੁ ਮੰਗਦੀ ਆਇ।
 ਨਵਾਂ ਫਰੰਗੀ ਆਇਆ ਵਲਾਇਓ, ਜਿਨ ਆਣ ਮਸਾਲ ਜਗਾਇ।⁸³

81. ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ - 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਦਿੱਲੀ'। ਹਵਾਲਾ ਅਸ਼ੋਕ - 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗਨਾਮੇ', ਪੰਨਾ 287

82. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 312.

83. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 293.

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਉਘੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਬਤ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਨਈਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕਵੀ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹ ਸੈਠਿਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਿਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਰਹੱਦੀ ਤੀਰਾਹ ਕਾਲਮ' ਲੇਖਕ ਨੈਸ ਦਫ਼ੇਦਾਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਦੇਹਿਰੀ, ਕਬਿਤ ਤੇ ਸਵੱਯਾ ਵਿਚ) ਰਚਨਾ 1899 ਈ.।
2. 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਾਬਲ'- ਲੇਖਕ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, (ਪਿੰਡ ਦੂਸੇ-ਲੁਧਿਆਣਾ) ਰਚਨਾ- ਕਾਲ 1882 ਈ. (ਦੋਹਰਾ, ਸੋਰਠਾ, ਕਬਿੱਤ, ਚੌਪਈ, ਸਵੱਯਾ)।
3. 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ ਦਾ' ^{ਲੇਖਕ} ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ - ਰਚਨਾ 1881 ਈ.
4. 'ਜੰਗ ਮੁਹਿੰਮ ਚਤਰਾਲ' ਅਤੇ "ਬਾਬਾਂ ਮਾਹ ਜੰਗ ਚਿਤ੍ਰਾਲ"- ਲੇਖਕ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਦੌਸਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਰਚਨਾ-ਕਾਲ 1896 ਈ. (ਬੜ ਤੇ ਦੋਹਿਰਾ)।
5. 'ਜੰਗ ਤੀਰਾਹ' ਲੇਖਕ ਨਾਭ ਸਿੰਘ - ਰਚਨਾ - 1899 ਈ.।
6. 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਤੀਰਾਹ'- ਲੇਖਕ ^{ਸੋਭਾ} ~~ਜ਼ਾਬ~~ ਸਿੰਘ - ਰਚਨਾ, ¹⁹⁰⁰ 1899 ਈ.।
7. 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਮਾਲਕੰਦ' ਲੇਖਕ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮਿਸਤਰੀ, 1898 ਈ.।
8. ਜੰਗ ਚਿਤਰਾਲ - ਲੇਖਕ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ: ਰਚਨਾ 1897 ਈ.।
9. 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਹਾਦਰ' (ਜੰਗ ਸਾਰਾਬੜੀ) ਕ੍ਰਿਤ ਚੂੜ ਸਿੰਘ- ਰਚਨਾ 1900 ਈ.।
ਕਿਲ੍ਹਾ ਨੰ: 1
10. ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਹਾਦਰ (ਜੰਗ ਸਾਰਾਬੜੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਨੰ: 2) ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ,
ਰਚਨਾ 1900 ਈ.।

1. ਕਵੀ ਚੂੜ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਜੰਗ ਸਾਰਾਬੜੀ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ:

ਮੁਖ ਵੈਰੀ ਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਖਲਸੇ ਨੇ, ਹੱਥ ਪਾਇ ਕੇ ਰਫਲਾਂ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਜੀ।
ਉਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਵਿਚ ਆਕੇ, ਕੰਧਾ ਉਪਰ ਦੀ ਛਾਲਾਂ ਚਾ ਮਾਰੀਆਂ ਜੀ।
ਹੱਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਕਿਹੜਾ ਚਿਣੇ ਜੋ ਜਿੰਦਾਂ ਸੰਘਾਰੀਆਂ ਜੀ।
ਜਦੋਂ ਵੈਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਜਾ ਪੁਜੇ, ਮਿਆਨੋ ਖਿੱਚ ਕੇ ਤੇਗਾਂ ਉਲਾਰੀਆਂ ਜੀ।
ਸਿੰਘਾਂ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਇ ਕੇ ਚੂੜ ਸਿੰਘਾ, ਜਿੰਦਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਬੇ-ਸੁਮਾਰੀਆਂ ਜੀ।⁸⁴

84. ਚੂੜ ਸਿੰਘ, 'ਜੰਗ ਸਾਰਾਬੜੀ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1900 ਈ., ਪੰਨਾ 24-25.

ਸਿੱਖ ਸੈਫ਼ੀਕਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਛੁੱਟ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਜੰਗਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਹੁਸੈਨ ਕਰਬਲਾ ਦੇ ਸੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ 72 ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਲੜਦਾ ਲੜਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਠੀ ਆਪਣੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਕੂਲ ਹਰਮ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਪਏ ਤੜਫਣ ਬਾਝੋਂ ਆਬ ਦੇ।
ਹੋਏ ਜਿਗਰ ਕਲੋਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਭੁਜ ਵਾਂਗ ਸੀਖ ਕਬਾਬ ਦੇ ।

ਧਾਰਮਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਝ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਉਠੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- 1) ਮੀਆਂ ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਬਦਰੂ - ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ (1865 ਈ.)
- 2) ਰਹੀਮ ਯਾਰ (1851-1903) - ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਸ਼ੇਅਰ (1880 ਈ.)
- 3) ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ (1874-1937 ਈ.) - 'ਅਜ਼ੀਜ਼ ਫਾਰਮਾ' ।

ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਨਕਸ਼ਾ ਫਿਲਮ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਨੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । 'ਅਜ਼ੀਜ਼ ਫਾਰਮਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਨੈਣ ਦੇਹੱਥੜ, ਫੜ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਮਰਦ ਬਹਾਦਰ ਗੁਜ਼ੀ ।
ਕੂਦ ਕੂਦ ਪੈਣ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉੱਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਕੂੜੀ ਬਾਜ਼ੀ ।
ਅੱਗੇ ਈਸਾਈ ਭੀ ਚਰਿ ਪੈਰ ਜਮਾ ਕੇ ਲਕੇ ।
ਹਾਰਨ ਵਲ ਕੋਈ ਨਾ ਆਵੇ, ਨਾਲੇ ਖੂਨੀ ਵਗੇ ।
ਬੇਨੂੰ ਵਾਂਗਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਉਡਦੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ ਜਾਵਣ ।
ਜਿਧਰ ਵੇਖੀਏ, ਉਸੇ ਪਾਸੇ, ਮੁਰਦੇ ਨਜ਼ਰੀ ਆਵਣ ।
ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਖੂਨੀ ਹੜ ਵਿਚ, ਮਰਦ ਬਹਾਦਰ ਗੁਜ਼ੀ ।
ਓੜਕ ਸਾਮੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ, ਜਿਤ ਨਇਓ ਨੈ ਬਾਜ਼ੀ । 85

ਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ 'ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ', 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ', 'ਜੀਉਣਾ ਮੌੜਾ', 'ਜੈਮਲ ਫੱਤਾ' ਤੇ 'ਜਾਨੀ ਚੇਰ' ਆਦਿ ਰਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਘੱਟਨਾ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਜਿਵੇਂ 'ਜੀਉਣਾ ਮੌੜਾ' ਉੱਤੇ ਈਠ ਕਵੀਆਂ, ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਥ ਅਜਮਾਇਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀ-ਪਰਚਾਵੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਤਕ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਜੋਬਨ ਭੇਗ ਕੇ, ਉਤਰਾਈ ਵਲ ਨੂੰ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ। ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਕਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸੂਫੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਕੋਈ ਬਿਹਬਲਤਾ ਸੀ, ਨਾ ਖ਼ਿਆਲ ਉਡਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵੀਨਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਜਾਂ ਰੂਪਾਈ। ਕੇਵਲ ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ (1841-1901 ਈ.) ਪਿੰਡ ਚਾਚੜਾਂ ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਪਰਜਵਲਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਖ਼ਿਆਲ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਮਾਰਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੱਥ ਉਲੀਕਣ ਲੱਗਾ। ਡਾਕਟਰ ਲਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ⁸⁶ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰੀਮ ਅਲੀ, ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਗੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ, ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਕੋਲੀਆਂਵਾਲਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ, ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਦਾ ਨਾਂ ⁸⁷ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

86. Lajwanti Rama Krishana, 'Those Sufis, who received inspiration from personal spiritual experience and acquired knowledge by assiduous study of religions and philosophies had begun to disappear at the beginning of the 19th Century AD. In fact real Sufi ceased to exist after Hashim.' 'Panjabi Sufi Poets', Delhi, 1973, p.145.

87. ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ', ਕਰਾਚੀ, ਪੰਨਾ 112.

88. ਉਗੀ, (ਨੰਬਰ 6), ਪੰਨਾ 153. ਅਤੇ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ' ਪੰਨਾ 547.

ਡਾਕਟਰ ਨਜਵੰਤੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪੱਠ ਦੇ ਦੋ ⁸⁹ ਕਾਰਣ ਦਸਦੇ ਹਨ:-

(1) ਰਾਜਸੀ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ; (2) ਸੂਫੀ ਗੱਦੀ-ਲਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਖੁਦ-ਚੁਗਲੀ, ਤੇ ਸੂਫੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਖੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਵਾਂ ਅਧੀਨ ਠਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਉਤੇ ਤੁਰਨ ਵਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸੋਝੀਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਲੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਕੇਵਲ ਨੀਵੀਆਂ ਜ਼ਰੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੂਫੀ-ਵਿਚਾਰ-ਯਚਾ ਨਾਲ ਚੰਬੜੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੌਰਵਤਾ ਜਿਹੜੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਸੂਫੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਠਿਰੇਲ ਤੁਕ ਬੰਦੀ ਬਣ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗ, ਉਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਛੰਦ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਿੰਬ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਲਗੇ।⁹⁰ ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਤੇ ਕਵੀ ਖੁਆਜਾ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਸਨ ⁹¹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮ ਏਨਾ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਪਈ ਹਰ ਪਿੜ, ਹਰ ਮਹਿਫਲ ਤੇ ਹਰ ਦਿਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੇੜੂ, ਡਾਂਗਰੀ, ਉਠਾਂ ਵਾਲੇ, ਰੂਮ, ਮਰਾਸੀ, ਗਵਈਏ, ਮੌਸੀਕਕਾਰ ਮੁਹਾਏ, ਸਭੇ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਖੁਆਜਾ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦਾ ਏਦੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ, ਪਈ ਅਨਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਫਰਮਾਏ ਸਨ, 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਫਰੀਦੀ ਮੌਜੂਦ ਏ, ਉਹ "ਬਾਂਗਿ-ਦਰਾ" ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ।"⁹²

ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਮਾਮੂਮ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਸ਼ਮੁਆਇ-ਇਸ਼ਕ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਸਬਿਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਮੌਲਵਾਨੀ ਜ਼ਿਨ੍ਹਾ ਨਾਇਲਪੁਰ

89. ਉਹੀ(ਨੰਬਰ 6), ਪੰਨਾ 145.

90. Ibid(No 6), "Their poetry was a faint echo and a poor repetition of the ideas of those who preceded them." p.146-147.

91. 'ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ' ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰ, "ਉੱਘੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

92. ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, 'ਖਵਾਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ', ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ - ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 1964, ਪੰਨਾ 201.

ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ। ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਸੁਮੁਆਇ-ਇਸ਼ਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਕ੍ਰਿਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿਅਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਨਾਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਖ਼ਾਉਤਾਂ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਨਜ਼ਵੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਦੇ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੂਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਹੋਵੇ।⁹³ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਸੀਨ ਸੱਲੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਝਲ ਵੇ ਰਾਹੀਆ, ਸ਼ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਪਤੰਗ ਜਲ ਬਲ ਵੇ ਰਾਹੀਆ।
ਸੂਣ ਹੋਤ ਬਲੋਚਾ ਖਾਨ ਪੁੰਨੂੰ, ਮੇਰਾ ਦੀਨ ਇਸਲਾਮ, ਈਮਾਨ ਪੁੰਨੂੰ।
ਮੇਰਾ ਦੇ ਜਗ ਮਾਣ ਤ੍ਰਾਣ ਪੁੰਨੂੰ, ਹੁਣ ਹਲ ਸੱਸੀ ਤੱਕ ਆਣ ਪੁੰਨੂੰ।
ਤੱਤੀ ਰੋਤ ਥਲ, ਤੱਤੀ ਜਲ ਵੇ ਰਾਹੀਆ, ਸੂਤੀ ਛੱਡ ਗਿਉ ਵਲ ਛਲ ਕੇ ਪੁੰਨੂੰ।
ਲਿਓ ਸਾਰ ਬੀਮਾਰ ਠਾ ਵਲ ਕੇ ਪੁੰਨੂੰ।⁹⁴

ਸੂਫ਼ੀ
ਅਗਲਾ ਉੱਘਾ/ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਕੋਲੀਆਂਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ:-
ਇਕ ਗੀਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਬਚਾਮਾਹ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਝਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਠਹੀਂ ਖਿੱਚਦੀ। ਗੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਏਥੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਬੇ-ਬਸ ਮਤੀਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸ ਨਾਹੀਂ, ਅਸਾਂ ਸਮਝ ਲਈ ਤੇਰੀ ਰਸ ਮਾਈ।
ਕਾਥੇ ਵਲ ਕਰੋਦੀ ਏਂ ਕੰਡ ਮੇਰੀ, ਕਿਹੜੀ ਨਲ ਹਦੀਸ ਦੇ ਦੱਸ ਮਾਈ।
ਰਾਂਝਾ ਜਾਨ ਤੇ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਮੇਰਾ, ਰਿਹਾ ਜੀਓ ਨਾਹੀਂ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਮਾਈ।
ਮਾਹੀ ਨਲ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋਸਾਂ, ਤੇਰੇ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਭੱਸ ਮਾਈ ॥⁹⁵

ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦੋ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਇਕ ਬਚਾਮਾਹ ਤੇ ਇਕ ਅਠਵਾਰਾ ਲਿਖੇ। ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

ਵਾ ਵਕਤ ਨਿਜ਼ਾ ਦਾ ਆਣ ਪਹੁੰਚਾ, ਆਈ ਖੜੀ ਓ ਸੱਜਣਾ ਵਾਸਤਾਈ।
ਤੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਮਾਰ ਖੁਆਰ ਕੀਤਾ, ਸੜੀ ਖੜੀ ਓ ਸੱਜਣਾ ਵਾਸਤਾਈ।
ਬੇੜੀ ਠਿਲੀ ਸੀ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ ਵਾਲੀ, ਪਾਰ ਕਰੀਂ ਓ ਸੱਜਣਾ ਵਾਸਤਾਈ।
ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ ਕੰਢੇ ਖੜੀ ਸਿਕਨੀ ਆਂ, ਨਾਈਂ ਪਾਰ ਓ ਸੱਜਣਾ ਵਾਸਤਾਈ।⁹⁶

93. ਉਹੀ(ਨੰਬਰ 6), ਪੰਨਾ 148.

94. ਉਹੀ(ਨੰਬਰ 13), ਪੰਨਾ 149.

95. ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ, 'ਗੀਰ', ਪੰਨਾ 31.

96. ਉਹੀ(ਨੰਬਰ 6), ਪੰਨਾ 152.

ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਰਫ ਰਹਿਤ ਦੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਉੱਘੜਵੇਂ ਠਮ੍ਹਣੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨਾਈਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਏਥੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਮਘ ਮਾਹੀ ਤੇਰੇ ਬਾਝੇ, ਫਿਰਦੀ ਆਂ ਮਸਤ ਦੀਵਾਨੀ ਜੀ ।
ਉਚਾ ਕੂਕਾਂ ਆਹ ਵੀ ਐਸੀ, ਸੁਣੇ ਨਾ ਦਿਲ ਦਾ ਜਾਨੀ ਜੀ ।
ਸਭ ਜਫ਼ ਆਲਮ ਤੇਰੇ ਨੂਰੇ, ਸੂਰਤ ਦਾ ਨਾਸਾਨੀ ਜੀ ।
ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਰਫ਼ ਸਾਈਂ ਬਾਝੇ, ਐਵੇਂ ਉਮਰ ਵਿਹਾਈ ਜੀ।⁹⁷

ਬਾਕੀ ਉਘੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਝਲ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੱਤ ਵੱਡਮੁਨਾ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਸਿੰਗਾਰ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ, ਕਲਾ, ਰੂਪ ਜਾਂ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪਰੰਪਰਾਈ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਉਚੇਰਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤਪ, ਸਾਧਨਾ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕੁਲਤਾ ਦੇ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਭੂਤ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਤੋਂ ਟੁਟੀ ਪ੍ਰਤੱਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾਕਟਰ ਨਾਜਵੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰਾਣੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾਂਹ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਟੁਕੜ ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਧਰ ਕੇ ਛਿੱਲਾ ਕਟ ਲੈਂਦੇ, ਟਾਕੀਆਂ ਲੱਗੀ ਗੋਦੜੀ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਧੌਣ ਦੁਆਲੇ ਉਠ ਦੀ ਤਸਬੀ ਪਹਿਨ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾ-ਬੱਧ ਸੂਫੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ। ਮਾਨਸਕ ਇਕਚਾਰਤਾ, ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਤਪ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਿੱਛਲੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਧਿਆਨ ਮੱਲੀ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।⁹⁸

ਸੰਪਰਦਾਈ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਕਵਿਤਾ

ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੱਧ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕਰਕੇ, ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ,

97. ਉਗੀ(ਨੰਬਰ 16), ਪੰਨਾ 152.

98. ਉਗੀ(ਨੰਬਰ 6), ਪੰਨਾ 146.

ਕਿਉਂਕਿ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪੱਕਤਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਹੇ ਕਲਾ ਰੂਪਾਂ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਮੁਢ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਕੀ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਚੌਕੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਭ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿੰਨੀ ਮਦਦ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਆਕਾਰ ਫਾਲੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਵਿਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਲੋਕਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੇ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ। ਏਥੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਕੇ ਉੱਘੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਵਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:-

- (ੳ) ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦਤ ਸਾਹਿੱਤ ।
- (ਅ) ਹੱਜ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ।
- (ੲ) ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਤਫ਼ਸੀਰਾਂ ।
- (ਸ) ਨੂਰ ਨਾਮਾ, ਫ਼ਰਾਕ ਨਾਮਾ, ਵਫਾ ਨਾਮਾ, ਤੋਬਾ ਨਾਮਾ, ਨਜ਼ਮ ਨਾਮਾ ਆਦਿ।
- (ਹ) ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਰਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ।
- (ਕ) ਇਸਲਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ।

ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਠੇ ਇਕੱਠੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਫੇਵਲ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਘੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸਦੀਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ।

1. ਅਮਰ ਬਖਸ਼ (1778-1863 ਈ.) ਪਸੀਆਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਖਲਕੋਟ । ਰਚਨਾਵਾਂ:-
(1) ਮਨਜਾਓ, (2) ਬਦੀਅਲ - ਜਮਾਲ ॥
2. ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂਰ (1782-1862 ਈ.), ਪਿੰਡ ਰਾਈਆਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ,
ਰਚਨਾਵਾਂ : - (1) ਸਹਿਬਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਅਤ (425 ਪੌਠੇ), (2) ਚਰਾਏ ਸ਼ਰੀਅਤ,
(3) ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਸ਼ਰੀਅਤ, (4) ਮੁਫਾਦ ਸ਼ਰੀਅਤ, (5) ਖੁਤਬਾਓ ਈਦ ।
3. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਰਕ-ਅੱਲਾ (1786 - 1871 ਈ.) ਪਿੰਡ ਲਬੋਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ।
ਰਚਨਾਵਾਂ:- ਅਨਵਾਰ ਬਾਰਕ-ਅੱਲਾ (ਫਿਕਹ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮਿਤੀ
1864 ਈ.।
4. ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (1811 ਈ. - 1874 ਈ.) ਪਿੰਡ ਕੋਟ ਭਵਾਠੀ ਦਾਸ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ,
ਰਚਨਾਵਾਂ (1) ਹੁਲੀਆ ਸ਼ਰੀਫ, (2) ਕਿੱਸਾ ਬਿਨਾਵਲ , (3) ਮਜਮੂਆ ਨਮਾਜ਼ , (4) ਤਫਸੀਰ
ਸੂਰ ਫਾਤਹ ॥
5. ਹਾਫਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ : (1804 - 1894 ਈ.) ਪਿੰਡ ਲਬੋਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ । ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1)
ਤਫਸੀਰ ਮੁਹੰਮਦੀ (7 ਜਿਲਦਾਂ), (2) ਜ਼ੀਨਤੁਨ-ਇਸਨਾਮ (2 ਭਾਗ), (3) ਅਹਿਵਾਲ
ਅਨਾਖਰਤ, (4) ਅਨਵਾਰ ਮੁਹੰਮਦੀ, (5) ਮੁਜਾਹਿਦ ਇਸਨਾਮ, (6) ਅਕਾਇਦ ਮੁਹੰਮਦੀ।
6. ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਮਸੱਲਮ (1805 - 1880 ਈ.) ਠੁਧਿਆਣਾ । ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਗੁਲਜ਼ਾਰ
ਆਦਮ, (2) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਮੂਸਾ, (3) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿਕੰਦਰੀ, (4) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਮੁਹੰਮਦੀ, (5)
ਤਕਵੀਅਤੁਲ ਇਸਨਾਮ (1877 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਛਪੀ)।
7. ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ (1827 ਈ- 1858 ਈ.) ਨਾਹੌਰ। ਰਚਨਾਵਾਂ: (1) ~~ਚਿਸ਼ਤੀ~~ ਤਹਿਕੀਕਾਓ
ਚਿਸ਼ਤੀ, (2) ਅਜਾਇਬਾਓ ਚਿਸ਼ਤੀ, (3) ਸੀਹਰਫੀ ਕਰਬਲਾ ।
8. ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ-ਸਤਾਰ: (1823-21 ਮਾਰਚ 1913), ਪਿੰਡ ਖਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ।
ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਚਰਖਾ ਰੰਗ ਰੰਗੀਨਾ, (2) ਮਹੀਂ ਨਾਮਾ , (3) ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ ,
(4) ਨੈਣ ਨਾਮਾ, (5) ਮਦਅ ਨਬੀ ਕਰੀਮ , (6) ਮਦਅ ਪੀਰਾਨ ਪੀਰ , (7) ਅਕਰਾਮਿ-
ਮੁਹੰਮਦੀ ।
9. ਬਖਸ਼ ਫਕੀਰ: (1830-1905 ਈ.) ਢੋਲਣਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਨਾਹੌਰ । ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਇਸ਼ਕ
ਰਸੂਲ, (2) ਮਦਅ ਰਸੂਲ, (3) ਇਸ਼ਕ ਤਮਾਂਚਾ (ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸ਼ਕ ਤਮਾਂਚਾ,
ਤਸੱਵਰ ਨਾਮਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਮਾ, ਤਾਲਬ ਨਾਮਾ ਤੇ ਮੰਗਤੀ ਨਾਮਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ)।

10. ਮੋਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ (1834 ਈ. ਤੋਂ 1929 ਈ.) ਕਲਾਨੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ।
 ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਛਿੱਕ ਕਸ਼ਕੋਲ ਕਲੰਦਰੀ(ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ), (2) ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਅਹਿਮਦੀ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੀਤਾ । (3) ਵਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ , (4) ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹਜ਼ਾਜ਼ , (5) ਹੁਲੀਆ ਮਸਜਿਦ ਨਬਵੀ ।
11. ਮੋਲਵੀ ਰੋਸ਼ਨ ਦੀਨ: (1836-1922 ਈ.) ਪਿੰਡ ਘੁਮਿਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ।
 ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਕਿੱਸਾ ਦਿਲ ਖੁਰਸ਼ੀਦ, (2) ਕਿੱਸਾ ਜਾਬਰ, (3) ਸ਼ੁਮ੍ਹਾ ਮੁਹੰਮਦੀ, ਸਰਜ ਮੁਹੰਮਦੀ, (4) ਬਾਬੀਚਾ ਮੁਹੰਮਦੀ, (5) ਕਾਮਨ ਮੁਹੰਮਦੀ, (6) ਫ਼ਜ਼ਾਇਲ ਮੁਹੰਮਦੀ, (7) ਹਿਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦੀ, (8) ਸ਼ਾਮ ਮੁਹੰਮਦੀ, (9) ਨਕਾਰਾ ਮੁਹੰਮਦੀ ।
12. ਮੀਆਂ ਸੁਦਾ :- (1831-1892 ਈ.) ਪਿੰਡ ਕੋਠੇਪੁਰ(ਲਾਹੌਰ)। ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਦੌਰੂਲ-ਇਸਲਾਮ, (2) ਚਰਖਾ ਰੰਗ-ਚੰਗੀਲਾ ।
13. ਹਾਫ਼ਜ਼ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ: (1838-1902 ਈ.) ਪਿੰਡ ਗਲਿਆਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ । ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਕਸੀਦੇ, (2) ਨਾਅਤਾਂ, (3) ਤੋਬਾ ਨਾਮਾ, (4) ਹੰਦੂ ਨਾਮਾ, (5) ਪਦਿ-ਨਾਮਾ ।
14. ਮੋਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ (1844-1916 ਈ.) ਭੇਰਾ (ਸ਼ਾਹਪੁਰ) । ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ, (2) ਅਹਿਵਾਲ - ਅਲ-ਆਖ਼ਰਤ (3) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਅਦਮ, (4) ਤਫ਼ਸੀਰ, (5) ਨਮਾਜ਼ ਕਾਮਲ, (6) ਤਫ਼ਸੀਰ ਸੂਰਾ ਫ਼ਾਤਹ, (7) ਖਾਬ ਨਾਮਾ ॥
15. ਫ਼ਕੀਰ ਅਲੀ ਫ਼ਕੀਰ (1846-1903 ਈ.), ਬਟਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ।
 ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਸ਼ਹਾਦਤ ਹਫ਼ਤ ਪੈਕਰ ।
16. ਮੀਆਂ ਜਾਨ (1850-1902 ਈ.) ਪਿੰਡ ਬਲੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ । ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਪਦਿ ਨਾਮਾ ਮੀਆਂ ਜਾਨ, (2) ਚੌਰੇ ਮੁਹੰਮਦੀ ਮੀਆਂ ਜਾਨ, (3) ਤਫ਼ਸੀਰ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਦੇ ਤੀਹਵੇਂ ਪਾਰੇ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰੀ ਹਿੱਸਾ, (4) ਤਫ਼ਸੀਰ ਪਾਰਾ ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜਾ ਤੇ ਤੀਜਾ।
17. ਰਹੀਮ ਯਾਦ -(1851- 1903 ਈ.), ਮੋਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਲਾਹੌਰ। ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਨਸੀਹਤ, (2) ਵਹਿਦਾਨੀਅਤ, (3) ਨਾਅਤਾਂ, (4) ਸ਼ਹਾਦਤ, (5) ਮੁਅਜਜ਼ਾ ਮੁਨਕਰ।
18. ਪੀਰ ਠੇਕ ਅਲਮ (1857 ਈ.) ਪਿੰਡ ਕਲਾਨੌਰ(ਗੁਜਰਾਤ)। ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਇਸ਼ਕ ਮੁਹੰਮਦੀ, (2) ਸੱਚੀ ਮਲਾ, (3) ਮਦਅਓ ਮੁਸ਼ਾਇਖ਼ ।
19. ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਤੌਗੜ (1860-1927 ਈ.) ਵਜ਼ੀਰਾਖਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤਵਾਲਾ। ਰਚਨਾਵਾਂ: (1) ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦੀ, (2) ਚਿਰਾਬ ਮੁਹੰਮਦੀ, (3) ਬਿਆਨ ਮੁਹੰਮਦੀ (4) ਸ਼ਮਸੁਲ-ਵਾਅਜ਼ੀਨ (ਆਖ਼ਰੀ ਕਿਤ 1905 ਈ.)।

20. ਮੋਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਮਾਈਲ (1826-1926 ਈ.) ਪਿੰਡ ਬੜਵੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ।
ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦੀ , (2) ਚਿਰਾਗ਼ ਮੁਹੰਮਦੀ, (3) ਬਿਆਨ ਮੁਹੰਮਦੀ ,
(4) ਸ਼ਮਸੁਲ-ਵਾਅਜ਼ੀਨ (ਅਖ਼ੀਰੀ ਕ੍ਰਿਤ 1905 ਈ.)।
21. ਫੀਰੋਜ਼ ਦੀਨ ਫੀਰੋਜ਼ (1864-1907 ਈ.) ਡਮਕਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ। ਰਚਨਾਵਾਂ:-
(1) ਖ਼ੁਤਬਾ ਫੀਰੋਜ਼ੀ, (2) ਪਾਰਾ ਨੰਬਰ 1-7 ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ, (3) ਬਾਬ ਬਹਿਸ਼ਤ,
(4) ਨਮਾਜ਼ ਫੀਰੋਜ਼ੀ, (5) ਨਮਾਜ਼ ਹਜ਼ੂਰੀ, (6) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਯੂਸਫ਼ ।
22. ਮੋਲਵੀ ਹਬੀਬ-ਉਲਾ (1871-1945 ਈ.) ਪਿੰਡ ਕੰਬੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1)
ਖ਼ਜੀਨਾ ਅਲ-ਅਸਰਾਰ, (2) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਅਦਮ , (3) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਮੁਸਾ, (4) ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਨੌ
ਪਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਰ (ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਧਾਰਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ,
ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖੇ ਗਏ।)
23. ਮੋਲਵੀ ਦਿਲਪਜ਼ੀਰ (1875 -) ਭੇਰਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ) । ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਗੁਲਜ਼ਾਰ
ਅਦਮ (2) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਮੁਹੰਮਦੀ, (3) ਤਫ਼ਸੀਰ ਕੁਰਾਨ; (4) ਅਕਰਾਮ ਮੁਹੰਮਦੀ (ਇਕ
ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ^{ਧਾਰਮਿਕ} ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ)।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ
ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਦਿਆਂ, ਵਿਚ ਵਿਚ
ਸਦਾਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਏਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਕਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਮੁਹੰਮਦੀ
ਜਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਕੋਲਿਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ
ਦਾ ਅੰਗ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਇਸਲਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖਰੜਾ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ
ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਸਿਰੜਤਾ ਤੇ ਲਗਨ ਠਾਠ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ । ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ
ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ

99. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਖਰੜੇ ਸ੍ਰ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ।

ਕੀ ਪੱਧਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਨਾ, ਬਣਤਰ ਜਾਂ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਅਨੰਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਠੇਠ ਤੇ ਸ਼ੁਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਸ਼ੁਰੂ, ਫਿਕਹ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਿੱਲਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਮੂਲ ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਵਾਲੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰੂਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਔਕੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਫਾਰਸੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਜਾਂ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਆਦਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਕੇਵਲ ਫਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹੈ:-

1. ਕਬਿੱਤ ਨਿਆਜ਼

ਰਬ ਤਾਈਂ ਯਾਦ ਕਰ, ਗਾਫਲਾ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ
ਇਕ ਦਿਨ ਜਾਣਾ ਮਰ, ਫਾਨੀ ਹੈ ਜਹਾਨ ਜੀ ।
ਨਾਮ ਜਪ ਦਮ ਦਮ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਛੱਡ ਕੀਮ,
ਦਮ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਥਮ, ਹੋਵੇਗਾ ਹੈਰਾਨ ਜੀ ॥¹⁰⁰

2. ਜੇਵਰ ਜੀਨਤ ਨੂਰ ਪੁਸ਼ਾਕੀਂ, ਚਮਕਣ ਚਾਨਣ ਨਾਵਣ,
ਹੂਰਾਂ ਤੇ ਗੂਲਮਾਨ ਕੁਰਾਨੀਂ, ਅਜਬ ਜਮਾਲ ਵਿਖਾਵਣ,
~~ਨਾਮ ਜਪ ਦਮ ਦਮ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਛੱਡ ਕੀਮ,~~
~~ਦਮ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਥਮ, ਹੋਵੇਗਾ ਹੈਰਾਨ ਜੀ ॥~~
ਜੀਨਤ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਛੱਬ ਨੇ, ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੁਣਾਈਆਂ।
ਗੁਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇਸਤ ਤਾਈਂ, ਖੁਸ਼ਖਬਰਾਂ ਫਰਮਾਈਆਂ ॥¹⁰¹

3. ਕੁਲ ਕਬੀਲਾ ਮਿਲ ਕੇ, ਕੀਤੀ ਇਹ ਸਲਾਹ, ਗਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਸਮ ਦਾ ਵਿਆਹ।
ਰਨ ਕੇ ਭੈਣਾ ਫੁਫੀਆਂ, ਸਭ ਚੜ੍ਹਾਓ ਤੇਲ, ਅਜ ਅਜੋਕੀ ਰਚ ਨੂੰ ਕਾਸਮ ਦਾ ਹੈ ਮੇਲ ।
ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਨੈ ਕਾਸਮਾਂ ਨਾਲ ਅਸਾਏ, ਤੂੰ, ਮਹਿੰਦੀ ਆਈ ਮੌਤ ਦੀ, ਨਾਓ ਕਾਸਮ ਨੂੰ ।
ਕਹਾਰ ਆਇਆ ਮੌਤ ਦਾ, ਲੋਹੇ ਚੂਕ ਪਰਾਚ, ਮਦਮ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਵਿਆਹ।
ਰੋ ਰੋ ਢਾਈਂ ਮਚਦੀ, ਕੋਲੋਂ ਤੇਰੀ ਭੈਣ, ਵੀਰਾਂ ਏਸ ਵਿਆਹ, ਕੀ ਕਰਾਂ ਸਿਆਏ ਵੈਣ।
ਨਾ ਮੈਂ ਸੁਗਠ ਵਿਚਾਰਿਆ, ਗਾਨਾ ਦਸਤ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹ, ਲਾਜ਼ੀ ਮਲਕੂਲ-ਮੌਤ ਦਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇਰੀ ਜੰਵ
ਨਾੜਾ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਗਇਓ, ਡੋਲੀ ਦੇ ਤੂੰ ਨਾਲ, ਪਾਈ ਤੇਰੀ ਮਾਓ ਨੈ ਪੀਤਾ ਵਾਰ ਨਾ ਨਾਲ।
ਮਹਿੰਦੀ ਲਕੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਮੂਲ ਨ ਚੜ੍ਹਾ ਤੇਲ, ਜੰਵ ਵਿਹੂਣੀ ਰਹਿ ਗਈ ਬੂਰੇ ਬੈਠਾ ਮੇਲ।
ਨਾਜ਼ਕ ਤੇਰੇ ਬਦਨ ਤੇ ਛਮ ਛਮ ਬਰਸਣ ਤੀਰ, ਨਿੱਘਰ ਜਾਵਣ, ਖਚਜੀ ਮੁੱਤਵੰਨੇ ਬੇ-ਪੀਰ।¹⁰²

100. ਮੁਨਸ਼ੀ ਨਿਆਜ਼ ਅਹਿਮਦ, 'ਕਬਿੱਤ ਨਿਆਜ਼', ਲਾਹੌਰ, 1879, ਪੰਨਾ 7.

101. ਅਬਦੁਲ-ਜਤਾਰ "ਅਕਰਾਮਿ ਮੁਹੰਮਦੀ", (ਤਫ਼ਸੀਰ), ਪੰਨਾ 192, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮੋਲਵੀ
(ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਵੈਦ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ)।
ਮੁਹੰਮਦਮੁਅੱਜਮ, ਲਾਹੌਰ, 1882.

4. ਵੇਖ ਅਲੀ ਵਲ ਰੋ ਪਏ, ਦੋਵੇਂ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ।
ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਉਸਮਾਨ ਭੀ, ਰੋਏ ਭਰ ਭਰ ਨੈਣ।
ਸਭ ਅਸਹਾਬ ਰਸੂਲ ਦੇ, ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਨਾਚਾਰ ।
ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਮ ਹਨੀਫ਼ ਦਾ, ਰੋਏ ਜ਼ਚੈ ਜ਼ਾਰ ॥¹⁰³
5. ਸੇਂ ਅਜਜ਼ੁ ਬਿਚਾਰਾ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੈ ਸਾਈਂ ।
ਰੁਮ ਅਦਿਹ ਸਾਰੀ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਵਜਾਈ ।
ਕਦਮ ਤੇਰੇ ਪਕੜੇ ਕਜ਼ਾਇਸੁ ਕਰਾਈਂ ।
ਖ਼ੁਦਾ ਸੀ ਕਰ ਦਫਾ ਮੇਰੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ।
ਬੇ-ਹਰਕਾਬ ਮੁਸ਼ਕਲ ਮਦਦ ਸ਼ਾਹ ਮੀਰਾਂ ॥¹⁰⁴
6. ਦਿਲੋਂ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰਨਾ,
ਕਹਿਰ ਅਜ਼ਾਬ ਤੇਰੇ ਥੀਂ ਡਰਨਾ।
ਤਾਕਤ ਅਦਲ ਨਾ ਮੂਲੋਂ ਧਰਨਾ ।
ਫਜ਼ਲਾਂ ਬਾਝੋਂ ਹੋਰ ਨ ਮੂਲ ।
ਯਾ ਰਬ ਤੋਬਾ ਕਰੀਂ ਕਬੂਲ ।
ਮੰਜ਼ੁਲ ਘਹਲੀ ਤਲਖੀ ਭਾਰੀ ।
ਸੈਨੂੰ ਖ਼ੁਤਰਾ ਕਬਰ ਅਧਿਚੀ ।
ਦਾਇਮ ਮਿਠਾਂ ਤੈਂ ਬੀ ਯਾਰੀ,
ਠਾਲ ਸ਼ਫਾਇਤ ਰਬੀ ਰਸੂਲ ॥¹⁰⁵
7. ਜਦ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜੀਮੀ ਸਾਂ, ਮੇਰਾ ਚੰਨ ਚੰਨ ਨਾ ਰਖਿਓ ਨੇ।
ਵਿਚ ਕਬੀਲੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਠਾਜ਼ਾਂ ਠਾਲ ਖਿਡਾਇਓ ਨੇ ।
ਅੱਜ ਇਕੱਲੀ ਰਓ ਅਧਿਰੀ, ਸੌੜੇ ਕੋਠੇ ਪਾਇਓ ਨੇ ।
ਇਸਮ ਮੁਬਾਰਕ ਪਾਕ ਨਬੀ ਦਾ, ਠਾਲ ਚਿਰਾਜ਼ੁ ਲਿਆਇਓ ਨੇ।
ਜੀਵ ਨਬੀ ਵਿਚ ਵਿਹੜੇ ਦੇ, ਤੁਸੀਂ ਭਰਨ ਘੜੋਲੀ ਜਾਏ ਨੀ ॥¹⁰⁶

102. ਘਸੀਟਾ ਕਾਸਬੀ, 'ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹਜ਼ਰਤਕਾਸਮ ", ਪੰਨਾ 3-4, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮੀਆਂ ਅਮੀਰ ਦੀਨ, ਲਾਹੌਰ, 1873 ਈ. ।

103. ਅਮੀਰ ਬਖ਼ਸ਼, " ਜੰਗ ਜੈਤੂਠ", ਪੰਨਾ 49, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1859.

104. ਵਲੀ ਬਖ਼ਸ਼, "ਮਨਜ਼ਾਓ" (ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਨਿੱਜੀ ਨਾਇਬੋਰੀ ਕ੍ਰ:ਸ:ਲਾਂਬਾ) ਪੰਨਾ-12.

105. ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀਨ, 'ਤੋਬਾ ਨਾਮਾ' (ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ), ਪੰਨਾ 1.

106. ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਮ 'ਫਰਾਯਨਾਮਾ' (ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ-ਉਗੀ), ਪੰਨਾ 34.

8. ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੱਖ ਜੁਬਾਨਾਂ ਹੋਵਣ, ਹੋਵਣ ਅਕਲ ਕਰੋੜੀ।
 ਸਿਫਤ ਰਬੇ ਦੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਜਿਤਨਾ ਕੀਤਾ ਲੋੜੀਂ ।
 ਜੁਭ ਆਪਣੀ ਨੂੰ ਆਪ ਸਲਾਹੇ, ਪਹਿਲੇ ਸਿਫਤ ਜੋ ਏਹਾ।
 ਕੂਨਾ ਕਨੀ ਖਲਕਤ ਪਾਈ, ਆਪ ਨ ਕਿਸੇ ਜੇਹਾ।
 ਤੈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਥੀ ਹੈ ਰੱਬ ਖਾਲੀ, ਛੱਤ ਅਸਮਾਨੋਂ, ਥਾਵੇਂ ।
 ਕਿਸੇ ਨਾ ਬੇੜਾਬਾਹਰ ਆਂਦਾ, ਹੈਰਤ ਦੀ ਦਰਗਾਹੋਂ ।
 ਆਕਲ, ਬਾਲਗ ਤੇ ਕੁਲ ਫਾਜ਼ਲ ਆਣ ਕਿਨਾਚ ਖਲੋਤੇ ।
 ਬਹਿਰ ਅਮੀਕ ਨ ਪਾਇਆ ਹਰਗਿਜ਼, ਮਚ ਰਹੇ ਲੱਖ ਕੋਤੇ ॥ 107
9. ਯਾ ਅੱਲਾ ਤੂੰ ਕਰੇਂ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਮਲਕੂਲ ਮੌਤ ਹਵਾਲੇ।
 ਉਹ ਕੀ ਤਰਸ ਕਰੇਸੀ ਮੇਰਾ, ਬਝੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ।
 ਨਾ ਉਹ ਮੇਰਾ ਖਲਕ ਰਜ਼ਕ , ਨਾ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਬੰਦਾ।
 ਉਸ ਨੂੰ ਰਹਿਮ ਕਿਵੇਂ ਵਤ ਆਵੇ, ਵੇਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਕੰਦਾ ।
 ਤੇਰੀ ਮੈਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਰੱਬਾ, ਤੇੜੇ ਕਿਸੇ ਨ ਕੰਮ ਦਾ ।
 ਰਹਿਮ ਆਵੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਆਵੇ, ਜਿਸ ਮੈਂ ਪਾਲਿਆ ਜੰਮ ਦਾ।
 ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਕਲ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਈ।
 ਅੱਖੀਂ ਨੱਕ ਮੱਥਾ ਮੂੰਹ ਸ੍ਰੀ, ਰੰਗਤ ਹੁਸਨ ਸਫ਼ਾਈ।
 ਇਲਮ ਅਕਲ ਈਮਾਨ ਅਤਾ ਕਰ, ਅਜਜ਼ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ।
 ਸਾਚੀ ਉਮਰੇ ਸੌਖਾ ਰੱਖਿਆ, ਰਿਜ਼ਕ ਫ਼ਰਾਖ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।
 ਅੱਜ ਹੁਣ ਜਾਨ ਕੱਢਣ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਐਬਾਂ ਬਾਬਤ ।
 ਕਰੇਂ ਜੇ ਮਲਕੂਲ-ਮੌਤ ਹਵਾਲੇ, ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਬਤ ॥ 108

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਬਚਤ ਵੱਡੀ ਮਝਾ ਵਿਚ, ਇਸ ਜਾਬਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ , ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਧਾਰਾ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਖੂਬੀਆਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ, ਇਸ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪਰਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

107. ਉਹੀ, "ਵਫ਼ਾਤ-ਨਾਮਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ " (ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ), ਪੰਨਾ 7.

108. ਉਹੀ, 'ਨਜ਼ਮ ਨਾਮਾ' (ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ), ਪੰਨਾ 39-40.

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾ

ਪਿਛੇ ਸਥਿਪ ਵਿਚ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬੁਜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਲਿੱਪੀ ਕੁਰਮੁਖੀ ਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਠੀਕੇ, ਕੁਝ ਕੁ ਕਾਵਿ-ਚਰਚਾ ਹੋਈ, ਭਾਵੇਂ ਆਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਿਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ - ਜਨਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਰਚਨਾਵ:- (1) ਸਿਹਰਫੀ ਰਾਮ ਨਾਮ ਜੀ ਕੀ (1877 ਈ.), (2) ਅਮਰ ਰਾਮਾਇਣ (1884 ਈ.)। ਇਹ ਰਾਮਾਇਣ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ 990 ਬੰਦ ਹਨ।
2. ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - ਰਚਨਾ:- ਬਚਾਂਮਾਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਕਾ, 1850 ਈ.
3. ਅਨਾਖ ਦਾਸ ਜੀ - ਨਾਰੋਰ, ਰਚਨਾ: ਪੋਥੀ ਵਿਆਚ ਮਾਲਾ ਕੀ (ਵੇਦਾਂਤ ਫਿਲਾਸਫੀ ਸੰਬੰਧੀ 32 ਸਫੇ ਦਾ ਟ੍ਰੈਕਟ) ਲਿੱਖੇ ਪ੍ਰੈਸ, 1873 ਈ.।
4. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ - ਨਾਰੋਰ - ਪੋਥੀ ਪ੍ਰਠਮਾਦ ਲੀਲਾ - 16 ਸਫੇ, 1882 ਈ.।
5. ਲੇਖਕ ਅਗਿਆਨ - 'ਹਾਥ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ' (ਕਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ) - 8 ਪੰਨੇ- ਨਾਰੋਰ, 1870 ਈ.
6. ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ - " ਡਿਓਵਾਂ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀਆਂ " 16 ਪੰਨੇ ਨਾਰੋਰ, 1883 ਈ.
7. ਠਾਕੁਰ ਰਾਮ - ' ਪੋਥੀ ਵਿਆਚ ਸ਼ਿਵ ਜੀ' (ਸੀਹਰਫੀ) ਨਾਰੋਰ, 1870 ਈ.
8. ਸਤਿ ਰਾਮ - 'ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਸਤਿ ਰਾਮ' (ਵੇਦਾਂਤ ਸਾਰ) 1877 ਈ.
9. ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ - ' ਰਾਮ ਕਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ 6 ਬੰਦ ' 1876 ਈ.
10. ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ - ਕਿੱਸਾ ਗੋਪੀ ਚੰਦ - ਨਾਰੋਰ (20 ਸਫੇ) , 1880 ਈ.।
11. ਬੀਬੀ ਲੱਕਮੀ - (ਘਣੀਆਂ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) 'ਤ੍ਰੀਆ ਪੁਰਾਣ'- ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 1897 ਈ.
12. ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ ਆਰਿਫ - ਬੰਨੂ - ਜੰਗ ਮਹਾਂ-ਭਾਰਤ, 1898 ਈ.
13. ਮੁਖ ਰਾਮ, ਕਵੀਸ਼ਰ - ਸੁਨਾਮ (ਪਟਿਆਲਾ) 'ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਬਣੇਬਸ' (ਡੀਡਿਕਾ/ 1898 ਈ. ਫੰਦ=ਬੰਦ),
14. ਸਾਧੂ ਫੀਸ਼ਰ ਦਾਸ - 'ਕਾਫੀਆਂ' (85 ਕਾਫੀਆਂ, 7 ਦੇਹਿਰੇ, ਦੋ ਕਬਿੱਤ ਤੇ 7 ਸੋਰਠੇ) 1890 ਈ.
15. ਗਿਆਨ ਦਾਸ ਸਾਧੂ - 'ਕਾਫੀਆਂ ਸਾਧੂ ਗਿਆਨ ਦਾਸ' - 1883 ਈ.
16. ਮੌਜ ਚੰਦ - ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਕਤ ਮਹਿ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ " , 1896 ਈ.

17. ਸੰਤ ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ - ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਮਹਿ ਕੁਲ ਰਾਣੀਆਂ " , 1892 ਈ.
18. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ - ਪੂਰਨ ਭਗਤ , ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ - ਹਰੀ, 1884 ਈ.
19. ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ - 'ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਕਾ' (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ) 1900 ਈ. 109
20. ਗੰਗਾ ਰਾਮ - ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ (1887), ਰੂਪ ਬਸੰਤ (1890), ਗੋਪੀ ਚੰਦ (1891), ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ (1894) ।
21. ਸ਼ਿਬ ਦਿਆਲ - ਰੂਪ ਬਸੰਤ - 1880 ਈ.
22. ਅਸੀਟਾ ਮਲ ਗੁਮਨਾਕ - ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ, ਰਾਜਾ ਗੋਪੀ ਚੰਦ, 1883 ਈ. ਤੇ 1889 ਈ.
23. ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ - ਪੂਰਨ ਭਗਤ (1898 ਈ.) , ਗੋਪੀ ਚੰਦ (1900 ਈ.) ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਧਾਰਮਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਚ ਜਾਂ 'ਮਿਠੜੇ' ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀ ਨਾਲਾ ਬਾਕੇ ਦਿਆਲ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਾਹਿਬੀ ਇਕ ਸੀਹਰਫ਼ੀ¹¹⁰ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ 'ਬਜ਼ਮੇ ਸੁਆਰਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ (1896 ਈ.) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ । ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਹੈ- ਹੁਕਮ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਦਯਾਨੰਦ ਆਇਆ ਸੱਚੀ ਦੱਸਣੇ ਨੂੰ।
 ਦੁਨੀਆਂ ਔਲੜੇ ਰਾਹ ਤੇ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਆਇਆ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਦੱਸਣੇ ਨੂੰ ।
 ਦੱਸਿਆ ਓਸ ਨੇ ਮਰਦ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਕੇ, ਡਿੱਠਾ ਪਰਤ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਸਣੇ ਨੂੰ ।
 ਓ ਦਿਆਲ ਬਾਕੇ, ਸੱਚੀ ਗੁਣ ਸੁਣ ਲਓ, ਵੇਲਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆ ਹੱਸਣੇ ਨੂੰ ।¹¹¹

ਹੇਠਾਂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਮੂਨੇ ਮਾਫ਼ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ:-

- (1) ਕਭੀ ਆਇ ਕੇ ਮੁਖੜਾ ਵਿਖਾਲ ਮੋਹਨ, ਬਿਨ ਦਰਸ਼ਨ ਭਈ ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਮੋਹਨ।
 ਤੈਕੂੰ ਦੋ ਤਰਫਾਂ ਵਿਚ ਭਾਲ ਡਿਠਮ, ਪਲ ਪਲ ਚਿਤਾਰ ਹਰ ਸਾਲ ਡਿਠਮ ।
 ਤਪ ਤਾਪ ਕੇ ਬਾਂਹ ਉਠਾਲ ਡਿਠਮ, ਨਹੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਆ ਨੈਣਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹਨ ।
 ਵਿਚ ਜਗਲਾਂ ਜਲ ਸੁਕਾਏ ਡਿਠਮ, ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਕੋਰੇ ਖਾਇ ਡਿਠਮ ।
 ਇਸ ਇਲਮ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹਾਏ ਡਿਠਮ, ਪਰ ਹੋਆ ਨਾ ਤੇਰਾ ਜਮਾਲ ਮੋਹਨ॥¹¹²

109. ਖੋਜ-ਪੱਛਿਕਾ- ਪਟਿਆਲਾ- ਜਨਵਰੀ 1969 - ਲੇਖਕ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਰਾਜਾ', ਪੰ: 163-174.
110. "ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ" ਕਿਰਤ ਬਾਕੇ ਦਿਆਲ- ਖੋਜ ਪੱਛਿਕਾ, 1967-68, ਪੰ. 153.
111. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 155.
112. ਗਿਆਲ ਦਾਸ ਸਾਧੂ, "ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਸਾਧੂ ਗਿਆਲ ਦਾਸ", ਨਾਹੌਰ 1883 ਈ., ਪੰਨਾ 37.

- (2) ਰਾਜਾ ਤੂੰ ਅਭਾਈ, ਹੈਂ ਵੈਰਾਈ ਤੇ ਓਆਈ ਨਿਤ, ਨਾਈ ਹੈ ਨਗਨ ਜਾਨ ਕੇ, ਸਦਾ ਰਾਮ ਨਾਮ ਕੀ।
ਕਾਹੇ ਕੇ ਰੁਆਏ, ਤੂੰ ਪਛੇ ਕੇ ਪਛਤਾਏ ਤੂੰ, ਪੂਰਨ ਤੇ ਬਰੈਰ, ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਿਸ ਕਾਮ ਕੀ।
ਇਛਿਆ ਜੇ ਭੇਗ ਕੀ, ਭੇਗ ਕਾ ਹੈ ਛੋੜ ਦੇਣਾ, ਭਗਤ ਕੇ ਨਾ ਜਗਤ ਮੇਂ ਹੈ ਲੋੜ ਹੱਡ ਚਾਮ ਕੀ।
ਛੋੜ ਦਿਓ ਪੂਰ, ਪਾਈ ਭਿੰਛਿਆ ਗਰੀਬਣੀ ਕੇ, ਇਛਿਆ ਸਪੂਰ ਕੇ ਨਾ ਤੇਰੇ ਧੰਨ ਧਾਮ ਕੀ ॥¹¹³
3. ਸਾਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਘਰ ਬਾਰ ਛੋੜ ਕਰ, ਸਾਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੈ, ਘਰ ਬਚ ਕੇ ਸਵਾਰ ਕੇ।
ਸਾਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇ, ਦਾੜੀ ਮੁਛਿ ਰੂੰ ਮੰਡਾਏ ਕਰ, ਸਾਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੈ, ਨਾਂਗੀ ਜਟਾਂ ਧਾਚ ਕੇ।
ਸਾਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇ, ਭੇਸ ਸਾਜ ਬਹੁ ਸਰੀਰ ਪਰ, ਸਾਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੈ, ਵੈਦ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ।
ਕਹੈ ਹੈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਧ ਹੋਵੇ ਸਾਧ ਮਨ, ਅਦਵੈ ਵਿਚਾਰ ਏਕ ਦਵੂਤ ਰੂੰ ਕੇ ਡਾਰ ਕੇ ॥¹¹⁴
4. ਅਲਫ਼ ਆਰਮਾ ਏਕ ਅਖੰਡ ਪਿਆਰੇ, ਏਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸਦਾ ਜੁਵਾਲ ਹੋਵੇ।
ਜਬ ਤਕ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਲ ਅਗਿਆਨ ਸੋਈ, ਤਬ ਤਕ ਤੇ ਦੁਖ ਕਮਾਲ ਹੋਵੇ।
ਪਾਂਚ ਕੋਸ਼ ਮੇਂ ਪੜਾ ਬੋਰੋਸ਼ ਹੋਵੇ, ਫਰਾਮੋਸ਼ ਕਰ ਰੂਪ ਕੰਗਾਲ ਹੋਵੇ।
ਦਲੇ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਲ ਹੰਕਾਰ ਮਚੇ, ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਸੋ ਗੁਰੂ ਹੰਦਾਲ ਹੋਵੇ।
ਪਾਂਚ ਤੱਤ ਕੀ ਦੇਹ ਅਸੱਤ ਜਏ, ਪਰਮ ਤੱਤ ਕੇ ਪਾਇ ਨਿਹਾਲ ਹੋਵੇ।
ਕਰੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੂਰ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇ, ਮਿਲੇ ਨੂਰ ਮੇਂ ਨੂਰ ਕੋਪਾਲ ਹੋਵੇ।
ਬਾਸਨ ਫੁੱਟਣਾ ਅੰਤ ਨੂੰ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸਾ, ਏਕ ਆਰਮਾ ਸਦਾ ਅਕਾਲ ਹੋਵੇ ॥¹¹⁵
5. ਕਾਫ਼ ਕਰੀ ਤਬ ਅਗਨ ਪ੍ਰਚੰਡ ਓਥੇ, ਮੁਖੇਂ ਸੀਤਾ ਠੇ ਇਹ ਬਚਨ ਉਚਾਰਿਓ ਈ।
ਬਿਨ ਰਾਮ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਅਗਨ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਾੜਿਓ ਈ।
ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੂੰ ਸੀਤਲ ਵਾਂਗ ਬਰਫ ਦੇ ਜੀ, ਇਹ ਕਹਿ ਸੀਤਾ ਦੇਹ ਅਗਨ ਵਿਚ ਧਾਰਿਓ ਈ।
ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤਬ ਅਗਨ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਈ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਉਚਾਰਿਓ ਈ ॥¹¹⁶
6. ਬੇ ਬਚਨ ਕੇਕਈ ਦੇ ਮੰਠ ਲੀਤੇ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਬਠਬਾਸ ਨੂੰ ਜਾਮਦੇ ਸੀ।
ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਸੀਸਾ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਰੇ, ਸੀਆ ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਮ ਧਿਆਉਂਦੇ ਸੀ।
ਰਾਮ ਲਛਮਨ ਸੀਆ ਨੂੰ ਸੰਗ ਲੇ ਗਏ, ਲੋਕ ਸੁਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਮਠਾਉਂਦੇ ਸੀ।
ਸੁਰਯਾ ਰਾਮ ਨਰ ਨਾਰੀ ਪਾ ਤੋਲ ਰੋਵੇ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਬਠਬਾਸ ਨੂੰ ਜਾਮਦੇ ਸੀ।¹¹⁷

113. ਕਾਲੀ ਦਾਸ, ਪੰਡਤ - ਪੂਰਨ ਭਗਤ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1898 ਈ., ਪੰਨਾ 37

114. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ - 'ਕਿਸ਼ਨ ਕਟਾਰ' - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1886 ਈ., ਪੰਨਾ 24.

115. ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, 'ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨਭਗਤ ਕਾ' (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਖਰੜਾ) ਠਿੱਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜ, 1900 ਈ., ਪੰਨਾ 1.

116. ਅਮਰ ਸਿੰਘ - ਅਮਰ ਰਾਮਾਇਣ - (1884 ਈ.), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 194.

117. ਫਲੋਰੀ, ਸੁਰਯਾ ਰਾਮ - ਸੁਰਯਾ ਰਾਮ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 62.

ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੀਆਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਕੇਵਲ ਨਮੂਨੇ ਮਢ੍ਹੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਤੇ ਪਰਚਲਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤੀ, ਸੁਰਧਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਤੱਤ, ਆਦਿ ਸਾਂਝੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਨਈਂ ਵਰਤੋਂ ਗਏ ਛੰਦ ਵੀ ਉਚੇਂ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਆਦਿ ਨਈਂ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਯਥਾ-ਚੁੰਡਲੀਏ, ਡਿਓਢਾਂ, ਬੈਂਤ, ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਛਪਯ ਆਦਿ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਠਹੀਂ, ਸਿਵਾਇ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਨਵੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਅਠੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਲੇਲ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਸ਼ੇਖੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਰਧਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਮੋਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੋਰ ਉੱਘੜਵੇਂ ਲੱਛਣ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਦੇ ਓੰਠ ਵਾਰੀ ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬ੍ਰਜੀ ਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉਨਤੀ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ, ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ, ਪਰ ਸੂਧ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਾਰਤਕ ਨਈਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਚੇ ਉੱਘੇ ਆਗੂ ਵੀ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਬ੍ਰਜੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਠਰੋਤਮ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਰੇਣ, ਭਾਈ ਕਾਲੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਆਦਿ, ਸਭ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕ ਬ੍ਰਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ¹¹⁸ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਬ੍ਰਜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿੱਤ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ

118. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਕਾਲ ਵੀ ਬੜਾ ਗੌਰਵਮਈ ਹੁੰਦਾ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਵੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ:-

- (1) ਠੈ ਭਾਈ ਸਿੱਖਾ, ਇਹ ਜੋ ਬਾਈ, ਅਸਲੀਂ ਦੁੱਖੋ ਵਾਂਗ ਮਧਾਈ ।
 ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਮੱਖਨ ਕੱਢੇ, ਅੰਨਮਤਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵੱਢੇ ।
 ਪਰ ਕਿਆ ਕਰੀਏ ਘਰ ਦੇ ਲੋਗ, ਪਏ ਕਰਾਵਨ ਕੰਮ ਅਜੋਗ ।
 ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਗੁਰ ਦੇ ਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਹੈ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ।
 ਠਿੱਤ ਪਾਠ ਸੇਂ ਉਸ ਦਾ ਕਰਦਾ, ਅਮਲ ਨ ਕਰਦਾ ਘਰ ਤੇ ਡਰਦਾ।
 ਜੇ ਸੇਂ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਪਰ ਚੱਲਾਂ, ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਮੱਲਾਂ ।
 ਏਹੇ ਮੇਰੀ ਘਰ ਦੀ ਨਾਚ, ਵਿਚ ਕੁਟੰਬ ਕਰੂਗੀ ਖੁਆਚ । 119
 ਘਰ ਦੇ ਹਨ ਇਹ ਬੁਰੇ ਬਖੇੜੇ, ਦੇਵਨ ਜਾਨ ਨਾ ਸਿੱਖੀ ਠੇੜੇ ॥
- (2) ਦੇਖਿ ਸਾਧੂ ਪ੍ਰਜਾ ਦੁਖੀ, ਮਿਆਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਪੁਠਯ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮੂਰਤੀ ਮਹੇਸ਼ ਦੀ।
 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਤ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖੇ ਪੱਤ, ਆਨ ਸੁਠ ਮਾਠ ਤਾਠ ਰੱਛਕ ਸੂਦੇਸ਼ ਦੀ ।
 ਜ਼ਾਲਿਮ ਅਨਯਾਈ ਸੁਾਹਾਂ ਛਿਨ ਵਿਚ ਰੰਕ ਕਰੇ, ਦੇਵੰਦੀ ਕੰਗਾਲਾਂ ਤਾਈਂ ਪਦਵੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੀ ।
 ਮੌਤ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਤੇਗੁ ਸੱਚੇ ਪਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਆਮੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਦੀ । 120
- (3) ਵਿਚ ਅਕਾਸ ਚੜ੍ਹੇ ਲੱਖ ਸੂਰਜ, ਗੁਰ ਬਿਨ ਘੋਰ ਅਧਾਰਾ ਰੇ ।
 ਗੁਰ ਬਿਨ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਹੀਂ, ਗਿਆਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸਾਚਾ ਰੇ ।
 ਗੁਰ ਬਿਨ ਜਤ ਸਤ ਪਤ ਨਾ ਕੋਈ, ਗੁਰ ਬਿਨ ਜਨਮ ਬੇਕਾਰਾ ਰੇ ।
 ਗੁਰ ਬਿਨ ਰਾਜੇ ਰਾਏ ਜੇਤੈ, ਡੂਬੇ ਨਰਕ ਮੁਝਾਰਾ ਰੇ ।
 ਸਭਿਗੁਰ ਬਾਝੇਂ ਜੀਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਦ ਕਦ ਹੁੰਦੀ ਹਾਰਾ ਰੇ ।
 ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜਹਿੰ ਸਭਿਗੁਰ ਮਿਲਿਆ, ਤਹਿੰ ਸਭੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਾ ਰੇ ॥ 121
- (4) ਵੇਖਿਆ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਪੁਕਾ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਹੈ, ਭਾਈਆਂ ਮੁਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰੇ ਜੋ ਸਹਾਈਆਂ।
 ਦੀਨ ਦੁਖੀ ਰੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸੋਗੀਆਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ, ਕਰੇ ਸਦਾ ਬਾਹੁੜੀ ਸੇਂ ਸਦਕੇ ਘੁਮਾਂਈਆਂ ।
 ਲੁਠੇ ਠੰਢੇ, ਅਨ੍ਹਿ, ਗੁੰਗੇ, ਭੁਖੇ, ਨੰਗੇ, ਚੰਗੇ ਮਦੇ, ਪਏ ਤੇਰੇ ਦਵਾਚ ਮਨਸ਼ਾ ਪੁਜਾਈਆਂ ।
 'ਸਾਰੰਗ ਚਰਨ' ਸ੍ਰੀ ਅਟਨ ਜੂ, ਸਰਨ ਤੇਰੀ, ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਦੇਸਨ ਤੇ' ਸੰਕਤਾਂ ਨੀ ਆਈਆਂ । 122

119. ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ-ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 94-95.

120. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ - (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ- ਸੰਪਾਦਤ ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ),
 1966, ਪੰਨਾ 68.

121. ਆਰਿਫ਼, ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ' ਆਰਿਫ਼ ਵਿਲਾਸ ਗ੍ਰੰਥ', 1899 ਈ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 82.

122. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਡਾਕਟਰ 'ਕਬਿੱਤ' ਚਰਨ ਚਰਿ ਵਿਸਥਾਚ ਵਿੱਚੋਂ- ਹਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਸਤੰਬਰ,

- (5) ਸੁਹਣਿਆਂ ਵੇ! ਅਜ ਪਾ ਜਾਈਂ ਫੇਰਾ, ਹਥ ਫਈਆਂ ਨਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜੇਰਾ ।
ਸੀਂ ਜਾਸਾਂ ਨੀ ਮਾਏ ! ਹੁਣ ਸਭਿਕੁਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਿਨੂੰ ਹੋੜ ਨਾ ਮਾਏ, ਦੁਣੀ ਅੱਗ ਠ ਬਾਲ ॥
ਮੇਰਾ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਸਭਿਕੁਰ ਦਾ ਮਾਲ, ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਦਾ ਮਾਲ, ਕਲਕੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਮਾਲ ॥¹²³
- (6) ਪਿਓ ਦਾਦੇ ਵਲ ਦੇਖੇ ਸਿੰਘੇ, ਕ੍ਰਿਧਰੇ ਉਹ ਪਧਾਰੇ ।
ਮੋਏ ਨਹੀਂ ਸੁ ਜੀਉਂਦੇ ਦੇਖੇ, ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਸਾਰੇ ।
ਧਰਮ ਹੇਤ ਜਿਨ ਸੀਸ ਦੀਏ ਹੈ, ਸੋ ਨਾ ਮੋਏ ਵਿਚਾਰੇ ।
ਜੰਗ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਦੀਨ ਦਯਾ ਸਿੱਖ, ਹੋਏ ਸਹੀ ਸਰਦਾਰੇ ॥¹²⁴
- (7) ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਤੇਰੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਬੜੀ ।
ਬਾਣੀ ਹੈ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ, ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਖਲਕ ਖੜੀ ।
ਜੇ ਧਿਆਵੇ ਔਰ ਗਾਵੇ, ਪਰਮ ਪਦ ਸੋਈ ਪਾਵੇ ।
ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਲ ਦੀ ਬਰਕਤ ਹੈ ਖਰੀ ॥¹²⁵
- (8) ਅਲਫ ਅਸਰਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਹੈ ।
ਗੁਰੂ ਬਾਂਝ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ।
ਗੁਰਾਂ ਦੱਸਿਆ, ਏਕ ਅਨੇਕ ਸਾਰੇ ।
ਸੋਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪਛਾਣਦੇ ਹਾਂ ।¹²⁶

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਅਨੁਮਾਨ ਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਉਤਾਰੀ, ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਦਰਸਾਉਣ। ਆਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਸਹੀ ਸਿੱਖ ਕਵਿਤਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਏਥੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੱਦ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਨਿਖਰੀ ਹੈ।

123. ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), 'ਕੰਬਦੀ ਕਠਾਈ', ਪੰਨਾ 121 (ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਗੀਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖੇ)

124. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, 'ਸੁਗੰਦ ਹੁਲਾਸ', 1899 ਈ., ਠਾਹੌਰ, ਪੰਨਾ 29-30.

125. ਠਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਖਲਸਾ ਪੱਤਰ ਅਰਥਤ ਭਜਨ- ਨੰ: 18, ਪੰਨਾ 31.

126. ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ - ਸੀਹਰਫ਼ੀ - ਠਾਹੌਰ, 1887, ਪੰਨਾ 3.

ਫੁਟਕਲ ਕਵਿਤਾ

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਠਿਰੇਲ ਇਸ਼ਕੀਆ ਜਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਖ ਜਾਂ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਕੇ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬਚਾਂ-ਮਾਘ ਜਾਂ ਅਠਵਾਰੇ ਆਦਿ ਵੀ ਸੁਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਮਾਜ, ਆਲਾਦੁਆਲਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਹਵ-ਭਾਵ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੇ-ਕਵੀ-ਅੱਧ ਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰੋਚਿਕ ਹੋਣ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨੈ ਕੇ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਿਲਪ, ਕਲਪਨਾ, ਭਾਵ ਜਾਂ ਬੁਧੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅਰਥ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਸੋਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਠਾ ਏਨੀ ਵੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵੀ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਰਵਾਇਤੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਠਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਕਿਉਂਜੋਂ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਅਧੀਨ, ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ:-

- (1) ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮ ਹੋਈ
ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਨਾ-ਕਾਮ ਹੋਈ
ਇਹ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਹਰਾਮ ਹੋਈ
ਭੈਨ ਬੇਤਲ ਤੋੜ ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ - ਲੱਖ ਠਾਹੜ ਪੀਵਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ।¹²⁷
- (2) ਮਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਠੱਗੀ ।
ਡਾਢੀ ਮਾਰ ਰੱਬ ਦੀ ਵੱਗੀ ।
ਥੀਂਦਾ ਜਨਮ ਕਸਾਈ ਹੈ -
ਇਹ ਕੋਈ ਮੱਕੜੀ ਆਈ ਹੈ ।¹²⁸

127. ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ - 'ਸੁਰਾਬ ਦੀ ਸਿੱਠ' (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ) ਲਾਹੌਰ, 1893, ਪੰਨਾ 6

128. ਭਾਨਾ ਮਲ ਬੇਨੀ ਰਾਮ - 'ਮੱਕੜੀ ਠਾਮਾ' , ਲਾਹੌਰ, ਅਕਤੂਬਰ 1897, ਪੰਨਾ 5.

- (3) ਕੀ ਸਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕਤ ਮੈਂ ? ਸਿਵਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੋਈ ।
 ਫੂਲ ਕਲੀ ਨ ਡੋਡੀ ਕੋਈ, ਨਾ ਮਿੱਠੀ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ।
 ਰੰਗ ਜੰਗਲੀ ਹੈ ਨਿਰਾ, ਵੇਸ਼ ਗੁਰੀਬੀ ਵਾਲਾ ।
 ਦੀਦੇ ਗੀਣੀ ਜਿੰਦ ਲਈ, ਹੋਰ ਠਹਿਰ ਉਜਿਆਲਾ ।
 ਨਾ ਜੜ੍ਹ ਨਾ ਪੌੜੇ ਹਨਕੇ, ਫੇਰ ਨਾ ਡਾਹਨ ਨਾ ਡਾਲਾ ।
 ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ - ਕੌਣ, ਕੀ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਜਾਲਾ ? 129
 ਪੁੱਛਾਂ ਪੌਣ, ਉਠ ਭਲੇ ਲਕ, ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਟਾਲਾ ॥
- (4) ਹਾੜ ਹੋਰ ਸੁਣੋ ਇਕ ਉਪਦੇਹ, ਜਦ ਸਾਹਿਬ ਮਨ ਭਾਇਆ, ਕਲਜੁਗ ਆਇਆ ।
 ਧੀ ਵੇਚਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਗਿਆ, ਪਹਿਲਾ ਖਸਮ ਹਟਾਇਆ, ਦੂਜਾ ਬਣਾਇਆ ।
 ਤੀਜਾ ਸਾਹੂਕਾਰ ਜਾਣ ਕੇ ਨਾਈ ਸੱਦ ਲਿਆਇਆ, ਪਸ ਬਿਠਾਇਆ
 ਘਾਸੀ ਰਾਮ ਮੁਕੱਰ ਜਾਣ, ਚੌਥੇ ਨੇਚੀ ਮਾਇਆ, ਗਿਆ ਵਿਆਹਿਆ । 130
- (5) ਸੀਨ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਸਾਹੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ, ਵਿਚ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਜੁਰਦੀ ਦੀ ਤਾਰ ਆ ਗਈ ।
 ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਾਣਦਾ ਏਸ ਸੈਦਾਨ ਠੂੰ ਸਾਂ, ਜੁਰਦੀ ਕਿਉਂਕਰ ਵਿਚ ਆਰ ਆ ਗਈ ।
 ਤੇਰੀ ਨਿੱਤ ਨਿੱਤ ਦੀ ਸਿਰ ਦਰਦੀ ਕੋਲੋਂ, ਜੁਰਦੀ ਗੁਲ ਗੁਲਾਬ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਗਈ ।
 ਰੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਯਾਦ ਦਿਲਦਾਰ ਵਾਲਾ, ਰਮਜੂ ਕਹਿੰਦਾ ਬਸਤੀ ਬਹਾਰ ਆ ਗਈ । 131
- (6) ਹੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹੁ ਓਆਰ ਹੋਇਆ, ਭੋਇਆ ਖਿਲੀ ਬਹਾਰ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੀ ਏ ।
 ਭੈਰ ਮਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨੈ ਕੇ, ਗੁਲ ਦੇਖ ਬੁਲ ਬੁਲ ਜਾਨ ਵਾਰਦੀ ਏ ।
 ਡਾਲੀ ਖਾਲੀ ਨਾ ਕੋਈ ਚਮਠ ਵਾਲੀ, ਵੇਖ ਮੌਜ ਇਹ ਕੈਸੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੀ ਏ ।
 ਨੈਣ ਦੇਖ ਕੇ ਨਰਗਸ ਬੇਹਾਲ ਹੋਈ, ਸ਼ੰਕਰ ਦਾਸ ਸੂਰਤ ਐਸੀ ਯਾਦ ਦੀ ਏ ॥ 132
- (7) ਇਕ ਛੋਟਾ ਸਾ ਪਿੰਡ ਥਾ, ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੂਰ,
 ਹੁਣੇ ਬਾਝ ਸੁੰਦਰ ਤਹਾਂ, ਫੂਲੋਂ ਸੇ ਭਰਪੂਰ ।
 ਏਕ ਦਿਵਸ ਉਸ ਬਾਗ ਮੇਂ, ਬੈਠੀ ਬੁਲਬੁਲ ਆਇ ।
 ਗਾਵਤ ਆਸਾ ਭੈਰਵੀ, ਦੀਨਾ ਦਿਵਸ ਬਿਤਾਇ ।

129. ਬਾਖਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਾਬੇ)
 ਸਿਵਾਰ (ਹਵਾਲਾ ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਲਮ ਦੀ ਕਰਾਮਤ) 1957, ਪੰ.195.

130. ਘਾਸੀ ਰਾਮ, 'ਕਿੱਸਾ ਕੁੜੀ ਵੇਚਾਂ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1883 ਈ., ਪੰਨਾ 6.

131. ਰਮਜੂ ਪਸ਼ੌਰੀ, 'ਸੀਹਰਫੀ ਰਮਜੂ', ਪਿਸ਼ਾਵਰ, 1890 ਈ., ਪੰਨਾ 7.

132. ਸ਼ੰਕਰ ਦਾਸ ਸ਼ੰਕਰ -, 'ਸੀਹਰਫੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾਸ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1891 ਈ., ਪੰਨਾ 6.

ਸੰਵ ਭਈ ਖਾਯਾ ਨਾ ਕੁਝ, ਕੀਨਾ ਭੂਖ ਬਿਹਾਲ।
 ਦੂਰ ਧਰਾ ਪੁਰ ਤਾੜਿਆ, ਇਕ ਚਮਕਤਾ ਨਾਲ।
 ਮਥ ਉਡਾਰੀ ਬਿਰਛ ਤੇ, ਪਹੁੰਚੀ ਜੁਗਨੂੰ ਪਾਸ।
 ਮਨ ਮੇਂ ਇਹ ਆਸਾ ਹੁਤੀ, ਕਰੂੰ ਇਸੇ ਇਕ ਗੁਸ।
 ਹਾਥ ਜੋੜ ਇਉਂ ਬੋਲਿਆ, ਜ਼ਰਾ ਦੇਰ ਨੈ ਸਾਹਿ।
 ਜੁਗਨੂੰ ਨੈ ਜਦ ਜਾਨਿਆਂ, ਇਹ ਲੈਗੀ ਮੰਗਿ ਖਾਹਿ।
 ਦੇਖ ਬਡਾਈ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀ, ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਜਿਨ ਮਾਥ।
 ਮੁਝ ਕੇ ਦੀਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਹਿ, ਤੁਝੇ ਰਾਜ ਕੁਨ ਸਾਥ।
 ਤੂੰ ਸਲਾਹ ਮਮ ਚਲਣਾ, ਮੈਂ ਸਲਾਹੁੰ ਤਵ ਰਾਜ।
 ਸਮਝ ਸਿਆਣਪ ਹੈ ਇਹੀ, ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਸਿਫਤੀ ਨਾਥ।
 ਤੂੰ ਗਵਤ ਹੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਬੀ ਚਮਕਤ ਰਾਤ।
 " ਇਮ ਕਿਮ ਪ੍ਰਭੂ ਨੈ ਕੀਆ? ਕਿ ਸੋਭਾ ਪਵੈ ਰਾਤ "।
 ਜਦ ਚਮਕੀਨੇ ਕੀਟ ਦੀ ਲੀਂ ਬੁਲਬੁਲ ਸੁਣ ਕੂਕ।
 ਉਡੀ ਤੁਰਤ ਐ ਭੂਖ ਕੀ, ਰਹੀ ਨਾ ਰੰਚਕ ਹੂਕ।
 ਤਾਓਪਰਜ ਇਸ ਬਓ ਕਾ, ਸੁਣੇ ਕਲ ਦੇ ਮੀਤ।
 ਝੜਕੇ ਝਾਂਝੇ ਛੋੜ ਕੇ ਕਰੇ ਸਭਨ ਸੇ ਪ੍ਰੀਤ।
 ਬਿਨੈ ਕਰਤ ਹੈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰਹੇ ਬੀਰ ਸਮ ਬੀਰ।
 ਕਰੇ ਰਾਹ ਨਹ ਕਿਸੂ ਸੈ, ਬਨੇ ਖੀਰ ਐ ਨੀਰ ॥¹³³

133. ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਇਸ ਬ੍ਰਜੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 1891 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। " ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੋਸ਼ਿਠ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਢੰਕੇ ਹੋਏ ਖਿਆਲ ਉਭਰ ਆਉਣ। ਛੰਦ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਸੀ।" ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਅੰਕ 30 ਨਵੰਬਰ 1972, ਪੰਨਾ-10. ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਵੀ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਜਿਹੜੇ ਪਿਛੋਂ 'ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ-ਚਰਨਾ 'ਠਿਨਾਣ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਵਾਰਤਲਾਪ' ਬੈਤਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ 1900 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਲਿਖੀ ਇਹ ਲੰਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਰਚੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ "ਕਾਵਿ-ਅਭਿਆਸ ਕਾਲ" ਦੀਆਂ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹਨ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਕਵੀ, ਬਿਠਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋਣ ਦੇ, ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਬੜੀ ਠੀਵੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸਥਿਪ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ:-

- (1) ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜਿੰਨੇ ਕਿਸੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ, ਉਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਚੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਜੋਬਨ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲੱਗੀ।
- (2) ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਸਿਆਂ ਨਈਂ ਨਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਆਪਣਾਏ ਗਏ, ਉਥੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਛੰਦ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਦੇਣ ਹਨ।
- (3) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲਗੇ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਠਕਸ਼ ਦਰਸਾਉਣਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੀਝ ਬਣ ਗਈ।
- (4) ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਲਈ ਏਨੀਆਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਰੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਸੀਹਰਫ਼ੀ' ਜਾਂ 'ਬਾਰਾਂ-ਮਾਰ' ਕਾਲ ਆਖਣਾ ਵੀ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
- (5) ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਯਤਨ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਏ।
- (6) ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰਚੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੁਜ਼ੀ ਭਾਵੁ ਹੀ ਰਹੀ। ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕ ਬੁਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।
- (7) ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਅਧੋਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਆਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਜੰਗਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ।

- ਦੇਸ਼-ਭਰਤੀ ਵਾਲਾ ਅਖ਼ੀਰੀ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ-ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਢੇ ਅਧਿਐਠ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸੂਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਨਈਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ, ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ।
- (8) ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਗਿਣਤ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮਾਧਿਅਮ ਅਪਣਾਏ ਗਏ, ਉੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਰਵਾਇਤੀ ਰੱਦਾਂ ਨਾਂ ਟੱਪ ਸਕੀ।
- (9) ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਦਾ ਸਿਨਸਨਾ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੇਦਰੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮਲਵਾ ਵੀ ਉੱਘਾ ਕੇਦਰ ਬਣ ਗਿਆ । ਲੋਕ-ਕਵੀ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਏਨੀ ਮਾਝਾ ਵਿਚ ਉੱਭਰੇ ਕਿ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੀ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਹੋਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਅੱਧਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜ ਸਕੀਆਂ।
- (10) ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਅਨਹੋਦ ਕਰ ਕੇ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਸਜਾਵਟ, ਸ਼ਾਬਦਕ ਅਟਕ-ਮਟਕ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।
- (11) ਭਾਵੇਂ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ 1860 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।
- (12) ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਗਿਣਓਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਝਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਗੁਣਓਮਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ।

ਅਧਿਆਇ ਦਸਵਾਂ

•

* ਉਘੇ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕ *

ਉੱਘੀ ਵਾਚਤਕ ਨੋਖਕ

‘ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ’ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੁੱਚੀ ਵਾਚਤਕ ਰਚਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ, ਝੁਕਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪਰ ਵਿਰਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕੁਝ ਨਿਸਚਿਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉੱਘੀ ਗੱਦ-ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ, ਸੰਖਿਪਤ, ਪਰ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼-ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੱਦ-ਕਾਰ ਹਨ:-

1. ਪੰਡਿਤ ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ (1837-1881 ਈ.)
2. ਨਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ (1830-1885 ਈ.)
3. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (1849-1898 ਈ.)
4. ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (1852-1901 ਈ.)
5. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (1822- 1921 ਈ.)
6. ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ (1853- 1908 ਈ.)
7. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (1872 - 1957 ਈ.)

ਪੰਡਿਤ ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ (30 ਸਤੰਬਰ 1837 - 24 ਜੂਨ 1881 ਈ.)

ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ 20¹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ, ਕਵੀ ਤੇ ਵਾਚਤਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸੂਰਮਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ, ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਉਮਰ ਭਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਧੜਨੈਦਾਰ ਵਕਤਾ, ਬਦਲੀਲ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕੱਬਕੜ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਠਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਤੁਰਤ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ, ਪੰਡਿਤ ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਡਿਤ ਜੈਦਿਆਲ ਦੇ ਘਰ ਫਲੋਰ ਵਿਚ 30 ਸਤੰਬਰ 1837 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।² ਆਪ ਨੇ ਨੁਬਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹਿੰਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ, ਨਿਊਟਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਠਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੌਕਿਕ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਾਚਤਕ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਸਾਫ਼, ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਤੇ ਨਿਖਰਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੌਰਨ ਦੇ ਵੱਡੇਮੂਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੇ ਕੁਝ ਬੈਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਆਪ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੱਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ (1866 ਈ.) ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਠ ਚੀਤ (1875 ਈ.) ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

1. ਪੰਡਿਤ ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿੱਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਹਿੰਦੀ - (1) ਸਤੰਯ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰਵਾਹ (2) ਉਪਦੇਸ਼ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (3) ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ
(4) ਧਰਮ ਰਖਸ਼ਾ (5) ਸ਼ੁਤ ਉਪਦੇਸ਼ (6) ਭਾਸ਼ਯਵਤੀ (7) ਸਤੰਯ ਧਰਮ ਮੁਕਤਵਲੀ (ਭਜਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਈਨ ਭਾਗ) (8) ਰਮਲ ਕਾਮਧੇਨ
(9) ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ: (1) ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ (2) ਆਰਮ ਚਕਿਤਸਾ ।

ਉਰਦੂ: (1) ਦੁਰਜਨ ਮੁਖ ਚਪੇਟਿਕਾ (2) ਤਤਵ ਦੀਪਕ (3) ਧਰਮ ਕਮੋਟੀ
(4) ਅਸੂਲਿ ਮਜ਼ਾਹਿਬ (5) ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ।

ਪੰਜਾਬੀ:- ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ (2) ਪੰਜਾਬੀ ਬਠ ਚੀਤ ।

2. ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਪਰ ਡਾ.ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਲ ਨੇ 'ਅਲੋਚਨਾ' ਤੀਮਾਸਕ- ਅਕਤੂਬਰ 1956 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 1896 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੁਰਧਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਨਮ ਦਾ ਸੰਨ 1807 ਈ. ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ।

ਉਦਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: " ਇਹ ਪੋਥੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਣਗ੍ਰਾਹਕ, ਪਰਮ ਦਿਆਲੂ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਮਿਸਟਰ ਸੈਕਲੇਟ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਲਿਫਟਿਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਨ, ਸੰਮਤ 1922 ਅਰਥਾਤ ਸੰਨ 1866 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਜੋ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਫਲੌਰ ਸੁਹਿਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੋਈ ਚਿੱਤ ਨਾ ਕੇ ਆਇ ਤੇ ਅੰਤ ਇਸ ਦਾ ਸੈਨ ਕਰੇਗਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਧਢੇਗਾ। "

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਚ ਚੀਤ' ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: " ਇਹ ਪੋਥੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਦਸਤੂਰ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਜਿੱਥੇ ਤਾਈਂ ਪਾਰਬਸਾਈ, ਕੋਈ ਮੁਹਵਰਾ ਬੁਹਾਰ ਲਿਖਣੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਅਹੀ ਮਨੋਕਤ ਕਥਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ, ਅਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਇਕ ਤਾਂ ਮਨ ਨਹੀਂ ਥਕਦਾ, ਦੂਜੇ ਬੋਲਣੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। "4

' ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ' ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ, ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤੇ ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਲੋਕ-ਚੀਤਾਂ ਤੇ ਅਖਾਉਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅੰਤਿਕਾ ਵਜੋਂ ਪੁਰਾਣ ਨਮ-ਜਾਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀਹ ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਾਦਰੀਆਂ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਸੂਚੀ ਤੇ ਹਰ ਪੰਨੇ ਤੇ ਕਾਂਡ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਬਿਭਾਗ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਿਜ਼ੱਤ ਵ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵੀ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ-ਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਭਾਵਕਤਾ ਨੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ , ਇਸ ਲਈ ਲਿਖਤ ਵਿਚ

3. ਫਲੌਰੀ, ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ , " ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ " ਲਾਹੌਰ 1905 ਈ.-
ਭੂਮਿਕਾ ।
4. ਫਲੌਰੀ, ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ , 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਚ ਚੀਤ ' , ਏ.ਸੀ.ਪਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਦੀ 1931 ਈ. ਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ।

ਗੁਰੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ, ਬਿਆਲ ਵਿਚ ਖਰਵਾ-ਪਠ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਾਦਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਸੱਭਯ ਜਾਂ ਸਾਊ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਬੜੀ ਮੂੜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ " ਰੰਡੀ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ", " ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਮਰ ਗਿਆ ", ਜਾਂ " ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਿਆਣਪੁਣੇ ਤੇ ਹੀ ਬੜਾ ਚਤੁਰ ਸੀ। " ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਛ ਤੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਮੋੜ ਤੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿੱਖ ਪਾਠਕ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਤਸਾਹਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ। ਉਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਏ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।⁵ ਪਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤੁਅੱਸਬ, ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਖਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਰੱਖਤ ਜਾਂ ਅਸੱਭਯ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਨਿਰੰਸਿੰਦਿਹ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜਵੀਂ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਕਦਮ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਬੁੱਝੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਲੋਕ-ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਲਹਿਜੇ ਦੇ ਨਿਕਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਘੁੰਮਿਆਂ ਫਿਰਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਯਥਾ, ਧਾਰਮਕ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ, ਗੀਤਾਂ, ਰਾਗਾਂ, ਛੰਦਾਂ, ਕਾਵਿ-ਚੂਪਾਂ, ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਅਖਾਣ ਤੇ ਅਖਾਉਤਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ "ਪੰਜਾਬੀ ਬਠ ਚੀਤ " ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਖਿਆ ਨਾਲੋਂ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮਾਝੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਰੇ ਦਾ ਵਰਣਨ

5. ਫਲੌਰੀ - "ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਆਖਿਆ ਨਾ ਓਏ ਭਿਰਾਓ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ(ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਰਾਜ ਜਾਣ ਕੇ ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਆਖ ਲਵੇ ਪਰ ਜੇ ਸੱਚ ਪਛੁੰਨੇਓ ਤੇ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾ। ਭਾਈਆ ਰਾਜ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ, ਹੋਰ ਸਭੇ ਨਕਲ।... ਸਿੱਖੇ ਰਈਅਤ ਦਾ ਭਨਾ ਚਾਹਣੇ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਜੇਹਾ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ... ਭਿਰਾਵੇ ਅਸਾਂ ਤੇ ਇਹ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖੇ। " ਪੰਜਾਬੀ ਬਠ ਚੀਤ " ਪੰਨਾ 60-61.

ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ, ਤਬਾ, ਬੋਲੀ, ਖੇਲਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦੁਆਬੇ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ "ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਖੁਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ... ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੱਦ-ਚਲਪ (ਪ੍ਰੋਜ਼ ਫਿਕਸ਼ਨ) ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ... ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਡਿਆਈ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਹੈ।"⁶

ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਲੇਖਕ ਨੇ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਚੀਕੀ ਤੇ ਸੂਝ ਨਾਲ, ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰੇ, ਕੰਮ-ਕਾਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਉਤੇ ਆਧਾਰ ਕਰਕੇ, ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੂ-ਬਹੂ ਨਕਸ਼ਾ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੜੀ ਠਾਹੇਵੰਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਇਕੱਠੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਬਹੁ-ਚੂਪਤਾ ਤੇ ਅਨਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੇਂਡੂ, ਸ਼ਹਿਰੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖ, ਮਰਦ ਤੀਵੀਆਂ, ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ, ਦੁਆਬੀਏ, ਮਝੈਲ, ਪਹਾੜੀਏ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਜੱਟ, ਮਰਾਸੀ, ਨਾਈ, ਕੱਟੜ ਤੇ ਸਠਠੀ ਸਿੱਖ, ਰਾਜ-ਭਠਰ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਠਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਢਰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤਰਨ-ਚਾਰਨ ਦਾ ਮੇਲਾ, ਹਰਦੁਆਬ, ਛਪਾਰ ਦਾ ਮੇਲਾ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ, ਬੋਲੀਆਂ, ਖਰਮਸਤੀਆਂ, ਭੀੜ ਭੜਕੇ ਤੇ ਚੇਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੜਾਈਆਂ, ਮਿਹਣੇ, ਗਾਲ੍ਹਾਂ, ਸਿਆਏ ਛੇ ਵੇਣ ਤੇ ਬੋਲ, ਤੀਆਂ, ਖਿੱਧੇ ਤੇ ਗੀਤ, ਤੇ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਮੁਹਵਾਰਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਪੂਰ

6. ਫਲੌਰੀ - 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਠ ਚੀਤ' ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਲੰਧਰ, 1967,

ਜਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਸ਼ਗਨ, ਟਿਚਕਰਾਂ, ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ, ਗੱਲ ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਪੱਖ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਉਤੇ ਫਲੌਰੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਰੂਪਮਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਚਥਕ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜਤਵ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਸਲੀਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਯਥਾਚਥਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ, ਇਹ ਉਪਰੀ ਜਾਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਦੀ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਿਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਲੌਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲੋਕਿਕ ਪੱਧਰ ਤਕ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਬੁਜੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰ ਜੇਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ, ਸ਼ੁਧ, ਠੇਠ, ਲੋਕ-ਲਹਿਜੇ ਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਲ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਚਿਕ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪੈਰਾ-ਵੰਡ, ਢੁਕਵੇਂ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣ, ਇਕ ਪੈਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੇ ਬਿਸ਼ਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਗੱਦ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪੁਆਇਆ। ਲੀਮੀ ਤੇ ਲਮਕਵੀਂ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ, ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਤੇ ਛੋਟੇ ਵਾਕਾਂ ਵਾਲੀ ਵਾਚਤਕ ਨਾਲੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਨਿਖੜਵੀਂ ਹੈ। ਸੀ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਾ' ਅਤੇ ਸਨ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸੇ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਰੜਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰੁਚੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਗੱਦਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤੱਦ-ਭਵ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਲਗਿਆਂ ਉਲਾਰ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੇ ਠਹਿਜੇ ਦੇ ਨਿਕਟਤਮ ਰਹਿਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:— ਫਕੀਰ ' ਨੂੰ 'ਪਖੀਰ', 'ਮਤਲਬ' ਨੂੰ 'ਮਤਬਲ', 'ਇਤਬਚ' ਨੂੰ 'ਉਤਬਚ', 'ਮੁਫਤ' ਨੂੰ 'ਮੁਖਤ', 'ਐਸੀ' ਨੂੰ 'ਐਖੀ' ਆਦਿ। ਲੇਖਕ ਪਾਸ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਹੈ। ਹਰ ਘਟਨਾਂ, ਮੌਕੇ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਵੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। " ਪ੍ਰਤੱਖ ਘਾਟਾਂ ਜਾਂ ਉੱਲਟਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਮੋੜਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ।"⁷

7. Kohli M.P. (Dr.) "In spite of many drawbacks the prose of Shrdha Ram Phillauri is a turning point in the process of evolution of Panjabi Prose." "The Influence of the West on Panjabi Literature." Ludhiana 1969, p. 130 (Ph.D Thesis.).

ਠਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਠਾਲ ਪੁਰੀ (1830-1886 ਈ.)

ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਠਿਥੇੜਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਵਲਗਣ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਠਿਠੇਲੇ ਠੈਕਿਕ ਨੀਹਾਂ ਤੇ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਠਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਠਾਲ ਪੁਰੀ ਨੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਠਵੀਨ, ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦਤ ਖੂਸਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਕੇ, ਹੋਰ ਉੱਨਤ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨੈ ਜਾਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇਛਿਆ, ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਭਰ ਦੀ ਰੀਝ ਤੇ ਠਗਨ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਰੀਝ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਠਈ ਆਪ ਨੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਾਂ ਮੂਲ ਖੂਸਤਕਾਂ ਰਚ ਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਠੇਮ-ਬੱਧ ਪੜ੍ਹਾਈ ਠਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਛਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਰੱਥ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਰਿੱਤੋਂ ਰਿੱਤੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਉਦੈ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਠਈ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਦਮ, ਸਾਧਨ, ਸੰਸਥਾ, ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਠੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਠਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਪ ਮੁਖ ਭਾਈਵਾਲ ਠਾ ਬਣੇ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚਾਰਠੀ ਸਭਾ (1882 ਈ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਸੱਤ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਠਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਕਾਇਮੀ, ਹੰਟਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਮਾਠਤਾ ਦਿਵਾਉਣ ਠਈ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ, ਅਜਿਮਠਿ-ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇਠਾਮ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਉੱਦਮ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਠੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਮਠਿਹਾਠ ਚਾਲੂ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ, ਆਪ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ⁸ ਹਨ।

ਠਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਠਾਲ ਪੁਰੀ ਦਾ ਜਨਮ 1830 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬਹਿਰਾਮ ਪੁਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਛਾਂਗਾ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਨੁਧਿਆਏ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪ ਠਕਸ਼ਾਲਵੀਸ ਠਗ ਗਏ। ਧਾਰਮਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਪਲੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰਵਾਦਾਰੀ ਤੇ ਉਚੇਰੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਅਗਿਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਨ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਮੁਖ ਠਕਸ਼ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸੇਵਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ

8. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ 'ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ' ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਮੰਗ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਕੇ, ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਲਈ, ਆਪ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੁਪਮਾਠ ਕੀਤਾ। ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਕੇਵਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਆਪ ਏਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੁਟ ਪਏ। ਧਰਮਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਨਾਲਾ ਬਿਹਚਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਉੱਤੇ ਪੈਣੇ ਬੜੇ ਸੂਭਾਵਿਕ ਸਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਿੰਧੂ ਟਿੱਬਾ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਗੌਰਵਤਾ ਦਾ ਇਹਸਾਸ, ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਤੀਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਛਪਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਖਰੜੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਵਿੱਦਿਆ: ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਤਕ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪਿੰਡਲ ਮੰਜਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਬਯਾਕਰਣ ਸਾਹ, ਮਨੋਹਰ ਵਾਚਤਾ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਚਰਿਤਰਾਵਲੀ, ਵਿਦਿਆ ਰਚਨਾਕਰ, ਬੀਜ ਗਣਿਤ ।

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ(ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ)

ਰਤਨ ਮਾਲਾ, ਗਿਆਨ ਮਾਲਾ, ਪ੍ਰੀਤ, ਉਨਓ, ਬਿਨਯ-ਪਤਿਕਾ(8 ਭਾਗ), ਪ੍ਰੀਤ ਬਿੰਬ, ਸਤੱਖ-ਨਿਰੂਪਣ, ਵਿਚਾਰ ਕੁੰਡਲੀ, ਆਦਿ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ: ਵਸ਼ੀਕਰਣ, ਅਨੇਕਾਰਥੀ, ਅਨੇਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਧਰਮ ਬੀਜ ।

ਈਸਾਈ ਪਦਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਾਕ ਲਿਖ ਕੇ ਬਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾ ਕੇ, ਪੈਰਿਯਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਿਆ-ਦਾਇਕ ਠਿਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਅਤੇ ਬਾਲ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਚਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ, ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸਰਲ ਤੇ ਸਦਾ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਭਰ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਚ ਵਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਪਥਿਰੂਆਂ ਤੇ ਬਿਰਛਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ, ਸੁਆਦਲੀ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। 'ਚਰਿਤਰਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 9 ਭਾਰਤੀ

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ੀਲ ਸਨ।
ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਪੱਛਮੀ ਵੰਗ ਦੇ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰ
ਕੇ, ਭਾਬਤੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਨਈਂ :-

" ਇਸਤਰੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵਿਦਯੋਤਮਾ ਜਗੀਆਂ ਹੋਣ, ਜਿਹਾ ਪਾਰਸ ਰਤਨ
ਦੂਜੇ ਤੁਛ ਧਠੂ ਠਾਲ ਸਪਰਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਓਸ ਨੂੰ ਕੰਚਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।
ਓਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਦਯੋਮਤਾ ਨੇ ਪੁਰਖ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੂੰ ਜਕਤ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਬਣਾਇਆ।"⁹

ਚਰਿਤਰਾਵਲੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ 29 ਬੁਝਝਤਾਂ ਵੀ ਉੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ।
ਉਦਾਹਰਣ ਨਈਂ:-

" ਇਕ ਠਾਢੀ ਅਓ ਸੁਘੜ ਕਹਾਇ, ਜਿਸ ਪੁਰ ਬੁਕਿ ਉਹ ਮਰ ਜਾਏ । "(ਬੰਦੂਕ)

ਬਿਹਾਰੀ ਠਾਲ ਪੁਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਕਲਾ-ਰੂਪ, ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ
ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ 'ਵਿਦਿਆ ਰਤਨਾਕਰ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ (ਤੜਕੇ ਜਾਗਣ ਦੇ ਗੁਣ-ਸੱਭਾ)
ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ (ਪਾਪ ਦਾ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ - ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਬਚਿੱਤਰ ਸ਼ਕਤੀ), ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ
ਸਬੰਧੀ (ਪੰਜਾਬੀ, ਵਿਦਿਆ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ) ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਸਤੀਆਂ ਦਾ
ਹਾਲ, ਸਵਾਮੀ ਵਸ਼ੀਕਰਣ) ਸਬੰਧੀ ਮੌਲਿਕ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ
ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਲੇਖ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਠਾਲ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੇਖ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਨੂੰ
ਇਕ ਦੇਹਿਰੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਿਵੇਂ ਫੁਲ
ਫੁਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣੀ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

" ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦੇ ਠਹੀਂ ਸੁਰਮਾਉਂਦੇ। ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਯਾ
ਹੋਰ ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਿਆਂ ਠਹੀਂ ਸੁਰਮਾਉਂਦੇ। ਠਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ
ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਮਿੱਠੀ
ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਸੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਹੀ ਅਚਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ,
ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਗੁਆਚੀ ਕਹਾਏ, ਅਤੇ ਨਸ਼ਕਰ ਦਿਆਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ
ਅਰ ਸਾਈਆਸਾਂ ਅਤੇ ਘਸਿਆਰਿਆਂ ਆਦਿਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਚੰਗੀ ਸਦਾਏ।"¹⁰

9. ਪੁਰੀ, ਬਿਹਾਰੀ ਠਾਲ, 'ਚਰਿਤਰਾਵਲੀ', ਲਾਹੌਰ, 1878 ਈ., ਪੰਨਾ 195.

10. ਉਹੀ, 'ਵਿਦਿਆਰਤਨਾਕਰ', ਲਾਹੌਰ, 1879 ਈ., ਪੰਨਾ 4-5.

ਬਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪਠਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ 'ਅਠੇਕ ਦਰਸ਼ਨ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਕ੍ਰਿਸ਼ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਭ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਲਈ 'ਚਰਿਤਰਾਵਲੀ' ਤੇ ਵਿਦਿਆਚਰਣਾਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ 'ਅਠੇਕ ਦਰਸ਼ਨ' ਲਿਖੀ ਹੈ।" ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਸੰਜੋਗਯਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, "ਜੇ ਸਰਵੱਯ, ਨਿਰਘਾਰ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ, ਅਜਨਮਾ, ਅਨੰਤ, ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਦਿਯਾਯੁ, ਠਯਾਯ-ਕਾਰੀ, ਸਾਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਧਰਤਾ, ਹਰਤਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਾਨੁਸਾਰ ਸਹਜ ਨਿਯਾਯ ਦੇ ਫਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ੁਵਰ ਹੈ।"¹¹

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਕਰਣ ਡਾ. ਵਿਨੀਅਮ ਕੋਰੀ ਦੁਆਰਾ 1812 ਈ. ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਲੀਚ ਤੇ ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਵੀ ਵਿਆਕਰਣ ਉੱਪਰ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਕਰਣ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਿਆਂ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਲਈ) ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1867 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਭਾਗ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1868 ਈ. ਵਿਚ 'ਬਿਆਕਰਣ ਸਾਚ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੁਰੀ ਨੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਕਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਦੀ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤੇ ਰਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪਠਕਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਲ, ਸੌਖਾ, ਜਾਂ ਠੇਠ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧਨੀ ਜਾਂ ਨਾਟਕੀ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਯਮਕ ਜਾਂ ਬਿਆਨੀਆ ਵੰਗ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣਾ ਤੇ ਪੈਰਿਯਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਨਵੀਂ ਗਲ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੇਰੇ ਵਿਚ ਕਹਿਣੀ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕਾਉਣਾ ਅਤੇ ਤਾਲ, ਠੈ ਜਾਂ ਵਹਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ, ਰੋਚਿਕਤਾ ਭਰਨੀ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉੱਘੇ ਪੱਖ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਤੁਤ ਦਾ ਉਸਤੁਤ, ਈਸ਼ੁਵਰ ਦਾ ਈਸ਼ੁਰ ਆਦਿ।

11. ਪੁਰੀ, ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ, 'ਅਠੇਕ ਦਰਸ਼ਨ' ਲਾਰੀਰ, 1882 ਈ., ਪੰਨਾ 7.

ਲਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਢਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਠਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਠਿਖੇੜਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣ ਕੇ, ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕੌਰਵਤਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਭਰ ਕੇ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੱਦ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪਦਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਅਪ੍ਰੈਲ 1849 - 1898 ਈ.)

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ, ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਤੇ ਉਸਰਾਈਏ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਉੱਠਤੀ ਦੇ ਤਨੇ-ਮਨੇ ਇੱਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਮੁਢਲੇ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਵਿਦਵਾਨ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮੁਦੱਈ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਵੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਣ ਵਾਲੇ, ਅਣਥੱਕ ਸੇਵਕ, ਪੰਥਕ ਦਰਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਠੈਟਫਾਰਮ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਠਾਂ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਬਧਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ, ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਿਚ 1849 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ, 49 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਖਿਪ ਪਰ ਘਾਲਣਾ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਵਿਚ, ਜੋ ਅਮਰ ਪੈਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਮੜੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਕੰਵਰ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਨਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕਾ ਕੇ ਆਪ ਪੰਥਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟ ਪਏ। ਅੰਜਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਨਾਈਟਨਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1877 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਜਿਥੇ 1885 ਤਕ ਬੀ.ਓ. ਐਲ ਤੇ ਐਮ.ਓ. ਐਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹਿਸਾਬ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਉਪਰੰਤ ਮੁੜ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। 1898 ਈ. ਨੂੰ ਕੰਡਿਆਟ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਮਿੜ੍ਹ ਹੋ ਗਈ।

ਆਪ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਆਪ ਮੋਢੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਸੂਧਾਰ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ

ਸਮਝ ਕੇ ਉਪਰੋਥਲੀ ਔਪੀ ਦਰਜਨ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਘੋਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਅਗੇ ਆਮ ਸਾਹਿੱਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਰਗ ਓਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ' (1880 ਈ.), 'ਵਿਦਿਆਚਕ ਪੰਜਾਬ' (1881 ਈ.), ਰਸਾਲਾ 'ਸੁਧਾਰਕ' (1886 ਈ.) ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ' (1885 ਈ.)¹² ਆਪ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਚਮਕ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਹਚਕ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਬੜੇ ਠਿਕਰ ਤੇ ਅਮਲੀ ਕਦਮ ਚੁਕੇ ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—(1) ਜੋਤਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ, (2) ਤ੍ਰਿਕੋਨ ਮਿਤੀ, (3) ਰਜਨੀਤਕ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ, (4) ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, (5) ਗੁਰਬਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੱਤਰ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼' ¹³ 80 ਸਫ਼ੇ ਦੀ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਾਲੀ ਆਪ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ " ਵਯਾਖਯਾਨ " ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ "ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਫਿਰਦਿਆਂ ਸੁਠਾਏ, ਸੇ, ਸੇ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿੱਤ ਛਾਪ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।"¹⁴ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧਚਮਕ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਮੁੱਢੀ ਲੇਖਕ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਖਿਆਨ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਸੀ। ਬਾਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ੁਕੀ ਦੀ ਬੁਠਿਆਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਖਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖੀ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੇ ਪੱਤਰੀ ਲੈਣ ਆਉਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

12. ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, " ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ " , ਪਟਿਆਲਾ, 1974, ਪੰਨਾ 92.

13. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ), 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼' (ਪੱਥਰ ਦਾ ਛਾਪਾ), ਲਾਹੌਰ, 1884 ਈ., ਪੰਨਾ 80੩

14. ਉਹੀ, ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਹੜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਛਾਪੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਚੂਬਚੂ ਛਪਣਾ ਲਾਏ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਈਸਾਈਅਤ ਦੀ ਠਕਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਰਿਲੇਜਸ ਬੁਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ "ਗੁਟਕਾ " 1900 ਈ. (ਲਾਹੌਰ)।

" ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਲਾ ਮਿਲਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਪੁਛਦੇ ਹਨ - ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ - ਕਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹੈ - ਤੈਨੂੰ ਕੌਣ ਮਿਲਿਆ ਸੀ - ਬਾਲਾ ਆਖਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਬਾਲਾ ਜਟ ਹਾਂ - ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਾਂ - ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੇਦੀ ਕਾਨੂ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ - ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਪੁਛਿਆ ਤੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਛਿੱਠਾ ਸੀ - ਓਸ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਮੈਥੋਂ ਤੈਂ ਵਰੇ, ਵੱਡਾ ਸੀ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲਗਾ ਫਿਰਿਆ ਪਰ ਤਦ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੇ ਜੋ ਏਹਿ ਵੱਡਾ ਗੁਰੂ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਏਹਿ ਬਾਓ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ।"

ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ " ਨਾਸਾਨੀ ਕਰਮਾਤ " ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਕ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

" ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਲੋਕ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਆਏ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਦੇ ਸੇ, ਓਹੀ ਕੈਸੇ ਬਹਾਦਰ ਹੋ ਨਿਕਲੇ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਖੌਲ ਬਨ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿਕਾਯਤ ਨਾਲ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਦ ਪੌਹਲ ਲੈ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ, ਦੁਨਿਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਬ ਜਗਾ ਇਜ਼ਤ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਈ। ਜੋ ਮੁਰਦੇ ਸੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਏ, ਜੋ ਚਿਥੜੇ ਗਏ ਸੇ, ਸੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਖਲੋਤੇ, ਜੋ ਨਾਚੀਜ਼ ਥੇ, ਸੇ ਸਬ ਤੇ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਜੋ ਹਕੀਰ ਸੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਬਣੇ।"¹⁵

ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਧੀਨ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਏਸੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਹਿਜੇ ਦੇ ਨਿਕਟ ਦੀ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਜ਼ਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਨਾਚੀਜ਼, ਹਕੀਰ, ਕਬੀਰ ਆਦਿ।

15. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ), ' ਨਾਸਾਨੀ ਕਰਮਾਤ ' ਨਾਹੋਰ, 1895 ਈ., ਪੰਨਾ 9.

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆਪ ਨੇ 1885 ਈ. ਨੂੰ ਮੈਕਾਲਫ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ 'ਹਾਫ਼ਿਜ਼ਾਬਾਦੀ' ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵਿਦਵਤਾ-ਪੂਰਤ ਤੇ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖੀ।¹⁶

ਰਜਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਵਲੋਂ ਸ਼ਿ: ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹੰਤ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ(ਪਟਨਾ) ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੀਤੇ ਟੀਕੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਨਾਤਨੀ ਢੰਗ ਦਾ ਟੀਕਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਠੀਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਬੇਦੀ ਖੋਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟੀਕੇ ਜੇਹੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ 17 ਮਾਰਚ, 1887 ਈ. ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਸਖਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।¹⁷

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਵਾਰਤਕ ਅਕਾਰ ਜਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਨਿਆਇਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਈਂ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੱਯਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਛੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖਲੋ ਸਕੀ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1852 - 6 ਸਤੰਬਰ 1901 ਈ.)¹⁸

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸੰਚਾਲਕ ਤੇ ਉਸਰਾਈਏ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਰਭਾ, ਚੇਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਬੁਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੱਦ ਤੇ ਪਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਿਭਾਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਰਬਾਂਗੀ

16. ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਵਾਲਾ: ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

17. ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਜੀਵਨ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962 ਈ., ਪੰਨਾ 62.

18. ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭੇਦ ਹੈ। 18 ਸਤੰਬਰ 1975 ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਂਚਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ਼ 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1852 ਛਪੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸੁਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਛਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸੰਨ 1850 ਈ. ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ

ਲੇਖਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪੱਥ-ਉਲੀਕਣ ਵਾਲੇ, ਭਾਸ਼ਣਾਂ, ਬਹਿਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮ-ਖਿਆਲ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੜ ਵਿਚੋਂ ਦਲੀਲਾਂ ਠਾਲ ਭਜਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਇਸ ਨਿਡਰ ਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 21 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1852 ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਰਵਿਦਾਸੀਏ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ¹⁹ ਦੇ ਘਰ ਅਠਦ-ਪੁਰ ਕਲੋੜ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਲਾਬਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ, ਪਿੰਡਲ ਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚਾਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਚੱਠਿਆਂ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਜ਼ਿਲਾ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਾਬਦਾਸੀਏ ਪਾਸ ਆ ਗਏ। ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿਤ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਆਪਾ ਅਰਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਡਮੁਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(ੳ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ : (1) ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, (2) ਮੀਰਾਂਕੋਟੀਏ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, (3) ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, (4) ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, (5) ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਦਕ, (6) ਸਿੱਖ ਬੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, (7) ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ।

(ਅ) ਜੀਵਨੀਆਂ : (1) ਜੀਵਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, (2) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ (3) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ, (4) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ, (5) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ, (6) ਕਲਗੀਧਰ ਉਪਕਾਰ ।

(ੲ) ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਸਾਮਿਅਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ: (1) ਦੰਡ ਬਿਦਾਰਨ, (2) ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਬੋਧ, (3) ਨਕਲੀ ਸਿਖ ਪ੍ਰਬੋਧ, (4) ਗੁਰਮਤਿ ਆਚਰਤੀ ਪ੍ਰਬੋਧ, (5) ਪੰਥ ਸੁਧਾਰ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ, (6) ਭਗਤ ਮੰਗਲ, (7) ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਆੜਾ, (8) ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੋਧ, (9) ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਦਯਾ-ਨੰਦ ਦਾ ਸੰਬਾਦ (10) ਡਰਪੋਕ ਸਿੰਘ, (11) ਧਰਮ ਦਰਪਨ, (12) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (13) ਪੰਥ ਪ੍ਰਬੋਧ,

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ' (ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ਵੀ 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1852 ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਮਿਤੂ ਸਮੇਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਨਾਹੌਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਪ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ, ਵਿਚ ਛਪੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ 51 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੁਭਿੰਨ ਕੇ ਮਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ 1850 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ।

19. ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਲਿਖੇ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਦੀਵਾਨ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
ਗ. - ਅੰ 1962 ਈ. 94-6

(14) ਨੀਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (15) ਦਿਤ ਹਰੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਲਾ, (16) ਪ੍ਰਤੱਗਯ ਪਾਲਨ,
(17) ਪੀਮਾ ਪ੍ਰਬੋਧ, (18) ਸੈਨਾਨੀ ਸਿੰਘ (2 ਭਾਗ)।²¹

(ਸ) ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ:- (1) ਪਲਟਣ ਨੰ: 15 ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ, (2) ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਬੋਲ
(3) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਧਾਈ।

ਆਪ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬੁਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹਰ ਗੱਲ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਦਲੀਲ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਠਿਰ-ਉਤਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸੁੱਧ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਕੇ, ਭੂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗੌਰਵ ਉਪਜਾ ਕੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਆਪ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪੁਜਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੀ'। ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਗੱਦ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਪੱਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਆਮ ਹੈ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਠੈ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਕ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-²²

21. ਗਿ. ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਡਾ.ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਤੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਦੀਭ ਵਿਦਾਰਨ' ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਉਥੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

22. ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, " ਪੰਡਤ ਦਯਾ-ਲੰਦ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੰਬਾਧ ", ਪੂਨਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸੁਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973, ਪੰਨਾ 16.

ਦੇਹਿਰਾ: ਜੇ ਮੇਰੀ ਇਕ ਜੀਵ ਦੀ, ਬਿਨਾ ਬੈਖਰੀ ਬਾਓ।
ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਸਮਝੋ ਸਾਧ ਜੀ, ਫਿਰ ਈਸ਼ਵਰ ਕਿਹ ਭਾਓ ।

ਭਾਵ - ਵਡੇ ਅਚਰਜ ਦੀ ਬਾਓ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੇਰੀ ਤੁਛ ਜੀਵ ਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਲਪ ਗੁਣ ਅਤੇ ਸਬੂਲ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬੈਖਰੀ ਹੋਈ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਹ ਜੀਵ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਪ੍ਰਣੀ ਮਨਹੀਨ ਸਵਾਮੀ' ਕਰ ਕੇ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਦਿਕ ਤੇ ਓਹ ਰਹਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਉਸ ਦੀ ਸਬੂਲਤਾ ਖੰਡਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਹ ਭੀ ਆਖਿਆ ਹੈ " ਯਤੇ ਵਾਚਾ ਨਿਵਰਤਤੇ ਆਪ੍ਰਯ ਮਨਸਾ ਸਹਾ। ਅਰਥਾਤ ਬਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਮਨ ਤੇ ਭੀ ਅਗੋਚਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਆਖੇ ਸੇ ?

ਦੇਹਿਰਾ - ਸੁਣ ਕੇ ਏਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਗਈ ਚੌਕੜੀ ਭੂਲ ।
ਮਨ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਸਾਧ ਨੇ, ਗਇਆ ਭੇਦ ਸਭ ਖੁਲ੍ਹ ।

ਗਿ: ਦਿੱਤੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪੋਕਤ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਚਤਕ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸੁਬਦ-ਜੋੜ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਸਭ ਨਵੀਨ ਵਾਚਤਕ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਨ। ਗਿ: ਦਿੱਤੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲਿਖਤ ਕਿਉਂਜੋ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸਭ ਰਚਨਾ ਉਪੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖੀ ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਦੇ ਸੂਧਾਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਿ: ਦਿੱਤੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਜਿੱਥੇ ਨਿਆਇ-ਸੂਕਤ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਰਲ ਤੇ ਨਵੀਨ ਵਾਚਤਕ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-²³

ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਬੁਝਿ ਪਰ ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਦੀਵਿਆਂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਦੇ ਖੰਡਨ-ਰੂਪ ਸੁਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੀਵੇ ਫੜਕੇ ਭਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਬਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਉਸ ਸਿੱਖ ਜੇਹਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਅਯਾਲੀ ਦਾ ਬਕਰਾ ਚੁਗਾ ਕੇ ਖਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਨੰਦ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ: " ਏ ਸਰੀਰਾ ਮੇਰਿਆ ! ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇ ਕੇ ਕਿਆ ਤੁਧ ਕਰਮ ਕਮਾਇਆ ? ਕਿ ਕਰਮ ਕਮਾਇਆ।"

23. ਦਿੱਤੇ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, 'ਗੁਰਮਤਿ ਆਰਤੀ ਪ੍ਰਬੋਧ' ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸੁਤਾਬਦੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,

ਤੁਹ ਸਰੀਰਾ, ਜ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ?" ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਯਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕਰਨੀ ਦੇਖ ਕੇ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਖਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਣ ਬਣ ਗਯਾ:-

ਵਾਹ ਭਾਈ ! ਵਾਹ !! ਪੜ੍ਹੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰੋ ਆਹ ?

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉੱਘਾ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮਿਸ਼ਰ ਢੰਗ ਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ, ਪਰ ਲਿਖਤ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਪੁਰਾਣਨ ਵਾਚਤਕ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਨੁਕਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਤਕ ਅਪੜੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਾਲੀ ਕਾਹਲ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੋਹਜ ਦੀ ਘਾਟ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਨੁਕਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਤ ਬਹੁਤੀ ਭਾਸ਼ਨਕਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਉਸਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲੋਂ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਅਨੰਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਲਿਖਤ ਰੀਝੀਰ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਦੇ ਮਹਾਨ-ਕੋਸ਼ੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੋਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੁਧਤਾ ਦਾ ਵੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (1822 ਤੋਂ 24 ਸਤੰਬਰ 1921²⁴ਈ.)

ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ, ਬੁਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਘੇ ਕਵੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਉਰਦੂ, ਬੁਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ 18²⁵ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲਗਭਗ ਸਭ ਸਥਾਨਾਂ

24. ਆਪ ਦੀ ਮਿਤੂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸੰਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ: ਐਸ. ਐਸ. ਅਮੋਲ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਨਾ 124 ਤੇ ਮਿਤੂ ਦਾ ਸੰਨ 1925 ਈ. ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਯੂ 103 ਸਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 121 ਤੇ ਮਿਤੂ ਦਾ ਸੰਨ 1923 ਈ. ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮੀਖਿਆ ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਧਿਐਨ - ਪੰਨਾ 72 ਤੇ 24 ਸਤੰਬਰ 1921 ਈ. ਦੀ ਮਿਤੂ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਤੇ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਹੈ।

25. ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:- (1) ਪੋਥੀ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (2) ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ, (3) ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਜ ਭਾਗ, (4) ਗੁਰਪੰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, (5) ਪਤਿਤ-ਪਾਵਨ (6) ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, (7) ਭੂਪਿੰਦਰਾ ਨੰਦ, (8) ਤਵਾਰੀਖ਼ ਠਾਹੋਰ (ਉਰਦੂ), (9) ਰਿਪੁਦਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼- ਪੰਜ ਭਾਗ, (10) ਗੁਰਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (11) ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (12) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (13) ਕੰਫਲ ਫੂਲ ਮਾਲ, (14) ਠੀਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (15) ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ, (16) ਕਥਾ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, (17) ਦੇਹਵਲੀ, (18) ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ (ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਧਿਐਨ-ਜਨਵਰ-1960 ਪੰਨਾ 81-82

ਦੇ ਰਣ-ਹਾਰੇ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਚਿਲਕ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਕੱਤ੍ਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਲੋਕੋਵਾਲ (ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ) ਵਿਚ 1822 ਈ. ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਭਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਜੋਬਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਆਪ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਨਗ ਰਹੀ ਢਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖੇ ਚੁਕੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਾਲਦਾਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਾਕਾਰ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਨਗਭਗ ਸਾਰੀ ਆਸੂ ਏਸੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅਰਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੰਗ ਬਿਲਕੂਲ ਸੰਪਰਦਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਗਲਤ ਜਾਂ ਅਸੂਭਾਵਕ ਗੱਲਾਂ ਉਵੇਂ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੁਣ ਛਾਣ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਠਿਰੇਲ ਸਰਧਾ-ਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬੁਜੀ ਵਿਚ ਹਨ; ਪਰ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜ ਭਾਗ (ੳ) ਦਸਾਂ ਸਓਗੁਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ, (ਅ) ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ, (ੳ) ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ, (ਸ) ਸਰਦਾਰ ਖਾਲਸਾ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਤੇ (ਹ) ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ, ਹਨ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਏਨ ਭਾਗ 1890 ਈ. ਅਤੇ 1892 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗ ਪਿੱਛੋਂ ਛਪੇ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਵਡਮੁਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬਨਾਉਣ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਬੁਜੀ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੰਗ ਦੀ ਨਿਖੇੜੂ ਵਾਰਤਕ ਬਨਾਉਣ ਤੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਿਕਟ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਵਲੋਂ 1500 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਗੱਦ ਦੇ ਨਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ-ਮਈ, ਸੋਝੀ-ਭਰਪੂਰ, ਨਿਆਇ-ਸ਼ੀਲ, ਬੰਝਵੀਂ ਚਲ ਵਿਚ ਤੁਰਦੀ ਤੇ ਠੇਮਾਂ ਅਧੀਨ ਉਸਰੀ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਉੱਘੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਮ ਪਠਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਅਕੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬਿਆਲ ਦੀ ਰੰਗੀਨੀ, ਮਧੁਰਤਾ, ਨਵੀਨਤਾ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਤੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਪਠ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਆਪ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਬਿਆਲੀਆ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਹਨ। ਚੀਜ਼ਾਂ, ਥਾਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਧਾਵਰਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ

ਤਸਵੀਰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਆਪ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਪੂਜ ਗਿਆਉਂਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਕ ਸੂਚਨੀ ਗਾਈਡ ਵਾਂਗ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਘੋਖ ਕੇ, ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਦਲੀਲ, ਪਰਮਾਣ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੱਖ ਵੱਖ ਪਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਹੂਬਹੂ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ:-

"ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੂਪ ਚਾਪ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਸ੍ਰ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦੀ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿੰਤੂ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਨੋਟਰ ਦਾ, ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਠਾਲ ਸੀ, ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦਾ ਪੇਟ ਚਾਕ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਤੇਲ ਨਾ ਕੇ ਇਕ ਖਾਸ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਂਗਰੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਓਘਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਠਾਲੇ ਆਚਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਅਸਲ ਗਲ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣੂੰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਤਕ ਠਾਲੇਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਕ ਫੌਜ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।"²⁶

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਚਤਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ, ਯਥਾ ਬਿਰਤਾਂਤੀ, ਵਰਣਨੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਭਾਵ-ਮਈ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਆਦਿ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਚਤਕ ਵਿਚ ਨਿਖਲ ਤੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਰੋਚਿਕਤਾ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਉੱਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਸੁਖਸੀਅਤ ਤੇ ਨਿੱਜਤਵ ਦੀ ਮੁਹਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਤੇ ਵਿਗਸਤ ਪੱਧਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਰਚੀ ਗਈ ਸਮੁੱਚੀ ਵਚਤਕ, ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ (1853 ਤੋਂ 14 ਨਵੰਬਰ 1908 ਈ.)

ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੌਰਵ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਉੱਘੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ 1853 ਈ. ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ²⁷ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ

26. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, "ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ " ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1970, ਪੰਨਾ 390.

27. ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ

ਸੂਝ ਘਰ ਦੇ ਵਧਾਵਰਣ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਮੌਲੀ ਤੇ ਵਿਗਸਤ ਹੋਈ। ਹਿਕਮਤ ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਆਪ ਸਿੱਖਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਬ੍ਰਜੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗਿਆਤ ਸਨ। ਇਸ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਲਗਨ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਲੇਖਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਦੇ ਦਰਜਨ²⁸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਤੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੀ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ।

ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਕੌਮੀ ਸੁਧਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਈਂ ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ, ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ (ਸ਼ਬਦ ਬਿੰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ (ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ) ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਮੁਢਲੀ ਤੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਪਿੱਛੋਂ ਆਧਾਰ ਬਣੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ (ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 1891 ਈ. ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰ-ਚਰਿਤ੍ਰ 1897 ਈ.) ਬ੍ਰਜੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ 'ਫਰਿਯਾਦ' ਤੇ 'ਕੇਸਰੀ ਚਰਖਾ' ਆਪ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹਨ। ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੌਰ, ਅਤੇ ਕਲੀਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਅਸਲ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰ

28. ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- (1) ਸ੍ਰੀ ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (1891 ਈ.), (2) ਮਹਾਰਾਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੌਰ (1893 ਈ.)
- (3) ਦਸਮ ਗੁਰ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਨਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ) (1897 ਈ.), (4) ਫਰਿਯਾਦ (1898 ਈ.),
- (5) ਗੀਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (1900 ਈ.), (6) ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨਾਟਕ (ਅਨੁਵਾਦ) (1900 ਈ.),
- (7) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ (1902 ਈ.), (8) ਇਕ ਟੇਢੀ ਚਲ (1902 ਈ.),
- (9) ਹੋਲੀ ਹੈ (1902 ਈ.), (10) ਜੰਗ ਮੜੋਲੀ (1903 ਈ.), (11) ਨੀਤੀ ਵਾਰਤਾ (1904 ਈ.),
- (12) ਹੂੜੁ ਮਤਿ (1904 ਈ.), (13) ਬੋਲਤੀ (1904 ਈ.), (14) ਗੜਗੜ ਬੋਲੇ (1904 ਈ.),
- (15) ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ (1907 ਈ.), (16) ਸ਼ਬਦ ਬਿੰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (1910 ਈ.),
- (17) ਖੇਟ ਬੁਰਾ (1910 ਈ.), (18) ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਣਯ
- (19) ਲਾਟੂ ਸਿੰਘ, ਅਡੋਲਕ ਸਿੰਘ, (20) ਜੈ ਜੈ ਸੀਤਾ ਰਾਮ, (21) ਫੁਟਕਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰਚਨਾਵਾਂ

..... ਚਲਦਾ

ਬਣਾਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਜਾਂ ਗੱਦ-ਚੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਰਾਜਾ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਜਤਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਅਨੁਵਾਦ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਿਕ ਹੈ ਤੇ ਅਸਲ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

"ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ (ਆਪਣੇ ਜੀ ਵਿਚ) ਜੇਕਰ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਫਲ ਹੈ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਸੈਨੂੰ ਜਹਾਨ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। (ਪ੍ਰਗਟ) ਹੇ ਆਰਜ ਪੁਤ੍ਰ ! (ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਜੇ ਕਰ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਦਿਹ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਚਨ ਅਜੇਗ ਹੈ। ਹੇ ਪੁਰਵੀਸੀ ! ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਗਲ ਨਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਤਪੋਬਨ ਦੀ (ਸੀ) ਸਿਧੇ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਕੌਲ ਕਰਚਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਪਰ ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਹੁਣ ਇਜੇਹੇ ਕਰੜੇ ਬਚਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ।"²⁹

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ 'ਅੜੀਏ', 'ਅਣੀਏ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਏਨੀ ਵਾਰੀ ਦੁਹਰਾਏ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਅਕੇਵਾਂ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਯ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਜ' ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਤਦਭਵ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਰਯ ਦੀ ਆਰਜ ਜਾਂ 'ਅਯੇਗ ਦੀ ਥਾਂ ਅਜੇਗ' ।

ਦੂਜੀ ਉੱਪਰੀ ਰਚਨਾ 'ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੁਰਾਬ ਕੌਰ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬੜੀ ਹਾਸ-ਮਈ, ਵਿਅੰਗ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਚਿੱਖੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਕੇ, ਨਸ਼ਈਆਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-³⁰

(22) ਫੁਟਕਲ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ, (23) ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ (ਅਧੁਰਾ ਨਾਵਲ), (24) ਕੋਸਰੀ ਚਰਖਾ (ਚਰਨ ਹਰਿ ਵਿਸਤਾਰ ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਕ੍ਰਿਤ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਸਤੰਬਰ 1967

ਪੰਨਾ 46) ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੀਆਂ 6 ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

29. ਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1939 ਈ., ਤੀਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 59.

30. ਉਗੀ, 'ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੁਰਾਬ ਕੌਰ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1893 ਈ.

(1891 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਰ 1893 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ)।

"ਸਾਡਾ ਜੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵੇਖ ਦੇ ਨਾ ਹੋੜੀਏ, ਭਾਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਹੀ ਡਿਗਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਾ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਾਪ ਹੈ। ਏਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੇ ਇਸ ਚਮਕੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਕਈ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਸੇਸ਼ਟ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸੁਰਾਬ ਨਿਖੇਧੀ ਵਿਖੇ ਪੁਰ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਿਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ "ਮਦਯ ਮਦ ਭੰਜਨ ਤੇ ਮਿਤ੍ਰ ਮਨ ਰੰਜਨ" ਨਾਮੀ ਇਸ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਅਠਤਾਲੀਵੇਂ ਸਮਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਆ।"

ਉਪਰਲੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਥਾਂ 'ਵਿਖੇ', ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਭਿਰਾਵਾਂ', ਨੇ ਦੀ ਥਾਂ 'ਨੈ' ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਲਿਖਤ ਜਿੱਥੇ ਬਦਲੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਲਪਨਿਕ ਉਡਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਵਿਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤ ਕੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵਾਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਰਸ ਉਪਜਾਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਬਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚਾ ਫਿਲਮੀ ਚਿੱਤ੍ਰ ਔਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਾਬ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਆਖਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸੁਰਾਬ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਵੰਗ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਗੱਦ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਲੱਛਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :-

"ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਹੀ ਦੇਸ ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਖਾਲੀ ਹੋਊ ਜਿੱਥੇ ਸੁਰਾਬ ਕੌਰ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂ ਨਾ ਛੁਟਕਦੇ ਹੋਣ। ਕੋਈ ਕੌਮ ਅਜਿਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਟ ਸੁਰਾਬ ਕੌਰ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨਾ ਲੱਭੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਦਿਗ ਬਿਜਯਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਸ ਕੋਈ ਆਕੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਮਝੋ ਕਿ ਸਭ ਸੁਰਾਬ ਖਾਲਮ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਗਏ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਮਤ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਤੇਜ ਤੇ ਨਾਲੀ, ਉਹ ਮਨਮੋਹਨ ਝਲਕ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿੱਜ ਮਤਾਂ ਬੋ ਬੇ-ਪਰਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਈਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ।"³¹

31. ਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), "ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੁਰਾਬ ਕੌਰ", ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1893 ਈ., ਪੰਨਾ 14.

ਤਮਾਕੂ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿੰਨੀ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਬਿਆਲ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬਿਰਤੀ, ਸ਼ਬਦ-ਸੂਝ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਦ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਏਨਾਂ ਖੂਬ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਲਿਖ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ :-

ਕੋਈ

" ਕੋਈ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਕਰੂ, ਜਾਪ ਕਰੂ, ਕੋਈ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੇ,
ਹੁਕਈ ਹੋਰੀਂ ਚਿਲਮ ਰੱਥ ਵਿਚ ਲਈ ਭੜਭੁੰਜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਲਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ
ਹੱਟੀਆਂ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰ ਗਾਲੀ ਖਾਏ, ਪਤਿ ਠਹਿ ਜਾਏ,
ਚਿਲਮ ਬਣਾਏ, ਦਰ ਦਰ ਧੱਕੇ ਖਾਏ, ਰੱਥ ਸੜਾਏ, ਪਰ ਤਮਾਕੂ ਦੇ ਸੂਟੇ ਤੋਂ
ਮੂੰਹ ਝੁਲਸਣੇ ਨਹੀਂ ਟਲਦਾ। " ³²

ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਰਬਾਂਗੀ ਲੇਖਕ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪ ਮੋਹਰੀ ਸਨ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਬੁਜੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਣ ਸੁਣਾਉਣ ਦੇ ਭੀ ਆਪ ਬੇਹੱਦ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਆਪ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਾਵਿ-ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੂਭੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਾਲ ਵਿਚ ਨੂਣ ਵੱਧ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤੇ ਵੀ ਬੁਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਛੰਦ ਲਿਖ ਮਾਰਿਆ। ਬਿਮਾਰਾਂ ਠਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਬੁਜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਰਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ³³ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥਲੇ ਆਪ ਨੇ ਬੁਜੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਬੁਜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਲ ਮੁੜੇ।

32. ਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), " ਮਹਾਰਾਣੀ ਸ਼ਬਾਬ ਕੌਰ ", ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1893 ਈ.,
ਪੰਨਾ 44

33. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), " ਚਰਨ ਹਰਿ ਵਿਸਤਾਰ ", ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਭਾਰ ਦੂਜਾ,
ਪੰਨਾ 45.

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (5 ਦਸੰਬਰ 1872 ਤੋਂ 10 ਜੂਨ 1957)

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਕਲਾ ਅਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ, ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ, ਜੀਵਨ-ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਪਨਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਠਿਘਰਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਰੀਝ ਨਾਲ ਕਲਵਲ ਹੋ ਰਹੇ ਇਸ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸਿਖ ਸੂਧਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੇ ਦਾਦਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕਾਉਦਿਆਂ ਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ * ਤੇ 1891 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ 'ਜੂਗਨੂੰ ਤੇ ਬੁਲਬੁਲ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਲ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਫਿਜ਼ੀਕਲ ਜੋਕੂਫੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਉਰਦੂ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਨੁਕ਼ਤ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਆਸੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਪਰਸਾਰ ਲਈ 1894 ਈ. ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਟੂ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ³⁴ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। 'ਨਿਰਗੁਣਆਚਾਰ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ " ਪ੍ਰਾਚਥਨਾਂ * ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਦ-ਚਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਇਹ ਸੁਸਾਇਟੀ 141 ਟ੍ਰੈਕਟ ³⁵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਾਈ ਸਾਹਿੱਬ ਦੇ ਈਨ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਤੇ ਸਪਤਾਹਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ " ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਜਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖਿਪ ਵਿਚਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਈਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੋਹਣ

34. 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

35. ਇਨ੍ਹਾਂ 141 ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਚਤਕ ਆਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਘਸਚ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ, ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉੱਥਲ, ਠਿਰਮਾਣ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਣ, ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਵੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਢਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਹੇਠ ਹਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਯੁ ਦੁਚਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭੂਤ ਦੇ ਗੌਰਵਮਈ ਚਾਨਣੇ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਮਾਲ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਅਨਿਸਚਤ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲ ਕੇ, ਉਜਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਲ ਨੂੰ ਵਧਣ ਦੀ ਨਾਲਸਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਮੇਲਣ ਲਈ ਵਰਤਮਾਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਪੱਲਾ ਫੜਨਾ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਮ-ਪੱਲਾਂ ਹੋ ਸਕਣਾ। ਹੋਰ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਜੋ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ ਸੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਇਹ ਧਰਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਸੂਰਤ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਇਹ ਭੂਮੀ ਪੂਰੀ ਤੀਬਰਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ, ਪਲਸੇਟੇ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਏਥੋਂ ਦਾ ਹਰ ਵਾਸੀ ਠੀਕ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ, ਇਕ ਅਨੋਖੇ, ਵਚਿੱਤਰ, ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਉਤਰਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਲਕਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਾ ਲਗੀ। ਤੁਰਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਬਣ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਮਾਧਿਅਮ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੁਗਤੀਆਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਫੈਲਾ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ। ਅਮੈਰੀਕਨ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਤੇ 'ਨੂਰ-ਅਫਸ਼ਾਂ' ਵਾਂਗ 'ਨਿਰਗੁਣਆਰਾ' ਜਾਰੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਸੀਮਤ ਪਠਕ-ਵਰਗ ਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਲੰਬੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਕੇ, ਸਪਤਾਰਕ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਉਥੇ ਇਹ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਭਵਿੱਖ-ਮੁਖੀ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਣ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਭਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਬਣਿਆ। ਭੂਤ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਠਾਵਲਾਂ ਨੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਅਢੀਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਲਹਿਜਾ ਅਪਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਬਿਆਲ ਵਿਚ ਰੌਚਿਕਤਾ, ਲਚਕ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਭਰ ਕੇ, ਲੋਕ-ਭਾਵਾਂ, ਉਮੀਦਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਕੇ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਸਾਮੱਗੀ ਤੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਜਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਠੁੱਕ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਮਾਝੀ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖ-ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਮਾਨਵ-ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਾਠਕ-ਵਰਗ ਉਥਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਚੇਰਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਭਾਵਕ, ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ।

17 ਨਵੰਬਰ 1899 ਈ. ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ, ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸਪਤਾਹਕ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੂਰਾਣਾ ਪੱਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੌਣੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਢੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਆਯੂ ਕੇਵਲ ਸਾਢੇ ਤੇਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਠੇਠਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਠੇਟ-³⁶ "ਕੌਮੀ ਬਨਾਵਟ" (17 ਨਵੰਬਰ 1899), "ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਤੜਕੀ" (4 ਦਸੰਬਰ 1899), ਮਾਦ੍ਰੀ ਬੋਲੀ (1 ਜਨਵਰੀ 1900), ਕੌਮੀ ਕਾਲਜ (23 ਅਪ੍ਰੈਲ 1900), ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ (14 ਮਈ, 1900), ਲੋੜ ਹੈ, ਇਕ ਮੰਝੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ (3 ਸਤੰਬਰ, 1900) ਸਿੱਖ-ਸੁਆਹੀ (7 ਜਨਵਰੀ, 1901) ਅੱਜ ਵੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਬਾ-ਦਲੀਲ, ਨਿਭਾ ਕਰ ਕੇ, ਗੱਦ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

36. 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਫੋਨਾ-ਢਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ। ਇਹ ਫਾਈਲਾਂ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨਾਇਬੇਰੀ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਪਈਆਂ ਹਨ।

" ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੰਗਾਲੀ ਹੈ, ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਮਰਹੱਟੀ, ਪਰ ਗੁਰੀਬ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਦਰੀ ਬੋਲੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਹਰਿਕ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਕੀ ਹੈ? ਪੰਜਾਬੀ! .. ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਨੇਰ ਦੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਦਰੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕ ਪਰਾਈਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਘਟੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਡਿਗੇ ਹੋਣ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਡ੍ਰਾਈਡਨ, ਬਾਈਰਨ, ਸਕਾਟ, ਤੇ ਟੈਨੀਸਨ ਨੇ ਕਰੜੀਆਂ ਮਿਹਨਤਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ ਉਣ ਕੱਢਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿਊਨਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ... ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੀਏ। ਉਠੋ ! ਉਠੋ !! ਹੈ ਮੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਰਾਵੇ, ਸੀਸਾਰ ਨੂੰ ਦਿਖਲਾਓ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਝ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਸਿੰ ਇਸ ਸੂਬੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤਨ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ, ਬੁਧਿ ਮਤ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ, ਅਰ ਧਰਮ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਚੁਕੇ ਅਰ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੋਚੋ।" ³⁷

ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਸੁੰਦਰੀ (1898 ਈ.), ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ (1899 ਈ.) ਤੇ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਭਾਬ ਪਹਿਲਾ (1900 ਈ.) ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਦੇਹਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਇੱਕਾ ਦੁਕਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਕ ਕਲਾਚੂਪ ਵਜੋਂ, - ਨਿਸਚਿਤ ਆਸ਼ੇ ਨਈਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਐਨੇ ਨਾਵਲ ਰਚਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਭੂਤ, ਸੁਠਹਿਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ³⁸

37. "ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ" - "ਲੋੜ ਹੈ ਇਕ ਮੰਝੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ", 3 ਸਤੰਬਰ, 1900 ਈ., ਪੰਨਾ 3.

38. ਉੱਪਲ-ਸਵਿੰਗ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ", ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ - ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ। ਸਪੈਸ਼ਲ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ - ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973 ਈ.,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਅਠਮਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੀ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮੁਖ-ਪਾਠਰ ਕਲਪਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਸ ਭਾਵਕਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਉੱਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪਾਣ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਨਹੋਣੀਆਂ ਜਾਂ ਅਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਉਂਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੋਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਸਫਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੁਧਾਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਭਾਵਕ ਹੈ; ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ, ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਮੌਕਾਮੇਲ, ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਜੰਗਲਾਂ ਸੂਰੰਗਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਇਹ ਸਭ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਠਰ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂ ਘੜੇ ਘੜਾਏ, ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਇੱਕੋ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲਗਭਗ ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਓਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਠਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝਲਦੇ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਭਰੋਸਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ, ਉਚੇ ਅਚਰਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਪਾਠਰ-ਚਿਤ੍ਰਨ ਦੀ ਘਾਟ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਮੁਖ ਪਾਠਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੌਗਿਰਦੇ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੰਗਣ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲਿਖਣ ਵੰਗ ਬੜਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਕਾਬੂ ਹੈ, ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲੀ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨ ਕਿਉਂਜੋਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਗੁਣ-ਭਰਪੂਰ ਜਾਂ ਕਲਾ-ਸ਼ੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਾਂ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਗੱਦ-ਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਚੋਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਠਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦਾ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਹ ਪੁਰਾਣਨ ਵਾਚਤਕ ਠਲੋਂ ਭਿੰਨ, ਨਵੇਂ ਨਿਖਾਰ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਮਰਥਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਹੋਣ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਆਪਣੀ ਭਾਵਕ ਸੁਰਧਾ ਨੂੰ ਬਾਦਲੀਲ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਸ਼ੁਕਤ ਸਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਛੁਹ ਦੇ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ " ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਉਹ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਇਕ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਸਮਝ ਕੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੁਣ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਿਆਉਣ ਦੇ ਠਾਲ ਠਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਮਈ ਰਾਗਯਮਕ ਗੁਣ ਉਪਜਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ ਨਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਅੰਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਪੂਰਨੇ ਅਥਵਾ ਬੀਜ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਗਰ ਤੇ ਮੌਲ ਕੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਭਰੀ ਸੰਗੀਤਯਮਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।"³⁹

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਦੇ ਖ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੁਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਮਾਉ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਕਈ ਰੰਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਵਿਮਈ ਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਭਾਵਕਤਾ ਅਤੇ ਬੁਧੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਿਆਠ ਬੜਾ ਢੁਕਵਾਂ, ਵਿਸਥਾਰ-ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਬਿਆਠ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"⁴⁰

39. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), 'ਖੋਜ ਪਉਕਾ' ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ 1973, ਪੰਨਾ 231.

40. ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), 'ਪਰਖ' ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਨੰਬਰ 1, 1972, ਪੰਨਾ 156-157.

ਅਧਿਆਇ ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ

* ਉਪ ਕਵੀ *

ਉੱਘੀ ਕਵੀ

ਅਘਣੇ ਅਧਿਐਨ - ਕਾਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਚਰਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਉੱਘੜਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਹਨ :-

1. ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ (1826 - 1890 ਈ.)
2. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ (1836 - 1900 ਈ.)
3. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਣੀ (1836 - 1919 ਈ.)
4. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ (1829- 1904 ਈ.)
5. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ (1842- 1902 ਈ.)
6. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (1849-1892 ਈ.)
7. ਹਦਾਇਤੁਲਾ (1838-1929 ਈ.)
8. ਸਦਾ ਰਾਮ (1861 - 1933 ਈ.)
9. ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਚਾਚੜਾਂ (1841-1901 ਈ.)

ਸੱਖਦ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ (1826 ਤੋਂ 11 ਫਰਵਰੀ 1890 ਈ.)

ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੋ ਸਥਾਨ ਵਾਰਿਸ, ਪੀਠੂ ਜਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ' ¹ ਲਿਖਣ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੋਹਣੀ, ਸੱਸੀ ਤੇ ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਠੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਯੂਸਫ਼ ਸੂਲੇਖਾਂ ਤੇ ਤੁਹਫ਼ਾ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।²

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਵਾਂ ਕੋਟ³ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਦਫ਼ਤਰੀ ਨਗ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਥੇ ਹੀ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਵੀ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਬੰਦ ਮੁਠੀ ਵਾਂਗ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਹੋਰ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪੁਰ-ਬਹਿਰ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਦ ਭਰ ਸਕਿਆ ਹੈ:-

ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਦਾਜ਼ ਹੋਇਆ, ਐਪਰ ਦੱਸਣੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਮੀਆਂ।
ਐਪਰ ਸਬਰ ਦਿੱਤਾ ਰਬ ਫਜ਼ਲ ਸੇਤੀ, ਮੀਟੀ ਮੁਠ ਹੀ ਦੇ ਲੰਘਾ ਮੀਆਂ।
ਇਤਨਾ ਦਰਦ ਸੈਨੂੰ ਜੇਕਰ ਆਹ ਮਾਰਾਂ, ਦਿਆਂ ਰੁਖ ਦਰੱਖਤ ਜਨਾ ਮੀਆਂ।
ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ੇਅਰ ਸੇਰਾ ਪੁਰ ਬਹਿਰ ਹੋਇਆ, ਕੀਤਾ ਰਬ ਰਸੂਲ ਅਤਾ ਸੈਨੂੰ।
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੋੜਨੇ ਦਾ, ਕੀਕਰ ਆਂਵਦਾ ਚੈਨ ਤੇ ਚਾ ਸੈਨੂੰ।

ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਭਿਭਾ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ
ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

" ਨਿਰਸਦਿਹ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਨਾਮੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਦਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਹਰੀ ਤੇ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਵੀ ਹੈ,

1. ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ, "ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ" ਕਰਾਚੀ, ਪੰਨਾ 100.
2. ਕੁਸ਼ਤਾ, ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 194
3. ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-
ਨਵਾਂ ਕੋਟ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਦੱਖਣ, ਪੈਡਾ ਨੀਮ ਫਰਸੰਗ ਦਾ ਜਾਣ ਬੇਲੀ।
ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸੈਂ ਵਸਨੀਕ ਕੀਤਾ, ਗਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕੁਲ ਬਿਆਨ ਬੇਲੀ।
4. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਚੂਜਾ, 'ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956, ਪੰਨਾ 14.

ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਰਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅਸਮਾਨ ਤੇ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਮਹਾਨ ਕਿਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ — ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਜਾਂ ਦਰਦ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਦੇ ਬਿਆਲ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਅਤੀ ਢੁਕਵੇਂ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਰਲ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਬੈਂਤ ਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਫੇਰ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਹਾਸ, ਕਾਂਦਰਯਾਚ, ਅਹਿਮਦਯਾਚ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼, ਕੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ, ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਖੀ ਹੈ।"

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਸਾ-ਚਾਵਿ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਜਾ ਵਧਾਵਰਣ ਦੀ ਦੇਣ ਸਨ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਪਰਪਿਰਾ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੜਕ ਮੜਕ, ਵਧੂ ਤੇ ਬੈਲੋੜਾ ਵਿਸਥਾਰ, ਅੱਤ-ਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲਾਰ ਪੱਖ ਲਏ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਉਸ ਦੇ ਬਿਆਲ ਦੀ ਸ਼ੋਖੀ, ਠੇਠ, ਰਸੀਲੀ, ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਰਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਦਰਦ, ਸੋਜ਼, ਕਾਵਿਕ ਉਡਾਈ, ਤੇ ਸ਼ਾਬਦਕ ਚਿਤਰ ਜਾਂ ਭਾਵ-ਚਿਤਰ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਬਿਆਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਹੂਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਦੇ ਨਿਭਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਗੀਤ-ਮਈ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ, ਪਠਕ ਜਾਂ ਸੁੱਤੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਨੋਖਾ ਹੁਲਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਵਰਣਨ ਸਮੇਂ ਸਾਈਂ, ਬੇਲੀ, ਜਾਨੀ, ਵਾਸਤਾਈ, ਵੇਲੜਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਉਪਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਦਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਜਾਂ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦਰਦ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਭਾਵਕ ਸਾਂਝ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ⁵ ਹੈ ਕਿ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਧਸਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਲਾਮ ਵਿਚ

5. ਉਗੀ (ਨੰ:2), ਪੰਨਾ 192

ਰਸ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਦਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਘਣੇ ਇਲਮ ਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ, ਖਿਆਲ ਉਡਾਰੀ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਨਫ਼ਜ਼, ਵੇਰ ਵਰਤੇ।"

ਪ੍ਰੋ. ਐਸ.ਐਸ. ਅਮੋਲ ਫਜ਼ਲਸ਼ਾਹ⁶ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੂਝ, ਅਰਥ ਸੂਝ ਤੇ ਇਕੋ ਸਵਰ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਇਕੋ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ, ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੇਣ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਪੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਜੇ ਕੋਈ 40 ਦਿਨ ਲਗਭਗ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ 'ਦਰਦ' ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਦਰਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਖਣਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਮਈ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੂਝਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਨਿਖ਼ਾਚ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਧਮ ਪੈਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ (1836-1900 ਈ.)

ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਦਾ ਚੇਲਾ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਵਿਚ ਭਿੱਜਾ, ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਚਿੱਤੋ ਚਿੱਤੋ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਕ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ, ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂੜ ਦਾ ਨਿਪੁੰਨ ਗਿਆਤਾ,

6. ਅਮੋਲ - ਐਸ.ਐਸ., " ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ", ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ 59

7. ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ:-

ਸ਼ਾਹ ਅਦਲ ਬਾਝੇ, ਬਾਰਾਂ ਫਜ਼ਲ ਬਾਝੇ, ਜੰਗ ਜਦਨ ਬਾਝੇ, ਪਹਿਲਵਾਨ ਮਾਏ ।
 ਫਕਰ ਸਬਰ ਬਾਝੇ, ਸੋਹਣਾ ਨਾਜ਼ ਬਾਝੇ, ਤੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਬਾਝੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਏ ।
 ਆਸ਼ੁਕ ਦੀਦ ਬਿਨਾ, ਪੀਰ ਮੁਰੀਦ ਬਿਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਈਦ ਬਿਨ ਮਾਹ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮਾਏ ।
 ਮਰਦ ਆਨ ਬਾਝੇ, ਸਖੀ ਦਾਨ ਬਾਝੇ, ਇਵੇਂ ਰਾਇਗਨ ਉਮਰ ਗਵਾਨ ਮਾਏ ।

ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ, ਵੱਧ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਰਿਫ਼, ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪਣ ਤੇ ਵੇਚਣ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚਾਟ ਲਗੀ। ਅਖ਼ੀਰੀ ਦਮ ਤਕ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤੀਹ ⁸ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਾ 'ਆਰਿਫ਼' ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਗੁੜ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਵਲ ਸਕਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਬਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ 1836 ਈ. ਨੂੰ ਭਾਈ ਨਚਾਇਣ ਸਿੰਘ⁹ ਦੇ ਘਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜਾਗਿਆ। ਗੁਲਾਬਦਾਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦ ਖ਼ਿਆਲੀ ਆਈ, ਪਰ ਧਾਰਮਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਤਬੀਅਤ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬੀ ਰਹੀ,¹⁰ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਦੀ

8. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਕੁਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(1) ਪੂਰਨ ਭਗਤ (2) ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ (3) ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ (4) ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ (5) ਸ਼ੀਰੀ-ਫਰਹਾਦ (6) ਹੀਰ-ਚਾਂੜਾ (7) ਰੁਕਮਣੀ ਮੰਗਲ।

ਉਪਦੇਸ਼ਾਦਮਕ ਕਿੱਸੇ :- (1) ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਕਿਸ਼ਨ ਕਹਾਣੀ (2) ਕੁੰਡਲੀ ਆਰਿਫ਼ (3) ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਆਰਿਫ਼ (4) ਬੰਦੋਕ ਬਾਣ (5) ਰਾਜ ਨੀਤੀ (6) ਕਿਸ਼ਨ ਕਟਾਰ (7) ਮੂਰਖ ਸੂਤਕ (8) ਚਾਬਕ (9) ਦੇਹਿਰੇ (10) ਬੁਝਾਰਤਾਂ (11) ਗਿਆਨ ਚਰਖਾ (12) ਸੀਹਰਫ਼ੀ (13) ਜੀਵ ਸਿਆਪਾ (14) ਸਤੀ ਸਿੰਗਾਰ (15) ਕੁਸੀਦਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (16) ਸੂਧਰਮੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (17) ਬਚਾਂਮਾਹ (18) ਵਿਚਾਰਮਾਲਾ (19) ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਕਿਰਪਾਲ (20) ਦੀਵਾਨ (21) ਗੁਲਾਬ ਚਮਨ (22) ਮੇਨਾ-ਇ-ਫ਼ੋਇਦਵਾਲ (23) ਕਾਰ ਸਰੋਵਰ (24) ਹੋਲੀਆਂ

9. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੂਤ ਸਿੰਘ ਨਚਾਇਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ।

ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਗੁਲਾਬ ਪਾਇਕੀ, ਤਰਹ ਤਰਹ ਦੇ ਕਹਿੰਦਾ ।

ਸਓਗੁਰ ਦਾਸ ਗੁਲਾਬ ਹਮਾਰੇ, ਹੋਏ ਚੱਠਿਆਂ ਵਾਲੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤ ਉਨ ਕੀ ਕੀਤੀ, ਪੀਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲੇ।

(ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਕਿਤ ਬੰਦ ਨੰ: 669)

ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਠੇਠ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਧ-ਭਾਖਾ ਜਾਂ ਬੁਜ਼ੀ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ-ਚੁਪਾਂ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਛੰਦ, ਯਥਾ ਕਸੀਦਾ, ਕੁੰਡਲੀਏ, ਬੁਝਾਚਤਾਂ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਕਲੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਗੀਰ, ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕਰ ਕੇ¹¹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਟ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਵਾਂਗ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸਚਿਆਈਆਂ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਤੱਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਖਾਣ ਬਨਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-

1. ਆਸ਼ੁਕ ਸ਼ੇਰਾਂ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਕੋਈ ਨਾ ਸਕਦਾ ਮੋੜ।
2. ਭੇਡਾਂ ਵਿਚ ਭੁਲ ਰਲਣਾ, ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਬੱਜ।
3. ਬਿਨ ਗੁਣ, ਰੂਪ, ਜ਼ਰ, ਜ਼ੋਰ ਬਿਨ, ਕੋਈ ਨਾ ਬਣਦਾ ਯਥ।
4. ਜੋਕਾਂ, ਰੀਨਾਂ, ਮੱਖੀਆਂ, ਇਹ ਠਿਤ ਪੀਵਣ ਰੱਤ।
5. ਸੱਪ ਸ਼ੇਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ, ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਘਰ ਬਾਰ।

ਗੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਮ-ਸਚਿਆਈਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਇਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ ਗੀਰ ਦਾ ਅੰਗ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ - ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ :-

ਸਿਰ ਤੇ ਜੁਲਫਾਂ ਕਾਲੀਆਂ, ਜ਼ਹਿਰੀ ਜਿਵੇਂ ਭੁਯੰਗ ।
 ਨਾਗ ਲਪੇਟੇ ਵਾਲ ਵਾਲ, ਮਾਰਨ ਡੰਗ ਨਿਸ਼ੰਗ ।
 ਚਸ਼ਮਾ ਬਲਣ ਚਰਾਗ਼ ਜਿਉਂ ਆਸ਼ੁਕ ਜਲਣ ਪਤੰਗ ।
 ਪੇਟ ਸਰਹਾਣਾ ਮਖ਼ਮਲੀ, ਨਾਫ਼ਾਂ ਮੁਸ਼ੁਕ ਤਤਾਰ ।
 ਨਾਸ਼ੁਕ ਲਕ ਪਲੰਗ ਜਿਉਂ ਚਾਲ ਚਕੋਰ ਵਿਚਾਰ ।
 ਸਾਦੀ ਸੋਹਣੀ ਲਗਦੀ ਬਾਝੇਂ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ।
 ਸ਼ਕਲ ਗੀਰ ਦੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਜਿਉਂ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ । (ਬੰਦ ਨੰ: 131)

10. ਖ਼ਾਨਾ ਹੈ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਾ ਯਹ ਜੋ ਸਗਲ ਜਹਾਨ। ਚਾਚ ਤਰਫ਼ ਦੀਵਾਰ ਹੈ, ਅਰਸ਼ ਛਾਤ ਪਹਿਚਾਨ।
 ਅਰਸ਼ ਛਾਤ ਪਹਿਚਾਨ, ਫਰਸ਼ ਹੈ ਧਰਤੀ ਸਾਚੀ। ਸੂਰਜ ਚਾਂਦ ਚਰਾਗ਼, ਬਾਝ ਸਭ ਖੇਤੀ ਬਾਰੀ।
 ਕਿਸ਼ਨ ਹੈ ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ, ਆਰਿਫ਼ ਮਸਤਾਨਾ। ਚੌਦੀਂ ਤਬਕੀ, ਸੈਰ, ਫ਼ਕਰ ਦਾ ਸਭ ਜਗ ਖਾਨਾ ।
 (ਕੁੰਡਲੀਏ ਆਰਿਫ਼ ਵਿੱਚੋਂ ।)
11. ਕੀਤਾ ਯਾਚਾਂ ਦੋਸਤਾਂ, ਰਲ ਮਿਲ ਇਹ ਫੁਰਮਾਨ। ਕਿੱਸਾ ਰਾਂਝੇ ਗੀਰ ਦਾ, ਚੰਗਾ ਕਰ ਬਿਆਨ।
 ਭਾਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਗੇ ਆਖੀ ਆਣ। ਤਾਂ ਭੀ ਤੁਸੀਂ ਬਣਾ ਦਿਓ ਨਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਤਾਣ ।

ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇਣ ਲਈ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

ਹੀਰ ਹਮਾਰੀ ਬੁਧਿ ਹੈ, ਰਾਂਝਾ ਰਬ ਵਸਾਲ ।
 ਦੀਨ ਰੰਗ-ਪੁਰ ਸਾਹੁਰੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਝੰਗ ਸਿਆਲ ।
 ਮਾਇਆ ਮਲਕੀ ਮਾਉਂ ਹੈ, ਤੇ ਪਿਓ ਚੂਚਕ ਲਾਲ
 ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਲੀ ਸਹੇਲੀਆਂ, ਖੇਫਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ।
 ਖੇੜਾ, ਖਸਮ ਜਹਾਨ ਹੈ, ਗਫਲਤ ਸੱਸ ਸੰਭਾਲ ।
 ਸਹਿਤੀ, ਸੁਰਤੀ ਸੂਧ ਹੈ, ਸਹੁਰਾ ਸੱਚ ਵਸਾਲ ।
 ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰ-ਪੀਰ ਹੈ, ਕੈਦੋਂ ਨਫ਼ਸ ਖਿਆਲ ।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭੰਡੀ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਓਆਖ ਤੇ ਜ਼ੋਰ, ਗੱਲ ਗੱਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਘੜਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਸਤਤ, ਅਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ ਤੇ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਬਾਂਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਈ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਆਰਿਫ਼ ਨੂੰ ਪਰਿਪਰਾਈ ਰੰਗ ਵਿਚ ਡੁਬੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬਾਕੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਪ੍ਰੋ: ਐਸ.ਐਸ.ਅਮੋਲ ਅਨੁਸਾਰ:-

" ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਬਾਬਤ, ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਸੂਭਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਚਾਲ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹੋ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਉਹਲੇ ਵਿਚ ਕਈ ਭੇਤ ਅਤੇ ਰਮਜ਼ਾਂ ਉੱਘੜ ਆਈਆਂ ਹਨ।"¹²

ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ (1836 ਤੋਂ 16 ਸਤੰਬਰ 1919 ਈ.)

ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਚਰਨਾਵਾਂ ਪੰਜ ਗੰਜ (1874 ਈ.) ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ (1898 ਈ.) ਕਰ ਕੇ ਹੋਈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ,¹³ ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਿਹਾਦ (1872 ਈ.), ਚੰਦਰ ਬਦਨ (1887 ਈ.)

12. ਅਮੋਲ-ਐਸ.ਐਸ., " ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ " , ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ 66.

13. ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ:-

(1) ਸੈਰ ਬਹਿਸ਼ਤ (1905), (2) ਜੰਗ ਅਮਾਮੀਨ (1911 ਈ.), (3) ਕਿੱਸਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ (1915 ਈ.), (4) ਕਿੱਸਾ ਸਹਿਜ਼ਾਦਾ ਬਲੀਕਸ (1916 ਈ.),

(5) ਅਹਿਸਨੁਲ ਕਸਿਸ (1918 ਈ.)

ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ(1888 ਈ.) ਆਦਿ ਵੀ ਲਿਖ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗੁੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ।¹⁴ ਰਚਨਾ ਬੜੀ ਸਾਦੀ, ਸੋਜ਼-ਭਰਪੂਰ, ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ ਪਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਦਾ ਦੁਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਕਹਾਂ ਤਜਨੀਸ ਅਦਰ, ਵਿਚ ਤਬ੍ਰਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਉਬਾਲ ਆਵੇ।
ਐਪਰ ਸਾਫ਼ ਬਣਾਵਣਾ ਪਿਆ ਹਿੰਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਸਾਡੜਾ ਸ਼ੇਅਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਆਵੇ।
ਯਾਦਾਂ ਵ ਸਤੋ ਭਾਰ ਇਹ ਪਿਆ ਚਾਣਾ, ਪਰ ਤਰਫ ਨਾ ਸ਼ੇਅਰ ਖਿਆਲ ਆਵੇ।
ਨਾ ਕੋਈ ਕਦਰ ਸ਼ਨਾਸ, ਕਿਆਸ ਵਾਲਾ, ਐਪਰ ਇਹ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਮਾਲ ਆਵੇ।

ਆਪ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ 1836 ਈ. ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਪਰ ਦਰਜ ਸਾਲ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੂੰ ਝੇਰਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਠੀਕ ਮੁਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ:-

"ਸ਼ੇਅਰ ਸੁਣਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਮੁਫ਼ਤ ਦਾ ਮਗਜ਼ ਪਏ ਮਾਰਦੇ ਜੀ।
ਮੁਨਸਫ਼ ਮਿਲਣ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਨਸਫ਼ੀ ਦੇ, ਸਾਡੇ ਸੁਖਨ ਪਏ ਵਸ ਘੁੰਮਿਆਰ ਦੇ ਜੀ।
ਕਦਰਵਾਨ ਨਾ ਕੋਈ ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ, ਜਲੇ ਜੀਓ ਵਿਚ ਏਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਜੀ।"

"ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਮਿਯਾਚ" ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਮਹਿਮਦ ਯਾਚ (1798 ਈ.), ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ (1801 ਈ.) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਵੀ ਏਸੇ ਤੇ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਘਾਇਲ ਅਸ਼ੁਕਾਂ ਜਾਣ ਪਿਆਸਿਆਂ ਨੂੰ, ਪਿਆਲਾ ਆਬਿ-ਜ਼ਲਾਲ ਪਿਆਇਆ ਸੀ, ਅਖੀਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਸ਼ੁਕਾਂ ਨੇ, ਐਸਾ ਦਰਦ ਦਰਿਆ ਚਲਾਇਆ ਸੀ।" ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਲਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਬੈਂਤ ਦੇ ਨਿਭਾ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਕਾਬੂ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੋਹਜ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਨਿਖਾਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ:-

14. ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ - ਪੰਨਾ 265) ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ "ਤਾਲੀਮ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ, ਐਵੇਂ ਡੰਗ-ਟਪਾਉ ਸੀ" ਪਰ ਲਿਖਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਆਹੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਮੋਰਨੀ, ਹੀਸ ਰਾਣੀ, ਨਜ਼ਕ ਪਦਮਨੀ ਟੂਰਿਆਂ ਡੋਲਦੀ ਸੀ।
ਵਾਂਗ ਕੋਇਲਾਂ ਮਸਤ ਆਵਾਜ਼ ਛਣਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਤਾਂਬ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਬੋਲਦੀ ਸੀ।
ਮਥਾ ਕਾਬੁੱਓ ਅਕਸ ਉਤਾਰ ਆਂਦਾ, ਡੋਲ ਸੋਹਣੀ ਸਜਦੀ ਗੋਲ ਦੀ ਸੀ।¹⁵

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਘੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਲੋਂ, ਪਹਿਲਾਂ
ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ, ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ
ਉਸਤਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਨਵਾਬ ਦੀਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਕੀਤੀ ਖੂਬ ਤਹਿਰੀਰ ਉਸਤਾਦ ਮੇਰੇ, ਮਜ਼ਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕੂਲ ਅੰਜਾਮ ਹੋ ਗਈ।
ਫੜ ਕੇ ਕਲਮ ਨੂੰ ਲਿਖ ਨਵਾਬ ਦੀਨਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟੇ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤਮਾਮ ਹੋ ਗਈ।¹⁶

ਪੰਜ ਗੰਜ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਹਨ। ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ
ਵੱਧ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਬਿਆਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ
ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਿਜ਼ਾਜੀ
ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪਕੜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ:-

" ਹੈ-ਹਮਦ ਆਖਾਂ ਯਾ ਤਾਰੀਫ਼ ਦਿਲਬਰ, ਦੇਵੇਂ ਫਰਜ਼ ਹੁਣ, ਕਰਾਂ ਜੁਦਾ ਕਿਹੜਾ।
ਕੂਚੇ ਯਾਰ ਦੇ ਜਾਵਾਂ ਯਾ ਹੱਜ ਪਾਵਾਂ, ਦੇਵੇਂ ਫਰਜ਼ ਹੁਣ ਕਰਾਂ ਅਦਾ ਕਿਹੜਾ। "

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-
"ਉਸਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ, ਸੋਜ਼, ਖਿਆਲ ਉਡਾਰੀ, ਰਸ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਬੜੀ ਏ। ਮੀਆਂ
ਬੂਟਾ ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਬੂਟਾ ਨਾ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਰਹਿੰਦੀ
ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖੇਗਾ।"

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ (1829 - 1904 ਈ.)

18

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਠਾਕਰ ਵਿਚ 1829 ਈ. ਨੂੰ
ਮੀਆਂ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਹ ਗਜ਼ੀ ਕਲੰਦਰ (ਪੀਰ ਦੀਮੜੀਵਾਲੇ) ਦੇ ਗੱਦੀਦਾਰ

15. ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ - ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਮਿਯਾਜ਼, ਨਾਹੌਰ, 1888, ਪੰਨਾ 8.

16. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਅਪ੍ਰੈਲ 1962, ਪੰਨਾ 67.

17. ਕੁਸ਼ਤਾ, ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 265

18. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ" ਪੰਨਾ 241 ਉਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼
ਦਾ ਜਨਮ 1830 ਈ. ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਗੜੀ ਮਲਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨਾਂ
ਨੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵੈਰਾਗ ਲੱਗਾ ਕਿ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਜ ਕੇ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਗੱਦੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਗਿਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਸ਼ੇਅਰ ਮੇਰੇ ਇਸ ਮੁਲਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚ, ਮੂਲ ਨਾ ਪਾਂਦੇ ਕੀਮਤ ।
ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ, ਜਾਨਣ ਬਹੁਤ ਗੁਨੀਮਤ ।

ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਭਿਭਾ ਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸ ਦੀ ਇਕੋ ਰਚਨਾ 'ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ' ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੇਰ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ (1) ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ (2) ਤੁਹਫਾ ਮੀਰਾਂ (3) ਸ਼ੀਰੀਂ ਫ਼ਰਿਹਾਦ (4) ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਫਕੂਰ (5) ਹਦਾਇਤੁਲ-ਮੁਸਲਮੀਨ (6) ਬਦੀਹ-ਅਲਜਮਾਲ (7) ਸਖੀ ਖਵਾਸ ਖਾਨ (8) ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ (9) ਤੁਹਫਾਏ ਰਸੂਲੀਆ (10) ਕਿੱਸਾ ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ (11) ਕਿੱਸਾ ਸੇਖ਼ ਸਨਿਆ, ਗਜ਼ਲਾਂ, ਦੇਹਿੜੇ ਤੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਹ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਘਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਤੇ ਲਿਖਤ ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਮਾਣ ਸੀ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ:-

ਕਿਲਕ ਮੇਰੀ ਇਕ ਹਿਰਨ ਖ਼ਤਨ ਦਾ, ਮਿਲਣ ਨਾ ਦਏ ਵਫ਼ੇਰੇ ।
ਹਰ ਜਗਿਲ ਕਸਤੂਰੀ ਹੁਣੈ, ਛੰਡਦੀ ਜਾਏ ਚੌਫ਼ੇਰੇ ।
ਤੇਜ਼ ਜ਼ਬਾਨ, ਕਲਮ ਥੀਂ ਅੱਗੀ, ਜਾਣੇ ਕਿਤਨੀ ਮਨਜ਼ਿਲ ।
ਉੱਖੀ ਤਬਾ ਜ਼ਬਾਨੋ ਮੇਰੀ, ਕੀਤੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕਾਮਲ ।

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਹਾ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਅਤੇ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਸਭਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸੁਗਮਤਾ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾ 'ਸੈਫੁਲ-ਮਲੂਕ', ਜਿਹੜੀ ਆਪ ਦੀ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਉਮਰ ਮੁਨਸਫ਼ ਦੀ ਤਦ ਆਹੀ, ਓੰਨ ਦਾਹੇ, ਓੰਨ ਯੱਕੇ,
ਭੈਣ ਵੱਡੀ ਫਰਮਾਂਦੀ ਇਹੋ, ਪਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ।
ਮੈਂ ਸੂਹਦਾ ਪਰ ਖ਼ਾਕ ਰੁਲੇਦਾ, ਝਲ ਹਿਜਰ ਦੀ ਕਾਠੀ ।
ਜੇ ਰਬ ਸਚੇ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਰਹਿਸਣ ਸੁਖਨ ਨਿਸ਼ਾਠੀ ।

ਸੈਫੂਲ ਮਲੂਕ ਦੇ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਬੈਂਤ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਸੈਫੂਲ-ਮਲੂਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਪਾਲ ਦੀ ਧੀ ਸ਼ਾਹ-ਪਰੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਜਿਸ ਦਿਲ ਅਦਰ ਹੋਵੇ ਭਾਈ, ਹਿਕ ਰੱਤੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ।
ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹ ਭਾਂਬੜ ਬਨਦਾ, ਨਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਯਾਦੀ ।

ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ -

" ਸੈਫੂਲ-ਮਲੂਕ ਜੋਹੀ ਇਕੱਲੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਾਹਕਾਬ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਕਲਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾਮਾਨ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇਲਮੀਅਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਤਪ ਜਪ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ, ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਦਰਦ-ਸੋਜ਼ ਵਾਲਾ ਉੱਚਾ ਫਕੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। " ¹⁹

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਅਲੋਚਕ ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਚਲਾ ਵਲ ਸੂਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸਬੰਧੀ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਤਾਕੀਦਾਂ ਤੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਸ਼ੁਅਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕਰੇ ਨਿਗਾਹਾਂ, ਪਾਚਸ ਨਜ਼ਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ।

ਜਾਂ

ਸੁਖਨਾਂ ਦੇ ਜੋ ਆਸ਼ਕ ਹੋਏ, ਐਬ ਨਾ ਢੂੰਡਣ ਇਸ ਦੇ ।

ਜਾਂ

ਰੋਣਕ ਖੜੀਂ ਨਾ ਸ਼ੁਅਰ ਮੇਰੇ ਦੀ, ਨਾਲ ਅਦਾ ਸੁਣਾਈਂ ।

ਬਾਝ ਅਦਾ ਅਵਾਜ਼ ਰਸੀਲੀ, ਨਗਦਾ ਸ਼ੁਅਰ ਅਲੂਣਾ ।

ਡਾ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ 'ਹਿੰਦੂ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਰਾਮਾਇਣ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸੇ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਸੈਫੂਲ-ਮਲੂਕ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦਾ ਭਰਾਮਾ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਤੇ ਹੋਣਹਾਰ ਦੀ ਧੂਹ ਘਸੀਟ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਏ। " ²⁰

19. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, " ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ " , ਪੰਨਾ 244.

20. ਸ਼ਾਨ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ - ਸਪਿਦਕ 'ਸੀਝ ਸਵੇਰਾ' , ਪੰ: ਯੂ.ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਨਾ 183.

ਸੈਫ਼ਲਮਲੂਕ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਖੂਬੀਆਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਵਾਲੀ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਾਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਾ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - " ਸੈਫ਼ਲ - ਮਲੂਕ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਪਹੀਏ ਦੇ ਦੌੜਿਆਂ ਉਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਹੋਰਾਂ ਬਾਉਂ ਥਾਈਂ ਇਹ ਬਹਿਸਾਂ ਆਪ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪ ਸਮੇਟੀਆਂ ਹਨ, ਪਈ ਲਫਜ਼ ਕੀ ਹਨ, ਤੇ ਸੈਅਨੇ ਕੀ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ? ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਹਯਾਦੀ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ, ਤੇ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਕੀਹ ? ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਮੀਆਂ ਹੋਰੀਂ ਬਾਯੁ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ^{ਉਹ} ਬਾਯੁ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਕਲਾ ਉਗਦੀ ਹੈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਜਾਚੇ, ਸ਼ਿਅਰ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਖ-ਕਚਹਿਰੀ, ਉਹ ਉਚੇ ਗੁਣੀ ਹਨ , ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ ।"²¹

ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਤਕ 50 ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਵਾ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਬਾਰੇ ਮਿਣ ਤੋਲ ਕੇ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਗੁਣਾਂ, ਤੇ ਪਠਕ ਉਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਘੇ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

1. ਅੱਵਲ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ-ਚੀਜ, ਆਦਿਫ਼ ਅਹਿਲਿ ਵਲਾਇਤ ।
ਹਿਕ ਹਿਕ ਸੁਖਨ ਜੁਬਾਨ ਉਹਦੀ ਦਾ, ਰਾਹਬਰ ਰਾਹਿ-ਹਿਦਾਇਤ ।
2. ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਣ ਕੇ, ਤਰੁੱਟਦਾ ਕੁਫ਼ਰ ਅੰਦਰ ਦਾ ।
ਵਹਦਤ ਦੇ ਦਰਿਆਵੇ ਅੰਦਰ, ਉਹ ਵੀ ਵਝਿਆ ਤਰਦਾ ।
3. ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ, ਨਿੰਦੇ ਕੌਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ।
ਹਰਫ ਉਹਦੇ ਤੇ ਉਂਗਲ ਧਰਨੀ, ਨਾਹੀਂ ਕਦਰ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ।
4. ਮੁਕਬਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸਿੱਧੀ ਸਦੀ, ਹੈ ਮੁਕਬੂਲ ਪਿਆਰੀ ।
ਲਫਜ਼ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਸੈਅਨੇ ਬਹੁਤੇ, ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰੀ ।

21. ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ " ਪਰਖ ਬਾਰੇ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ" ਸੇਧ। ਦਿੱਲੀ, ਨਵੰਬਰ 1975, ਪੰਨਾ 10

22. ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼, ਸੈਫ਼ਲ ਮਲੂਕ" ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨਾ 655-660.

ਸਭਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ ਹੈ:-

ਸ਼ਾਇਰ ਨਾਮ ਧਰਾਵਣ ਨਾਇਕ, ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਮੇਰਾ।
ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਸਾਈਂ, ਮੇਰਾ ਖਲ ਬੰਨੇ ਪਰ ਫੇਰਾ ।

ਨਿਰ-ਜਦਿਹ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਰਾਏ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲੀ ਹੈ।

==

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ (1842 ਤੋਂ 1902 ਈ.)

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਵੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਘਰ ਘਰ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰਨ ਭਾਂਡ ਸੁਚੇਤ ਸੀ:-

ਮੈਂ ਮਸਕੀਨ ਮਰ੍ਹਾਜ ਦਾ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੈ ਨਾਮ ।
ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਦੇ, ਜਾਨਣ ਲੋਕ ਤਮਾਮ ।
ਬਹੁਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ, ਜਗ ਸਾਰੇ ਵਿਚ ਆਮ ।
ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ, ਹਰ ਦਮ ਸੁਬਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ (1886 ਈ.)	2. ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ(1891 ਈ.)
3. ਜੀਉਣਾ ਮੌੜ (1894 ਈ.)	4. ਜੰਵ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ
5. ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ	6. ਬਚਾਮਾਓ
7. ਕਾਫ਼ੀਆਂ	8. ਫੂਟਕਲ । ²³

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਉਸ ਦੀ ਹੀਰ ਕਰਕੇ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਹੀਰਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੀਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਇਉਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਿਖਾਇਆ ਇਲਮ ਫਾਰਸੀ ਦਾ,
ਵਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੋਰ ਤੌਰ ਬਲਤ ਬਨਾਯਾ ਹੈ ।
ਰੋਸ਼ਨ ਨੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਿਖਾਈ ਖੋੜੀ ਕਾਰ ਵਿਚ,
ਬਰਿਬਲ ਨੇ ਚਮਤਕਾਰ ਖੂਬ ਚਮਕਾਯਾ ਹੈ ।
ਅਵੱਲ ਬਨਾਈ ਹੀਰ ਜੱਗ ਮੀਏ ਮੁਕਬਲੇ ਨੇ,
ਜੋਗ ਸਿੰਘ, ਭੋਗ ਭਲੀ ਭਾਂਡ ਸੇਤੀ ਪਾਯਾ ਹੈ।

23. ਪਦਮ, ਸ.ਸ., 'ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ', ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਬਰਨਾਲਾ, 1961, ਪੰ:39.

ਬੋਲੀ ਖਾਸ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘਾ,
ਇਲਮਾਂ ਬੇ-ਇਲਮਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਸਮਝਾਯਾ ਹੈ।²⁴

ਆਪ ਦੀ ਹੀਰ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਆ। ਕਨਾਓਮਕ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਆਨ ਬੜਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਜਟਕਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਲਿੰਗ-ਰੁਚੀਆਂ ਉਕਸਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਪੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੰਗ-ਢੰਗ, ਚਰਿਤਰ, ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਹਿਜਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ। ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਇਕ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਲਟਕ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਧਾਰਣ/ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-

ਭੰਨ ਕੇ ਉਗਾੜੀ ਰਾਂਝਾ ਉਠਿਆ, ਉਬਾਸੀ ਨੈ ਕੇ,
ਭੁਲ ਗਈ ਹੀਰ ਯਾਦੋ, ਦੇਖ ਦੇ ਲਟੱਕ ਨੀ।
ਜਾਚੇ ਘਰ ਆਪਣੇ, ਸਹੇਲੀਓ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲ,
ਲੁਟਿਆ ਵਤਨ ਮੇਰਾ, ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਕਟੱਕ ਨੀ।
ਰਾਂਝੇ ਮੋਹੀ ਹੀਰ, ਖਿੱਚ ਸਾਖਤ ਪਰਾਣ ਲਏ,
ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਪੈਦੀ ਹੈ ਸੱਟਕ ਨੀ।
ਬਾਵਰੀ ਦੀਵਾਨੀ ਹੀਰ ਹੋਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘਾ,
ਬੋਲੇ ਨਾ ਜੁਬਾਨੋ ਰੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਫਟੱਕ ਨੀ।²⁵

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੁਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਚਸ ਉਪਜਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਬਿੜਕਿਆ, ਅਲੰਕਾਰ ਮੌਲਿਕ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕ-ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਬਿਆਨ ਬੜਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਜੀਉਣਾ ਮੌੜਾ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

" ਕੇਉ ਕਲੇਸ਼ ਨਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਖੇ, ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਬਸੇ ਰਾਜਧਾਨੀ।
ਮੁਲਕ ਪੰਜਾਬ ਖੁਸ਼ ਆਬ ਵਿਖੇ, ਸੂਭ ਰਾਜ ਕਰੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਰਾਨੀ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਮੈਨਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤ²⁶ ਤੇ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ²⁷ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਕੱਢ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

24. ਉਹੀ (25), ਪੰਨਾ 72

27. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਅਨੰਤ ਪਰਿਚਯ ਪੰ: ੯. ਚੌਥੀ ਖਾਣੀ ਪੰ: ੨1.

25. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੀਰ। ਸੰਪਾਦਤ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪੰਨਾ 99

26. ਕੁਸ਼ਤਾ ਮੈਨਾ ਬਖਸ਼। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕਰਾ, ਪੰਨਾ 402

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (1849 ਤੋਂ 7 ਮਾਰਚ, 1892 ਈ.)

"ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨਾਂ ਦੇ ਇੰਨ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਜਿਸ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਪਿੰਡ ਆਲਮਪੁਰ ਕੋਟਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਦਸੂਹਾ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਢੇਰ ਰਚੀ, ਪਰ "ਅਹਿਸਨੂਲ ਕਸਿਸ"²⁸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖ਼ਾਂ' ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ 'ਸੂਰਾ ਯੂਸਫ਼' ਦੀ ਸੱਚੀ ਤਫ਼ਸੀਰ (ਵਿਆਖਿਆ) ਹੀ ਕਹੀ ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ²⁹ ਆਖਿਆ।

ਆਪ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਬਾਲਪਨ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਆਪ ਨੇ, 'ਚੌਪਟ ਨਾਮਾ', 'ਮਸਲਾ ਤੋਹੀਦੀ' ਤੇ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ' ਦੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। 22 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ 820 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇੰਨ ਜਿਨਦਾਂ ਵਾਲੀ 'ਦਾਸਤਾਨ ਸਾਹਿਬ-ਕੁਰਾਨ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਲਿਖੀ।³⁰ ਫੇਰ ਅਹਿਸਨੂਲ-ਕਸਿਸ ਤੇ 'ਚਿੱਠੀਆਂ ਸਯਦ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ' ਤੇ 'ਚਿੱਠੀ ਹੀਰੋ ਸ਼ਾਹ' ਲਿਖੀਆਂ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਕਥਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਪਿਆਰ "ਸਯਦ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ" ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਲ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਮਾਧੋ ਨਾਲ ਹੁਸੈਨ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ

28. ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

"ਅਹਿਸਨੂਲਕਸਿਸ ਧਰ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਦਾ, ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਇੰਨ ਵਾਰੀ ।
ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਹੋਇਆ ਤਸਨੀਫ਼ੇ, ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਯਾਰੀ ।
ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਛਿਆਹਟ ਛੇ ਸੌ ਬੈਤਾਂ ਗਿਣਤੀ ਆਈਆਂ ।
ਨਾਕਸਿ ਸ਼ੇਅਰ ਕਮਾਲ ਹਕਾਇਕ, ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀਆਂ।"

29. ਅਸਲ ਬਿਆਨੋਂ ਵਿਚ ਸੁਖਨ ਦੇ ਮੈਂ ਨਾ ਗੱਲ ਰਲਾਈ ।

ਸੂਰਾ ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਰੋਂ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ।

30. ਕੁਸੁਤਾ ਮੌਲਾ ਖ਼ੁਸ਼, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 240.

ਰੈ।³¹ ਉਹ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਭੋਛਾਂ' ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਉਸ 'ਤਾਲਯੇ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਵੀ ਵਾਰਸ ਦੀ ਭਾਗਭਰੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ।

ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ, ਰਵਾਨੀ, ਰੋਚਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੀ ਪੀੜ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹੈ:-

ਬੇ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਦੇਗਏ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਾਹੀ ਲੱਗੇ।
ਕਰ ਘਾਇਲ ਸੱਟ ਗਏ ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਕੀ ਜਾਣਾ ਕਿੜ ਵਲ ਫਰੇ।
ਕਰ ਕੇ ਜੁਦਾ ਪੁੰਨੂੰ ਥੀਂ ਸੈਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਦੁਖਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਠਗੇ।
ਵੇਖ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਮਰਦੀ ਮਰਨੇ ਅੱਗੇ ।

ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ "ਅਹਿਸਨੁਲ-ਕਸਿਸ" ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸ਼ਨਵੀ ਵਾਲਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਈਰਾਨੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ, ਹਰ ਮੁਖ ਧੈਰੇ ਦੇ ਸੂਰੂ ਵਿਚ ਠਿਠਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਕੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਜੁਲੈਖਾਂ ਨੇ ਜਦ ਸੂਸਫ਼ ਦਾ ਹੁਸਨ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ:-

ਭਰ ਸਾਕੀ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਹੀ, ਤੇਜ਼ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਕਾਸਾ ।
ਖੁਦੀ ਤਕੱਬਰ ਮਾਣ ਗੁਮਾਨਾਂ, ਰਹੇ ਜਹਨਮ ਵਾਸਾ ।
ਸੱਦਾਈਆਂ ਦੀ ਹੈਰਤਮੰਦੀ, ਅਗੇ ਥੀਂ ਵਧ ਜਾਏ ।
ਕਰੇ ਇਲਾਜ ਤੇ ਪਵੇ ਕਜ਼ੀਆ, ਦਿਲ ਵੇਚੇ ਗ਼ਮ ਖਾਏ ।

ਬੈਨ ਚਾਲ ਦੀ ਖਿਚ-ਭਰਪੂਰ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਲੰਕਾਰ-ਮਈ ਸ਼ੈਲੀ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਿਆਨ, ਤੌਲ ਤੁਕਾਤ ਦੀ ਪਕਿਆਈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਨ ਤੇ ਰੂਪ ਚਿਤ੍ਰਨ ਦਾ ਕਮਾਲ, ਹਰ ਸਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਵਿ-ਸੋਹਜ ਦਾ ਨਿਖਾਰ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਇੱਕੋ ਪੱਧਰ ਦਾ ਠਿਠਾ, ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਮਰ ਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। "ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਅਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕਿੱਸਾ (ਸਿਵਾਇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਦੇ 'ਸੈਫੁਲ-ਮਲੂਕ ਦੇ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਮਾਣ ਕਰੇ ਥੋੜਾ ਹੈ।"³²

31. ਚਿੱਠੀਆਂ ਸੱਯਦ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ: ਵਿਚ ਏਸੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਜਦ ਉਹ ਨਾਭੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੌਲਵੀ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ:-

ਕਿਨੇ ਬੁਰਾ ਕਹਿਣਾ, ਕਿਨੇ ਭਲਾ ਕਹਿਣਾ, ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਜਹਾਨ ਨਾ ਹੋਵਣਾ ਏ।
ਵੇਖ ਖਤ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਨੂੰ, ਕਿਨੇ ਹਸਣਾ ਤੇ ਕਿਨੇ ਰੋਵਣਾ ਏ ।

ਮੌਲਵੀ ਕੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰੱਬ ਅਗੇ ਦੁਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਰੱਖੇ। ਆਪਣੇ ਏਸੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਯਾ ਰਬ ਲਿਖਣੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਵਾਲੇ, ਰਹਿਣ ਨਾ ਫੜਨੇ ਖ਼ਾਲੀ
ਬਖਸ਼ ਰੱਬਾ ਮੈਂ ਐਬੀ ਬੰਦਾ, ਆਇਆ ਦਰੇ ਸਵਾਲੀ ।³³

=====

ਹਦਾਇਤੁਲਾ (1838 ਤੋਂ 12 ਜਨਵਰੀ 1929 ਈ.)

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ, ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਮਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਸ਼ਾਇਰ, ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਨਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ, ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਦਾ ਜਨਮ 1838 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਬਚੇ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ, ਜਿੱਥੇ ਠੂਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਰਸਦਾ ਜੇ ।
ਕੰਮ ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਕਰੇ ਹਦਾਇਤੁਲਾ, ਗਲੀ ਜ਼ਾਬਕ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਸਦਾ ਜੇ ।
ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਸੁਖਨ ਕਲਾਮ ਕੀਤੇ, ਸਾਨੂੰ ਮੂਲ ਨਾਹੀਂ ਵਲ ਆਇਆ ਜੇ ।
ਸ਼ਿਅਰ ਬਿਨਾਂ ਅਰੂਜ਼ ਦੇ ਖਾਮ ਮੇਰਾ, ਐਬ ਆਪਣਾ ਫੋਲ ਸੁਣਾਇਆ ਜੇ ।
ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਨਣ ਵਾਲੇ, ਐਬ ਵੇਖ ਮੇਰਾ ਪਰਦਾ ਪਾਇਆ ਜੇ ।
ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਯਾਰਾਂ ਹਦਾਇਤੁਲਾ, ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਭੀ ਇਕ ਬਣਾਇਆ ਜੇ ।

ਉਸ ਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਇਕ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ, ਕੁਝ ਦੇਹਿੜੇ, ਮੁਅਜਜ਼ਾਬ ਤੇ ਮਦਹ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਫੁਟਕਲ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ।³⁴ ਆਪ ਦੀਆਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਸ, ਰੰਗੀਨੀ,

32. ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਜੁਲਾਈ, 1975, ਪੰਨਾ 21

33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22

34. ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਚੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:-

ਅਲਫ਼ ਅੱਵਲ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਹੈ ਸਾਇਲਾਂ ਦੀ, ਦੋਇਮ, ਸੋਇਮ, ਚਹਾਚਮ ਫ਼ਰਾਕ ਬੋਲੀ।
ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਹੈ ਮੰਦ-ਨਫ਼ਸ ਕਾਰਨ, ਛੇਵੀਂ ਲਿਖੀ ਏ ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਬੋਲੀ ।
ਹੈ ਸਤਵੀਂ ਆਸ਼ੁਕਾਂ ਸਾਦਕਾਂ ਦੀ, ਆਹੇ ਦੀਦ ਕਾਰਨ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਬੋਲੀ ।
ਵਿਚ ਅਠਵੀਂ ਦੇ ਬਦੀ ਜਾਲ ਦੁਨੀਆਂ, ਦੀਨਦਾਰ ਸੁਣ ਦੇਣ ਤਲਾਕ ਬੋਲੀ।
ਨਾਵੀਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਿਜਰ ਦੇ ਵੈਣ ਕੀਤੇ, ਨਕੋਂ ਨਾਹ ਕੇ ਨੱਥ ਬੁਲਾਕ ਬੋਲੀ ।
ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਹੈਨ ਮਾਅਨੇ, ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਨਣ ਜੇ ਨਾਲ ਇਫ਼ਾਕ ਬੋਲੀ।
ਮਾਮੂਰ ਰਸੂਲਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਅੰਦਰ, ਲਿਖੀ ਯਾਰਵੀਂ ਸੁਕਰ ਰਜ਼ਾਕ ਬੋਲੀ।
ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਦੇਹੜੇ ਅਜ਼ਿਆਤ ਫੁਟਕਲ, ਜੋੜੇ ਵਾਸਤੇ ਸੁਗਲ ਅਸ਼ਾਕ ਬੋਲੀ।
ਮੁਅਜਜ਼ਾਬ ਤੇ ਮਦਾਅ ਹਦਾਇਤੁਲਾ, ਕਾਰਨ ਕੁਫ਼ਰ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਤਰਿਆਕ ਬੋਲੀ।
ਅਰ ਲਿਖ ਕੇ ਹੋਏ ਖ਼ਤਮ ਇਹ ਦੀਦ ਐਰਾਕ ਬੋਲੀ।

ਬ੍ਰਿਹਾ ਤੇ ਵਹਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਉਡਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਆਪ ਕਿਸੇ ਉਚੇ ਤੇ ਉਚੇ ਕਵੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਪਰਮਾਣ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਗੀਰ ਵਿਚ 1673 ਤੁਕਾਂ ਆਪ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜੇ ਦੱਸਿਆ ਨਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਆਲੋਚਕ ਨਈਂ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਐਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਰਲਾਏ ਗਏ ਸ਼ੇਅਰ ਕਿਹੜੇ ਹਨ? ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਉਤੇ ਨੰਬਰ ਲਾ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ੇਅਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਚਲਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਚੁਣਾਂ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਝਵਾਨ ਪਾਠਕ ਉਸ ਦਾ ਮੁਲ ਪਾਉਣਗੇ:-

ਕਹਿਣਾ ਸ਼ਖ਼ਨ ਦਾ ਜਾਨ ਦਾ ਵੀਟਣਾ ਜੇ, ਕਦਰਦਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਕਦਰ ਪਾਣ ਮੇਰਾ।
ਕੁਝ ਸ਼ੇਅਰ ਫ਼ਰਾਕ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਨੀ, ਕੁਝ ਤਰਜਮਾ ਸ਼ੇਅਰ ਕੁਰਾਨ ਮੇਰਾ।
ਬੇਦਰਦ ਨੂੰ ਹੋਵੇ ਦਰਦ ਪੈਦਾ, ਸ਼ੇਅਰ ਸੁਣੇ ਜੇ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਮੇਰਾ। 35
ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਵਿਚ ਸੜਿਆ, ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਆਹੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਮੇਰਾ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ। ਇਕ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜ਼ੀ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਆਪਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਪੀੜ ਜਾਂ ਵਿਛੋੜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਾਰੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਪੀੜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਾ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਤੁਸਾਫੀ ਦੇ, ਮੇਰੀ ਜ਼ੁਲਫ਼ ਸਿਆਹ ਸਫੈਦ ਹੋਈ।
ਤੇਰਾ ਇਸ਼ਕ ਪਿਆਰਿਆ ਸੱਜਣਾ ਵੇ, ਮੇਰੇ ਭਾ ਫਰੰਗ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ।
ਭੇਰਾ ਮਿਹਰ ਨਾਹੀਂ, ਜੀ ਵਿਚ ਤੇਰੇ, ਉਲਫਤ ਜਗ ਤੋਂ ਕਿਹੀ ਨਾ ਪੈਦ ਹੋਈ।
ਛੱਤੀ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਦਾਇਤੁਲਾ, ਪੂਰੀ ਅਜੇ ਨਾ ਆਸ ਉਸੇਦ ਹੋਈ।³⁶

ਹਦਾਇਤੁਲਾ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਤ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਿਆਨ ਰਵਾਇਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਖਿੱਚ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਖੂਭ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਰੂਪ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਪਰਪੱਕ ਹੈ, ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਬੋਝਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਰਣਨ ਇਸਤਰੀ ਵਲੋਂ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ

35. 'ਕਵੀ ਹਦਾਇਤੁਲਾ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਸਤੰਬਰ 1961, ਪੰਨਾ 23.

36. ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1972, ਪੰਨਾ 371.

ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਰਦ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਾ ਲੁਕਾਣ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਰੰਗ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।
ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਇੰਨੀ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।

ਸਦਾ ਰਾਮ (1861 - 1933 ਈ.)

ਇਸ ਰਮਤੇ ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਚਸ ਦੀ ਹੀਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪੀਲੂ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ। ਜਨਮ ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਡ ਗੰਧੀਲੀ (ਰਾਜਿਸਥਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਕਾਰਨ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ³⁷ ਭੈਣ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਚਾਰਦਿਆਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਚਾਟ ਲਗੀ ਤੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਜੋੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਕਵੀ ਬਣਾਇਆ :-

" ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਆਸ਼ਕੀ ਦਾ, ਕਿਹਾ ਦੁਖ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ,
ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਤਾਈਂ, ਅਗੇ ਆਖਿਆ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ।
ਆਸ਼ਕਾਂ ਬਗੈਰ ਕਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਨਹੀਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ,
ਬੋਲਦਾ ਜੇ ਝੂਠ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਣਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ।

(ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਵਿੱਚੋਂ)

ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਹੈ:-

" ਇਸ਼ਕ ਗਾਂਵਿਆ ਆਸ਼ਕਾਂ ਸਾਦਕਾਂ ਦਾ,
ਬੁਧ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਇਸ਼ਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕੀਤੀ। "

ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਮਾਨਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਏਸੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ³⁸ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਸੋਹਣੀ,

37. ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸ਼ਹਿਰ ਹਮਾਰਾ ਹੈ ਤਲਵੰਡੀ, ਜਹਾਂ ਦਮਦਮਾ ਧਾਮ ।
ਅਬ ਤੋਂ ਹਮ ਸਾਧੂ ਭਏ, ਰਹਿਤੇ ਰਮਤੇ ਰਾਮ ।

38. ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ -

ਮਿਹਰ ਰੱਬ ਦੀ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇਸਤਾਂ ਦਾ
ਮਨੈਂ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕਾਢ ਕੀਤੀ ।
ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਦੇ ਪਾਸ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ,
ਤੀਨ ਮਾਸ ਦੇ ਵਿਚ ਚਿਆਰ ਕੀਤੀ ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਸੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :- ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਪਾਸ ਖਾਸ ਬੈਠ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਕਿੱਸਾ।
ਮਾਣ ਨਾਲ ਬੈਠ ਡੇਰਾ ਮਾਨਾਂਵਾਲੇ ਪਾਇਆ ।

ਸੱਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ, ਅਣਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 16 ਹੈ³⁹ ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ 1900 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਸ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਸੱਸੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜਦੋਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਚਾਟ ਲਗੀ। ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਬਾਣਾ ਧਾਰ ਲਿਆ, ਫੇਰ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਏ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਰਲੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿ ਇਸ਼ਕੀਆਂ ਕਿੱਸੇ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹੋਣਗੇ, ਏਥੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਆਹਣ' (ਟਿੱਡੀ ਦਲ) ਇਕ 16 ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਚਿੱਠਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਦਾ ਰਾਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕ੍ਰਿਤ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਸਲ ਜਦ ਪੱਕਣ ਤੇ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਟਿੱਡੀ ਦੱਲ ਕਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਉਜਾੜ ਕੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਦਿਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਕੇ ਪਰਚਲਿਤ, ਛੇਦਾਂ ਕੋਰੜੇ ਤੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਏਥੇ ਇਸ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੂਝ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ:-

← ਆਖਦਾ ਵਤਨ ਕਰੋ ਆਹਣ ਦਾ ਜਤਨ, ਹਾਜੀ ਜਾਣੀਏ ਰਤਨ, ਜੋ ਬਚਾਏ ਏਸ ਦੁੱਖ ਤੇ।
ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵੇ ਆਹਣ ਨੂੰ, ਪਸੇਰੀ ਦੇਈਏ ਖਾਣ ਨੂੰ, ਹਟਾਏ ਕਲਾਵਾਨ ਪੀਰ ਜਾਣੀਏ ਮਨੁੱਖ ਤੇ।
ਹੋਵੇ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ, ਜਤਨ ਕਰੋ ਆਹਣ ਦਾ, ਵਾਸਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ, ਲੀਯਾ ਦੇਵੇ ਦੁੱਖ ਤੇ।⁴⁰
ਬਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਕੌਣ ਹੈ ਟਿਕਾਣਾ ਹੁਣ ਸਦੇ ਰਾਮਾ, ਸੂਤ ਜੂ ਤਮਾਮ ਪੱਤ ਛਡ ਦੀ ਨੀਂ ਰੁੱਖ ਤੇ।

ਪਰ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਰਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਜਿਹੜਾ 1889-90 ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

39. ਸੂਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, "ਸਦਾ ਰਾਮ ਅਧਿਐਨ" ਪੰਨਾ 26-27 (ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕਾਵਿ-ਸਰਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ)।

40. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29

41. ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1919 ਈ. ਵਿਚ ਮਾਡਰਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪਿਆ, ਪਰ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ ਪੰਨੇ 34 ਹਨ।

ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਠ ਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਣੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਸਦਾ ਰਾਮ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚੰਗ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਸੌਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਮਲਵਈ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਮਹੀਵਾਲ ਰੱਬ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਦਾ ਰਾਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੋ:-

ਚਾਹੇ ਖਲੜੀ ਉਤਾਰ, ਚਾਹੇ ਸੂਲੀ ਚਾੜ੍ਹ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
 ਚਾਹੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਜੁਮੀਂ ਦੇ ਵਿਚ ਗੱਡ ਨੀ।
 ਟੰਗ ਦੇ ਨਸ਼ੀਗ ਫਾਹੇ, ਡਰਾਂ ਨਾ ਮਰਨ ਕੋਲੋਂ,
 ਵਢਦੀ ਪਲਕ ਤਾਈਂ, ਹੁਣੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਨੀ।
 ਤੇਰੇ ਭਾ ਦਾ ਪਲੀ ਨੀ, ਪਲਕ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਹੈ,
 ਸੈਂ ਤਾਂ ਰਬ ਜਾਣਦੀ ਨਾਂ ਇਹਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਡ ਨੀ।⁴²

ਸਦਾ ਰਾਮ ਨੇ ਬਝੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਦ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਡੁੱਬ ਮਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ, ਆਸ਼ੁਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਝਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵੇਂ ਨਾਸ਼ਾਂ ਬਾਹਰ ਯਾਚੋ ਕੱਢ ਲਈਆਂ,
 ਮਹੀਵਾਲ ਤਾਈਂ ਪੁੰਨੂੰ ਆਣ ਕੇ ਨੁਹਾਉਂਦਾ।
 ਸੱਸੀ, ਸੋਹਣੀ ਤਾਈਂ ਆ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨੁਹਾ ਦਿੱਤਾ,
 ਮਜਨੂੰ ਜਨਾਜ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਕਰਾਉਂਦਾ।
 ਰਾਂਝਾ, ਫਰਿਹਾਦ, ਹੋਡਾ, ਆਹੀਂ ਪਿਆ ਮਾਰਦਾ ਏ,
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਵਿਚਾਰਾ ਕੁੰਜ ਵਾਂਗ ਹੈ ਕੁਰਨਾਉਂਦਾ।
 ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਰਲ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸਦੇ ਰਾਮਾ,
 ਰੂਹ ਏਹਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਬਹਿਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਉਂਦਾ।

ਦੂਜਾ ਕਿੱਸਾ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ⁴³ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੋਹਣੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਗਾਂਵਿਆ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕ੍ਰਿਪਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਖਦਾ ਹੈ:-

ਆਸ਼ੁਕ ਚਤਰ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਰੋਮਦੇ ਨੇ,
 ਕ੍ਰੀ ਤਾਂ ਬੈਠ ਜਾਮਦੇ ਨੇ ਚੁਪ ਮੋਠ ਧਾਰ ਕੇ।
 ਸਭ ਕੋਈ ਆਪ ਦੇ ਸੁਣਾਵੇ ਦੁਖ ਸਦੇ ਰਾਮਾ,
 ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਖਾਸ, ਦੁਖ ਕਹੇ ਸੀਸਾਰ ਕੇ।

42. ਉਗੀ(ਨੰ:41), ਪੰਨਾ 11.

42. ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਨਾਰੋਰ ਹੀ ਛਪਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ 54 ਪੰਨੇ ਹਨ।

ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 232 ਕਬਿੱਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੇਹਿਰੇ ਤੇ ਸਵੱਈਏ ਵੀ ਹਨ। ਸੱਸੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਦੁੰਦਾ ਹੈ ਉਜਾਲਾ ਜੇ ਹਨੇਰੇ ਮੇਂ ਬਹਾ ਦੇਈਏ,
ਅਜ ਤਕ ਦੇਖੀ ਨਾ ਕਦੰਤ ਐਸੀ ਨਾਰ ਮੇਂ ।
ਏਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਤਾਂ ਬਾਦ ਕੀ ਸੁਣਾਵਣੀ ਹੈ,
ਪਰ ਬੀ ਨਾ ਹੋਉ ਐਸੀ ਇੰਦਰ ਦੇ ਦੁਆਚ ਮੇਂ।

ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਚਿਤ੍ਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਘੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਕਲਮੀ ਚਿਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਦਾ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸੱਸੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੋ:-

ਕਾਲੇ ਭਰਵੱਟੇ, ਨੈਣ ਰੋਹੀ ਦੇ ਹਿਰਨ ਜੈਸੇ,
ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਿਸਣ, ਸੁਰਖ ਵਿਚ ਧਚੀਆਂ।
ਸੋਲੀਆਂ ਬਾਰੀਕ ਜੈਸੇ ਹਰਫ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ,
ਝੁਕੀਆਂ ਕਮਲ ਵਾਂਗੂੰ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਕਾਰੀਆਂ ।
ਪੱਟੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਪੇਚ ਸਦੇ ਰਾਮਾ ਪਟਣੇ ਨੂੰ,
ਨਾਗ ਵਾਂਗੂੰ ਲੜ ਜਾਣ ਜੂਲਫਾਂ ਹਰਿਆਰੀਆਂ ।

ਸੱਸੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੋਹਣੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਗ਼ਮ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਹੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਧੂ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਬੜਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਸੀ, ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ, ਕਾਵਿ-ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਰੰਗ, ਰਸ, ਸੋਹਜ, ਜੀਵਨ ਤੱਤ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਪਕਿਆਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਦਾ ਰਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਹ ਮੁਲ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ।

ਖ਼ੁਆਸ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ (1841 ਤੋਂ 24 ਜੁਲਾਈ 1901 ਈ.)

ਡਾ. ਲਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਪੋਇਟਸ"⁴⁴ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ਮ ਨੂੰ ਅਖ਼ੀਰੀ ਉੱਘਾ ਸੂਫ਼ੀ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦੀ

44. ਇਸ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਹਵਾਲਾ, 'ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ, ਕੁਝ ਇਕ ਨਾਮ-ਧਰੀਕ ਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਖੁਆਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ⁴⁵ ਨੇ " ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾ ਸੋਨਾ-ਚਲਸ " , "ਭਰਪੂਰ ਖ਼ਿਆ ਦਾ ਕਵੀ", "ਉਚਤਮ ਪਦਵੀ ਵਾਲਾ ਸੂਫੀ", "ਅੰਤਿਮ ਸਨਾਠਨੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ", "ਪੀੜਾਂ, ਚੀਸਾਂ, ਟੀਸਾਂ, ਦੁਖ ਦਰਦ ਤੇ ਬਿਹੋਰੇ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ", "ਸ਼ਾਹ-ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ।" "ਰੱਬੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਾ" ਆਦਿ ਆਖ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਸਿੰਧੀ ਮਾਰਵਾੜੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਣੂ, ਰਬਾ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਠ, ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ-ਸ਼ੀਲ ਅਨੁਭਵੀ ਕਵੀ, ਦੀਆਂ 271 ਛ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ,⁴⁶ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਨਗਰ ਚਾਚੜਾਂ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚ, ਮੌਨਾ ਖੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1841 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਲ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਤੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮਿੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਸੂਫੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੁਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗਿਆਨ, ਜਾਪ, ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮੇਲ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪਾਣ ਚਾੜ੍ਹੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਸੂਫੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਲੱਗੀ। " ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ - ਇਕ ਇਸ਼ਕ ਮੁਹੱਬਤ, ਦੂਜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਤਸਵੀਫ਼⁴⁷ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

45. (ੳ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, "ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ", ਪਟਿਆਲਾ 1968, ਪੰਨਾ 1

(ਅ) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5.

(ੲ) ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ', ਕਰਾਚੀ, ਪੰਨਾ 112.

(ਸ) ਗਿੱਲ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ 1964, ਪੰਨਾ 194.

(ਹ) ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, 'ਉਹੀ', ਪੰਨਾ 202

(ਕ) ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ'

(ਖ) ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 220 ਪੰਨਾ 546.

46. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ 1968 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੀਵਾਨ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ।

47. ਕੁਸ਼ਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ', ਪੰਨਾ 222.

ਤਿੰਨਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਦੇਹਿੜੇ, ਸਾਡੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਦਰਦ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਕਰ ਕੇ ਛਾ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਉੱਘੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ, ਬਾਖ਼ਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਸ਼ਾਹ, ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਸੰਗਮ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬਿਹਬਲਤਾ, ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਵ੍ਰਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, 'ਦੀਵਾਨ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ'⁴⁸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਭਰਪੂਰ ਉੱਖਾ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ - ਉਸ ਦੀ ਉੱਖਾ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਥਾਹ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਮ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿੱਛ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੱਗ ਨਾਲ ਬਲਦਾ ਰੇਗਿਸਤਾਨ, ਜਿੱਥੇ ਉੱਖਾ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਸ ਵਟਾ ਵਟਾ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਖਾ ਦੇ ਏਨੇ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਏਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਅਸੀਂ ਜਨਮ ਧਾਰ ਧਾਰ ਕੇ, ਉੱਖਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਜਾਮ ਪੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਖਾ ਨਾਲ ਨੱਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵੀ ਨੇ ਤਾਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਭਰ ਦੀ ਪਿਆਸ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਲਈ ਹੈ।"

ਬਿਹਾ ਜਾਂ ਵਿਯੋਗ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਪੀੜ ਅਜਲੀ ਹੈ, ਹੂਕ ਦੈਵੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਹੱਸ-ਮਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ-ਸੁਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਏਸੇ ਪੀੜ ਦਾ ਰੰਗਿ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਾਲਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੰਨ-ਸਵਨੈਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ, ਰਸਿਕਤਾ, ਲਚਕ ਤੇ ਹੁਲਾਰ, ਸ਼ੋਖੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੁਆਰਾ ਨਵੇਂ ਰਸ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

49
 ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਖ਼ਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸੁਰ, ਸਾਜ਼ ਤਾਨ ਨੈ, ਖਿੱਚ ਤੇ ਜਾਦੂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਚ-ਸੁਬਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਤਮਸੀਲ, ਤਸ਼ਵੀਹ, ਇਸ਼ਾਰਾ, ਕਠਾਇਆ ਤੇ ਮੰਜ਼ਰ-ਕਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਏ। ਏਸ ਕਾਫ਼ੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸੱਭੇ ਕੁਝ ਜਾਪ ਹੋਦਾ ਹੈ:-"

48 ਉਹੀ(ਨੰਬਰ 48), ਪੰਨਾ 5

49. ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਪਟਿਆਲਾ, ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 1964, ਪੰਨਾ 201.

"ਵਿਚ ਰੋਹੀ ਦੇ ਰੋਦੀਆਂ, ਨਾਜ਼ੁਕ ਨਾਜ਼ੇ ਜੱਟੀਆਂ
 ਰਾਤੀ ਕਰਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਿਲੇ ਦੇ, ਛਿਹਾ ਵਟੋਰਨ ਮਟੀਆਂ,
 ਗੁਰਝੇ ਤੀਰ ਚਲਾਵਣ ਕਾਚੀ, ਸੈ ਸੈ ਦਿਲੜੀਆਂ ਫਟੀਆਂ,
 ਕਰ ਕਰ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਕੋ ਜੁਖਮੀ, ਹੈ ! ਹੈ!! ਬਣਨ ਨਾ ਪੱਟੀਆਂ
 ਕਈ ਮਸਕੀਨ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਫਾਥੇ, ਚੌੜ ਕੀਤੀਓ ਨੇ ਤੁੱਟੀਆਂ।"

ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਗੁਣਾਂ, ਭਰਤੀ, ਤਪ, ਜੂਹਦ, ਹੱਜ, ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ
 ਦੀ ਥਾਂ ਰਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਤੇ ਮਿਹਰ ਲਈ ਤਰਲਾ ਹੋਠਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ:-

" ਇਸ਼ਕ ਤੈਠੇ ਦੀ ਨਹਿਰ ਵਗੇ, ਕਈ ਤਰੀਆਂ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੜੀਆਂ
 ਕਈ ਕੋਝੀਆਂ ਲੰਘ ਪਾਰ ਗਈਆਂ, ਤੇ ਰੋਵਣ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲੜੀਆਂ
 ਸ਼ਕਲਾਂ ਭੇਖ ਨਾ ਭੁਲੀ, ਬਾਹਰੋਂ ਚਿਟੀਆਂ ਅੰਦਰੋਂ ਕਾਲੜੀਆਂ,
 ਯਾਰ ਫ਼ਰੀਦ ਚਾ ਭਾਲ ਭਾਲੇ, ਐਬਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਮਥੇ ਨਾਲੜੀਆਂ।

ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਵਰਗਾ ਅਨੁਭਵੀ ਕਵੀ, ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਾ ਚਲਦਾ ਜਦ ਸੰਜੋਗ
 ਦੀ ਰਸਿਕਤਾ ਤੇ ਸਚਾਓ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਨਿਖ਼ਾਰ
 ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਰਬ ਧੀਮੀ ਧੀਮੀ ਟੋਰ,
 ਸੈਂਡਾ ਦਸਤਾ ਨਰਮ ਕਰੂਰ ਦਾ, ਮਤਾਂ ਵੰਗੀ ਲਗਾਮ ਟਕੋਰ,
 ਰਬ ਤੇ ਬਹਿੰਦੀ ਦੜਗ ਨਾ ਸਹਿੰਦੀ, ਹਿਮ ਤਬਾ ਕਮਜ਼ੋਰ,
 ਜੇਕਰ ਰਬ ਬੈਠੀ ਥਕ ਪੈਸਾਂ, ਘੋੜਾ ਘਿਨਸਾ ਬੋਰ।⁵⁰

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਸ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਪੀੜ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ
 ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾਨ ਸਵਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਸੌ
 ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਅੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਏਥੇ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ
 ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਯਾਰ ਬਰੋਚਲ ਕਾਰਣ ਰੁਲਦੀ, ਰੋਹ ਡੂੰਗਰ ਵਿਚ
 ਨਾਇਆਸ ਜੁੜ ਕਰ ਬਾਣ ਦਿਲੜੀ, ਜਾਨ, ਜਿਗਰ ਵਿਚ
 ਸੰਗਤੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਕੰਬ ਰੀਝਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੋਲ ਨੂੰ ਪਾਇਆ।
 ਸੈਕੇ ਸੈਂਡੜੇ ਮਾਣ ਰੇਲਿਆ, ਸੁੰਜੜੇ ਬਰ ਵਿਚ,
 ਯਾਰ ਨਾ ਪਾਵਾਂ ਬਾਰ ਉਠਾਵਾਂ, ਨੀਰ ਵਹਾਵਾਂ ਗਾਵਣ ਗਾਵਾਂ,
 ਰੱਖ ਰੱਖ ਵੈਣ ਦੀਵਾਣ, ਹਰ ਕੂਚੇ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ
 ਰਾਹ ਅਵੱਲੜੇ, ਅੱਖੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ, ਚੁਭਦੇ ਕੱਕਰੇ ਕੰਡੜੇ ਕਾਠੀਆਂ
 ਮਾਰਮ ਸੂਲ ਵਝਾਏ, ਆਇਮ ਜੂਲਮ ਕਹਿਰ ਵਿਚ।⁵¹

50. ਦੀਵਾਨ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ - ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ - , ਕਾਫ਼ੀ ਨੰਬਰ 28, ਪੰਨਾ 66

51. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 202

ਹਰ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮਿਜਾਜ਼ੀ।
ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬੜੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਢੰਗ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਕਸਮ ਖੁਦਾ ਦੀ, ਕਸਮ ਨਬੀ ਦੀ, ਇਸ਼ਕ ਹੈ ਚੀਜ਼ ਲਜ਼ੀਜ਼ ਅਜੀਬ,
ਲੱਖ ਲੱਖ ਸੂਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੁਖੜੇ, ਸੌ ਸੌ ਸ਼ੁਕਰ ਜੋ ਅਹਿਮ ਪੁਖੜੇ,
ਬੇਸ਼ੁਕ ਜ਼ਰਬ ਜਹੀਲ ਹਬੀਬ ।
ਉਮਰ ਨਿਭਾਇਮ ਸੜਦੀ ਧੁਖਦੀ, ਤਪਦੀ ਖਪਦੀ ਡੁਖਦੀ ਝੁਖਦੀ, ਪਲੜੇ
ਪੈਅਨ ਨਸੀਬ ।

ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਉਘੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ
ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਈ ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ —
ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ :-

ਬਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਣੀ

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਦਿਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਗਰ ਡੂੰ ਤਾਂਘੇ, ਜਿਥਾਂ ਪੈਣੇ ਸਖ਼ਤ ਅੜਾਂਗੇ,
ਨਾ ਰਾਹ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾ ਲਾਂਘੇ, ਹੈ ਪੰਥ ਬਹੁੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਲਾਮ ਹੈ — ਕਿਤੇ ਚੋਰ ਬਣੇ ਕਿਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਹੋ
ਕਿਤੇ ਪਿਰੀਬਰ ਤੇ ਬਹਿ ਕਾਜ਼ੀ ਹੋ ...

ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਆਖਦਾ ਹੈ:-

ਅਸਾਂ ਸੋ ਬਦਮਸਤ ਕਲੰਦਰ ਹੂੰ
ਕਡੀ ਮਸਜਦ ਹੂੰ ਕਡੀ ਮਦਰ ਹੂੰ
ਕਡੀ ਚੋਰ ਬਣੂੰ ਕਦੀ ਯਾਦ ਬਣੂੰ
ਕਡੀ ਤੋਬਾ ਇਸਤਗਫ਼ਾਰ ਬਣੂੰ
ਕਡੀ ਜ਼ਾਹਿਦ ਅਬਾਦਤਕਾਰ ਬਣੂੰ
ਕਡੀ ਫਸਕ ਫਜ਼ੂਰੀ ਅਦਰ ਹੂੰ ।

" ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਖੁਆਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ
ਕਲਾਮ ਰਚਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ
ਭਰੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਹਿਰ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।
ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਰੰਗ ਕਿਧਰੇ ਫਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬੋਲੀ ਪੁਖਤਾ ਤੇ ਰਚਨਹਾਰਾ
ਉੱਤਮ ਫਨਕਾਰ ਹੈ।"⁵²

52. ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ", ਪੰ.553.

" ਇਕ ਕੱਟੜ ਪਰਿਪਰਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗ ਰਚਣੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਮੌਲਿਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਢਾਂਚਾ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲਾ ਹੈ।"⁵³

ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ —
 " ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਰਿਆਂ ਤੇ ਪਿੜ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੀਆਂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਗਾਉਣੇ ਇਕ ਕਿਆਮਤ ਜੇਹੀ ਮਚ ਪੈਂਦੀ, ਉਹ ਆਸਰਾਫੀਲ ਜੇਹਾ ਗਵੱਈਆ, ਜੀਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਅਸਰੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪੈ ਜਾਏ।"⁵⁴

53. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), " ਐਨ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ " ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951, ਪੰਨਾ 150-151.

54. ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ - ਉਹੀ(ਟੀ.ਐੱਚ.), ਪੰਨਾ 199.

ਅਧਿਆਇ ਬਚੁਵਾਂ

* ਠਚੇੜ ਤੇ ਸਿਟੇ *

ਨਚੇੜ ਤੇ ਸਿੱਟੇ

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ:-

1. ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੂਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਤੋਂ ਨਵੀਨਤਾ ਵਲ ਨੂੰ ਮੋੜਾ, ਉਹ ਸਚੇ ਕਾਰਨ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਵਯਾਵਰਣ ਜਾਂ ਅਨੁਯਾਈ ਤੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀ-ਕਰਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਆਪਣੇ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਵਯਾਵਰਣ ਵਿਚ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਉ ਤੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਅਧੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਈ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਉਹ ਜਿਸ ਅੰਤਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਜੁਟ ਪਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਕਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਆਖਣਾ ਇਸ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਮਲ, ਆਪਣੀ ਨਿਸਚਿਤ ਸੇਧ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਠੰਠ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਚੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1930 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਹੋਏ। ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਆਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

2. ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਰ ਵਰਗ ਜਾਂ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਪੈਣ ਲਗੇ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿੱਅਤਾ, ਨਵੀਆਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ, ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਯਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਬਦਲਣ ਲਗੇ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਸ਼ੇ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸ਼ੈਲੀ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਅਨੇਕ-ਚੁਪਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸੋਝੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਸਮਾਜਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਜਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਬਦਲ ਗਿਆ। ਹਰ ਜਾਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਸਿਮਟ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਲਭੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਕੰਮ ਕਰਨੋਂ ਹਟ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਭੀਨ ਭੀਨ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਸਪਿਰ-ਦਾਇਕ ਵਖੋਵਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਸੁਧਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਰ-ਸਦੇਹ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਯੁਗ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ।

3. ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ, ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਵਿਦਿੱਅਕ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ। ਅਖੁਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ, ਪੈਫਲਿਟਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ; ਤੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਮਣਾਂ-ਮੂੰਹੀਂ ਸਾਹਿੱਤ, ਆਵਾਜਾਈ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਨਵੀਂ ਸਿਖਸ਼ਤ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘਰੇ ਘਰੀ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਪਾਠਕ-ਵਰਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਭੇਇੰ ਓਆਚ ਕੀਤੀ।

4. ਜਾਤੀ-ਵੈੱਡ ਜਾਂ ਜਾਤੀ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਸੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸਪਿਰਟ, ਪਰਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਪੱਧਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਫਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਆਪਣਾ ਭੂਤ ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਇਕੱਠ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ, ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗੁਸਤ ਤੇ ਢਾਊ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੌਮ ਨੂੰ ਨਵਾਂ-ਮਨੋਬਲ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਭੂਤ ਨੂੰ ਉਚਿਅਉਣ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਿਅਉਣ ਦੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਅਨਪੜ੍ਹ ਰਹਿ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਮਾਨ-ਮਰਯਾਦਾ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ,

ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਈ ਢੰਗ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਈਂ ਬੁਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ, ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਬੁਜੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਤੇ ਬੁਜੀ ਵਿਚ ਮਣਾਂ-ਮੂੰਹਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਤੇ ਲੋਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖ ਕੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਭਾਵੇਂ ਲਿੱਪੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਰਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ 'ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਪਿਰਦਾਇਕ ਵਖੇਵੇਂ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਧ ਗਏ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਦੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਜਾਤੀ ਉਭਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਜੋਗੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਨਵੇਂ ਅਨੁਯਾਈ ਵਧਾਵਰਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਗਤੀ ਬਹੁਤ ਮੱਧਮ ਰਹੀ।

6. ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਛਾਪ ਪ੍ਰਭੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਕਲਾ-ਸਾਧਨ ਨਵੇਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਭਿੱਅਤਾ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜੇ ਕੋਈ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਸਾਮਿਅਕ ਘਟਨਾ ਬਿਆਨੀ ਵੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਜਾਂ ਸਦੀਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮੀਪ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਾਂ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਭਾਵਕ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਮਾਣ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

7. ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਖਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਜੋਬਨ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਹਰ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਸੂਝ, ਰੁਚੀ, ਸੂਭਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਤੋਂ ਵੱਖ

ਕਿਸੇ ਲਿਖੇ । ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਯਥਾ ਚੰਦਰ ਬਦਨ, ਹਯਮਤਾਈ, ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ, ਬਦੀਅਲ-ਜਮਾਲ, ਰਜਾ ਰਸਾਨੂ, ਰੂਪ ਬਸੰਤ, ਕਾਮ ਰੂਪ ਤੇ ਸੈਫੁਲ-ਮਨੂਕ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਸਨਵੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਾਲਵਾ ਵੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ। ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਝਾ ਵਿਚ ਚੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਮਲਵੇ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਕੁਝ ਕੁ ਕਿੱਸੇ ਨਿਰੋਲ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਚੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਖ਼ਾਸਮੇ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਹ-ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲੱਗੀ।

ਜਿਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਉਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਹ-ਵਿਯੋਗ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਸਰਲ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਵਸਤੂ-ਜਟਿਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਡਿਗੀ ਪਰ ਨਵੇਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਨੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਮਾਝਾਂ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਹ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਕਾਵਿ-ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਕਬਿੱਤ, ਕੇਰੜੇ ਜਾਂ ਦੇਹਿੜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਭਾਵੇਂ 'ਡਿਉਢਾਂ', 'ਕੁੰਡਲੀਏ', ਸਤਵਚੇ ਜਾਂ ਅਠਵਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਸੀਹਰਫ਼ੀ' ਜਾਂ 'ਬਾਰਾਂ-ਮਾਹ' ਕਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਸੁਝਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

8. ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਸ਼ਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਈਸਾਈ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਬੀਰਾਂ ਜਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਪਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਏਨੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਕਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਫਲਸਫ਼ੇ, ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ, ਰਹੁ-ਚੀਤਾਂ ਜਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ

ਆਈਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤਕ ਜਾ ਪੁਜਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਲੱਦੀ ਠੇਠ ਤੇ ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ, ਪਰ ਲਿੱਪੀ ਸਭ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੀ।

9. ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਖ਼ਾਸਮੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਕਾਫ਼ੀ' ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-ਵਾਦ ਹਾਸ਼ਮ ਤਕ ਪੁਜਦਾ ਪੁਜਦਾ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਠਾਟ ਵਾਂਗ ਇਕ-ਵਾਰਗੀ ਹੀ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਜੋਤ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ ਮੁੜ ਚਮਕ ਉਠੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਸ਼ਾਹ-ਹੁਸੈਨ ਵਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਪਰ 1901 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਿਤੁ ਨਾਲ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਨਾਲੀ ਨਿਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ।

10. ਇਹ ਕਾਲ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜੋਤ ਨੂੰ ਪਰਜਵਲਿਤ ਰੱਖਿਆ, ਉਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਪਰ ਉਹ ਨਿਰਜਿੰਦ ਸਨ ਤੇ ਕੌਮੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਘਾੜਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੜਦੇ ਤੇ ਘੋਲ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਭਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਲਈ ਲੜਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਲੜਾਈਆਂ ਕੌਮੀ ਭਾਵ ਵਲੋਂ ਸਖਣੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਭਿੰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ।

11. ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰ ਕੇ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਸਜਾਵਟ, ਸ਼ਾਬਦਕ ਅੜਕ ਮੜਕ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਜਵੰਨਤਾ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

12. ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ, ਆਕਾਰ, ਪ੍ਰਕਾਰ, ਵਿਸਥਾਰ, ਵੰਨ-ਜਵੰਨਤਾ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਅਨੇਕਤਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਸਭ ਕਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਰਚੀ ਗਈ। ਪਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਸੂਖਮ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੋਯ, ਅਨੂਪਮਤਾ ਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਨਿਖਾਰ ਜਾਂ ਸੰਚਾਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ-ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ

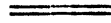
ਵਾਲੀ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਪਦਵੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਵਾਰਤਕ ਕਾਲ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਜੋ ਸੱਤਰ ਫੀਸਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

13. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਉਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਉਘੜਨ ਲੱਗੇ। ਬਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਸਿਰਜਣਾ, ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ, ਸਮੁੱਚੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਛਾਪੇ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪਦ-ਛੇਦ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ, ਭਾਵੇਂ ਲਿਖੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਅੱਖਰ ਜੁੜਵੇਂ ਹੀ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ।

ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਇੱਕੋ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮੇਂ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਬਨਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਧੀਨ, ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣਨ, ਘੜਨ ਜਾਂ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਉਹ ਬੜੇ ਵਿਲੱਖਣ, ਅਨੋਖੇ, ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਮਿਲਕੇਭੇ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਨੇਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਘੜੇ ਗਏ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਸੂਧ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਨਹਿਜੇ ਵਾਲੀ, ਸੰਬੋਧਨੀ ਜਾਂ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਲਾ-ਜੋਗ ਉਪਜਾਉਣ ਜਾਂ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆਉਣ ਵਲ ਉੱਕਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਘਾਟਾਂ ਉਸ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

14. ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਸਨ ਵਿਆਕਰਣ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ, ਕੋਸ਼, ਨੇਮ-ਬੱਧ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਉਘੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

15. ਪੱਛਮੀ ਕਲਾਚੂਪਾਂ ਯਥਾ ਠਾਵਲ, ਠਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਜੀਵਨੀ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਆਦਿ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਲਗੇ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਅਜੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰਤਾ, ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਜਾਂ ਕਲਾਚੀਤ ਪਰਪੱਕਤਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਸਕੀ।
16. ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਬੇ-ਚੱਦ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜਾਗ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲਗੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਬੀਜ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਬੀਜਿਆ ਵੀ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਬੂਟਾ ਉਗ ਕੇ ਨਿਸਰਨ ਵੀ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਫੁਲ ਤੇ ਫਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੈਣ ਲੱਗੇ।

ਅੰਤਿਕਾਵਾਂ

1. ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਚਾਰਟ
2. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਾ ਚਾਰਟ
3. ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਚਾਰਟ
4. ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਤੇ ਓਥੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ
5. ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਦੇ ਲੇਖਕ - ਨਾਮ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ
6. ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ - ਸਿਰਲੇਖ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ
7. ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਣ
8. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਚਿੰਤਨਾਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਈਟਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਸਟੈਟ ਕਾਪੀਆਂ
9. ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ - ਪੱਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ
10. ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 141 ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ
11. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ(ਪੰਜਾਬੀ)
12. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ(ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)
13. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (ਉਰਦੂ)
14. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (ਹਿੰਦੀ)
15. ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੀਪੋਰਟਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ

1. ਪਿਛਲੇ ਪਨੇ ਤੇ ਦਿਤੇ ਚਾਰਟ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕ੍ਰਿਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਹੈ ਜਿਹੜੀ 1867 ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ XXV ਅਧੀਨ ਸੰਕਲਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।
2. ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀਆਂ 1881, 1891 ਤੇ 1900 ਈ. ਦੀਆਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਕਾਰਡ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਪ੍ਰੈਸ ਐਕਟ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ 1867 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਾਪੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਹਰ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਲੇਖਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਆਦਿ ਸਮੇਤ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗਜ਼ਟ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਸੋਝ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
4. 1874 ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤਕ ਦੇ 27 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਕਿਤਾਬਾਂ 6839 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ। 1867 ਤੋਂ 1873 ਈ.: ਤੱਕ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਬਚੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਚਾਇਆ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਕਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।
5. 1890 ਈ.: ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਝਟ ਪਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਣ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 1889 ਈ. ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਹ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜੇ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਬਿਨਾਂ ਵਧੇ ਘਾਟੇ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਛਾਪ ਦਿਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਕਾਰਡ ਨਈਂ ਦੇਬਾਰਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। 1889 ਈ.: ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀਆਂ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
6. ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ 4795 ਛਪੀਆਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕੁਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ 70.11 ਫੀ ਸਦੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕੁਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ 17.56 ਫੀ ਸਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ 12.33 ਫੀਸਦੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1874 ਈ. ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ

ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਸਾਲ	ਮੁਸਲਮਾਨੀ	ਹਿੰਦੂ	ਸਿੱਖ	ਈਸਾਈ	ਆਰੀਆ	ਬ੍ਰਾਹਮਣ	ਹੋਰ	ਕੁਲ-ਜੋੜ
1874	29	20	11	53	—	3	—	116
1875	51	64	13	52	—	—	—	180
1876	104	63	18	53	—	—	—	238
1877	55	36	12	43	—	—	—	146
1878	127	41	15	120	—	—	—	303
1879	66	51	16	14	—	—	—	147
1880	127	70	19	82	—	5	8	311
1881	145	49	21	53	—	15	—	283
1882	156	63	18	53	—	—	—	290
1883	178	68	32	74	—	17	9	378
1884	165	49	16	37	3	26	—	296
1885	142	40	19	55	4	20	—	280
1886	265	65	52	103	9	36	—	530
1887	214	73	69	87	21	17	—	481
1888	299	77	70	91	34	21	2	594
1889	307	92	73	51	29	21	—	573
1890	227	36	20	71	16	17	1	388
1891	188	26	15	40	8	13	2	292
1892	217	24	41	62	27	17	7	395
1893	238	34	19	54	17	3	12	377
1894	132	22	16	21	12	4	—	207
1895	151	35	19	34	26	8	6	279
1896	121	34	19	8	88	4	—	194
1897	140	31	17	28	40	15	—	271
1898	158	46	28	36	42	2	6	318
1899	158	53	36	41	37	3	4	332
1900	136	62	41	52	41	2	3	337
ਜੋੜ	4296	1324	745	1468	374	269	60	8536

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ
ਅਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਤੱਥ ਤੇ ਓਖੀਆਂ

1849

- * ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।
- * ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰੋ:ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ(ਕਪੂਰਥਲਾ)।
- * ਸ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦਾ ਜਨਮ(ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਮੋਢੀ)।
- * ਕੈਪਟਨ ਸਟਾਰਕੀ ਤੇ ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ -। ਆਰਟ ਨਾਈਨ ਐਂਡ ਗ੍ਰਾਮਰ - ਆਲਸੋ ਡਾਇਲਾਗ ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ।
- * ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਗੜ ਦਾ ਜਨਮ ।

1850

- * ਸਾਧੂ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ(ਕਰਤਾ ਕਾਫ਼ੀਆਂ) ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ।

1851

- * ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਠਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ ।
- * ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਬਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।
- * ਜੌਹਨ ਨਿਊਟਨ ਵਲੋਂ 'ਏ ਗ੍ਰਾਮਰ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਗੂਏਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਈ ਦਾ ਜਨਮ।

1852

- * ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਗੁਜਰਾਦ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਮੁਲਤਾਨ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਮਿਠਨਕੋਟ ਦੀ ਮਿਤੀ ।

1853

- * ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ) ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਗਿ:ਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।
- * ਕੈਪਟਨ ਸਟਾਰਕੀ ਦੁਆਰਾ " ਇੰਗਲਿਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ " ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ।

1854

- * ਪਾਦਰੀ ਜੈਵੀਨੀਅਰ ਤੇ ਜੌਹਨ ਨਿਊਟਨ ਰਚਿਤ, " ਏ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਗੂਏਜ਼ " (ਸਮੇਤ ਅੰਓਕਾਵਾਂ ਦੇ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।

- * ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਉੜਦੂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।
- * ਐਬਟ ਦੁਆਰਾ 'ਆਨ ਦੀ ਬੈਲਡਰਜ਼ ਐਂਡ ਨੀਜ਼ਰਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।

1855

- * ਸਿਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਚਾਰਲਸ ਵੁਡ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ।
- *

1856

- * ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
- * ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ।

1857

- * ਕਵੀ ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਘਸੀਟਾ ਮਲ ਰੁਮਨਾਕ ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਫਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਅਮਰ ਨਾਥ ਮੁਨਸਿਫ ਦਾ ਜਨਮ ।

1858

- * ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਸਿੱਧਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਕੂਮਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।
- * ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਿਸਾਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
- * ਟੀ.ਐਚ.ਥਾਮਸ ਦੁਆਰਾ 'ਦੀ ਵਰਨੈਕੂਲਰ ਲਿਟੇਚਰ ਐਂਡ ਫੋਕਲੋਰ ਔਫ਼ ਪੰਜਾਬ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ।

1859

- * ਜਾਹਨ ਬਨੀਅਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।
- * ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤਾਬ ਤਕ ਦੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ।

1860

- * ਉਸਤਾਦ ਕਵੀ ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਿਤੂ ।
- * ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗਜ਼ਲ ਲੇਖਕ ਗਾਮ੍ਹੀ ਖਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ।

1861

- * ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਸਦਾ ਰਾਮ(ਕਰਤਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਆਦਿ) ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭਸੌੜ ਦਾ ਜਨਮ।

1862

- * ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਢ ਖੌਲਾ
- * ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ (ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ) ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ।
- * ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ ਫੋਰਮਿਨ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਨਈ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਰਮਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ।

1863

- * ਅਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ।

1864.

- * ਇਕ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਜੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਲਜ - ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਨਾਰੋਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।
- * ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ਅਨਾਰਕਲੀ ਨਾਰੋਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈ।
- * ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ (ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਿਊਜ਼ੀਅਮ ਨੰ:14162)।
- * ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਮਰਥਕ ਤੇ ਸੇਵਕ ਸਰ ਸ਼ਾਹਾਬੁਦੀਨ ਦਾ ਜਨਮ।

1865

- * 21 ਜਨਵਰੀ - ਡਾ: ਨਾਈਟਨਰ ਵਲੋਂ 'ਅਜਿਮੁਨਿ ਪੰਜਾਬ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
- * 15 ਅਕਤੂਬਰ - ਪੰਡਤ ਸਾਨ ਸਿੰਘ 'ਕਾਲੀਦਾਸ' ਦਾ ਜਨਮ
- * ਸਰ ਸ਼ਾਹਾਬੁਦੀਨ ਦਾ ਜਨਮ
- * ਨਾਰੋਰਾ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦਾ ਜਨਮ

1866

- * 'ਸੱਤ ਪਰਮ' ਨਾਰੋਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਚੂਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਣੀ।
- * 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ' (ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫ਼ਲੌਰੀ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।

1867

- * ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲਾ ਪੱਤਰ "ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ " ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ।
- * ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਲਿੱਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੀ ।
- * ਗਿਆਨੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉੱਘਾ ਲਿਖਾਰੀ) ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਪ੍ਰੈਸ ਐਕਟ ਪਾਸ , ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹਰ ਪੁਸਤਕ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ।

- * ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਜਨਮ
- * ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।
- * ਸਾਈਂ ਮੈਲਾ ਸ਼ਾਹ ਮਜੀਠਵੀ ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਕਰਨਲ ਭੋਲਾ ਨਾਥ (ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਪਾਦਕ) ਦਾ ਜਨਮ।

1869

- ਪ੍ਰਿ
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਚਰਾਚਰੀਠ ਇਸ਼ਕ ਨਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ
- * ਨਾਨਾ ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਰਚਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਆਕਰਣ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।

1870

- * 11 ਜਨਵਰੀ - ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਨਾਰੋਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।

1871

- * ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਅਨੁਵਾਦਕ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਇਬਨ ਬਾਰਨ ਅੱਲਾ।

1872

- * ਜਨਵਰੀ 17-18 - ਸਾਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਚ 62 ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
- * ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਿਮਲੇ ਤੋਂ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ।
- * ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਰ ਸ਼ੰਕਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਨੁਪਿਆਏ ਤੋਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ " ਨੂਰ ਅਫ਼ਸ਼ਾਂ " ਨਾਂ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- * 5 ਦਸੰਬਰ - ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ।

1873

- * ਜੁਲਾਈ 29- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
- * ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਾਇਰਿਆਂ ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਚਾਲੂ ਹੋਈ।

1874

- * 'ਸਭਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ 18 ਵਿਚ ਹੋਇਆ।
- * ਮੈਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਮਿਤੂ।

1875

- * 'ਸੁਕਵਿ ਸੰਬੋਧਨੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।
- * ~~ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ (ਕਰਤਾ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ, ਡੀਡੋ ਜੀਵਾਲ ਆਦਿ)~~ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਮੋਲਵੀ ਦਿਲ-ਪਸ਼ੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ।

1876

- * ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਹੌਰ ਤੋਂ ਠਿਕਲਣ ਲੱਗਾ ।
- * ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ।
- * ਡਾ: ਪਨੀ ਰਾਮ ਚਾਉਕ ਦਾ ਜਨਮ (ਅਕਤੂਬਰ)
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਸੋਨਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ।

1877

- * 24 ਜੂਨ - ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਖੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ।
- * ਉਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਖੋਜੀ ਸ੍ਰ. ਜੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ (ਕਰਤਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ)।
- * ਡਾ: ਅਰਨੈਸਟ ਟ੍ਰੰਪ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਠੰਡਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।
- * ਉਘੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਰ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ।

1878

- * ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪੰਜਾਬ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ 26 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭੇਠੇ।
- * ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਘੇ ਖੋਜੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਬਾਵਾ ਤੁਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ
(4 ਜੁਲਾਈ)

1879

- * 12 ਨਵੰਬਰ - ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਹੌਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ।
- * ~~ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ (ਕਰਤਾ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ, ਡੀਡੋ ਜੀਵਾਲ ਆਦਿ)~~ ਦਾ ਜਨਮ ।

1880

- * 10 ਨਵੰਬਰ - ਠਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ।

- * ਨਾਨਕ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਭਾ ਨਾਰੋਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ
- * ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਨਾਰੋਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਠਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਮੁਲਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ ਦਾ ਜਨਮ ।

1881

- * ਵਿਦਿਆਰਥ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਜਾਰੀ ।
- * ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ - (ਸਲਹਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਜ਼ਾਰਾ)।
- * ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦਾ ਜਨਮ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ)
- * ਪੰਡਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫ਼ਲੋਰੀ ਦੀ ਮਿਤੀ (24 ਜੂਨ)।
- * ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਦ ਦੀ ਨੀਂਹ(2 ਫਰਵਰੀ)।
- * ਸ: ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ ਕਰਤਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਏ-ਬਰੇਨ ਦੁਆਰਾ ਗਨਾਸਰੀ ਆਫ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੈਗੂਏਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ।

1882

- * 14 ਅਕਤੂਬਰ - ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਰੋਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
- * ਮਿਸਟਰ ਡਬਲਯੂ ਜੀ ਡਾਈਲੋਰ ਨੇ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਜੀਨਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ " ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ।
- * ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਨਾਰੋਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ।
- * ਗਿ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਨਾਸਵਾਲੀਆ ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ 'ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ' ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।
- * ਟੈਪਲ ਦੁਆਰਾ 'ਸਮ ਹਿੰਦੂ ਫੋਕ ਸਾਂਗਜ਼ ਫ਼ਾਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ।

1883

- * 11 ਅਪ੍ਰੈਲ - ਖਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਰੋਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ।
- * ਚਾਰਲਸ ਇ ਬਟਸਨ ਦੁਆਰਾ 'ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਸ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।
- * ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨੇ ਗਿ: ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ।

- * ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ਿਤੂ ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਮਿਲਖੀ ਰਾਮ ਦਾ ਜਨਮ।

1884

- * ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦਾ ਜਨਮ (ਝੁਬਾਲ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)।
- * ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਪਲ ਦੁਆਰਾ ' ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਨੀਐਲੋਜ਼ੀ' ਅਤੇ ' ਵਰਡਜ਼ ਇਨ ਪੰਜਾਬੀ ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।
- * ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਤੂ -(29 ਨਵੰਬਰ)।

1885

- * ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨਾਰੋਰ ਕਾਇਮ ਹੋਈ (31 ਦਸੰਬਰ)।
- * ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਇਮ ਹੋਈ(8 ਅਪ੍ਰੈਲ)।
- * ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਰੋਰ ਦੀ ਕਾਇਮੀ।
- * ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਦੀ ਸ਼ਿਤੂ ।
- * ਥਮਸ ਕਚਨਟਨ ਦੁਆਰਾ ' ਦੀ ਵਰਨੈਕੂਲਰ ਡਿਟ੍ਰੇਚਰ ਐਂਡ ਦੀ ਫੋਕਲੋਰ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ।

1886

- * 12 ਜੂਨ ਤੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ।
- * ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖਬਾਰ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਛਪਣ ਲਗਾ।

1887

- * 16 ਫਰਵਰੀ - ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁਢ
- * ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਸਨਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਵਰਨ ਜਯੰਤੀ ਮਨਾਈ ਗਈ(16 ਫਰਵਰੀ)।

1888

- * ਮੇਜਰ ਐਚ.ਕੋਰਟ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ (ਫਲੌਰੀ) ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਛਾਪਿਆ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਪੰਡਤ ਕਿਸ਼ੋਰ ਚੰਦ ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਦਾ ਜਨਮ।

1889

- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਡਾ: ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਜੈਨ ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦਾ ਜਨਮ
- * ਗਿ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦਾ ਜਨਮ (30 ਸੰਬਰ)।

1890

- * ਸਯਦ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ (ਕਰਤਾ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸੇ) ਦੀ ਮਿਤੂ(11 ਫਰਵਰੀ)।

1891

- * ਐਸ.ਐਸ.ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ।

1892

- * 5 ਮਾਰਚ- ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਸਰ ਜੋਮਜ਼ ਨਾਇਲ ਨੇ ਰਖਿਆ।
- * ਕਾਦਰ-ਯਾਰ ਦੀ ਮਿਤੂ ।
- * ਸਿੱਖ ਕੰਠਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
- * ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿੱਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਉਰਦੂ ਲੁਗਤ, ਜੁਗਰਾਫੀਆ ਤੇ ਬੱਦਿਆਂ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ।
- * ਮੌਲਵੀ ਗੁਨਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਮਿਤੂ ।
- * ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ।
- * ਪ੍ਰੋ: ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਸ-ਚਸੀ ਕਵੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈਆ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ।

1893

- * ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਜੀਵਨ 'ਦੇਹਾਂ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸੀ।
- * ਮਿਸਟਰ ਸੈਕਾਨਫ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਆਰੰਭ ਜਿਹੜਾ 1909 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ।
- * ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * 22 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਤੂ ।

1894

- * ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। 'ਠਿਰਗੁਣੀਆਰੇ' ਨਾਂ ਦਾ ਦੋ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। 'ਤੇਸੇ ਪਰਚੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ' ਨਾਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ।
- * ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਸਿੰਘ 'ਆਰਿਫ਼' ਦਾ ਜਨਮ(26 ਦਸੰਬਰ)।
- * ਡਾਕਟਰ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਰਿਦੀ ਦਾ ਜਨਮ ।

1895

- * ਭਾਈ ਮੱਧਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।
- * ਸਨਾਤਨ ਪਰਮ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ।
- * ਸ੍ਰ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਐਡੀਟਰ 'ਪ੍ਰੀਤ ਨਕੀ' ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਪਾਦਰੀ ਬੈਮਫੋਰਡ ਦੁਆਰਾ, 'ਲਿਊਈਸ ਸਪੋਕਨ ਇਨ ਵੈਸਟ ਪੰਜਾਬ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।
- * ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ (ਪੂਭ ਦਿਆਲ) ਦੁਆਰਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੋਂ 'ਬਜ਼ਮੇ-ਸੁਆਰਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ (ਫਾਹਸੀ ਲਿੱਪੀ) ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।

1896

- * ਨਾਲਾ ਅਮਰ ਨਾਥ ਮੁਨਸ਼ਫ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਰਦੂ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਅਖਬਾਰ 'ਅਸ਼ਿਤ ਪਤ੍ਰਕਾ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।
- * ਨਾਲਾ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ ਵਲੋਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ 'ਬਜ਼ਮੇ-ਸੁਆਰਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ।
- * ਈ.ਪੀ. ਨਿਊਟਨ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰਾਮਰ' ਲਿਖੀ।

1897

- * ਸ੍ਰ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਿਸਟ ਦਾ ਜਨਮ।
- * ਰਣ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ 'ਹੀਰ' ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀਹਰਵੀ ਨੇਖਕ ਬਰਦਾ ਪਿਸ਼ੌਰੀ ਦੀ ਮਿਤੀ।
- * ਨਾਲਾ ਸਾਲਗ ਰਾਮ ਰਚਿਤ ਐਂਗਲੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ।

1898

- * 24 ਨਵੰਬਰ - ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ (ਕੰਡਾਘਾਟ ਵਿਚ)।
- * ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਪਹਿਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।
- * ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਬੁਲ ਬਾਬੂ ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸੁਰਫ ਦਾ ਜਨਮ ।
- * ਸ੍ਰ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੀ ਮਿਤੀ।
- * ਈ.ਪੀ. ਨਿਊਟਨ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨੂਅਲ ਐਂਡ ਗ੍ਰਾਮਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।
- * ਸਿਸਟਰ ਜੇ. ਵਿਲਸਨ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਾਮ ਐਂਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਐਂਡ ਵੈਸਟਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।

1899

- * ਜਨਵਰੀ - ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਦੀ ਖਾਲਸਾ' ਭਾਰਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ।

- * ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਦੀ ਮਿਤੀ (10 ਜੂਨ)
- * 17 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਜਾਰੀ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ।
- * ਡਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਦੂਜਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।
- * ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਮਰਥਕ ਡਾ: ਨਾਈਟਨਰ ਦੀ ਮਿਤੀ।
- * ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ।

1900

- * ਡਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤੀਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।
- * 4 ਜੂਨ ਨੂੰ ਨਾਹੌਰ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਸੁਧਾਰ ਸਭਾ' ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ।
- * ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ ਦੀ ਮਿਤੀ ।
- * ਏ.ਜੂਕਸ ਦੁਆਰਾ ' ਏ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਜਟਕੀ ਆਚ ਵੈਸਟ੍ਰਨ ਪੰਜਾਬੀ " ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।
- * ਮਿਸਟਰ ਓ. ਬਰੇਨ ਦੁਆਰਾ 'ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਰੁਪ-ਭਾਖ਼ਾ' (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ) ਰਚੀ ਗਈ।
- * ਅੰਨੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮਿਤੀ ।
- * ਡਾਕਟਰ ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ।

1901

- * ਗਿਆਨੀ ਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਤੀ - (6 ਸਤੰਬਰ)
- * ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਖੁਆਜਾ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਚਾਚਕਾਂ ਦੀ ਮਿਤੀ (24 ਜੁਲਾਈ)
- * ਸਰਹਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਲੇਖਕਵਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ 1	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ 2	ਵਿਸ਼ਾ 3	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਲ 4
ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਕੋਸ ਮਹਾਤਮ	ਧਰਮ	1892
ਉਤਮ ਸਿੰਘ	ਜਨਮ ਸਾਖੀ	ਧਰਮ	1884
ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਅਨੰਦ	ਅਨੰਦੀ ਚਮਤਕਾਰ	ਧਰਮ	1895
ਉਤਮ ਸਿੰਘ	ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦਰਪਣ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	- -
_____ ,	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਟੱਲ ਸਾਹਿਬ	ਜਨਮ ਸਾਖੀ	1887
_____ ,	ਖਾਲਸਾ ਸੰਸਕਾਰ ਪੁਸਤਕ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	1884
ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	1. ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ 2. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੱਤ ਦਰਸ਼ਨ	ਧਰਮ "	1894 1899
ਆਇਆ ਸਿੰਘ ਸੰਤ	ਬਿ ਬੇਕ ਉਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ		1898
ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦਰਪਣ, ਪਹਿਲਾ ਬਾਖ		1898
_____ ,	ਅਮਰ ਕੁੰਡ ਅਥਵਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ		1899
ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਭਦੌੜ (ਅਨੁਵਾਦ)	1. ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਰਾਏ 2. ਸਾਖੀ ਨਾਮਾ		1876 1873
ਅਤਰ ਸਿੰਘ	ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਸਕਾਰ		1893
ਅਮਰ ਸਿੰਘ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਚਰਿਤ੍ਰ		1897
ਅਮੀਰ ਦਾਸ ਸੰਤ	ਅਮੀਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਕਵਿਤਾ	1897
ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਬੀਆ	ਅਮਰ ਰਮਾਇਣ	ਧਰਮ	1885
ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ	ਖੁਲਦੀ ਸੀਹਰਫੀ	ਕਵਿਤਾ	1887
ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਆ	ਖਾਲਸਾ ਸੁਧਾਰ ਤਰ੍ਹੂ	ਧਰਮ	1900
ਆਇਆ ਸਿੰਘ ਇਨਸਪੈਕਟਰ	ਅਰੋਗ ਦਰਪਣ	ਵੈਦਿਕ	1883
ਆਇਆ ਸਿੰਘ	ਜੁਬਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਜਨਰਲ	1889
ਅਠਮਾ ਸਿੰਘ	ਸੱਚਾ ਦਾਨ	"	1895
ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀ ਵਧਾ ਹੈ ।	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	1892
ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਦੀਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ		- -

ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	1. ਉੱਬ ਅਹਿਸਾਨੀ	ਹਿਕਮਤ	1895
	2. ਰਾਮਾਇਣ	ਕਵਿਤਾ	1887
ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਮਹੰਤ	1. ਅਦਵੈਤ ਬਿਨਾਸ਼ਨ	ਧਰਮ	1880
	2. ਕਹਾਉਤਾਂ ਦੀ ਪੋਥੀ	ਧਰਮ	1893
	3. ਨਵਾਂ ਨੋਮ	ਧਰਮ	1868
	4. ਬਿਪਤਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ "		1888
ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੀਸ ਤਰਵਰ		1899
ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ	ਉਬਾਲਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ		1899
ਸਾਲਿੰਗ ਰਾਮ	1. ਸ੍ਰੀ ਨਲਕ ਮੱਤ ਨਿਰਨਾ		1877
	2. ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਪਰਿਦੀਪਕਾ		1877
ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	1. ਸੱਚੀ ਸਿਖਿਆ		1900
	2. ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ		1883-84
ਸਤ ਸਿੰਘ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਚਰਿਤਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ		1877
ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਪੰਡਤ	ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ		1868
_____	ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਦ ਚੀਤ		1875
ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ	1. ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ		1893
	2. ਸੁਰਧਾ ਪੂਰਨ		1891
	3. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ		1897
	4. ਰੀਪੋਰਟ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦੀ		- -
	5. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ		1895
	6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਧੀ		1895
	7. ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੀ ਵਿਧੀ		1898
ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ	ਸ਼ਬਦੀਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਹੀਆਂ ਉੱਠ ਦੀਆਂ		1889
ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਸਿੱਖ ਮ੍ਰਿਤ ਕਰਮ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਸੀਅਤ		1890
ਸੂਚੇਤ ਸਿੰਘ	ਕਿਆ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਪੂਜੀ ਹੈ?		1899
ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ	ਰਹਿਤ ਨਾਮਾ	1	1879
ਸੂਰਜ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਪੁਕਾਰ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੀ ਖਲਸਾ		1900
ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਇਤਿਹਾਸ	1882
ਪਟਨੇ ਵਾਲੇ			
ਸੋਹਨ ਨਾਲ ਕਵੀ	ਗੁਰ ਬਿਨਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਠਸ਼ਾਹੀ	ਇਤਿਹਾਸ	428 ਨਾਲਕ ਸ਼ਾਹੀ
ਸੋਹਣ ਨਾਲ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਕਵੀ		ਇਤਿਹਾਸ	1899
ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਿਆਨੀ	ਪਸ਼ੂ ਚਕਿਤਸਾ	ਹਿਕਮਤ	1890
ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਸ ਪਾਠਸ਼ਾਹੀਆਂ	ਧਰਮ	1890
	90		
ਸ਼ਿਵ ਨਾਥ ਪੰਡਤ ਯੋਗੀ	ਹਿੰਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	ਇਤਿਹਾਸ	1883

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਹੌਰ	1.ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਤਿ ਮੰਡਨ	ਧਰਮ	1886
	2.ਜਨਮ ਸਾਖੀ	ਜੀਵਨੀ	1894
ਸਾਲਿੰਗ ਰਾਮ ਨਾਲਾ	ਐਗੇਲੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ	ਕੋਸ਼	1897
ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ	ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ	ਧਰਮ	1898
ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ	ਗੁਰ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਕ	ਵੈਦਾਂਤ	1893
ਸਤਿ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ	ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ ਸਟੀਕ	ਟੀਕਾ	1894
ਸਤ ਸਵਰਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ	ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਤਿੱਬ ਪ੍ਰਤ੍ਰਕਾ	ਜੋਤਿਸ਼	1858
ਸਤਿ ਦਲ ਸਿੰਘ	ਟੀਕਾ ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਸ਼ਬਦ	ਸਟੀਕ	—
ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ	ਸੱਚੀ ਸਿਖਿਆ	ਜਨਰਲ	1900
ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ	ਗੁਰ ਕਵਿਤਾਵਲੀ	ਕਵਿਤਾ	1886
ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ	ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਤਯ ਕਰਮ	ਸੰਪਾਦਨਾ	1885
ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਬਿਜੈ ਮੁਕਤ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ		1896
ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਮਾ		1885
ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਬਿਜਲੀ ਬਿਦਾਰਨ		1897
ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	1.ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ		1897
	2.ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਦੀ		1897
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ	ਰਤਨ ਅਮੋਲਕ		1898
ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਸ਼ਮ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨੇ ਦਾ		1894
ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਮੈਨਾਨਾ	ਗਣਿਤਸਾਹ ਅਨੁਵਾਦ	ਗਣਿਤ	1885
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ	1. ਰਾਜ ਧਰਮ ਭਾਗ ਦੂਜਾ	ਨੀਤੀ	1896
	2. ਪਰਜਾ ਧਰਮ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਨੀਤੀ		1890
ਹਰੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਸ੍ਰੀ ਵੇਦਯ ਵਿਜੈ ਮੁਕਤਾਵਲੀ	ਵੈਦਿਕ	1891
ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ	ਲੈਲਾ ਮਜਨੂ	ਕਵਿਤਾ	1895
ਹਰ ਦਿਆਲ ਪੰਡਿਤ	ਸਾਰੁਕਤਾਵਦੀ	ਨੀਤੀ	1895
ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਸੁੱਧੀ ਪੱਤਰ	ਸੁਧਾਚ	1897
ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	1.ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ	ਨਿਬੰਧ	1883
	2.ਬਾਬੋ ਬਹਾਚ-ਚਿਹਾਰ ਦਰਵੇਸ਼	ਨਿਬੰਧ	427 ਨਲਕ ਸ਼ਾਹੀ
ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ	1.ਦੁਲਹਣ ਦਰਪਣ	ਨਾਵਲ	1893
	2.ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪੋਥੀ	ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ	1893
	3. ਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਰਮ ਇਤਿਹਾਸ	ਇਤਿਹਾਸ	1883
	4. ਹਿੰਦ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰੀ	ਇਤਿਹਾਸ	1890
	5. ਪ੍ਰਿਥਮ ਭੂਗੋਲ ਜਾਂ ਭੂਗੋਲ ਦਰਪਣ	ਜਨਰਲ	1890
	6. ਪੰਜਾਬੀ ਲਘੂ ਵਿਆਕਰਣ	ਜਨਰਲ	1879
	7. ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ	ਅਨੁਵਾਦ	1891
	8. ਦੁਲਹਣ ਦਰਪਣ	ਨਾਵਲ	1879

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਉਪਕਾਸ਼	ਕਵਿਤਾ	1895
ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਮੂਰਤੀ ਦਰਪਨ	ਜਨਰਲ	1892
ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨੇ ਦਾ	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ	1894
ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਹਮ ਰਿਦੂ ਨਹੀਂ		1899
ਕੁਤਬਦੀਨ	ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ।	ਜਨਮ ਸਾਖੀ	1871
ਕੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ	ਉਬ ਦਾਰੁਲਸੁਫਾ	ਵੈਦਿਕ	1890
ਕਿਸ਼ਨ ਲਾਲ	ਸਭਾ ਸਿੰਗਾਰ	ਨਿਬੰਧ	1896
ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼	1. ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ	ਕਵਿਤਾ	1899
	2. ਗਿਆਲ ਚਰਖਾ	ਕਵਿਤਾ	1884
	3. ਰੁਕਮਣੀ ਮੰਗਲ	ਕਵਿਤਾ	1889
ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਸੁਰਾਖ ਪਰ ਵਿਖਿਆਨ	ਧਰਮ	1895
ਕਾਸਰ ਸੁਇਰ	ਸਿਹਰਫ਼ੀ ਲੋਨਾਂ ਮਜਨੂ	ਕਵਿਤਾ	1884
ਕਲਿਆਣ ਦਾਸ	ਪੂਰਨ ਭਗਤ	ਕਵਿਤਾ	1898
ਕ.ਕ. ਭੱਦਣ	ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਦਮਾਸ਼ ਮੈਕਬਰ(ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)	ਨਾਵਲ(ਅਨੁ.)	1896
ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਬੇਦੀ	ਗੁਰਮਤ ਸੰਸਕਾਰ ਭਾਗ	ਗੁਰਮਤ	1896
ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਸਾਪੂ	ਵਿਚਾਰ ਮਾਲ ਸਟੀਕ	ਸਟੀਕ	1898
ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮਿਸਤਰੀ	ਜੰਗਨਾਮਾ ਮਾਲਾਕਾਂਡ	ਕਵਿਤਾ	1898
ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਬਢੀ ਬਹਾਰ	ਕਵਿਤਾ	1894
ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਕਾਦੀਆਂ	ਇਸਲਾਮੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ	ਧਰਮ	1896
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	ਗੰਜ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	ਕਵਿਤਾ	1880
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਨਾਸਾਨੀ ਕਰਮਾਤ		1895
ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ	ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪਰਦੀਪਕਾ		1891
	2. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼		1898
	3. ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ		1895
	4. ਗੁਰਮਰਸਾਦਾ ਵਿਵਾਹ ਵਿਧੀ		1857
	5. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ	ਇਤਿਹਾਸ	1892
	6. ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਕਵਿਤਾ	1883
	8. ਗੁਰਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਕਿੱਸਾ	1896
ਗੰਗਾ ਰਾਮ	1. ਸੋਹਣੀ	ਕਿੱਸਾ	1896
	2. ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ	ਕਿੱਸਾ	1892
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ	ਉਸ਼ਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ		1897
ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਚਲਣਾ	ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਸ ਪਾਠਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਧਰਮ		1887

ਗੁਰ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਖੜਕ	ਜੰਗ ਵੰਡਾ	ਕਵਿਤਾ	1900
ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਰਸਾਲਾ ਚੇਚਕ ਵਾ ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ		1878
ਗੁਰ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਾਧੂ	ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)	ਕੋਸ਼	1888
ਗਿਰਧਰ ਕਵੀ	ਅਨੁਭਵ ਸਤਕ	ਧਰਮ	1898
ਗਨੀਮ ਸਿੰਘ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਨੀਲਾ		1898
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਵਿਗਿਆਨ ਕੋਸ਼		1885
ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਬੋਧ ਰਥਿ	ਕਵਿਤਾ	1890
	2. ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਬੋਧ	ਕਵਿਤਾ	1895
	3. ਡਰਪੋਕ ਸਿੰਘ	"	1895
	4. ਸਿੱਖ ਬਚੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ	ਜਨਰਲ	1898
	5. ਕਲਕੀਧਰ ਉਪਕਾਰ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	1898
	6. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ	1889
	7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਬੋਧ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	1899
	8. ਸਮੱਸਿਆ ਪੂਰਤੀ	ਜਨਰਲ	1900
	9. ਸੁਬੋਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ	1900
	10. ਭਾਈ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ	ਜਨਰਲ	1900
	11. ਮੀਰਾਂ ਕੋਟੀਏ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ	ਇਤਿਹਾਸ	
	12. ਪੀਮਾ ਪ੍ਰਬੋਧ	ਜਨਰਲ	
	13. ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਦਕ	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ	
	14. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	ਜਨਮ ਸਾਖੀ	
	15. ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ	
	16. ਗੁਰਮਤ ਆਰਤੀ ਪ੍ਰਬੋਧ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	1900
	17. ਦੰਭ ਵਿਭਾਰਠ	ਜਨਰਲ	
	18. ਧਰਮ ਦਰਪਠ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	ਜੰਗ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	ਜਨਰਲ	1890
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ	ਕਿੱਸਾ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ	ਕਵਿਤਾ	1885
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ	ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਟੀਕ	ਸਟੀਕ	1886
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ	ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਰ ਸੰਕ੍ਰਿਹਿ	ਜਨਰਲ	ਠਿਠ
ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ	ਸਟੀਕ	1895
ਗਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ	ਜਨਮ ਸਾਖੀ	1895
ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਨੀਲਾ	ਜੀਵਨੀ	
ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ	ਜਗਤ ਸੁਧਾਰ ਪੁਸਤਕ	ਜਨਰਲ	
ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ	ਅਸਪ ਨਾਮਾ		1889

ਚਰਚਾਦੀਨ ਸਰਜਦੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ	1. ਗ੍ਰੰਥ ਭਗਤ ਮਾਲ	ਗੁਰਮਤ	1892
	2. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕੀ	ਜੀਵਨੀ	1883
	3. ਪ੍ਰੀਛਾ	ਜੋਤਸ਼	1882
ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਡਾ.	1. ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ	ਠਾਟਕ	1900
	2. ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	"	1883
	3. ਅਮਿਤ ਲਹਿਰੀ	"	1893
ਚੰਦਨਗੀਰ ਬਾਬਾ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ ਅਰਦਾਸ		1898
	ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਉਪਕਾਰ		1900
	ਉਸਤਤੀ ਸਵਾਮੀ ਸ੍ਰੀ 6 ਗੁਰੂ ਰਤਨ ਹਰੀ ਕੀ		1894
ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ	ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ		1894
	1. ਬਿਵਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਭਾਗ		1899
	2. ਰੋਸ਼ਨੀ ਬਿਜਲੀ ਬਿਰੋਧਕ ਅੱਖੀਆਂ ਦਾ ਸੁਰਮਾ		1898
	3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਧੀ		1899
ਜੋਗ ਸਿੰਘ	ਗੀਰ ਰਾਂਝਾ (ਸੀਹਰਫ਼ੀ)	ਕਵਿਤਾ	1877
ਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ	ਜਨਮ-ਸਾਖੀ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ)	ਜੀਵਨੀ	1886
ਜੋਧ ਸਿੰਘ	1. ਧਰਮ ਪਾਲਨ		1896
	2. ਸੱਚਾ ਧਰਮੀ		1900
	3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ		1898
	4. ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਹੁਲਾਸ		1899
	5. ਵੱਡਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁਲਾਸ		1900
	6. ਵੈਸਾਖੀ ਦੀ ਸੁਗਠ		1900
ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸੰਤ	ਪਹੁਲ ਕੀ ਮਰਯਦਾ ਕਾ ਗ੍ਰੰਥ		1895
ਟਕ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਅਕਲ ਕੀ ਪੁਕਾਰ		1895
ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਲਾਲਾ	ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈਂ		1899
ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਗੁਰਮਤ ਹੁਲਾਸ		1898
ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਮਤ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਨਾਸ ਅਰਥਾਤ ਸੱਚੀ ਕੁਰਬਾਨੀ	ਸਿੱਖ ਇਤਿ.	1897
	ਗੁਰ ਉਪਮਾ	ਕਵਿਤਾ	1893
ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ	ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪਾਠਸ਼ਾਹੀ ਪੰਜਵੀਂ	ਜੀਵਨੀ	
ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ	ਬਲੀ ਦਾਨ	ਜਨਰਲ	1897
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਦੀ	1. ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	1878
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ	2. ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ	ਧਰਮ	1885
	3. ਗੁਰ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਕਾ ਟੀਕਾ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੁਟੀਕ	1881
	4. ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ ਦਰਸ਼ਨ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	1882
	5. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼	"	1893

ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਨਾਲਾ	ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ		1897
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੰਡਤ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਨੈ ਸਾਗਰ		1899
ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਬੂ	1. ਮਨਮੋਹ ਪਰਿਹਾਸ		1900
	2. ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪੈਥ ਨਿਆਰਾ		1900
ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ	ਰਾਮਾਇਣ ਬਿਸ਼ਨ ਪੱਦ	ਧਰਮ (ਅਨੁ.)	1894
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੰਡਤ	ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਕਾ	ਟੀਕਾ	1881
ਦੌਲਤ ਨਾਥ ਰਾਮਪੁਰੀਆ	ਸੁਰਾਬ ਦੀ ਰੁੱਚਤ	ਕਵਿਤਾ	1893
ਦੇਵੀ ਸਿੰਘ	ਲਾਵਣੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ	ਕਵਿਤਾ	1896
ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਾਧੂ	ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ	ਟੀਕਾ	1899
ਦੇਸ ਰਾਜ ਬਾਵਾ	ਠੀਤੀ ਸਾਰ ਚਤੁਰ ਆਸ਼ਰਮ ਕਰਤੋਵ	ਕਵਿਤਾ	1893
ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੰਤ	ਸਿੱਖਗੋਸ਼ਟ	ਟੀਕਾ	1895
ਦੀਦਯ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ	ਅਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਪਰਮਾਰਥ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ		1897
ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਪਰਿਆਇ	ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	1887
ਦਸੋਧਾ ਸਿੰਘ	ਰਹਿਤ ਨਾਮਾ, ਰਹਿਤੀਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ		1884
ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੰਤ	ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ ਟੀਕਾ	ਸਟੀਕ	1896
ਦਯਾ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਬੇ ਅਟੱਲ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨੇ ਦਾ ।	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ	
ਧਰਮ ਸਿੰਘ	ਧਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼		1886
ਨਿਤਯ ਨੰਦ ਸਵਾਮੀ	ਗੁਰੂ ਗਯ ਨ	ਗੁਰਮਤ	1900
ਨਿਸਚਲ ਦਾਸ ਸਾਧ	ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ	ਧਰਮ	1881
ਨਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਮਾਨ	ਅਲਫ ਲੇਨਾਂ ਹਿੱਸਾ ।	ਕਵਿਤਾ	1892
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੈਰੋਵਾਲੀਆ	1. ਕਾਮ ਉਪਾਸ਼ਨਾ	ਵੇਦਾਂਤ	1882
	2. ਵੇਦਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ	ਵੇਦਾਂਤ	1882
ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ	ਰਾਜਪੂਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਹੀਰੋ	ਧਰਮ	1879
ਨੰਦ ਲਾਲ	ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਮਾ		1884
ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ	1. ਯਾਦਰਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਮੰਦਰ ਸ਼ਿਸ਼ਿਤਸਰ		1877
	2. ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੂਹ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ		1884
	3. ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈਂ		1899
ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਜੰਜ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ		1880
ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ	1. ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ- ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ	ਟੀਕਾ	1886
	2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਧਰਮ	1883
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ		1899
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਚਾਕਰ	ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਜੀ		1898
ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਜੁਫ਼ਰਨਾਮਾ	ਅਨੁਵਾਦ	
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਮਹਾਤਮ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੀਰਥਾਂ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	

ਨੰਦ ਲਾਲ	ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਮਾ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	1884
ਪੂਰਨ ਦਾਸ	ਜਨਮਸਾਖੀ -ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ	ਜੀਵਨੀ	1898
ਪੀਰ ਦਸਤਗੀਰ	ਮਦਾਅ	ਕਵਿਤਾ	1891
ਪੰਜਾਬ ਟੈਕਸਟ ਬੁਕ ਕਮੇਟੀ	ਕਯੋਤਿਰੁਦਯ	ਧਰਮ	1882
ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਨਵਾਂ ਜ਼ਹਿਰ		
	2. ਇਸਤਰੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਸਿਖਿਆ	1895
	3. ਵਿਖਿਆਨ	ਧਰਮ	1898
ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ	ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ ਗ੍ਰੰਥ	ਹਿਕਮਤ	1896
ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਧੀ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	1900
ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਜਨਮਸਾਖੀ ਸੇਖ਼ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ	ਜਨਮ ਸਾਖੀ	1895
—————,	ਇਸਤਰੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਜਨਰਲ	1895
ਪ੍ਰੋ:ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ	ਪੁਰਾਣ ਜਨਮ ਸਾਖੀ	ਸੰਪਾਦਨਾ	1884-85
" " "	ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼	ਸਿੱਖ ਧਰਮ	
ਪੰਡਤ ਕਿਰਪਾ ਦੇਵੀ	ਧਰਮ ਪੂਜ	ਜਨਰਲ	1895
ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੇਤਮ	ਗੁਰਗਿਰਾਜ ਕੋਸ਼	ਕੋਸ਼	1895
ਪੰਡਤ ਭਾਨੂ ਦੱਤ	ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ	1883
ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ	ਸਾਹਿਬ ਜੀ	1895
ਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਬਾਰਾ ਮਾਸਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ		1874
ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	1. ਸੱਚੀ ਕੁਰਬਾਨੀ		1891
	2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਪਕਾਰ		1894
ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਕਵੀ	ਜੀਵ ਰਾਧਾ ਰਾਮ	ਕਵਿਤਾ	423 ਸੰਮਤ
ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	1. ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ	ਕਵਿਤਾ	1871
	2. ਜਨਮ ਸਾਖੀ	ਜਨਮਸਾਖੀ	1871
ਬਿਜੂ ਲਾਲ ਮਾਨਕ ਚਹਿਲ ਕਾ	ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ ਬਿਸ਼ਨਪਦੇ	ਧਰਮ	1892
ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ	1. ਇਸਤਰੀ ਸਿਖਿਆ	ਸਿਖਿਆ	1890
	2. ਉਨਓ	ਕਵਿਤਾ	1887
	3. ਬਿਨਯ ਚਿੰਤਕਾ	ਕਵਿਤਾ	1870
	4. ਸਤਯ ਨਿਰੂਪਣ	ਕਵਿਤਾ	1887
	5. ਵਸ਼ੀਕਰਣ	ਕਵਿਤਾ	1865
	6. ਪ੍ਰੀਤ ਬੰਬ	ਕਵਿਤਾ	1882
	7. ਵਿਚਾਰ ਕੁੰਡਲੀ	ਕਵਿਤਾ	1877
	8. ਅਨੇਕਾਰਥੀ	ਕਵਿਤਾ	1882
	9. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਪੋਥੀ	ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ	1882

ਬਿਸੁਠ ਸਿੰਘ ਉਦਾਸੀ	ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੋਸ਼	1898
ਬਿਸੁਠ ਸਿੰਘ ਪੰਡਤ	ਭੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧਸ਼ਾਸ਼	ਕਹਾਣੀ 1884
ਬਜਾਰਾ ਸਿੰਘ(ਸੰਤ)	ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ	1901
ਬੀਬੀ ਲੱਖਮੀ	ਤ੍ਰੀਯਾ ਪੁਰਾਣ	ਜਨਰਲ 1897
ਬਖਸ਼ੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ	ਭਜਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ	ਕਵਿਤਾ 1893
ਬਾਵਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ	ਗੁਰ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ	ਸਿਖ ਧਰਮ 1893
ਬਾਬਾ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਰਬੋਦਯ	ਸਿਖ ਧਰਮ 1896
————— ,	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਨੀਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ	ਸਿਖ ਧਰਮ 1895
————— ,	ਗੁਰਮਤ ਸੰਸਕਾਰ	ਸਿਖ ਧਰਮ 1895
ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ	ਸੰਖਿਪ ਨੀਲਾ	ਕਵਿਤਾ 1894
ਭਾਈ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ	ਜੰਗਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 1895
ਭਾਈ ਆਸਾ ਸਿੰਘ	ਇਸਤਰੀ ਰਤਨ ਮਾਲਾ	ਜਨਰਲ 1885
ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ	ਕੋਸ਼ ਮਹਾਦਮ	ਸਿਖ ਧਰਮ 1892
ਭਾਈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ	ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਸਕਾਰ	" 1893
ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ	ਸੱਚੀ ਕੁਰਬਾਨੀ	ਜਨਰਲ 1894
ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਸਾਰੁਕਤਾਵਲੀ	ਜਨਰਲ 1895
ਭਾਈ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ	ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ	ਜਨਮਸਾਖੀ 1898
ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ	ਜਨਮਸਾਖੀ 1898
ਭਗਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ	ਪੰਥ ਅੰਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ	ਜਨਰਲ
ਭਾਨੂੰ ਦਤ ਪੰਡਿਤ	1. ਤਰਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 2. ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ	ਕਵਿਤਾ 1878 ਇਤਿਹਾਸ 1892
ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ	ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ	ਟੀਕਾ 1898
ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਵੀ	ਜੀਉਣਾ ਮੌੜ	ਕਵਿਤਾ 1897
ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਪਾਠ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਧੀ ਪਾਪ ਨਿਵਾਰਨੀ	1896
ਮੋਹਨ ਨਾਲ ਪੰਡਤ	ਤਵਾਰੀਖ ਅਰੋੜ ਬੀਸ	ਇਤਿਹਾਸ 1895
ਮੁਹਕਮ ਦੀਨ ਮੁਖਤਾਰ	ਅਮਾਨ ਨਹਿਰ	ਧਰਮ 1894
ਸਿਸੁਠ ਸਿਖਿਆ ਸਭਾ	ਗਿਆਨ ਦੀਪਕਾ ਤੀਜੀ ਜਮਾਦ ਨਈ	ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ 1893
ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਮੁਨਸ਼ੀ	ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ	ਗੀਤ 1852
ਮਹਿਰਮ ਸ਼ਾਹ	ਸਿਹਰਫੀ ਮਹਿਰਮ ਸ਼ਾਹ	ਕਵਿਤਾ 1892
ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ	ਧਰਮ 1889
ਮੁਲਕ ਰਾਜ	ਨਲਕ ਚਰਿਤਰ	1888
ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਨਾਲਾ	ਪਰਸਿਆ-ਪੱਤਰ	1893
ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਜੇ ਇਹੀ ਹਾਲ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭੁੱਭੇ	1886
ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਜੰਗਨਾਮਾ	1895
ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	1894
ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਸੱਚਾ ਇਸ਼ਨਾਨ	ਜਨਰਲ 1893
ਰਨਾ ਰਾਮ	ਬਿਸੁਠਪਦੇ	ਕਵਿਤਾ 1884

ਰਤਨ ਹਰਿ	ਬਾਰਾ ਮਾਹਾ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਕਤ ਦਾ	ਕਵਿਤਾ	1884
ਰਾਮ ਚੰਦ	1. ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ		1898
	2. ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ		1897
	3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ		1896
ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਖਾਲਸਾ ਜੁਬਲੀ		1899
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	1. ਕੋਸ ਰੱਖਣ ਦੇ ਗੁਣ		1894
	2. ਕਿਤਾਬ ਰਸਮਾਂ ਵਾਂ ਨਾਗ ਚਾਗ		1899
	3. ਸਬੂਤ-ਏ-ਫਾਇਦੇ ਕੋਸਾਂ		1894
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ	ਪਲਟਨ ਨੰਬਰ 15, ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਕਦਰਦਾਨੀ		1897
ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ	ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	ਟੀਕਾ	1900
ਨਾਭ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਜੰਗ ਮੁਲਖ ਤੀਰਾਥ	ਕਵਿਤਾ	1899
ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ	ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ	ਕੋਸ਼	1854
ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਾ ਟੀਕਾ	ਟੀਕਾ	1897
ਵਲਜੀ ਪੰਡਤ	ਹਰੀ ਚਰਿਤਰ		1894
ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ	ਗ੍ਰੰਥ ਇਸਤਰੀ ਉਪਦੇਸ਼		1900
ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	1. ਸੁੰਦਰੀ	ਨਾਵਲ	1898
	2. ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ	ਨਾਵਲ	1899
	3. ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ	ਨਾਵਲ	1900
ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸੂਬੇਦਾਰ	ਜੰਗਨਾਮਾ ਚਿਤਕਾਲ	ਇਤਿਹਾਸ	1897

ਪੁਸਤਕਵਾਰ ਸੂਚੀ

<u>ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ</u>	<u>ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ</u>	<u>ਵਿਸ਼ਾ</u>
ਉਨ ਓ ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਪਰਿਦੀਪਕਾ ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉਸਤਤੀ ਸਵਾਮੀ 6 ਗੁਰੂ ਰਤਨ ਰਹੀ ਕੀ	ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਸਾਲਿੰਗ ਰਾਮ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਕਵਿਤਾ ਧਰਮ ਧਰਮ ਧਰਮ ਕਵਿਤਾ
ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰੀ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ ਅਰੋਗ ਦਰਪਣ ਅਮਰ ਕੁੰਡ ਅਥਵਾ ਸਾਰ ਰ ਹਿਤਨਾਮੇ ਅਠੇਕਾਰਥੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤੀ 1 ਅਲਫ ਲੈਲਾਂ (ਹਿਸਾ 1) ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਭਗਵਲ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਆ ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਵਿਤਾ ਸਟੀਕ ਅਨੁਵਾਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਵਿਤਾ
ਅਕਲ ਕੀ ਪੁਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਮਰ ਰਾਮਾਇਣ ਇਸਤਰੀ ਸਿਖਿਆ ਇਸਤਰੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਸਨਾਮੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਫਲਸਫੀ ਇਸਤਰੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਰਫਨ ਮਾਲਾ ਸਿੱਖ ਸ੍ਰਿਤ ਕਰਮ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਸੀਅਤ	ਬਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਨਿਆਜ ਅਲੀ ਖਾਨ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਡਾ: ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਬੀਆ ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਕਾਦੀਆਂ ਪਰੇਮ ਸਿੰਘ ਡਾ. ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਗੁਰਮਤ ਕਵਿਤਾ ਕਵਿਤਾ ਬੁਤ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੀਵਨੀ ਧਰਮ ਸਿਖਿਆ ਸਿਖਿਆ ਧਰਮ ਜਨਰਲ ਜਨਰਲ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨੀ
ਸਾਖੀਆਂ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਓਨ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੁਰਧਾ ਪੂਰਨ ਸੋਹਣੀ ਗੀਤਾ ਰਾਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਮੱਤ ਨਿਰਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬੀਸ ਤਰਵਰ	ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਬਵਾ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਗੀਤਾ ਰਾਮ ਕਵੀ ਸੁਰਧਾ ਰਾਮ ਪੰਡਤ ਸਾਲਿੰਗ ਰਾਮ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਬਵਾ	ਧਰਮ ਧਰਮ ਧਰਮ ਕਵਿਤਾ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਫਲਸਫਾ ਬੀਸਾਵਲੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ
 ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
 ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਹੁਲਾਸ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
 ਸਭਾ ਸੰਸਾਰ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਖੰਡ-
 ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਧੀ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਮੰਡਨ
 ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਕਵੀ
 ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਪਕਾਰ
 ਸੱਚੀ ਕੁਰਬਾਨੀ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਤਿ ਮੰਡਨ
 ਸੁਰੇਮਣੀ ਓਂਖ ਪਤ੍ਰਕਾ
 ਸਾਖੀ ਨਾਮਾ
 ਸਿਹਰਫ਼ੀ ਲੈਨਾਂ ਮਜਨੂੰ
 ਸ੍ਰੀ ਕਮਲ ਫੁਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਲੀਲਾ
 ਸਬੋਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਹੀਦੀ
 ਸ੍ਰੀ ਭਗਵ ਗੀਤਾ ਕਾਫ਼ੀਆਂ
 ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਆਝਾ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਬੋਧ
 ਸਿੱਖ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੁਹੀਦੀ
 ਸੂਧੀ ਪੱਤਰ
 ਸਾਚਕਤਾਵਲੀ
 ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ
 ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਉਪਕਾਰ
 ਸੁੰਦਰੀ
 ਸੁਕੁੰਤਲਾ
 ਸਿਹਰਫ਼ੀ ਮਹਿਰਮ ਸ਼ਾਹ
 ਸਤਯ ਨਿਰੂਪਣ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ
 ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈ
 ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
 ਸ੍ਰੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਰਾਮ ਚੰਦ
 ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ
 ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਜੋਧ ਸਿੰਘ
 ਜੋਧ ਸਿੰਘ
 ਕਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ
 ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ
 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ
 ਸੋਹਣ ਨਾਲਾ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ
 ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਰੋਰ
 ਸਤਯਵਰਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ
 ਨਾਸਰ ਸ਼ਾਇਰ
 ਕਮਲੀ ਵਾਲੀ ਧਰਮ ਹੀਸ ਜੀ
 ਗਨੀਮ ਸਿੰਘ
 ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਹਰ ਪਕਾਸ਼ ਹਰਮ ਹੀਸ
 ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਹਰਦਿਆਲ ਪੰਡਿਤ
 ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਚਤਰ ਸਿੰਘ
 ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਡਾ:ਚਰਨ ਸਿੰਘ
 ਮਹਿਰਮ ਸ਼ਾਹ
 ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੂਰੀ
 ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ
 ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਨਾਲਾ
 ਵੀਰ ਸਿੰਘ
 ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ
 ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਬੰਨੇ

ਜੀਵਨੀ
 ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ
 ਧਰਮ
 ਜੀਵਨੀ
 ਜੀਵਨੀ
 ਨਿਬੰਧ
 ਧਰਮ
 ਧਰਮ
 ਇਤਿਹਾਸ
 ਧਰਮ
 ਜੀਵਨੀ
 ਜੀਵਨੀ
 ਧਰਮ
 ਜੋਓਸ਼
 ਫਲਸਫ਼ਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਜੀਵਨੀ
 ਧਰਮ
 ਕਵਿਤਾ
 ਰਹੁ-ਚੌੜਾਂ
 ਜੀਵਨੀ
 ਸੂਧਾਰ
 ਠੀਤੀ
 ਨਿਬੰਧ
 ਕਵਿਤਾ
 ਠਾਵਲ
 ਠਾਟਕ(ਅਨੂ:)
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਜੀਵਨੀ
 ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ
 ਠਾਵਲ
 ਧਰਮ
 ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ
 ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਦਕ
 ਸਚਾ ਅਸੁਨਾਨ
 ਸਹਿਤਨਾਮਾ ਰਚਿਤੀਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ
 ਸਿਦਕੀ ਸੁਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ
 ਹਰੀ ਚਕਿਤਰ
 ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ
 ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ
 ਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਰਮ ਇਤਿਹਾਸ
 ਕਿੱਸਾ ਬੁੱਟਾ ਮਲ
 ਕਿੱਸਾ ਜੰਗ ਪੁਰਬੀਆਂ-ਗੱਦਰ ਦਿੱਲੀ

ਕੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਬੁੱਤ ਪ੍ਰਸਤੀ ਹੈ?
 ਕੇਸ ਮਹਾਤਮ

ਕਿਆ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਪੂਜੀ ਹੈ?
 ਕਿਲਾਬ ਰਸਮਾਂ ਵਾ ਨਾਗ ਚਾਗ
 ਕੇਸ ਰੱਖਣ ਦੇ ਗੁਣ
 ਕਿੱਸਾ ਗੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ
 ਕਿੱਸਾ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ
 ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪਤਿਤ ਪਵਨ
 ਖਾਲਸਾ ਜੁਬਲੀ
 ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਬਿਧੀ
 ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸੰਸਕਾਰ
 ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ
 ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ
 ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਬੋਲੇ

ਖਾਲਸਾ ਸੁਧਾਰ ਤਾਜੂ
 ਗਿਆਨ ਨਹਿਰ
 ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ
 ਗੁਰੂ ਗਯਾਨ
 ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਕਾ
 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼
 ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼

ਗੁਲਬਕਾਵਲੀ
 ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ
 ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਠਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ
 ਗੁਰਮਤ ਹੁਲਾਸ

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ
 ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ
 ਮੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਡਾ: ਦਸੋਧਾ ਸਿੰਘ
 ਅਗਿਆਤ
 ਵਾਨ ਜੀ ਪੰਡਤ
 ਗੰਗਾ ਰਾਮ
 ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ
 ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਮਿਹਰ ਦਾਸ
 ਗਣ-ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ

ਸਰੂਪ ਰਨਧੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਦੁੱਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ

ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ
 ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼
 ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ
 ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਮਨਾ ਸਿੰਘ ਹਕੀਮ
 ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਮੋਹਕਮ ਦੀਨ ਮੁਖਤਾਰ
 ਭਾਈ ਦੱਤ ਪੰਡਤ
 ਨਿਤਯ ਨੰਦ ਸਵਾਮੀ
 ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੰਡਤ
 ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੰਡਤ
 ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੰਡਤ

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਡਾ:
 ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ
 ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਚਾਨਣਾ
 ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ

ਕਵਿਤਾ
 ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ
 ਜਨਰਲ
 ਸਿੱਖ ਧਰਮ
 ਕਵਿਤਾ
 ਧਰਮ
 ਕਿੱਸਾ
 ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ
 ਇਤਿਹਾਸ
 ਕਵਿਤਾ
 ਇਤਿਹਾਸ
 ਵਾਰਤਾਲਾਪ
 ਧਰਮ
 ਧਰਮ
 ਅਲੋਚਨਾ
 ਧਰਮ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਧਰਮ
 ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ
 ਰਹੂ-ਚੀਤ
 ਰਹਿਤ-ਮਰਿਯਾਦਾ
 ਧਰਮ
 ਕਵਿਤਾ
 ਧਰਮ
 ਧਰਮ
 ਇਤਿਹਾਸ
 ਗੁਰਮਤ
 ਟੀਕਾ
 ਕੋਸ਼
 ਕੋਸ਼
 ਕਵਿਤਾ
 ਚਿਕਮਤ
 ਧਰਮ
 ਮਰਯਾਦਾ

ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੀ ਵਿਧੀ
 ਗੁਰ ਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
 ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
 ਗੁਰਮਤ ਸੰਸਕਾਰ
 ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ
 ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ
 ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਕਾ
 ਗਿਆਨ ਚਰਖਾ
 ਜਜਿ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ
 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਚਰਿਤਰ
 ਗੁਰਮਤ ਆਰਤੀ ਪ੍ਰਬੋਧ
 ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ
 ਗਰੀਬ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ
 ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਵੀਨ
 ਗਰੀਬ ਕੌਰ
 ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਹੀਦ ਬਿਲਾਸ
 ਜਗ ਨਾਮਾ ਚਿਤਕਾਲ
 ਜਗ ਮੁਲਖ ਤੀਰਾਹ
 ਜੁਫਰਨਾਮਾ
 ਜੀਉਣਾ ਮੌੜ
 ਜੜੇ ਰਥਾ ਰਾਮ
 ਜਗ ਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
 ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ
 ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਨਾਮਾ ਭਾਈ ਨੰਦ ਨਾਲ
 ਜਗ ਨਾਮਾ ਮਾਲਾਕਾਂਡ
 ਜਗ ਤੀਰਾਹ ਵੱਡਾ
 ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ
 ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਵਾਮੀ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ
 ਜਜਿ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ
 ਜੁਫਰਾਮਾ
 ਜਗ ਨਾਮਾ
 ਜਗਤ ਸੁਧਾਕਰ ਪੁਸਤਕ
 ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ
 ਜਗਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
 ਜਗ ਮੁਲਖ ਤੀਰਾਹ
 ਜਗ-ਏ-ਚਮਕੌਰ
 ਝਗੜਾ ਅਕਲ ਪਰੇਮ ਦਾ

ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ
 ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਬੇਦੀ
 ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ
 ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ
 ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼
 ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼
 ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ
 ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ
 ਸੋਹਣ ਨਾਲ ਕਵੀ
 ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਭਾਨੂੰ ਦੱਤ ਪੰਡਤ
 ਅਗਿਆਓ
 ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ
 ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸੂਬੇਦਾਰ
 ਨਾਭ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਮੁਨਸ਼ੀ
 ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਵੀ
 ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਕਵੀ
 ਬ੍ਰਿਜ ਨਾਲ ਮਾਨਕ ਚਹਿਲ ਕਾ
 ਪੂਰਨ ਦਾਸ ਬਾਵਾ
 ਪੰਜਾਬ ਟੈਕਸਟ ਬੁਕਸ ਕਮੇਟੀ
 ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ
 ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿਸਤਰੀ
 ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਖੜਗ
 ਰਾਮ ਚੰਦ
 ਪੂਰਨ ਦਾਸ ਭਾਈ
 ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ
 ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ
 ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ
 ਡਾ.ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ
 ਨਾਭ ਸਿੰਘ
 ਅਗਿਆਓ
 ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ

ਧਰਮ
 ਕਵਿਤਾ
 ਇੱਕ ਬੀਸਾਵਲੀ
 ਗੁਰਮਤ
 ਧਰਮ
 ਧਰਮ
 ਨੀਤੀ
 ਕਵਿਤਾ
 ਗੀਤ
 ਜੀਵਨੀ
 ਸਿ ਖਿਆ
 ਇਤਿਹਾਸ
 ਧਰਮ
 ਇਤਿਹਾਸ
 ਜਨਰਲ
 ਇਤਿਹਾਸ
 ਇਤਿਹਾਸ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਜੀਵਨੀ
 ਧਰਮ
 ਟੀਕਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਜੀਵਨੀ
 ਜੀਵਨੀ
 ਕਵਿਤਾ
 ਜੀਵਨੀ
 ਕਵਿਤਾ
 ਸਿੱਖ ਧਰਮ
 ਜੀਵਨੀ
 ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ
 ਜਨਰਲ
 ਇਤਿਹਾਸ
 ਜਨਰਲ

ਡਰਪੋਕ ਸਿੰਘ	ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ	ਧਰਮ
ਤਨਖਾਹ ਨਾਮਾ	ਹਰਿਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਕਵਿਤਾ
ਤੀਯਾ ਪੁਰਾਣ	ਬੀਬੀ ਲੱਖਮੀ	ਜਨਰਲ
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਹੀਦੀ	ਗਿ.ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ
ਤੋਤਾ ਮਹਾਣੀ	ਅਗਿਆਓ ਲੇਖਕ	ਕਹਾਣੀ
ਤਵਾਰੀਖ ਅਰੋੜ ਬੀਸ	ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਪੰਡਤ	ਇਤਿਹਾਸ
ਤਰਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ	ਭਾਨੂ ਦੱਤ ਪੰਡਤ	ਕਵਿਤਾ
ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਕਠਿਏਣ	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਕਵਿਤਾ
ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ	ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ
ਦੁਲਹਨ ਦਰਪਨ	ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਨਾਵਲ
ਦਯਾ ਨੰਦ ਧਰਮ ਦਾ ਨਮੂਨਾ	ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	ਜਨਰਲ
ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਬੋਧ	ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਜਨਰਲ
ਦੰਡ ਵਿਡਾਰਨ	ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਜਨਰਲ
ਨੁਸਖਾ-ਏ-ਕ੍ਰਿਸ਼ ਫੋਬੀਆ	ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਿਤਾ	ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ
ਨਵਾਂ ਨੇਮ (ਅਜੀਲ ਵਿਦੇ)	ਅਗਿਆਓ ਲੇਖਕ	ਧਰਮ
ਨਵਾਂ ਜਹਿਰ	ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ	ਨਾਟਕ
ਨਾਨਕ ਚਰਿਤਰ	ਮੁਨਕ ਰਾਜ	ਜੀਵਨੀ
ਨਵਾਂ ਨੇਮ	ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਮਹਿਤ	ਧਰਮ
ਨਿਸ਼ੀਠ ਕੌਰ ਕੀਕਰ ਲਜ ਕਰ ਬਣ ਕਈ	ਅਗਿਆਓ	ਕਹਾਣੀ
ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਕਾ	ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਾ ਨਾਭਾ	ਜਨਰਲ
ਪਰਜਾ ਧਰਮ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ	ਜਨਰਲ
ਪ੍ਰਭ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ	ਜਨਰਲ
ਪੰਥ ਅੰਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ	ਭਗਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ	ਜਨਰਲ
ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ	ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ	ਕੋਸ਼
ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ	ਮਈਆ ਸਿੰਘ	ਕੋਸ਼
ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ	ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ
ਪਲਟਨ ਨੰ: 15 ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਜਨਰਲ
ਪਰਸੀਸਾ ਪੱਤਰ	ਮੋਹਰ ਚੰਦ ਲਾਲਾ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ
ਪਹਲੂ ਕੀ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾ ਕ੍ਰਿਸ਼	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸੰਤ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ
ਪੂਰਨ ਭਗਤ	ਕਲਿਆਣ ਦਾਸ	ਕਵਿਤਾ
ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ ਚੀਤ	ਸੁਰਧਾਨ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ	ਨਿਬੰਧ
ਪੰਜਾਬੀ ਲਘੂ ਵਿਆਕਰਣ	ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਵਿਆਕਰਣ
ਪੰਮਾ ਪ੍ਰਬੋਧ	ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ	ਧਰਮ
ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਦਮਾਸ਼ ਸੈਕਬਰ	ਕ.ਕ.ਭੱਦਵ	ਨਾਵਲ
ਬਚਾ ਮਾਸਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ	ਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਕਵਿਤਾ
ਬਲੀਦਾਨ	ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਠੀ	ਜਨਰਲ
ਬਠੇ ਬਹਾਰ	ਰਰਸਾ ਸਿੰਘ	ਅਨੁਵਾਦ
ਬਿਜੈ ਖੰਕਤ ਧਰਮ ਸਾਸ਼ਤਰ	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਧਰਮ

ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ
 ਬਿਸ਼ਨ ਪੁਰਾਣ
 ਬਿਜਲੀ ਭਗਤ ਪ੍ਰਬੋਧ
 ਬਿਸ਼ਨ ਪਦੇ
 ਬਿਨਯ ਪਉਕਾ
 ਮਜ੍ਹਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਛੁਹ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ
 ਵਰਨਣ
 ਮੂਰਤੀ ਦਰਪਣ
 ਮਨ ਮੱਤ ਪਰਿਹਾਰ
 ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਚੰਏਆ ਨੰਦ ਦਾ
 ਸੰਬੰਧ
 ਰਾਜਪੂਤ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਗੀਰੇ
 ਰਪੇਟ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੂਧਾਈ ਦੀ
 ਲੈ ਲਓ ਨਾਲਟੈਨ
 ਨਾਸਾਨੀ ਕਰਾਮਾਤ
 ਨੈਨਾ ਮਜਨੂੰ
 ਵਿਖਿਆਨ
 ਵਿਚਾਰ ਕੁੰਡਲੀ
 ਵਸ਼ੀ ਕਰਣ
 ਵੱਡਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁਲਾਸ
 ਵੈਸਾਖੀ ਦੀ ਸੂਗਾਤ
 ਵਿਵੇਕ ਉਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਵੀਰ ਸਿੰਘ
 ਰਗੀ ਸਿੰਘ
 ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸੀਤ
 ਰਲਾ ਰਾਮ
 ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ
 ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ
 ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਉਪਦੇਸ਼ਕ
 ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਬੂ
 ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ
 ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ
 ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ
 ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਹਾਫ਼ਜ ਮੁਹੰਮਦੀਨ
 ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ
 ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ
 ਬਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਪੁਰੀ
 ਜੋਸ਼ ਸਿੰਘ ਭਾਈ
 ਜੋਧ ਸਿੰਘ
 ਆਸਾ ਸਿੰਘ

ਨਾਵਲ
 ਧਰਮ
 ਅਲੋਚਨਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਜਨਰਲ
 ਜਨਰਲ
 ਜਨਰਲ
 ਜਨਰਲ
 ਕਵਿਤਾ
 ਅਲੋਚਨਾ
 ਜਨਰਲ
 ਸਿੱਖ ਧਰਮ
 ਕਵਿਤਾ
 ਸੁਧਾਰ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਕਵਿਤਾ
 ਜਨਰਲ
 ਜਨਰਲ

ਪੰਜ ਮੇਸੂਰਦੇ ਸਭ ਕਹਨ ।

ਵਿਸੇਪਬਰਕੈ

ਜੋ ਮਨੁਪਾਈ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਜਦੇ ਸਾਧਵੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸਿਆ ।

ਸੋਈ

ਧਰਮ ਪੋਥੀ ।

ਤਿਸਦਾ ਅੰਤ ਭਾਗ ।

ਅਰਥਤੇ ਅਸਾਡੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਤਾਰਕੇਗਰੇ ਜਿਸ ਕ੍ਰਿਸਟਦਾ

ਮੰਗਲ ਸਮਾਚਾਰ ।

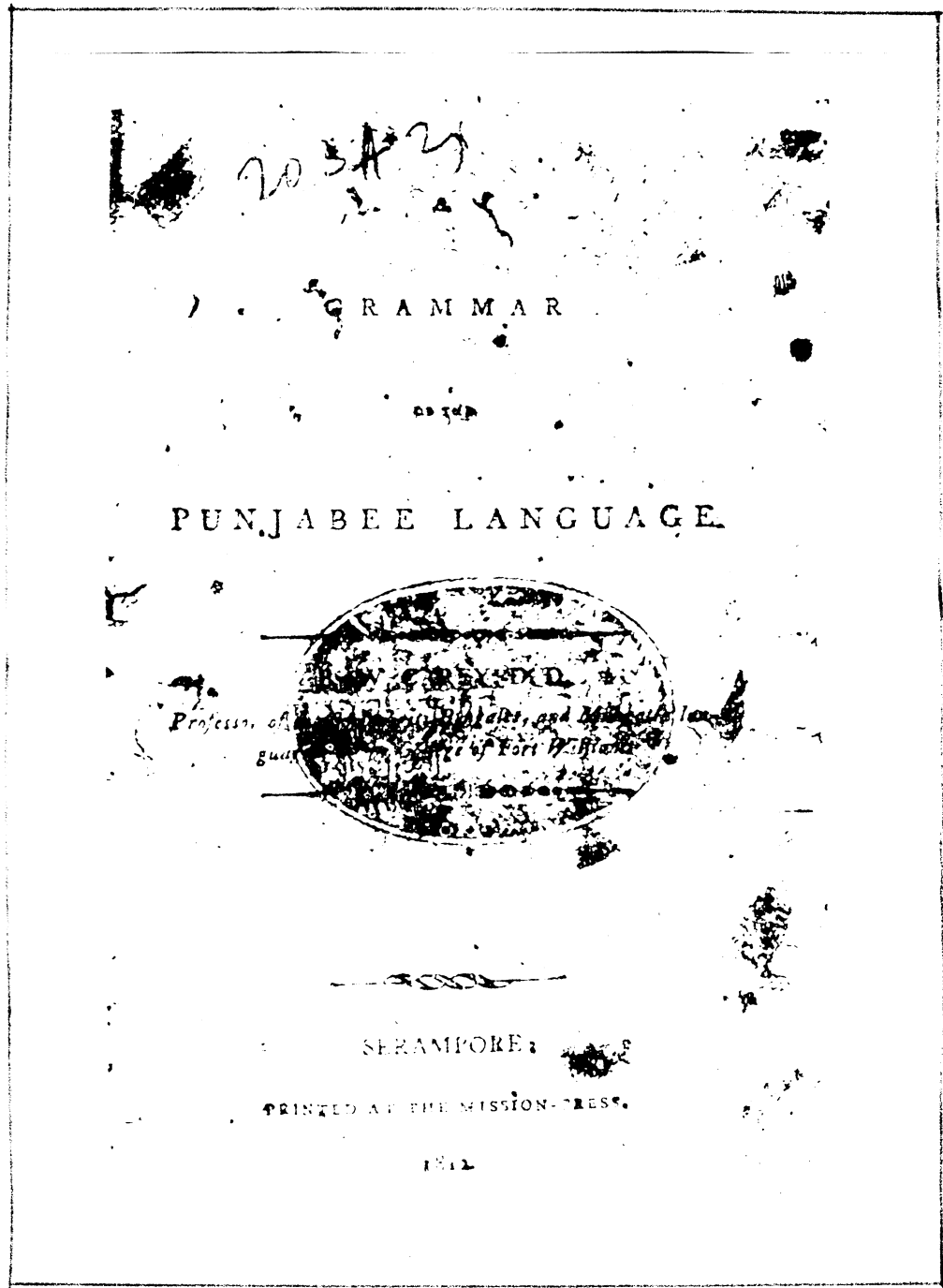
ਗ੍ਰੰਥਾਕਾਤੇ ਨਿਬਾਸਏ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀਬਰਕੈ ਲਿਖਿਆ ।

ਸ੍ਰੀਗਮਪੁਰਵਿਚ ਟਾਪਾ ਕੀਤਾ ।

1811

1811 ਈ. ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਬਾਈਬਲ ਦੇ
ਕੁਝ ਭਾਗ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ (ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ
ਦਾ ਟਾਈਟਲ)

ਡਾ: ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿਤੇ ਤੇ 1812 ਈ. ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ
ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਟਾਈਟਲ

ਜਿਸ਼ਈ ਮੁਸਾਫਰ ਦੀ ਜਾਕਾ

ਸੁਫਨੇ ਵਿਖੇ

ਇਸ ਜਗਤ ਤੇ ਸੁਰਗ ਦੀ ਵਲ ।

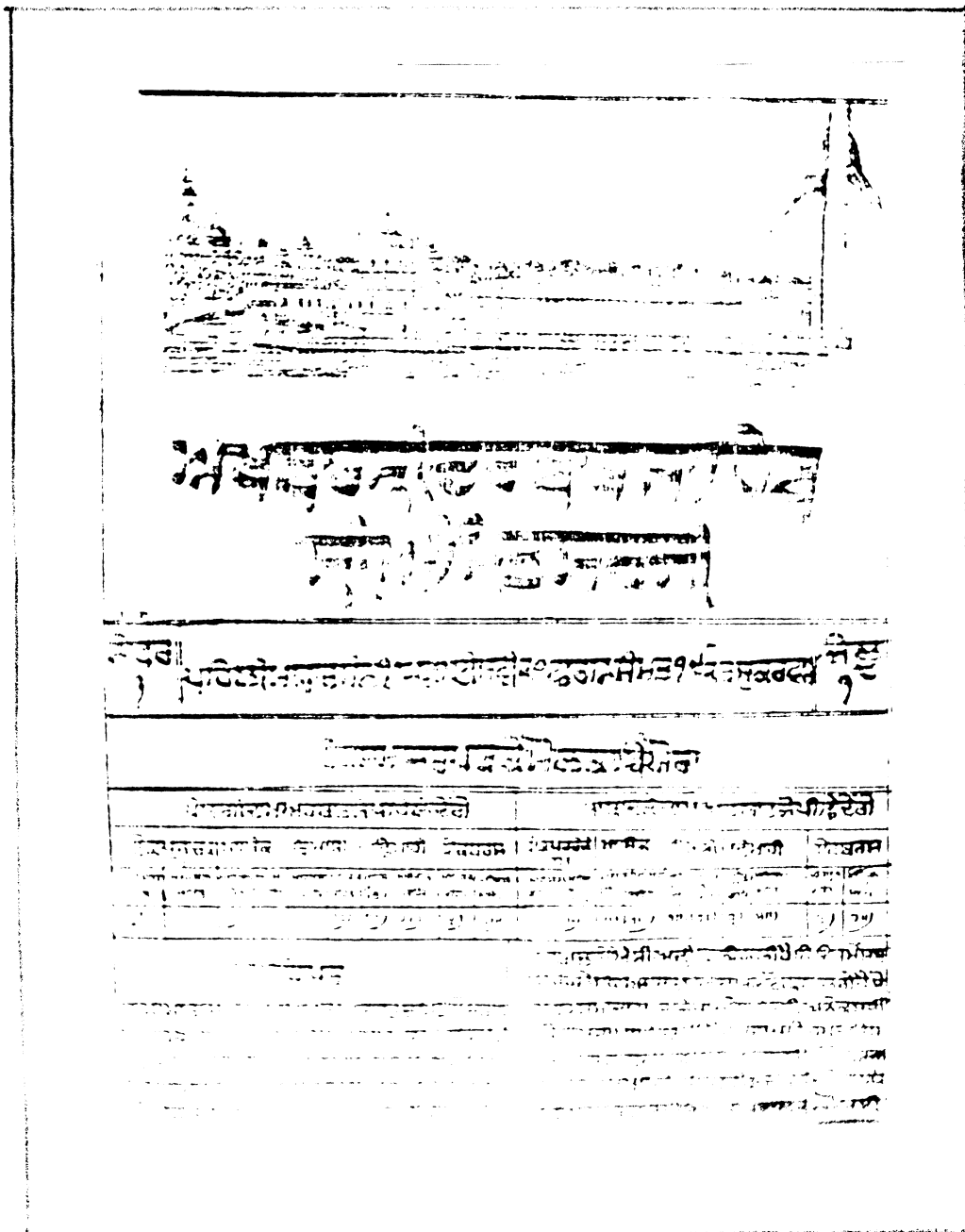

ਲੁਏਗਲੇ ਦੇ ਮਿਸਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਅਮੇਰਿਕਨ
ਟਰਾਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਲਈ ਪਾਦਰੀ ਰੂਡਾਲਫ ਸਾਹਬ

ਏ ਜਡਨ ਨਾਲ ਛਾਪੀ ਗਈ

ਸੰਬਤ ਜਿਸ਼ਈ

੧੮੫੯

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 1-ਮਾਰਚ, 1867 ਵਾਲੇ ਆਂਕ ਦਾ ਨਮੂਨਾ

ਪਰਮਾਤਮ ਵਿਦਿਆ ਪੁਰਸਕ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ

੧੯੧੯-੨੦

ਪਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਕ੍ਰਮ ਨੰ.	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਸੰਥਾ	ਮੁੱਲ
੧	ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਥਾ	੧.੦੦
੨	ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਥਾ	੧.੦੦
੩	ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਥਾ	੧.੦੦
੪	ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਥਾ	੧.੦੦
੫	ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਥਾ	੧.੦੦

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਥਾ: ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ

ਪਤਾ: ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ

ਸੰਪਰਕ: ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਤਨ ਨਾਲ ਸੁਪ ਯੰਗੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨਾ
 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅ ਪ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਦਾ ਨਮੂਨਾ

ਸੁਧਚਾਰਕ

ਅਗਸਤ

ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਧਾਈ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸੁਧਚਾਰਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ
 ਵਿਦਵਾਨਕ ਨਿਰੁਪਾਏ ਗੁਰਮਤਿ ਪੁਸਤਕਾ

ਜਿਸਨੀ

ਗੁਰਮਤਿ ਪੁਸਤਕਾ ਸਿਖ ਮੇ ਸੇ ਸੇ ਵੇ ਵੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ
 ਗੋਖਲਾਜ ਪੰਚ ਦੀ ਪੇਂਦਰੀ ਦੇ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ

ਤਤਕਰਾ ਅਸਮਤ

ਗੁਰਮਤਿ ਪੁਸਤਕਾ ਸਿਖ ਮੇ ਸੇ ਸੇ ਵੇ ਵੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ
 ਪੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ

ਗੁਰਮਤਿ ਪੁਸਤਕਾ ਸਿਖ ਮੇ ਸੇ ਸੇ ਵੇ ਵੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ
 ਲਾਹੌਰ

ਗੁਰਮਤਿ ਪੁਸਤਕਾ ਸਿਖ ਮੇ ਸੇ ਸੇ ਵੇ ਵੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ
 ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਸੇ

ਮੁਕਾਈਕ ਸਿਕਰ ਵਾਰਾਮੇ

ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੁਖਚਾ ਸੰਪਾਦਕ । ਸੁਧਚਾਰਕ । ਨਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਟਾਈਟਲ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਜ

ਨੰ. ੫ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਨੰ. ੪੧੭ ਜਨਵਰੀ ੧੯੧੭ ਈ. ੧੯੬੬ ਈ. ਜਿ.

ਜਿੰਨ ਦੇ ਲੋਗ ਅਸੀਂ ਕੇ ਬੇ-
 ਕਸੀ ਉਮਰ ਤੀਕਾ ਵਿਚੋਂ
 ਦੇਹੀ ਮਿਹਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਐਬ
 ਨਹੀ ਸਾਇੰਦੇ ।
 ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਕੇਰੇ ਰੁਪਿਆਹ
 ਕੁਮਰੇ ਵਿਚ ਲੋਹਾ ਪਾਪ
 ਵੇਰੋ ਦੇ ਵੇਰੋ ਪਰਾਹੁੰਦੇ ਹੈ
 ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੁਰਾਣ ਦੇ
 ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਸਿੰਘ ਵਿਚੋਂ ਰਿਆਸ
 ਰੁਪਿਆਹ ਦੇ ਵਿਚ ਕੁਲ ਸਰਕ
 ਹੀ ਵੇਰ ਰੁਪਿਆਹ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚ ਵੇਰ
 ਤੇ ਖੇਰ ਕੇ ।
 ਮੁਖੀ ਮੀਰਜ਼ਾ ਪੁਰਾਣ ਦੇ
 ਰਿਸ਼ੀ, ਕੁੰਦਾ ਲੋਹਾ ਆਪਾਣ
 ਗੰਦ ਦੀ ਵਿਚ ਮਾਸਾ ਹੀ ਮੇਰੀ
 ਸਾਇੰਦੀ ।
 ਮੁਖੀ ਮੀਰਜ਼ਾ ਪੁਰਾਣ ਦੇ
 ਸਾਇੰਦੀ ਲੋਹਾ ਆਪਾਣ
 ਗੰਦ ਦੀ ਵਿਚ ਮਾਸਾ ਹੀ ਮੇਰੀ
 ਸਾਇੰਦੀ ।
 ਮੁਖੀ ਮੀਰਜ਼ਾ ਪੁਰਾਣ ਦੇ
 ਸਾਇੰਦੀ ਲੋਹਾ ਆਪਾਣ
 ਗੰਦ ਦੀ ਵਿਚ ਮਾਸਾ ਹੀ ਮੇਰੀ
 ਸਾਇੰਦੀ ।

ਕੁਲ ਖਿਆਸੀ ਪਜਾਰ ਰੁਪ
 ਖਾ ਖਰਚ ਹੋਇਆ ।
 ਛੁੱਪ ਰਾ ਕੇ ਬਾਬੂ ਹਰੀਹਰ
 ਸਭਾਇ ਨੇ ਨਵੇ ਮੁਦਰੀ ਲਈ
 ਵਸਾ ਪਜਾਰ ਰੁਪ ਆਇੰਤ ।
 ਲੋਕ ਨ ਵਿਚੋਂ ਤਮਾਕੂ ਪੀ-
 ਠ ਕਰਕੇ ਬਹੁ ਹੋ ਲੋਕ ਅਧੇਰੇ
 ਗਏ ।
 ਮਾਠੀ ਕੁਲੀ ਕੂ ਵਿਚੋਂ ੭੩੪
 ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸੋ ਵਿਚੋਂ
 ਸਨਿਘ ਪ੍ਰੀਤ ਆਰ ਹੋ ।
 ਪ੍ਰੀਤ ਆਰ ਸਦੇ ਟੁਸੀਆਂ
 ਦੀ ਏਹ ਮਨਸਾ ਹੈ ਜੇ ਕੇ ਵੇਲ
 ਵੀ ਏਹੀ ਸਨ ਸਹਿਬ ਬਾਦਲ
 ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਧ
 ਜਾਏ ।
 ਪ੍ਰੀਤ ਆਰ ਵਿਚੋਂ ਮੁਦਰ ਸਦੇ ਲੋਹਾ
 ਕੁਲ ਅਤੇ ਲੁਟ ਵਿਚੀ ਉਮੀ
 ਤਰਾਂ ਲੋਹ ਪਰ ਹਨ ।
 ਖਾਨ ਮਰਦ ਕੇ ਡੇਢੇ ਬੇਟੇ ਕੁ
 ਸੀ ਫੋਜ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀ ਟਮ੍ਹਕ
 ਰਡ ਹੋਏ ਹਨ ।
 ਜੇ ਟਮ੍ਹਕੇ ਗਈਆਂ ਕੁਠੀ
 ਆ ਵਿਚੋਂ ਕਸਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇ ਵ

ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।
 ਲਾਖਨ ਉ ਵਿਚੋਂ ਏਏ ਕੇਰੇ
 ਵਾਰ ਗਰਮੀ ਦੇ ਵਧਾਨ ਤੇ
 ਰੋਜੇ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਕਰਕੇ ਮਰ
 ਗਏ ।
 ਕੁਲੀ ਦੇ ਹਾਜ਼ੇ ਅਸਥਾ
 ਸਾਹ ਸਭਾ ਦਾ ਕਲ ਕੇਰੇ ਵਿਚੋਂ
 ਨਿਲਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚੋਂ
 ਕੁਲੀ ਦੇ ਵਧਾਨ ਤੇ
 ਮੁਲ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਏ ਏ ਕੇਰੇ
 ਵੇਰੇ ਆਵੇ ।
 ਕੁਲੀ ਦੇ ਹਾਜ਼ੇ ਅਸਥਾ
 ਸਾਹ ਸਭਾ ਦਾ ਕਲ ਕੇਰੇ ਵਿਚੋਂ
 ਨਿਲਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚੋਂ
 ਕੁਲੀ ਦੇ ਵਧਾਨ ਤੇ
 ਮੁਲ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਏ ਏ ਕੇਰੇ
 ਵੇਰੇ ਆਵੇ ।
 ਕੁਲੀ ਦੇ ਹਾਜ਼ੇ ਅਸਥਾ
 ਸਾਹ ਸਭਾ ਦਾ ਕਲ ਕੇਰੇ ਵਿਚੋਂ
 ਨਿਲਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚੋਂ
 ਕੁਲੀ ਦੇ ਵਧਾਨ ਤੇ
 ਮੁਲ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਏ ਏ ਕੇਰੇ
 ਵੇਰੇ ਆਵੇ ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਜ ' ਠਾਠੇ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਦਾ ਠੂਠਾ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ

“ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ” ਦਾ ਜਨਮ

ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ

WEEKLY PAPER OF THE SIKHS.
THE KHALSA SMACHAR AMRITSAR

Amritsar Friday the November 17th 1899.

੧ ਮਘਰ ਈ ੩ ਸਿੰ ੧੯੫੬ ਬਿਃ ਨਵੰਬ ੧੭ ਸਿੰਦਦਈਃ ਸੁਕਰਵਾਰ ਛਪਿਆ। ਜਿਲਦ ੧

ਖਬਰਾਂ

੧. ਏ ਕਾਲਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਸਰਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਗੁਣਗੁਣ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਭਰੋ-ਭਰਵੇ ਸਤਗੁਰਾਂ ਦੀ ਵਸਾਈ ਨਗਰ-ਨਗਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿਫਤੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸੁਖ-ਸੁਖੀ ਨਾਮੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਗੁਣ-ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇ ਕੋਰੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਇਸ਼ਤਰਾ ਕੌਮ ਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਗਰ ਸਾਹਬ ਦਾ ਵਰ ਹੈ। ਸਭੇ ਚਾ ਨਹੀਂ ਤੁਝ ਜੋਹਿਆ। ਏ ਪੁਰਖਿ ਬਿਧਾਏ ਤੇ ਤੂੰ ਜੋਹਿਆ। ਏ ਮਨ ਅਖਾਰ ਅਨੁਪ ਰਮਦਾਏਪੁਰ ਦੇ ਨਗਰ ਕਸਮਲ ਜਾਏ ਨਾਏਐਰਾਮ ਨਾ। ਕਰਨ ਨੂੰ ਵਸਾਏ ਸਤਗੁਰਾਂ ਨੇ ਖੋਲੀ

ਵਛਿਆਈ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੋਟਕ ਨਾਲ ਸੁਸੰਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹਰਿਕ ਸਚੇ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਅਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜ ਤੇ ਅਸ ਤੀਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਏਹ ਧਰਮ ਕਿਉਂਕਿ ਆਲਿਆ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਆਲਿਆ ਦਾ ਸਮਾ ਹੈ, ਅਰ ਵਿਦਯਾ ਹੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਉਚਿਅ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਰ ਵਿਦਯਾ ਏ ਪਚਾਰਥ ਏਗ ਵਿਰੋ ਅਖਬਾਰ ਏਕ ਛਾਹੀ ਨਿਮਿਤ ਕੌਮ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੁੰਕੀ ਦਾ ਹੈ ਇਸਲਈ ਆਪਣੇ ਕੌਮ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਇਸਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਅਰ ਕੌਮ ਦੀ ਸਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਛਹਰ ਵਿਰੋ ਅਖਬਾਰ ਨਿਕਲਨ ਦੀ ਨੌਜ ਪ੍ਰਭੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੇਰ ਵਾਧੇ ਤੇ ਬਿਧੀਅੰ ਸਿਧਾਰਥਿ ਫੀਤੀਅੰ ਹਨ ਸਭ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਸੁਰਪ ਦੀ ਸਦੀ ਕੁਝੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧ ਪੁਰ ਹੈ ਅਰ ਉਥੇ ਆਕਸਰ ਲੋਕ ਛਾਏ ਕਿਸੇ ਫਰੀਰਕ ਲੋਕ ਤੋਂ ਕਿਰਕੇ ਰਹ ਜਾਣ, ਪਰ ਅਖਬਾਰ ਪਸੇ ਚਿਣਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹ

ਸਕਦੇ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਅਜੇ ਏਹ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ, ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਵਸਗੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਦਾਪਿ ਹਰੇਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਪੜਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਕਰੇ ਤਦ ਸਰੂਰ ਹੋ ਕਿ ਕੁਝੀ ਹਥ ਜੋੜਕੇ ਸਮਝੇ ਆ ਖਲੋਵੇ। ਕੁਰਮਖੀ ਅਖਰ ਸਤਗੁਰੂ ਅੰਗਦੇਵ ਵ ਜੀ ਨੇ ਰਚੇ ਅਰ ਸਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਅਰ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਬਿਧੀ ਬੀ ਤਦੋ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਖਬਾਰ ਏਗੇ ਏਗੇ ਨਿਕਲਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਕੌਮੀ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਕਾਲਮ ਵਿਚ ਆਏ ਹੀ ਮੰਗੀ ਹੈ, ਅਰ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀ ਤੁੰਕੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਦ ਮਸਲਮਾਨ ਹੋਦਾ ਹੋਏ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਬੀ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਅਰ ਉਸਦੇ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੰਨੇ ਵਧੇ, ਕਿੰਵੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਦੀ ਤੁੰਕੀ ਕਰਨੇ ਤੇ ਵਧ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਬੀ ਅਪ ਪੰਥ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਮਾਦਰੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਅਰ ਅਸ ਤੀਕ ਸਭੇ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, - : -

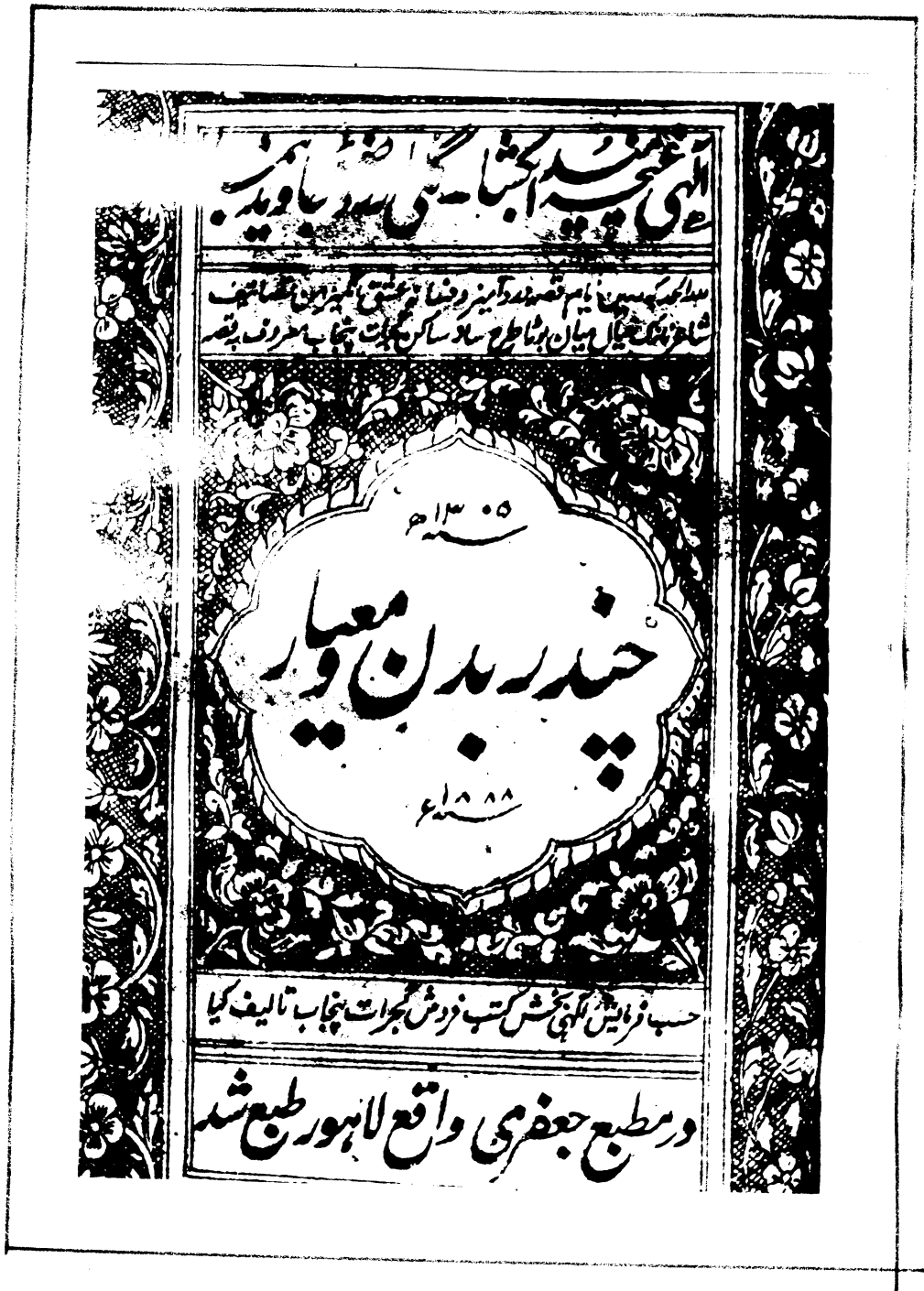
ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਚਾ (ਜਿਲਦ ੧, ਅੰਕ ੧)

ਪਹਿਲੇ ਪਰਚਾ—ਗੁਰੂ ਵਸਾਈ ਨਗਰੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਵਤਾਰ ਪੁਰਬ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸੇਵਕ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਕਰਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਜਾਰੀ, ਸਪਤਾਹਕ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਦਾ ਨਮੂਨਾ

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਟਾਈਟਲ

مہیاں مہرمد بٹا گجراتی رচিত چدر بدن (1888 عی.) دا ٹاڈیٹل

1900 ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਨਾਂ	ਸੰਪਾਦਕ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਮਾਂ	ਆਰੰਭ	ਬਿਲਤੀ (ਜਿਸ ਸਾਲ ਵਿਚ)	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਥਾਨ।
1.	ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ	ਫਿਰਾਇਆ ਨਾਲ	ਮੁਹੀਨੇ ਵਿਚ ਦੇ ਵਾਰੀ	1866	150(1867)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
2.	ਸੁਕਾਵਿਯ ਸੰਬੋਧਨੀ	ਬਿ: ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਮਾਸਕ	1875	200(1876)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
3.	ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਾਬਲ-ਚੰਦ੍ਰਕਾ	—	ਮਾਸਕ	1876	150(1876)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
4.	ਅਕਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	—	ਮਾਸਕ	1876	100(1876)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
5.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ	ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ	ਸਪਤਾਹਕ	1880	300(1880)	ਲਾਹੌਰ
6.	ਵਿਦਿਆਰਥ ਪੰਜਾਬ	ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ	ਮਾਸਕ	1881	200(1881)	ਲਾਹੌਰ
7.	ਰਸਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਉਦੈ	ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ	ਮਾਸਕ	1882	120(1882)	ਲਾਹੌਰ
8.	ਅਰੋੜ-ਵੈਸ ਸਮਾਚਾਰ	—	ਮਾਸਕ	1884	200(1885)	ਲਾਹੌਰ
9.	ਪੰਜਾਬ ਦਰਪਣ	ਸ: ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ	ਸਪਤਾਹਕ	1885	300(1885)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
10.	ਸੁਧਾਰ ਚਕ	ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ	ਮਾਸਕ	1886	350(1886)	ਲਾਹੌਰ
11.	ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ	ਭਾ: ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਸਪਤਾਹਕ	1886	275(1889)	ਲਾਹੌਰ
12.	ਖ਼ਾਲਸਾ	ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ	ਸਪਤਾਹਕ	1886	200(1891)	ਲਾਹੌਰ
13.	ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਦਇਆ ਸਿੰਘ	ਸਪਤਾਹਕ	1886	200(1891)	ਲਾਹੌਰ
14.	ਜੱਟ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ	ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ	ਮਾਸਕ	1888	175(1888)	ਲਾਹੌਰ
15.	ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗਜ਼ਟ	ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ	ਸਪਤਾਹਕ	1890	500(1893)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
16.	ਲਾਇਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ	ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ	ਸਪਤਾਹਕ	1891	150(1891)	ਸਿਆਲਕੋਟ
17.	ਸੁਧਾਰ ਪਤ੍ਰਿਕਾ	ਮਿਸਤਰੀ ਗਿਯੂ ਮਲ	ਮਾਸਕ	1891	250(1891)	ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਿੰਘ
18.	ਸੁਧਾ ਸਾਚਰ	ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ	ਮਾਸਕ	1892	100(1892)	ਸਿਆਲਕੋਟ
19.	ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ	—	ਮਾਸਕ	1892	150(1892)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
20.	ਭਾਰਤ ਸੁਧਾਰ	ਲਾ: ਸਾਲਗ ਰਾਮ	ਮਾਸਕ	1893	200(1893)	ਲਾਹੌਰ
21.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ	ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਆ	ਸਪਤਾਹਕ	1893	300(1893)	ਲਾਹੌਰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ
22.	ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ	ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ	ਮਾਸਕ	1893	300(1900)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਕ੍ਰਮ ਨੰਬਰ	ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਨਾਂ	ਸੰਪਾਦਕ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਮਾਂ	ਆਰੰਭ	ਸ਼ਿਣਤੀ (ਜਿਸ ਸਾਲ ਵਿਚ)	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਥਾਨ
23.	ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਜ਼ਟ	ਪ੍ਰੋ:ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ	ਸਪਤਾਹਕ	1894	250(1894)	ਲਾਹੌਰ
24.	ਨਿਰਗੁਣਆਰਾ	ਡਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਮੁਹੀਨੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ	1894	1000(1900)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
25.	ਸਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ	—	ਸਪਤਾਹਕ	1895	150 (1895)	ਲਾਹੌਰ
26.	ਸੂਧੀ ਪੱਤਰ ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ	ਡਾ: ਜੈ ਸਿੰਘ	ਮਾਸਕ	1896	350(1896)	ਲਾਹੌਰ
27.	ਅਮਰ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ)	ਨਾ: ਅਮਰ ਨਾਥ ਮੁਨਸਿਫ	ਮਾਸਕ	1896	500(1897)	ਲਾਹੌਰ
28.	ਬਜ਼ਮਿ ਸੂਫ਼ਰਾ	ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ	ਮਾਸਕ	1896	200(1896)	ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ
29.	ਆਫ਼ਤਾਬਿ-ਪੰਜਾਬ	ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਸਪਤਾਹਕ	1896	300(1896)	ਲਾਹੌਰ
30.	ਅਮਰ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਅਰਬਦ ਅਮਰ ਕੁੰਡ	ਨਥਾ ਸਿੰਘ	ਮਾਸਕ	1897	200(1897)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
31.	ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੌਜਵਾਨ ਬਹਾਦਰ	ਕੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਮਾਸਕ	1899	250(1899)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
32.	ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ	ਡਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਸਪਤਾਹਕ	1899	500(1899)	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਨੋਟ: ਮੌਲਾ ਬੁਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ " ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ " ਦੇ ਪੰਨਾ 14 ਉੱਤੇ "ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ "ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੋਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਝੁਬਾਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੁਝ ਲੇਖ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ 1900 ਈ. ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

1. ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ
2. ਪਰਮੇ ਬਾਣ
3. ਗੁਰਕੁਲ ਦੀਪਕ ਪੜ੍ਹਕਾ
4. ਵਧਾਈ-ਪੱਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
5. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਪਕਾਢ
6. ਸ਼੍ਰੋਕ-ਪੱਤਰ ਭਾਈ ਕੌਰ ਸਿੰਘ
7. ਇਕ ਕੰਠਯਾ ਦੇ ਦੁਖੜੇ
8. ਵਧਾਈ-ਪੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ
11. ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਰੱਖਣ ਦੀ
12. ਬਲੀਦਾਨ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬ-ਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ
13. ਗੁਰਕੁਲ ਦੀਪਕ ਪੜ੍ਹਕਾ
14. ਬਸੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ
16. ਹਾਇ ਹਾਇ ਬੱਚੀ ਤੂੰ ਕਿਥੋ !
17. ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਜਨਮ
18. 24 ਗੁਰ-ਪੁਰਬ ਕਾਰਡ
25. ਸੁਖਵੰਤੀ ਦਿਤਾਮਤੀ
26. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ
27. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ
28. ਜੇ ਇਹੋ ਹਲ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭੁੱਠੇ
29. ਇਹ ਤਾਂ ਗਰਕੀ ਆਈ
30. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ
31. ਗੁਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੁਸਤਕ
32. ਪਰਮ ਰੱਖਯਾ
33. ਇਕ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼
34. ਅਜ਼ਮਤ ਖਾਲਸਾ (ਚੂਰਦੂ)
35. ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੁਤੀਅ ਪੁਸਤਕ
36. ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਰੁਖੜਾ
37. ਇਕ ਕੰਠਯਾ ਦੇ ਦੁਖੜੇ (ਚਿੰਦੀ)
38. ਹਾਇ ਹਾਇ ਬੱਚੀ ਤੂੰ ਕਿਥੋ ਹੁੰਦੀ !
39. ਜੁਬਲੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਯਾਦਗਾਰ
40. ਤਿੰਨ ਕੁੰਜੀਆਂ

41. ਪਤੀ-ਬੁਤ ਧਰਮ
42. ਸੁਸ਼ੀਲਾ
43. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ
44. ਔਬੜ ਜੱਟ ਤੇ ਸੋਭੜ ਸਾਧੂ
45. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ
46. ਦਾੜੀ ਦੀ ਦੁਰਗਤ
47. ਜੋ ਪੱਟੀ ਸੇ ਸੁਆਦੋ ਪੱਟੀ
48. ਚੀਨ ਦੀ ਅਮੀਰਜਾਦੀ
49. ਅਣਮੁੱਲੀ ਟਹਿਲਣ
50. ਭੂਤ ਨਿਆਂ ਦੀ ਜਵ
51. ਰਾਜਾ ਜੀ ਤੇ ਮਿਸਜ਼ ਕੀਕਸਬੀ
52. ਜੰਗ ਚਮਕੌਰ
53. ਖ਼ਾਲਸਾ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਇੱਤਾ
54. ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਮਾਝ ਤੇ ਤੁਖ਼ਾਰੀ
55. ਹਿਮਤ ਖ਼ਾਲਸਾ
56. ਸੁੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ
57. ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ
58. ਖ਼ਾਲਸੇ ਜੀ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ
59. ਸੱਚੀ ਖੋਤੀ
60. ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਇ ਜੀ
61. ਗਰੀਬ ਕੌਰ
62. ਚਲਾਏ ਦੇ ਸ਼ਬਦ
63. ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ
64. ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ 1
65. ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ II
66. ਗਰੀਬ ਕੌਰ ਭਾਗ-II
67. ਖਰਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਢੰਗ
68. ਮੀਰਾਂਕੋਟੀਏ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ
69. ਫਰਖਾਦ
70. ਇਕ ਭੈਣ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ
71. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ
72. ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ
73. ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਲਾਇਤੀ ਸੈਰ
74. ਸਵੈਏ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦
- 75-77. ਗੁਰਪੁਰਬ ਕਾਰਡ
78. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੰਗਲ ਕਿੱਤਾ
79. ਪੱਤਰੀ ਸਮਿਤ 441
80. ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਲੋੜ
81. ਜਪਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ ੪੨-੫੧੨ ੨

83. ਬਾਲ ਨੀਕੁ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
84. ਸੱਚ-ਖੰਡ ਯਾਦਰਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ
85. ਸਪਤਮੀ ਪੱਤਰ
86. ਖੁਲਕ ਖਾਲਸਾ
87. ਦੇਓਰ ਭਾਬੀ
88. ਖਾਲਸਾ ਜੁਬਲੀ
90. ਗੁਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਲਬੋਧ
91. ਪੀਓ ਪਹੁਲ ਖੰਡੇ ਪਾਰ
92. ਕਾਰਡ ਸੁੰਦਰ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲਾ
93. ਸਾਡੀ ਡਰਾਉਣੀ ਦਸ਼ਾ
94. ਕੋਥੇ ਤੇ ਬਚੇ
95. ਅਨਰਥ
96. ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ
97. ਕਲ੍ਹ ਪਰ ਰੱਖਣਾ
98. ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਤੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ
99. ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਿੱਤਾ
100. ਸਿਦਕੀ ਸੁਹੀਦ ਭਾਈ ਮਾਠੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ
101. ਖੂਹਾਂ ਪੁਰ ਜੂਲਮ
102. ਸੁਹੀਦ ਨਾਮਾ
103. ਨੂੰਹ ਸੱਸ ਦਾ ਸਬਿਦ
108. ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗ ਜੀਤ
109. ਸਾਚਾਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਯੁਧ
110. ਕੋਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ
111. ਸੱਚ ਖੰਡ ਯਾਦਰਾ ਭਾਗ 2
112. ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਕਿੱਤਾ
113. ਸੁਬਾ ਦੀ ਸੈਰ
114. ਚਾਚਾ ਭਤੀਜਾ
115. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ
116. ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗੀਤ
117. ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ
118. ਸਿਆਏ ਦਾ ਸਿਆਪਾ
119. ਇਸਤਰੀ ਭਰਤਾ
120. ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਿੱਤਾ
121. ਹਾਇ ਨੀ ਮੇਰਾ ਨੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ 1
122. ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਮੁੱਖ ਵਾਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲੀ ੧੦ ਅਰਥਾਂ ਸਮੇਤ

123. ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਪਾਉਣ ਦੇ ਔਗਣ
124. ਸੁਖ ਫਲ ਸੁੰਦਰ ਕਿੱਤਾ
125. ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਖ ਫਰੀਦ ਅਰਥਾਂ ਸਮੇਤ
126. ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ
128. ਆਰਮ ਘਾਤ
129. ਘਰ ਵਿਚ ਸੁਰਗ
130. ਦੁਨੀਆਂ ਮਤਲਬ ਦੀ
131. ਅਜ ਮੰਗਲਵਾਰ ਹੈ
132. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲੋੜੀਏ
133. ਭਵ ਭਜਨ
134. ਹੀਰਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ
135. ਬੀਬੀ ਤੈਣ
136. ਤਤ ਵਿਚਾਰ
137. ਸੱਚਾ ਬੋਲੀ
138. ਕੁਲੀਦ ਗੁਰਮੁਖੀ
139. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ
140. ਸੱਚਾ ਰਾਹ
141. ਲਾਡਮਈ ਬੋਲਤੀ

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਗਿਆਨੀ ਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962.
2. ਐਸ.ਐਸ. ਅਮੋਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ, ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1962.
3. ———, ਭਾਈ ਮੋਹਣਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
4. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਘੇ ਸਚਿਲਕ - ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962.
5. ਅਮਰਜੀਤ ਸੇਖੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਰੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1972.
6. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸੰਮਤ ਨ: 425.
7. ———, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, 1916.
8. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਆ, ਸ਼ੋਕ ਪੱਤਰ - ਨਾਰੋਰ, 1905.
9. ———, ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1894.
10. ———, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੱਤ ਦਰਸ਼ਨ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1899.
11. ———, ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ - ਨਾਰੋਰ, 1894.
12. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਸਰਦੀਏ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951.
13. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਤ, ਖਾਲਸਾ ਸੂਧਾਰ, ਪਹਿਲੀ ਸੈਰੀ, ਖਾਲਸਾ ਸੂਧਾਰ ਛੇਵੀਂ ਸੈਰੀ
14. ———, ਖਾਲਸਾ ਵਹੀਰ, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਿਤੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
15. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਤਨ (ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ) ਦਿੱਲੀ, 1972.
16. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ (ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ, ਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਬਾਲਾ, 1973.
17. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ, ਕੂਕਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਰੂਰਲ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1956.
18. ———, ਮਲਵੇਦਰ, 1957, ਪਟਿਆਲਾ।
19. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਡੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੂਫ, ਨਾਰੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1962.
20. ———, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਨਾਰੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1952.
21. ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾਦਕ), ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਗ-ਨਾਮੇ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1950.
22. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ ਕਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ।
23. ———, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਨਿਆਮਤਪੁਰੀ, 1954.
24. ———, ਭਾਈ ਕਾਲੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966.
25. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਡਾ:), (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973.
26. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1967.

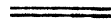
27. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ(ਡਾ:)(ਸਪਿਅਦਕ), ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ।
28. ———, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ - ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973.
29. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972.
30. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਠਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1950.
31. ———, ਨਾਨਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਬਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਠਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1951.
32. ———, ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਠਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1943.
33. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ, 1972.
34. ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਕੀ ਦਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਪੂਜੀ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1899.
35. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1893.
36. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਸਾਡਾ ਹਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1878.
37. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੂਸਾਂਝ(ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕਨਵਲ, ਸਿਰਜਨਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969.
38. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਸਟਰ ਨਾਇਲਪੁਰੀ - ਕੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਲਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੈ? , ਜੁਠਾਈ, 1868.
39. ਸਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੋਰੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1868.
40. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਲਿਮਿਟਿਡ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1953.
41. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਸੰਤ, ਕੀ ਸਿੱਖ ਬੁੱਤਪੂਜਤ ਹਨ ? ਸਰਦਾਰ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਚਾਵਲਾ, ਠਾਹੌਰ, (ਛਾਪ ਕੇ)
42. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ., ਸਦਾ ਰਾਮ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਭਾ, ਬਰਨਾਲਾ, 1962.
43. ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸਾਬਰਦਾ, ਸੂਫੀ ਮਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿੱਤ (ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ.ਬੀਸਿਸ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973.
44. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ, ਨਾਲਾ ਨਾਜਪਤ ਰਾਏ ਜੀਵਨੀ, ਯੂਨੀਟੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1964.
45. ਸ਼ਿਵ ਦਾਸ ਮਹਾਤਮਾ, ਪ੍ਰਤਗਯਾ ਪਾਲਨ, ਸਮਿਤ 1953.
46. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਧੌਤੇ ਮੂੰਹ ਚਪੇੜ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਭਾਈ ਨਾਭ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
47. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਕਪਟ ਬਿਨਾਸ਼, ਸਿੱਖ ਬੁਕ ਏਜੰਸੀ ਪਸ਼ਾਵਰ ।
48. ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਪੱਤਰ ਕਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974.
49. ਸ਼ੇਰਬਰੀਆ ਕੌਵ, ਆਈ - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1971.
50. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਚਤਕ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972.

- 51. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ:) (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਹ ਚੀਤ, ਨਿਉ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1963.
- 52. ———, ਨਾਟਕਕਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972.
- 53. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ(ਡਾ:), ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1961.
- 54. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕ੍ਰਿਸ਼, ਦਿੱਲੀ, 1972.
- 55. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਲੰਧਰ, 1958.
- 56. ———, ਨਾਮਧਾਰੀ ਨਹਿਰ, ਨਾਰੋਰ ।
- 57. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ(ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਂਕਾਵਿ(ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਥੀਸਿਸ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972.
- 58. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਭਾ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1962.
- 59. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦਾ ਮਹਲ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਪੈਸ਼ਲ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974.
- 60. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ:)(ਸੰਪਾਦਕ), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼੍ਰੀਵਰ ਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974.
- 61. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ — ਕੌੜਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ ?
- 62. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਸਪਤ ਸਿੰਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951.
- 63. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ(ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਸ਼੍ਰੀਵਰ ਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974.
- 64. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਭਾਈ, ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਦੇਬਾਰਾ 1973)
- 65. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਬੂ, ਸਾਡਾ ਤੇ ਅਗਿੱਜੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਨਾਰੋਰ
- 66. ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੰਡਿਤ, ਜਨੇਊ ਫਲੈਸ਼ਫੀ, ਕਚ ਪੋਰੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 67. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ। ਪ੍ਰੋ: ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,
- 68. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਐਕੈਡਮੀ, ਨਵੀਂਦਿੱਲੀ, 1949.
- 69. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946.
- 70. ———, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946.
- 71. ———(ਸੰਪਾਦਕ), ਪੰਜਾਬ(1849-1960), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1962.
- 72. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- 73. ———, ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪਤਤ ਪਾਵਨ, ਨਾਰੋਰ, 1895.
- 74. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਕ੍ਰਿਤਘਣ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤੰਗਯ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1919
- 75. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ(ਡਾ:), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ(ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਥੀਸਿਸ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972.
- 76. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲਿਮਟਿਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1953.

77. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ, ਜਲੰਧਰ, 1970.
78. ਚੂੜ ਸਿੰਘ, ਜਗ ਸਾਰਾ ਗੜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1900 .
79. ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1952.
80. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੱਸ(ਡਾ:), ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਕਸਤੂਰੀ ਨਾਲ ਐਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958.
81. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ(ਡਾ:), ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, 1941.
82. ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ — ਪ੍ਰਚਥਨਾ ਪੱਤਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1897.
83. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ(ਡਾ:), ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972.
84. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974.
85. ———(ਸੰਪਾਦਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਹਰਫੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972.
86. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੂਜਾ ਭਾਗ, ਨੈਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਮਤ ਬਿਕ੍ਰਮੀ
87. ਜੋਧ ਸਿੰਘ —, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਵੇਦ, ਖਾਲਸਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਏਜੰਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। 1961.
88. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਦਯਾ ਨੰਦ ਅਰ ਸੁਖਚਲ ਮਤ ਖੰਡਨ, ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1909.
89. ਟੇਕ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲ ਦੀ ਪੁਕਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1895.
90. ਠਾਕਰ ਦਾਸ, ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, 1899.
91. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ(ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ(ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦਾ ਥੀਸਿਸ) ਫਰੀਦਕੋਟ, 1972.
92. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭਸੋੜ, ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪੰਥ ਨਿਆਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1900.
93. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਨੂ, ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪੰਥ ਨਿਆਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1900.
94. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ:)(ਸੰਪਾਦਕ), ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ(ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ), ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬ੍ਰਾਦਰਜ਼ ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
95. ———, ਸੂਫੀਵਾਦ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਕਸਤੂਰੀ ਨਾਲ ਐਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957.
96. ———, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
97. ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਲਾਹੌਰ, 1900.
98. ———, ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਲਾਹੌਰ, 1899.
99. ———, ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਲਾਹੌਰ, 1895.
100. ———, ਗੁਰਮਤਿ ਆਰਤੀ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਲਾਹੌਰ, 1895. 1900.
101. ———, ਦੰਡ ਵਿਭਾਗ, ਲਾਹੌਰ, 1902.
102. ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ, ਸਰਾਬ ਦੀ ਸਿੱਠ(ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ), ਲਾਹੌਰ, 1893.
103. ਦਇਆ ਨੰਦ, ਸਤਿ ਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਜਮੇਰ, ਸੰਮਤ 2007.
104. ਦਿਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਹਿਰ ਦਾ ਮੋਢੀ ਗ੍ਰਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
105. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ(ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ(ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਥੀਸਿਸ), ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970.
106. ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1972.
107. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ, ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈਨ, ਮਤ ਨਾਕਾਠੁੰਠੀ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰ: 1956.

108. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਬੇੜਾ, ਸਤਿਸਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1905.
109. ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ, ਨਾਹੌਰ, 1905.
110. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ - ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਝਾਂ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960.
111. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਚੇ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 1959.
112. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਾਂ, ਠਿਊ ਪਟਿਆਲਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1975.
113. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1965
114. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਝਗੜੇ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974.
115. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971.
116. ———, ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966.
117. ——— (ਸੰਪਾਦਕ), ਹੀਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1958.
118. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ, ਜਲੰਧਰ, 1955.
119. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਕੇਸ ਮੰਡਨ, ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਾਭਾ ਸੰ: ਈ: 1902.
120. ———, ਕੇਸ ਮੰਡਨ ਸਿੱਖ ਮਤ ਬਬੇਕ, ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਾਭਾ, 1905.
121. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:)(ਸੰਪਾਦਕ), ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲਿਮਿਟਡ, ਜਲੰਧਰ, 1956.
122. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (19ਵੀਂ ਸਦੀ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966.
123. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ:), ਸ੍ਰੀ ਚਰਣਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958.
124. ———, ਕਲਮ ਦੀ ਕਰਾਮਤ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957.
125. ਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਜੇਹਾ ਮੂੰਹ ਤੇਹੀ ਚਪੇੜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958.
126. ———, ਸਿੱਖ ਤੇ ਬੁਤ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1905.
127. ———, ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
128. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸਵਾਰ ਨਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਪੁਰਖਾਂ ਅੱਗੇ ਅਪੀਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1910.
129. ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਖ਼ਰੜਾ) 1900 ਈ.
130. ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਪਿਲਕ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
131. ਭਾਨੂੰ ਦੱਤ, ਪੰਡਤ, ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਵੀਨ- ਨਾਹੌਰ, 1892.
132. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, 1961.
133. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, 1953.
134. ———, ਅਹਸਨੂਲ ਕਸਸ, 1969.
135. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਭਾਗ ਦੂਜਾ, 1971-1972
136. ———, ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ (ਦੀਵਾਨ), 1968.
137. ———, ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, 1970.
138. ਮੈਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1939.
139. ———, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ, ਨਾਹੌਰ, 1966, (ਉਰਦੂ ਅੱਖਰ)।

140. ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ, ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ,
ਤਰਨਤਾਰਨ।
141. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਇਹੀ ਹਲ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਫੁੱਬੇ, ਨਾਹੌਰ-1896.
142. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਜਿਹਲਮੀ, ਕਿੱਸਾ ਸੈਫੁਲ, - ਮਨੂਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1961.
143. ਮੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਧਾਵਾ (ਡਾ:), ਪੰਜਾਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960.
(ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ)
144. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਭਾਈ, ਅਚੀਆਂ ਦੇ ਢੋਲ ਦਾ ਪੋਲ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

English Books

1. Anderson H.E. - A Century for the Christ, Ludhiana Mission Press, Ludhiana, 1937.
2. Amaury de Reincourt - The Soul of India Harpers, New York, 1960.
3. Archer - John Clark - The Sikhs, Princeton University Press, 1946.
4. Arnold - Marquess of Dalhousie, London, 1881.
5. Arbindo Chose - The Renaissance in India, Chandernagar, 1920.
6. Ahluwalia M.M. - History of Freedom Movement, Delhi, 1961.
7. -----, Kukas- The Freedom Fighters of Panjab, Bombay, 1965.
8. Agnihotri S.N.- Pandit Dayanand Unveiled, Lahore, 1891.
9. Attar Singh Bhadaur-Sir - Sakhi Book, Banaras, 1873.
10. Besant Annie - India a Nation, Madras, 1925.
11. Barrier-N.G.- The Sikhs and Their Literature, Manohar Book Service, Delhi, 1970.
12. Bergson Henri - Matter and Memory, London, 1913.
13. Bingley A.H. - Sikhs, Simla, 1899, Reprint Patiala, 1970.
14. Bell Evans - 'The Annexation of the Panjab' and 'Maharaja Duleep Singh, London, 1852. Reprint, Patiala, 1970.
15. B.R.Purohit - Hindu Revivalism and Indian Nationalism, Sathi Prakash Sagar(M.P.), 1965.
16. Bhatt, B.D. - Educational Documents in India (1831-1968) and Aggarwal J.C.
17. B.K.Singh - Swami Dayanand, New Delhi, 1970.
18. Bruce, J.E.- A History of the Panjab University, Lahore, 1933.
19. Churchill Edward - Sources of Panjab History, Manohar and Book Service, New Delhi, 1975. Kenneth Jones.
20. Campbell-E.Y.- The Church in the Panjab, The National Christian Council of India, 1964.

- 21. Clark-Robert. - The Panjab and Sindh Mission, Church Missionary Society, London, 1885.
22. Cave Browne - Panjab and Delhi in 1857, London, 1869.
23. Campbell-James R.- Our Mission in Hindustan, Saharanpur.
- 24. Carey William - Grammar of the Panjabee Language, Serampur, Calcutta, 1812.
25. Court Henry - History of the Sikhs (Translation of Phillauri's Book, 'Sikhan de Raj di Vithia - Patiala Reprint, 1970.
- 26. Eliot, T.S.- Points of View, London, 1937.
- 27. Elsmie G.R.- Thirty Five Years in the Panjab, Edinburgh, 1903.
28. Farquhar J.N.- Christianity in India, London, 1915.
29. -----, Modern Religious Movements in India, London, 1929.
- 30- Forsyth T.D.- Autobiography and Reminiscences, London, 1887.
31. Falcon R.W.- Handbook on Sikhs, Allahabad, 1896.
32. Forster - A Journey from Bengal to England, London, 1783.
33. Fauja Singh Bajwa- Kuka Movement, Moti Lal Banarsi Dass, Jawahar Nagar, Delhi-6, 1965.
34. Grierson- Linghamistic Survey of India, Vol. IX, Part-I, Calcutta, 1917.
- 35. Gekak, V.K - Literature in Modern Indian Languages, Delhi, 1954.
- 36. Gordon-J.H.,- The Sikhs, London, 1904.
37. Greenlees Duncan - The Gospel of Guru Granth Sahib, Madras, 1952.
- 38. Gurdarshan Singh - Character and Impact of Singh Sabha Movement on the History of Panjab, (Ph.D. Thesis).
39. Greenfield M. Rose - Five Years in Ludhiana, S.W. Patridge and Co., London, 1886.
40. G.S. Chhabra - Advanced History of the Panjab, Prakash Brothers, Educational Publishers, Delhi, 1972.
42. -----, Social and Economic History of Panjab (Doctoral Thesis) Jullundur, 1962.
42. G.W. Leitner - History of Indigenious Education in the Panjab, Calcutta, 1882. Reprint Language Deptt., Panjab, 197
43. Gurbachan Singh Talib - Bhai Vir Singh, Life and Times and Works, Panjab University Publication, Bureau, Chandigarh, 1973.
- Attar Singh.

44. Ganda Singh(Dr.) - History of Khalsa College, Amritsar, 1949.
45. -----, A Bibliography of the Panjab, Panjabi University Patiala, 1966.
46. -----, A Select Bibliography of the Sikhs and Sikhism, S.G.P.C., Amritsar, 1965.
47. Garrett - History of A.P. Mission in India, Allahabad Mission Press, 1886.
48. -----, History of Government College Lahore, 1914.
49. Harbans Singh- The Heritage of the Sikhs, Asia Publishing House, Bombay-I, 1964.
50. -----(Editor)- Bhai Vir Singh Shatabdi Granth, Delhi, 1972.
51. H.R.Mehta - A History of the Growth and Development of Western Education in the Panjab, (1846-1884) , Patiala, 1971.
52. Jukes - A Dictionary of the Jatki or Western Panjabi Language, 1900.
53. Khushwant Singh- A History of the Sikhs, Vol-II, Princeton University Press-1966.
54. ----- , The Sikhs, London, 1953.
55. Karunakaran K.P.- Religious and Political Awakening in India, Meerutt, 1965.
56. Kaye - Life of Lord Maccaff (Selection from Papers), Vol-II, London - 1885.
57. Lajpat Rai- The Arya Samaj - An account of its Aimes, Doctrines and activities, Lahore, 1932.
58. -----, A History of the Arya Samaj - Revised by Sri Ram Sharma, Calcutta, 1967.
59. Latif-Syad Mohmmad,- History of the Panjab, New Delhi, 1964.
60. -----, Kooka Outbreak, London, 1872.
61. Luniya B.N.- Evolution of the Indian Culture, Agra, 1960.
62. Law, N.N.- Promotion and Learning in India, Delhi.
63. Lakshman Singh Bhagat - Autobiography , Sikh Cultural Centre, Calcutta, 1965.
64. Lajwanti Rama Krishna(Dr)- Panjabi Sufi Poets(Ph.D. Thesis), Asha Janak Publication, New Delhi, 1973.

65. Lowrie John C.- Two years in Upper India, New York,
1850.
66. Mayhew -Arthur - The Education of India, London, 1926.
67. -----, Christianity and the Government of India,
London, 1926.
68. Malcolm - Sketch of the Sikhs, London, 1812.
69. Marshman J.C. - The Story of Carey, Marshman and Ward,
1864.
70. Murray Captain- Rise, Progress and Present Condition
of the Sect and Nation of the Sikhs, Vol-I,
London, 1846.
71. Macauliffe- Max Arthur - The Sikh Religion, Oxford, 1909.
72. Mahajan V.D.- British Rule in India and After, Delhi,
and
Sethi R.R. 1962.
73. Mohan Singh(Dr.)- An Introduction to Panjabi Literature,
Nanak Singh Pustak Mala, Amritsar, 1951.
74. Mohan Singh Diwan- A History of Panjabi Literature,
Kasturi Lal and Sons, Amritsar, 1956.
75. Mohinder Pal Kohli(Dr.)- The Influence of the West on
Panjabi Literature (Ph.D.Thesis.) Lyall Book
Depot, Ludhiana, 1969.
76. Manmohan Kaur- Role of Women in the Freedom Movement
(1857-1947) Jullundur, 1968.
77. Mary, S. Serinson - A History of Foreign Words in English,
London, 1902.
78. Munshi Ram Jagyasu- Arya Samaj and its Detractors-
A Vindication, Hardwar, 1911.
79. Natrajan S.-A History of Press in India, Asia Publishing
House, Bombay, 1962.
80. Newton-J. - History of A.P.Mission, Allahabad, 1836.
81. Nehru, Jawaharlal- Discovery of India, Delhi-1962.
82. Narang G.C- Transformation of Sikhism, Lahore, 1946.
83. Nahar Singh - Gooroo Ram Singh & The Kuka Sikhs
(1863-1871), Amrit Book Company, New Delhi, 1966.
84. Oman-J.C.- Cults, Customs and Superstitions of India,
London, 1889.
85. Parry R.E.- The Sikhs of the Panjab, Patiala 1970
(Reprinted).
86. Payne C.H.- A Short History of the Sikhs, Patiala-1970,
(Reprinted)
- 87- Ross David- The Land of the Five Rivers, London-1883.

88. Ruchi Ram Sahni - Struggle for Reform in Sikh Shrines,
(S.G.P.C.), Amritsar.
89. Radha Krishnan(Dr.)- East and West in Religion.
90. Ravinder Sahai Verma- The Influence of English on Hindi
Poetry and Criticism(Hindi),Allahabad-1954.
91. Smith R.Rosworth- Life of Lord Lawrence Vol-I,London,
1883.
92. Steinback - The Panjab Language Department,Panjab,
First Published in 1883,Reprinted,1970.
93. Smith-Wilfred Cantwell- Modern Islam in India,London,
1946.
94. S.S.Uppal(Dr.)- Panjabi Short Story,its Origin and
Development(Ph.D.Thesis 1966),Pushp Prakashan,
New Delhi-15.
95. Temple,Richard - Men and Events of my Time in India
(2 1880), London,1883 .
96. Thompson Edward- The Other side of the Medal,London,1925.
97. Topa I.N.- The Growth and Development of National
Thought in India, Ham-burg, 1930.
98. Trump - The Adi-Granth,Jan-1877.
99. Tandon-Prakash- Panjabi Century, 1857, London, 1961.
100. Thorburn - Panjab in Peace and War.
101. Tara Chand(Dr.)- History of Freedom Movement in India,
Vol.II,Delhi-1967.
102. Teja Singh - Sikhism its Ideals and Institutions,
Calcutta-1938.
103. Walter H.A.- The Ahmadiya Movement,Calcutta-1918.

....

ਉਰਦੂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਅਬਦੁਲ ਗੁਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ - ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਤਾਰੀਖ (ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ), ਤਾਜ ਬੁਕ ਡੀਪੋ, ਲਾਹੌਰ, 1956.
2. ਅਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ - ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖਤ ਸਿਰ ਤਾਰੀਖ, ਲਾਹੌਰ, 1964.
3. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ - ਦਯਾ ਨੰਦ ਫਿਰਕਾ ਕੀ ਮੁਕਰਮਾਨਾ ਕਵਵਾਈਆਂ, ਲਾਹੌਰ, 1890.
4. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ - ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਔਰ ਸੁਧੀ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, 1913.
5. ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਕਦਆਨੀ - ਸਤਬਚਨ, 1895.
6. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ - ਨੁਸਖਾ - ਏ- ਖਬਰ - ਏ- ਦਯਾਨੰਦੀਆਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਉਪਕਾਸ਼ ਪਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1904.
7. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ - ਇਨਕਸ਼ਾਫ - ਏ - ਹਕੀਕਤ, ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ।
8. ਝੰਡਾ ਰਾਮ -- ਸੱਚਾ ਦਰਸ਼ਨ
9. ਦੌਲਤ ਰਾਮ - ਪੋਪ ਖਾਲਸਾ
10. ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ - ਤਾਲੀਮ ਸਭਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾ ਅਸਲੀ ਫੋਟੋ, ਠਾਣਿਪੁਰ, 1910.
11. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ - ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਖਾਲਸਾ, ਜਲੰਧਰ, 1885.
12. ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ - ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾ ਫੋਟੋ ।
13. ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਸਕਸੈਨਾ - ਉਰਦੂ ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ
14. ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਜੈਨ - ਪੰਜਾਬੀ ਜਬਾਨ ਤੇ ਉਰਦਾ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ (ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ), ਲਾਹੌਰ, 1941.
15. ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ - ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ (ਕਰੀਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਪੈਂਫਲਿਟ ਨੰ: 8.
16. ਮੁਹੰਮਦ ਯੂਸਫ - ਇਜ਼ਹਾਰ - ਏ- ਹੱਕ
17. ਮਹਿੰਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਨੀ - ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਉਰਦੂ (ਅਨੁ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ
18. ਰਾਜ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਖਬਰ- ਏ- ਕਾਦੀਆਨੀ, 1897.
19. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਧ ਚੋਵਾਲੀਆ - ਨਯਾ ਧਰਮ
20. ਲੇਖ ਰਾਮ ਆਰੀਆ ਮੁਸਾਫਰ - ਜੀਵਨ ਚਿੱਤਰ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਸਾਲਗ ਰਾਮ, ਸਿਰੀ ਨਾਨਕ ਮੱਤ ਕਿਰਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1877.
2. ਸ਼ਿਵਦਾਨ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕੇ 80 ਵਰਸ਼, ਦਿੱਲੀ, 1969.
3. ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ, ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ, 1962.
4. ਜੈ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ, ਖਾਲਸਾ ਹਿੰਦੂ ਔਰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1905.
5. ਨੰਦ ਦੁਲਾਢੇ ਬਜਪਈ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀਸਵੀਂ ਸਦੀ, ਦਿੱਲੀ, 1959.
6. ਲਖਸ਼ਮੀ ਸਾਢਰ ਵਾਚਸਨਯ, ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ (1850-1900).
7. ————, ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ।
8. ਵਿਸ਼ਵਾ ਨਾਥ ਮਿਸ਼੍ਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਔਰ ਸਾਹਿੱਤ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, 1967.

ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੀਪੋਰਟਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ

1. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ(ਡਾ:)(ਸੰਪਾਦਕ) - "ਪਰਖ", ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
ਅੰਕ ਨੰ:1, 1966, 1968, 1972, ਅੰਕ ਨੰ:2, 1969.
2. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ:)(ਸੰਪਾਦਕ) - "ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ", ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,
ਅੰਕ ਨੰ:1, 1967, 1968, ਜਨਵਰੀ-1969, ਅੰਕ ਨੰ:5, 1972.
3. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ:)- "ਖੋਜ ਦਰਪਣ" ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
ਜਨਵਰੀ ਤੇ ਜੁਲਾਈ 1974 ਦੇ ਅੰਕ, ਜਨਵਰੀ ਤੇ ਜੁਲਾਈ 1975 ਦੇ ਅੰਕ.
4. ਸ:ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ,(ਸੰਪਾਦਕ) - "ਸਾਹਿੱਤ ਸਮਾਚਾਰ" ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਠਾਹੌਰ ਬੁਕ
ਸਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ - "ਆਲੋਚਨਾ" ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਕ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।
6. ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ - "ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪਤ੍ਰਿਕਾ" ਦੀਆਂ ਸਾਲ 1973-1975
ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
7. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ(ਸੰਪਾਦਕ) - "ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ", ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
8. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ - "ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ" 30 ਨਵੰਬਰ, 1972.
9. ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 1900 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਛਪੇ 141
ਅੰਕ।
10. ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ, ਠਾਹੌਰ | 1900 ਈ: ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ
ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ, ਠਾਹੌਰ | (ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਠਾਇਬੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ
ਅਖਬਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ | ਤੇ
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਦੇ
ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ)

Reports, Periodicals and Journals

1. Mr.D.Petrie - Developments in Sikh Politics(1910-1911)
(A Report),Chief Khalsa Diwan,Amritsar.
2. Grierson-G.S.- Indian Antiquary, Vol.XXXII,1903.
3. Gurbux Singh - Panjab History Conference,Panjabi
University,Patiala,November,1965.
4. Jones Kenneth W.- Arya-Sikh Relations(1877-1905),
Spokesman,Guru Nanak Number, 1973.
5. Jodh Singh Bhai,A paper on Sikhism,Amritsar,1909.
6. Lajpat Rai - Young India,Lahore,1916.
7. Williams - The Sikhs in the Upper Doab,Calcutta Review,
1875.
8. Harcham Singh(Dr.) -Dramatic Tradition in Panjab
(Extracts from Ph.D.Thesis) " Parkh",
Bulletin No 1 of 1965.
9. Harbans Singh - Sikhs in the Quincentenary Year,
Lecture delivered in London on 30th Nov.1969.
10. Ganda Singh(Dr)(Editor)-- "Panjab Past and Present ",
October,1966, April,1969, April & October,
1968, April & October,1970, April and October,
1971, April & October,1972, April,1973.
11. Richard Temple - Census Report,Jan.1, 1851.
12. Ibbetson - Census Report 1881.
13. Maclagan - Censu's Report 1891 .
14. -----, Census Report 1901.
15. Wood's Education Despatch of 19th July,1854.
16. Hunter Commission Report(Panjab Provincial Committee),
Calcutta,1884.
17. Panjab Administration Reports, 1849-1901 A.D.
18. Imperial Gazetteer of India, (Provincial Series) -
Panjab, New Delhi-1971.
